

BIBLIOTHECA INDICA;

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED UNDER THE SUPERINTENDENCE OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

Nos. 30, 33, 38, 39 and 41.

THE KÁVYÁDARŚA OF ŚRÍ DAṆḌIN,

EDITED, WITH A COMMENTARY, BY

PANDITA PREMACHANDRA TARKABAGI'SA.

Professor of Rhetoric in the Sanskrit College, Calcutta.

FASCICULUS V.

CALCUTTA :

PRINTED BY C. B. LEWIS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

1863.

काव्यादर्शः ।

महाकवि श्रीदण्डाचार्यविरचितः ।

आसियाटिक्सोसाइटीसभाख्यसभासमादेशेन

गवर्षमेण्डकलिकातासंस्कृतविद्यामन्दिराङ्गद्वाराध्यापक

श्रीप्रेमचन्द्रतर्कवागीशभट्टाचार्यविरचित

मालिन्यप्रोक्कनीनामकटीकासहितः ।

कलिकाता राजधान्यां

मिसन्प्रेषयन्ते मुद्रितः ॥

प्रकाश्याः १०८५ ॥

ख्रीष्टाब्दाः १८९१ ॥

भूमिका ।

काव्यादर्शस्यास्य रचयिता किं कविकुलवर्त्यः श्रीदशगुप्ताचार्यः
कस्मिन् देशे कस्मिन् काले वा जात इति निश्चेतुं न शक्यते किन्तु
प्रबन्धेऽस्मिन् वैदर्भमार्गस्य गतिरां प्रशंसनेन तन्मागानुसारि-
गुणालङ्कारोदाहरणप्रदर्शनेन च दाक्षिणात्यो विदर्भदेशजोऽयमिति
सम्भाव्यते 'जाते जगति वाल्मीकौ कविरित्यभिधाभवत् । कवी इति
ततोऽस्यासे कवयस्त्वयि दग्धिनि' इति प्राचीनपद्येन प्राचीनतरः कवि-
वरश्चायमिति नात्र सन्देहः ।

अथ च कलापरिच्छेदश्चन्दोविचितिप्रभृतीन् सुबहून् प्रबन्धान् नि-
बबन्ध, तेषु चायं काव्यादर्शो दशकुमारचरित्रच गद्यकाव्यं देशे-
ऽस्मिन् परं प्रचरति ।

इह खलु द्विविधमेवालङ्कारिकप्रस्थानमीक्ष्यते, तत्रैकं मुनिभिरुप-
दिष्टं प्राचीनं येन भोजराजप्रभृतयः समचरन्त, अन्यदभिनव-
गुप्तादिभिरङ्गावितमभिनवं येन च मम्मटभट्टप्रभृतयः प्रतस्थिरे ।

अत्र तु प्राचीनमेव प्रस्थानमाख्याय यथ्युक्तता गुणालङ्कारादय-
स्तथा निरूपिताः यथास्मिन्नध्वनीनां नवीनपदवो कर्तुमदुर्गमेव
प्रतिभाति ।

प्राचीनतरस्यास्य ग्रन्थस्य सुपरिशुद्धपुस्तकं प्रायेण दुष्प्रापमा-
सीदिति कलिकातासंस्कृतविद्यामन्दिराध्यक्षेबाध्यक्षोक्तसंस्कृतशास्त्र-
कलापेन श्रीमता काव्योद्यमसाहेबेन वाराणस्यादिदेशतः कतिचित्
पुस्तकान्यानाय मे दत्तानि, मया च तानि समाकोष सस्यग्विविध्य
च यथामति परिशोधितोऽयं प्रबन्धो मन्ये मुदमाधास्यति सङ्गदयाना-
मिति ।

श्रीप्रेमचन्द्र शर्मा ।

काव्यादर्श

प्रथमपरिच्छेदस्य निर्घण्टपत्रम् ।

	श्लोकाः	श्लोकाः
मङ्गलाचरणम्	१	१
वाक्सामान्यस्य प्रशंसा	४	३
काव्यस्य प्रशंसा	६	५
दृष्टकाव्यस्य निन्दा	६	६
काव्यमीमांसाशास्त्रज्ञानस्यावश्यकत्वम्	८	८
काव्यस्य प्रजाव्युत्पत्तिः प्रयोजनम्	८	८
काव्यलक्षणम्	८	१०
काव्यभेदाः	१३	११
महाकाव्यलक्षणम्	१६	१४
मध्यकाव्यभेदाः	२३	२३
मिथ्यकाव्यभेदाः	२८	३१
काव्यस्य संस्कृतादिभेदान्तराणि	३०	३२
कथावृत्तव्ययोर्भाषाविवेकः	३५	३८
रोतिषु वेदग्भीगौषोर्विवेकः	३७	४०
श्लेषादिगुणाः	३८	४१
श्लेषगुणस्य लक्षणम्	३८	४३
प्रसादगुणस्य लक्षणम्	४२	४५
समतागुणस्य लक्षणम्	४	४७
माधुर्यगुणस्य लक्षणम्	४८	५१
प्रसङ्गादनुप्रासनिरूपणम्	५२	५५
यमकलक्षणम्	५६	५८
यामात्रस्य माधुर्यप्रतिबन्धकत्वम्	५८	६२

	पृष्ठाङ्कः	संख्याङ्कः
सौकुमार्यगुणस्य लक्षणम्	६६	६८
अर्थव्यक्तिगुणस्य लक्षणम्	६८	७३
उदारत्वगुणस्य लक्षणम्	७२	७६
खोजगुणस्य लक्षणम्	७५	८०
कान्तिगुणस्य लक्षणम्	७८	८५
समाधिगुणस्य लक्षणम्	८३	८९
काव्यस्य कारणानि	८१	१०३
प्रथमपरिच्छेदसमाप्तिः	८४	—

द्वितीयपरिच्छेदस्य निर्घण्टपत्रम् ।

द्वितीयपरिच्छेदारम्भः, अलङ्कारसामान्यलक्षणम्	८६	१
अर्थालङ्कारविभागाः	१००	४
समावेशाः	१०१	८
उपमासामान्यलक्षणम्	१०५	१४
धर्मापमा	१०७	१५
वस्तूपमा	११०	१६
विपर्ययोपमा	११०	१७
अन्योन्योपमा	१११	१८
नियमोपमा	११२	१८
अनियमोपमा	११२	२०
समुच्चयोपमा	११३	२१
अतिशयोपमा	११३	२२
उत्प्रेक्षितोपमा	११४	२३
अद्भुतोपमा	११४	२४
मोक्षोपमा	११५	२५
संशयोपमा	११५	२६
निर्णयोपमा	११६	२७

	पृष्ठाङ्कः	श्लोकाङ्कः
स्नेहोपमा	११६	२८
समानोपमा	११७	२९
निन्दोपमा	११८	३०
प्रशंसोपमा	११८	३१
आचिख्यासोपमा	११९	३२
विरोधोपमा	११९	३३
प्रतिघोपमा	११९	३४
चटूपमा	१२०	३५
तत्त्वाख्यानोपमा	१२०	३६
असाधारणोपमा	१२०	३७
अभूतोपमा	१२१	३८
असम्भावितोपमा	१२२	३९
बहूपमा	१२२	४०
विक्रियोपमा	१२२	४१
मालोपमा	१२३	४२
वाक्यार्थोपमा	१२४	४३
प्रतिवस्तूपमा	१२५	४६
तुल्ययोगोपमा	१२७	४८
हेतूपमा	१२७	५०
उपमादोषविचारः	१२८	५१
उपमाबोधकशब्दाः	१३२	५७
रूपकसामान्यलक्षणम्, समस्तरूपकम्	१३५	६६
व्यस्तरूपकम्	१३९	६७
समस्तव्यस्तरूपकम्	१४०	६८
सकलरूपकम्	१४०	७०
अवयवरूपकम्	१४१	७२
अवयविरूपकम्	१४२	७३
एकाङ्गादिरूपकम्	१४३	७५
युक्तरूपकम्	१४३	७७
अयुक्तरूपकम्	१४४	७८

	पृष्ठाङ्कः	श्लोकाङ्कः
विषयरूपकम्	१४४	७८
सविशेषयरूपकम्	१४५	७९
विरुद्धरूपकम्	१४५	८३
हेतुरूपकम्	१४६	८५
स्मिटरूपकम्	१४७	८७
उपमारूपकयतिरेकरूपके	१४७	८८
आक्षेपरूपकम्	१४८	८९
समाधानरूपकम्	१४८	८९
रूपकरूपकम्	१४८	८९
तत्त्वापञ्चवरूपकम्	१५०	८९
दीपकम्	१५२	८७
मालादीपकम्	१५८	१०७
विरुद्धार्थदीपकम्	१५८	१०८
रकार्थदीपकम्	१६०	१११
स्मिटरार्थदीपकम्	१६१	११२
आवृत्तिस्तद्धेदाः	१६२	११६
आक्षेपस्तद्धेदाः	१६४	१२०
धर्माक्षेपः	१६८	१२७
धर्म्याक्षेपः	१६८	१२८
कारणाक्षेपः	१७०	१३१
कार्याक्षेपः	१७१	१३४
अनुज्ञाक्षेपः	१७१	१३५
प्रभुत्वाक्षेपः	१७२	१३७
अनादराक्षेपः	१७३	१३८
आग्नीर्वचनाक्षेपः	१७४	१४१
परवाक्षेपः	१७५	१४२
साधिव्याक्षेपः	१७५	१४५
यत्नाक्षेपः	१७६	१४७
परवशाक्षेपः	१७७	१४८
उपायाक्षेपः	१७८	१५१

	पृष्ठाङ्कः	श्लोकाङ्कः
रोषाक्षेपः	१७८	१५३
मूर्च्छाक्षेपः	१७९	१५५
अनुक्रोशाक्षेपः	१७९	१५७
स्निग्धाक्षेपः	१८०	१५९
अनुशयाक्षेपः	१८१	१६१
संशयाक्षेपः	१८१	१६३
अर्थान्तराक्षेपः	१८२	१६५
हेत्वाक्षेपः	१८२	१६७
अर्थान्तरन्यासः	१८३	१६९
अर्थान्तरन्यासभेदाः	१८५	१७०
व्यतिरेकः	१८६	१८०
एकव्यतिरेकः	१८०	१८१
उभयव्यतिरेकः	१८१	१८३
संश्लेषव्यतिरेकः	१८१	१८५
साक्षेपसंश्लेषव्यतिरेकाः	१८२	१८६
प्रतीयमानसादृश्यव्यतिरेकः	१८३	१८८
सादृश्यव्यतिरेकभेदान्तराणि	१८४	१८२
विभावना	१८९	१८९
समासोक्तिः	२०३	२०५
समासोक्तिभेदाः	२०६	२०८
अपूर्वसमासोक्तिः	२०९	२१२
अतिशयोक्तिः	२१०	२१४
अतिशयोक्तिप्रशंसा	२१०	२२०
उत्प्रेक्षा	२१४	२२१
उत्प्रेक्षाव्यञ्जकशब्दाः	२२४	२२४
हनुस्तद्धेदाः	२२५	२२५
लक्ष्मः	२२९	२६०
लेशः	२४२	२६५
क्रमः	२४६	२७३
प्रयोरसवदूर्जस्त्रिणां लक्ष्यानि	२४७	२७५

	प्रमाणः	श्लोकाङ्कः
पर्यायोक्तम्	२६७	२६५
समाहितम्	२६८	२६८
उदात्तम्	२७१	३००
अपङ्क्तिः	२७३	३०४
शेषः	२७७	३१०
शेषभेदाः	२८२	३१४
विशेषोक्तिः	२८७	३२३
तुल्ययोगिता	२८२	३३०
विरोधः	२८४	३३३
अप्रस्तुतप्रशंसा	२८८	३४०
लाजस्तुतिः	३००	३४३
निदर्शनम्	३०१	३४८
सहोक्तिः परिवृत्तिश्च	३०५	३५१
चौशीः	३०६	३५७
सङ्कीर्णम्	३११	३५८
सङ्कीर्णभेदाः	३१३	३६०
भाविकम्	३१५	३६४
भाविकभेदाः	३१५	३६५
द्वितीयपरिच्छेदसमाप्तिः	३१८	—

तृतीयपरिच्छेदस्य निर्घण्टपत्रम् ।

तृतीयपरिच्छेदारम्भः, यमकं, तद्भेदाः, ...	३२०	१
गोमूत्रिकाः	३७५	७८
चर्द्धम्भः, सर्वतोभद्रश्च, ...	३७७	८०
खरस्थानवर्षनियमाः	३८०	८३
प्रहेलिकाः	३८६	८६
प्रहेलिकास्थानानि	३८०	८७
समागता प्रहेलिका, वक्षिता प्रहेलिका	३८०	८८
व्युत्क्रान्ता, प्रमुषिता	३८१	८९

	पृष्ठाङ्कः	श्लोकाङ्कः
समानरूपा, पदधा	३६२ ..	१००
सङ्ख्याता, प्रकल्पिता	३६२ ..	१०१
नामान्तरिता, निष्ठता	३६३ ..	१०२
समानशब्दा, समूहा	३६३ ..	१०३
परिहारिका, एकच्छन्ना	३६४ ..	१०४
उभयच्छन्ना, सङ्कीर्णा	३६४ ..	१०५
दोषविभागाः	४०६ ..	१२५
अपार्थत्वम्	४०६ ..	१२८
व्यर्थत्वम्	४१० ..	१३१
एकार्थत्वम्	४१३ ..	१३५
ससंशयत्वम्	४१६ ..	१३६
अपक्रमः	४१६ ..	१४४
शब्दहीनत्वम्	४२१ ..	१४८
यतिभ्रंशः	४२५ ..	१५२
वृत्तभङ्गः	४२८ ..	१५६
विसन्धित्वम्	४३० ..	१५६
देशकालकला लोकन्यायागमविरोधाः ..	४३२ ..	१६२
देशविरोधादाहरणम्	४३३/४३५ ..	१६५/१६६
कालविरोधादाहरणम्	४३५ ..	१६७/१६८
कलाविरोधादाहरणम्	४३७ ..	१७० —
लोकविरोधादाहरणम्	४३६ ..	१७२ —
न्यायविरोधादाहरणम्	४४० ..	१७४/१७५
आगमविरोधादाहरणम्	४४१ ..	१७७/१७८
देशविरोधस्य गुणत्वम्	४४२ ..	१८० —
कालविरोधस्य गुणत्वम्	४४३ ..	१८१ —
कलाविरोधस्य गुणत्वम्	४४३ ..	१८२ —
लोकविरोधस्य गुणत्वम्	४४४ ..	१८३ —
न्यायविरोधस्य गुणत्वम्	४४४ ..	१८४ —
आगमविरोधस्य गुणत्वम्	४४५ ..	१८५ —
ग्रन्थसमाप्तिः	४४६ ..	—

श्रीगणेशाय नमः ।

काव्यादर्शः ।

चतुर्मुखमखाम्भोजवनचंसवधूर्मम ।

मानसे रमतां नित्यं सर्व्वगुक्ता सरस्वती ॥ १ ॥

सर्व्वानर्थान् सूते कामपि सहस्रैव निर्लतिं तनुते ।

वाग्देवो, तां सन्तः स्वादरवन्तः सदा भजत ॥ १ ॥

सगुणा सालङ्कारा सम्प्रदयन्ती पदे पदे ध्वनिभिः ।

सत्कविभणितिः सरसा कस्य न वा मानसं हरति ॥ १ ॥

द्विजश्रीप्रेमचन्द्रस्य व्याख्यानप्रोक्कनाञ्जिते ।

काव्यादर्शं सुदर्शेऽस्मिन् सन्तः सन्तु समुत्सुकाः ॥ ३ ॥

निखिलज्ञास्त्रपारावारपारोणः सहृदयधुरोणः कविनि-
वहवर्य्यः श्रीदण्डाचार्य्यः केनापि काव्यरहस्यं बुभुत्सुना नृप-
तितनयेन भूयोभूयः अविनयमनुरुध्यमानः, किमनया पर-
प्रबन्धाध्यापनया स्वरचितमेवाभिनवमलङ्कारप्रबन्धमिममध्या-
पयेयमिति मन्यमानः काव्यादर्शनामकं काव्यालङ्कारादिनि-
रूपणप्रबन्धमिमं निर्भाय तमध्यापयामासेति किंवदन्ती ।

तत्र तावत् सदाचारपरिपालनमनुरुन्धानः सरस्वत्या
मननलक्षणं मङ्गलमाचरति । चतुर्मुखेति । सरस्वती वाक्-

स्वरूपा भगवतो विष्णोर्मूर्तिर्मम मानसे चित्ते अथ च सरो-
विशेषे नित्यं सर्वदा रमतां विहरतु, मम मानस-
ज्ञानविषयीभूता सती विलसत्वित्यर्थः । ननु भरस्वत्यदोषा
सदोषा चानुभूयते तत्र सदोषाया मानसमन्विहितत्वप्रार्थन-
मनुचितमिति विशेषणाभ्यां तां विशिनष्टि, चतुर्मुखो ब्रह्मा
तस्य मुखान्येव अश्लोजानि तेषां वनं समूहः, वृक्षादिममष्टा-
वेव वनशब्दस्य दृढत्वात् तदवच्छिन्नप्रदेशे तु स्नातृणिकत्वात्,
तत्र हंसवधूर्हमीव, ब्रह्ममुखाम्भोजविहारिणी वेदादिरूपा
सरस्वती यथा परिशुद्धा तादृक् सरस्वती मे मानसमन्विहिता
भवतु न तु हालिकादिमुखदमतिः सदोषेति भावः । अतएव
सर्वशुक्ला सर्वतः स्वरूपतोऽर्थतश्च शुक्ला निर्मला निर्दोषे-
त्यर्थः पदपदार्थवाक्यार्थरसगतदोषरहितेति यावत्, अथ च
धवला, एतेन कायरूपा सरस्वतीत्यायातं भवति सदोषाया
विशुद्धकायत्वानङ्गीकारात्, कायरूपायाः सरस्वत्या भगवन्मू-
र्त्तित्वं । यथा विष्णुपुराणे, काव्यालापास ये केचिद्गीतकान्य-
खिलानि च । शब्दमूर्तिधरस्यैते विष्णोरंशा महात्मा । इति ।
युज्यते च तदुपासनारूपं मङ्गलाचरणं यन्यादी, उपासना
चात्मनः अरण्यमनननिदिध्यासनरूपा, मानसे रमतामित्यनेन ।
च तन्नितयरूपाण्युपासना कृतेति प्रतीयते मानसव्यापारविशेष-
रूपत्वाच्चास्याः । अत्र सरस्वत्यां हंसवधूत्वारेपं प्रति चतुर्मुख-
मुखे अश्लोजवनत्वारेपस्य हेतुत्वात् परस्परितरूपकमस्मिष्ट-
शब्दनिबन्धनम्, अश्लोजवनत्वारेपेणैव तदुपपत्तौ मानसे मा-

नसारापकरणन्तु न रुचिरं सरःप्रतीतिस्तु व्यञ्जनयेति युक्त-
मुत्पत्त्यामः एकान्ततदायहे तु श्लिष्टाश्लिष्टशब्दनिबन्धनयोक्तयोः
सङ्करः । अन्यापि हंसबधूः सर्व्वशृङ्गा अभोजवने विहरति
मानससरसि च रमते । नित्यमित्यत्र दीर्घमिति कश्चित्
पाठः दीर्घं सुचिरं प्रारिप्सितयन्त्रसमाप्तिं यावदिति तदर्थः ।
सरस्वती वागधिष्ठात्री देवतेति केचित्, तस्मिन् तस्या ब्रह्ममुख-
सम्बन्धोऽधिष्ठेयाधिष्ठात्रोरभेदाङ्गीकारात्, सर्व्वशृङ्गेति च सति
बाधे सङ्कोचस्यादरणीयत्वेन सर्व्वपदस्य करचरणतलाधर-
नयनादिभिन्नाङ्गपरत्वादुपपन्नमिति ध्येयम् । मम सरस्वती
मानसे शिष्याणां हृदि रमतामिति योजयन्त्यन्ये ॥ १ ॥

पूर्व्वगास्त्राणि संहृत्य प्रयोगानुपलभ्य च ।

यथासामर्थ्यमस्माभिः क्रियते काव्यलक्षणम् ॥ २ ॥

ननु कीदृशीयं काव्यरूपा सरस्वती यस्या उपासनस्याति-
महार्घत्वमाविष्कृतमित्यनुयुज्यमान इव तत्क्षणं तावत् प्रति-
जानीते । पूर्व्वेति । पूर्व्वेषां भरतादीनां शास्त्राणि काव्यनिरू-
पणयन्यान् संहृत्य संक्षिप्य अतिविस्तृतानामेतेषामत्यन्तानुपा-
देयांश्चपरित्यागेनोपादेयांश्चान् संगृह्येत्यर्थः, तथा प्रयोगान्
महाकविप्रणीतान् काव्यप्रबन्धानुपलभ्य च सम्यगालोच्य च,
उपलब्ध्य चेति कश्चित् पाठः, एतेन प्राचीनप्रणीतमपि शास्त्रं
प्रयोगविरुद्धं चेदनुपादेयमेवेति न केवलं पूर्व्वशास्त्रानुसारेण

किन्तु प्रयोगानुसारेण चास्माभिरेतत् श्रियत इति एतत्तम् ।
 अस्माभिर्यथासामर्थ्यं चयाशक्तिः, श्रीः इत्युच्चारणायेतत् । का-
 व्यस्य, लक्ष्यते ज्ञायतेऽनेनेति, लक्षणमित्यभिधानुमापकोऽ-
 साधारणो धर्म इत्यर्थः, क्रियते इष्टादिभिश्चिन्ना पदाव-
 लीति वक्ष्यमाणवाक्येन प्रतिपाद्यते । एतेषां अभिधेयं दर्शितं
 काव्यं हि यन्त्यस्यास्य प्रतिपाद्यं प्रयोजनञ्चानन्तरमेव वक्ष्यते
 समन्वस्तु चयाचयं स्वयमूहनीयः । एतेषां यन्त्यादावस्म-
 वक्तव्यत्वं चया, ज्ञातार्यं ज्ञातमस्वन्धं श्रातुं श्राता प्रवर्तते ।
 यन्त्यादौ तेन वक्तव्यः समन्धः सप्रयोजन इति । निरूपयिष्य-
 माणानां गुणादीनान्तु उपोद्घातमङ्गल्युत्थापितत्वात् काव्यनि-
 रूपणप्रतिज्ञैव प्रतिज्ञाततया न पृथक् प्रतिज्ञा कृता ॥ २ ॥

इह शिष्टानुशिष्टानां शिष्टानामपि सव्यथा ।

वाचामेव प्रसादेन लोकयान्ना प्रवर्तते ॥ ३ ॥

इत्थं प्रतिज्ञया वाग्विगेषरूपस्य काव्यस्य यन्त्यादायन-
 मुक्ता प्रजाव्युत्पत्तिरूपं यन्त्यप्रयोजनं वक्तुं प्रथमं भवत् चयाक-
 दयेन वाक्स्वामान्यस्यापादेयत्वमाह । इति । इह संसारे
 शिष्टैः स्थिरवृत्तिभिः, न पाणिवादचपला न नेत्रचपला मुनिः ।
 न च वागङ्गचपल इति शिष्टस्य लक्षणमिति महाभारताक्त-
 लक्षणवद्भिर्महेश्वरेन्द्रचन्द्रपाणिनिवररुचिप्रभृतिभिरनुशिष्टानां
 प्रकृतिप्रत्ययविभागादिना व्युत्पादितानां संस्कृतानां प्राकृता-
 नाद्व्यर्थः, तद्वितयमैवानुशामनसम्भवादिति भावः । तथा

शिष्टानामपि एतद्व्यावशिष्टानाञ्च देशीनामित्यर्थः, तासामनु-
शमनाभावादिति भावः । शिष्टानां स्वतः शिष्टानां संज्ञा-
रूपाणामिति केचित् । इत्थं त्रिविधानां वाचामेव प्रसादेन
सात्त्विकेन सर्व्वथा सर्व्वेण प्रकारेण लोकानां देवादिपाम-
रान्तानां यात्रा व्यवहारः प्रवर्त्तते प्रकर्षेण भवति । तच्चोत्त-
मानां संस्कृतया मध्यानां प्राकृतया नीचानाञ्च देव्या वाचा
व्यवहारः ॥ ३ ॥

इदमन्धं तमः कृत्स्नं जायेत भुवनत्रयम् ।

यदि शब्दाद्भयं ज्योतिरासंसारं न दीप्यते ॥ ४ ॥

अन्धत्वेन वाचां व्यवहारोपयोगित्वमुक्त्वा व्यतिरेकेण तदेव
द्रष्टव्यमिति । इदमिति । शब्दाद्भयं वागाख्यं ज्योतिः, प्रकाशक-
त्वात्तेज इव संसरत्यनेनेति संसारः सृष्टिरित्यर्थः आसंसारं
सृष्टिकालमारभ्य, यदा संसरत्यस्तिन्निति संसारो जगत् आ-
संसारं जगदभिव्याप्य यदि न दीप्यते न स्फुरेत् तदा इदं
कृत्स्नं सर्व्वं जगत् तद्गतलोकजातमित्यर्थः, तमो मोक्षान्ध-
कारमयं सत् अन्धं चैतुर्दिकलमिव ज्ञानग्रहणं जायेत, अन्धं
• तमो गाढध्वान्तव्याप्तमिति वा, ध्वान्ते गाढेऽन्धतमममित्यन्तरः ।
यदा इदमिन्द्रियामन्त्रिष्ठं कृत्स्नं जगत् अन्धं तमो गाढान्ध-
कारकवलितमिवाज्ञातं जायेत, यथा ज्योतिषि सूर्य्येऽदीप्य-
माने जगदन्धकारमयं सदज्ञातं भवति तथा शब्दाभावे इत्य-
र्थः, वेदाप्रवाक्यैरेव सर्व्वेषां ज्ञानसम्भवादिति भावः ॥ ४ ॥

आदिराजयशोविम्बमादर्शं प्राप्य वाक्यम् ।

तेषामसन्निधानेऽपि न स्वयं पश्य नश्यति ॥ ५ ॥

इत्थं वाक्प्रामाण्यस्य व्यवहारमूलत्वेनोपादेयत्वं प्रदर्श्य
तस्यैव गुणालङ्कारादिभिरुपस्कृततया काव्यरूपतामापन्नस्या-
पादेयत्वमाह । आदिराजेति । आदिकालीना ये राजान
इत्लाकुप्रभृतयस्तेषां यशोरूपं विम्बं प्रतिरूपं क्वायेत्यर्थः, वा-
क्यं कविगणकृतकाव्यप्रबन्धरूपमादर्शं दर्पणं प्राप्य इदानीं
तेषां राज्ञामसन्निधानेऽपि न नश्यति न विच्छिद्यते इति स्वयं
पश्य विचारय, उप्रामाण्यस्यात्यन्तपरिहारार्थतत् अनपवात्र
न गर्हितत्वं दोषः । अन्यस्मिन्मादर्शं हि सन्निहितानामेव विम्बं
पतति अत्र त्वमन्निहितानामपीति व्यतिरेकः । एतेनातीतानां
यशःख्यापनं काव्यस्य प्रयोजनमुक्तं, एतद्योपलक्षणं काव्य-
कर्तृस्त्वद्वेद्म्य यशःप्रभृतोऽपि प्रयोजनान्तराणि ज्ञेयानि,
यदुक्तं, प्रकाशकृता, काव्यं यशमेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतर-
क्षतये । सद्यःपरनिवृत्तये कान्तामस्मिततयोपदेशयुजे इति ।
सर्व्वे च पुरुषार्था एतस्माज्जायन्ते, यदुक्तं, धर्मादन्ताममोक्षेपु
वैचक्षण्यं कलासु च । करोति कीर्त्तिं प्रीतिश्च साधुकाव्यनि-
षेवणमिति ॥ ५ ॥

गौर्गोः कामदुघा सम्यक् प्रयुक्ता स्मर्य्यते वृधैः ।

दुष्ययुक्ता पुनर्गौत्वं प्रयोक्तुः सैव शंसति ॥ ६ ॥

काव्यस्योपादेयत्वमुक्त्वा तस्य गुणालङ्कारादिभिरुपस्कारे

निर्दोषतायाश्च यतनीयमित्याह । गौरिति । गौराणी सम्यक्
प्रयुक्ता दोषाभावेन गुणालङ्कारादिमङ्गावेन च कविना शोभनं
निबद्धा सती कामदुचा सर्वकामप्रपूरिका गौर्धनुरिव बुधैः
सामाजिकैः स्मर्यते सुप्रयुक्ता वाणी कामधेनुवत् सर्वकाम-
पूरिका भवतीति ज्ञायते । तथा च श्रुतिः । एकः शब्दः सु-
प्रयुक्तः सम्यक् ज्ञातः स्वर्गे लोके च कामधुग्भवतीति । वैप-
रीत्ये दोषमाह । सैव गौः पुनर्दुष्प्रयुक्ता सदोषतया रचिता
सती प्रयोक्तुः कर्द्वर्गात् वृषभत्वं मूर्खचनित्यर्थः, शंसति सूच-
यति, एतेन दोषाभावे गुणालङ्कारादिमङ्गावे च सर्वथा
यतनीयमित्येव प्रतिपादितं न तु सदोषस्याकाव्यत्वमिति ध्ये-
यम् ॥ ६ ॥

तदल्पमपि नोपेक्ष्यं काव्ये दुष्टं कथञ्चन ।

स्यादपुः सुन्दरमपि श्वित्रैकेन दुर्भगम् ॥ ७ ॥

तदिति । तत्तस्मात् प्रयोक्तुरविज्ञताख्यापकत्वादित्यर्थः
काव्ये अल्पमपि पदपदांशमात्रगतमपि दुष्टं दोषः कथञ्च
नोपेक्ष्यं सर्वथा तत्परित्यागे यतनीयं । ननु गुणालङ्कारादि-
ना सुन्दरतरे तस्मिन् तिष्ठतु नामान्योन्यान् दोषः किं वि-
चिन्त्येत तेनेत्यत्राह सुन्दरमपि लावण्यहाराङ्गदादिना रम-
णोयमपि वपुः एकेन केवलेन एकावयवस्थितेन वा श्वित्रेण
कुष्ठभेदेन दुर्भगं निन्दितं स्यात् । एतेन दोषाः काव्यस्थाप-
कर्षमात्रजनका न तु काव्यत्वविघातका इति सूचितं दृश्यन्ते

च महाकविप्रयोगेषु केषुचित्ते ते दोषा इति एतदिच्छा-
पनार्थमेव प्राचां तददोषा शब्दार्थाविति चदोषं गुणवत्
काव्यमित्यादि काव्यलक्षणेषु दोषपदोपादानं न तु सति तत्रा-
काव्यताप्रतिपादनार्थमिति रहस्यम् । उक्तञ्चान्यत्र कीटातु-
विद्वुरत्नादिसाधारण्येन काव्यता । दुष्टेष्वपि मता यत्र रसा-
द्यनुगमः स्फुट इति ॥ ७ ॥

गुणदोषानशास्त्रज्ञः कथं विभजते जनः ।

किमन्वस्याधिकारोऽस्ति रूपभेदोपलब्धिषु ॥ ८ ॥

इत्यञ्च काव्ये दोषाणां हेतुत्वात्त्वा गुणानामुपादेयत्वम-
र्थादुक्तं भवति हेतोपादेयानाञ्च धर्माणां परिज्ञानस्य शा-
स्त्रोपदेशमापेक्षतया तत्र स्वक्रियमाणशास्त्रस्योपयोगितां दर्श-
न्नाह । गुणेति । अशास्त्रज्ञः काव्यमीमांसाशास्त्रानभिज्ञो जनः,
गुणः उपादेयधर्मा वक्ष्यमाणाः श्लेषप्रसादादयः अनुप्रासो-
पमाद्यलङ्काराश्च अलङ्काराणां काव्यशोभाजनकत्वेनापादेय-
त्वात्, दोषाः श्रुतिकटुत्वादयश्च, तान् कथं विभजः विशेषेण
भजते विभक्ततया जानातोत्यर्थः, भजतिरत्र ज्ञानार्थः ।
दैचित्यवैरस्यजनकत्वेन गुणदोषाणां किञ्चित्परिज्ञानस्य स्वतः
सम्भवेऽपि विशेषपरिज्ञानं शास्त्रादेव जायते शास्त्रकर्तृणां
निपुणाभिनिवेशादिना तत्तद्विशेषोद्भावनादिति विपदोपा-
दानं । दृष्टान्तेनैदं द्रढयति रूपाणि द्रव्यगुणविशेषा-
स्तेषां भेद उक्तवृत्तापकवृत्तरूपः श्वेतत्वपीतत्वादिरूपो वा

विशेषस्तस्योपलब्धिषु प्रत्यक्षेषु अन्यस्य चतुर्विकलस्य किमधि-
कारो योग्यतास्ति नास्त्येवेत्यर्थः, तस्माच्छास्त्रोपदेशेनैव जना-
हेयोपादेयज्ञानवन्तो भवन्ति तदर्थ एव ममायमारम्भ इति
भावः ॥ ८ ॥

अतः प्रजानां व्युत्पत्तिमभिसन्धाय सूरयः ।

वाचां विचित्रमार्गाणां निबबन्धुः क्रियाविधिम् ॥ ९ ॥

अत इति । अतः गुणदोषविभागादेः शास्त्रमापेक्षत्वादि-
त्यर्थः, सूरयः पण्डिता भरतादयः प्रजानां लोकानां व्युत्पत्तिं
वाग्व्यवहारनैपुण्यमभिसन्धाय उद्दिश्य, विचित्रा बहुविधा
वैदर्भगौडादिरूपा मार्गा रीतयो यामां तादृशीनां वाचां
काव्यवाक्यानां क्रियायै करणाय, उपलक्षणञ्चैतत् ज्ञाना-
यापीत्यर्थः, करणवज्ज्ञानस्यापि यशःप्रभृतिजनकत्वात्, विधि-
विधानं धर्मिधर्माविभागादिना निरूपणमित्यर्थः, तं निबबन्धुः
निबन्धेन प्रोचुः । एतेन तद्गतानुगतिकतया ममापि प्रजा-
व्युत्पत्त्यर्थमेवायमुद्यमोऽननु प्रतिष्ठार्थमिति सूचितम्, तस्माद्
यन्यस्यास्य प्रजाव्युत्पत्तिः प्रयोजनं यन्याभिधेयस्य काव्यस्य
प्रयोजनन्तु यथायथं कविबोद्धुगतं यशःप्रभृतिकं पूर्वमुक्तं
ज्ञेयम् ॥ ९ ॥

तैः शरोरञ्च काव्यानामलङ्काराश्च दर्शिताः ।

शरोरं तावदिष्टार्थव्यवच्छिन्ना पदावली ॥ १० ॥

अथ धर्मिणि ज्ञाते धर्माणां हेयोपादेयता ज्ञायते धर्मि

चास्य शरीरं तदेव प्रथमं निरूपयन्नाह । तैरिति । तैः पूर्व-
 सूरभिः काव्यानां शरीरञ्च आत्मभूतस्य रसादिव्यङ्ग्यस्य
 देहभूत आश्रयस्य तथा अलङ्कारास्य दर्शिताः । चदयमु-
 भयप्राधान्यद्योतकम् । काव्यानामिति वज्रवचनं मुक्तकादिभे-
 देन काव्यस्य वज्रविधत्वसूचनाय । अलङ्कारपदञ्च अलं क्रियते
 प्रकृष्टीक्रियतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या क्लेषप्रमादादिगुणानामनुप्राप्ते-
 पमाद्यलङ्काराणाञ्च प्रतिपादकं गुणानामपि काव्यशोभा-
 जनकतया तैर्दर्शितत्वात् । भेदस्थानयोरग्रे दर्शयिष्यते । यद्वा
 शरीरञ्चेति चकारोभिन्नक्रमे तैश्च्यर्थः । अलङ्काराञ्चेति च-
 कारोऽनुक्रममुच्यार्थः, तेन च गुणानां दोषाणाञ्च परिग्रहः
 तद्वितथानामपि निरूपितत्वादित्यवगन्तव्यम् । दर्शिता इत्यत्र
 वज्रवचनं पुंस्त्वञ्च अलङ्कारा इति परप्रयुक्तपितृया, कश्चिन्न-
 द्विभक्त्योरित्यनुशामनात् । इत्थं प्राचां संवादं प्रदर्श्य तन्मता-
 नुसारेणैव स्वयं लक्षणरूपं काव्यशरीरं निरूपयति । शरीरं
 तावदिति । तावदिति वाक्यालङ्कारः । इष्टाः मन्त्रदयश्चा-
 समन्तकारभूमय इत्यर्थः, येऽर्थाः तैर्यवच्छिन्ना बललणीकृता
 पदावली पदममूहः काव्यस्य शरीरमित्यन्वयः । अत्रेष्टल सम-
 त्कारभूमित्वं, समन्तकारस्य लोकोत्तराह्लादः तद्भूमिस्तज्जनकः,
 लोकोत्तरत्वस्याह्लादगतं सुखत्वव्याप्ताऽनुभवसमर्चिका जाति-
 विशेषः रिपुस्ते मृतः पुत्रस्ते जात इत्यादिवाक्यार्थज्ञानजन्या-
 ह्लादस्य न लोकोत्तरत्वमिति न तत्र काव्यत्वप्रमक्तिः । तादृ-
 शाह्लादं प्रत्यर्थाणां कारणताञ्च व्यङ्ग्यवैशिष्ट्येन दोषासमानाधि-

करणगुणालङ्कारमङ्गावसम्पादितचारुत्वेन च सम्भवति, सम्भवति
च तेन काव्यस्य भेदत्रयं, तथाहि व्यङ्ग्यवैशिष्ट्यजन्या चमत्कृति-
र्यत्र वाच्यचमत्कृतेरत्यधिका तत्र ध्वनिरिति व्यवहारः यत्र च
व्यङ्ग्यचमत्कृतिर्वाच्यचमत्कृतेः कुचिनिस्तीना तत्र गुणीभूतव्यङ्ग्य-
मिति व्यवहारः, यत्र च व्यङ्ग्यचमत्कृतिर्नास्त्येव वाच्यचमत्कृति-
रेव परं वरीवर्त्ति तत्र चित्रमिति व्यवहारः, इत्थं त्रिविधं
काव्यमनैरुक्तमनुमत्तव्यं, यदि च वाच्यव्यङ्ग्यचमत्कृतिनिरपेक्षः
शब्दोऽपि गुणालङ्कारोपकृतश्चमत्कारं जनयति तस्यापि
काव्यत्वमनैरङ्गीकृतं, यथा, सुपां तिडाञ्च कुत्पत्तिं वाचां वा-
च्छन्द्यलङ्कृतिम् । तदेतदाहुः भौशब्दं नार्थकुत्पत्तिरोद्दृशीति,
तदा दृष्टेति पृथक् पदं पदावलीविशेषणं मन्तव्यं, विशिष्टविशे-
षणत्वाच्च रूपो घटोऽनित्य इत्यदौ रूपघटयोरनित्यत्वप्रती-
तिवदर्थपदयार्हयोरपीष्टत्वप्रतीतिः ततश्च शब्दचित्रमर्थचि-
त्रञ्चेति चित्रस्य भेदद्वयम् । उक्तञ्च प्रकाशकता शब्दचित्रं
वाच्यचित्रमव्यङ्ग्यं त्वरं स्मृतमिति, चित्रमिति गुणालङ्कार-
मात्रयुक्तम् । एतेन लक्षणेऽनुद्दिष्टानां गुणालङ्कारदोषाणां
कथमर्थे निरूपणं कृतमिति चोद्यस्य नावकाशः दृष्टपदेन तेषा-
मुद्देशादिति धेयम् । अत्रार्था वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्यतया त्रिविधः
तत्राभिधेयोपस्थापो वाच्यः लक्षणया लक्ष्यः व्यञ्जनया व्यङ्ग्य-
इति व्यञ्जकताच्च शब्दानां सर्वेषामर्थानाञ्च, तेषां व्यङ्ग्योऽ-
पि वस्त्वलङ्काररत्यादिभेदान्निविधः, तत्र वस्त्वलङ्काररू-
पव्यङ्ग्यजन्यचमत्कारः संलक्ष्यक्रमः रत्यादिव्यङ्ग्यजन्यचम-

स्कारो रसादिपदव्यपदेशोऽसंलक्ष्यक्रम इति अन्यत्र विस्तर
इति नैतत् सर्वं निरूपयिष्यते । पदानि अममासाङ्गसुप्-
तिङन्तानि तद्धगन्तानि च, प्राकृतादिपदानान्तु संस्कृतस्यानी-
यतया तदन्ततास्येव । निराकाङ्क्षपदानां काव्यत्वाववहा-
रात् साकाङ्क्षेति पदावलीविशेषणं देयं तेन पदावली वाक्य-
मित्येवार्थः । इत्यञ्च अर्थोपस्कृतं वाक्यमेव काव्यशरीरं न तु
वाक्यमर्थश्च द्वाविति, काव्यताया उभयपर्याप्तत्वे काव्यमुद्येः
पश्यते काव्यादर्शोऽवगम्यते काव्यं श्रुतमर्थो न ज्ञात इत्यादि-
विश्वजनीनव्यवहारविरोधात् लक्षणाभ्युपगमस्य चान्याय्यत्वात्
प्रत्येकपर्याप्तत्वे च एकस्मिन् पद्ये काव्यद्वयव्यवहारापत्तेः
तस्मादाक्यमात्रस्यैव शरीरत्वमिति सुष्ठुक्तम् । शरीरमित्युक्ते
शरीरो चापेक्ष्यते शरीरो चात्र चित्रकाव्यं गुणालङ्कारोपस्कृता
वाच्यार्थ एव ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्योऽस्तु वस्त्वलङ्कारमादिह-
पो व्यङ्ग्यार्थः । उक्तञ्च ध्वनिकृता । अर्थः महदयथायः काव्यात्मा
यो व्यवस्थितः । वाच्यप्रतीयमानाख्यो तस्य भेदावुभौ सताविति,
न च रमस्यैवाङ्गित्वमन्यैरुक्तमादरण्यं नीरमानामपि वस्त्वल-
ङ्कारव्यञ्जकानां गुणालङ्कारमात्रोपस्कृतानाञ्च काव्यतया स-
कलालङ्कारिकैरङ्गीकृतानामकाव्यतापत्तेः न च तत्रापि कथ-
ञ्चित् परस्परया रमस्पर्शाऽस्तीति वाच्यं एवंविधरमसम्बन्धे
गोः श्रुते मृगोधावतीत्यादीनामपि काव्यतापत्तेः पदार्थमात्र-
स्यापि विभावानुभावव्यभिचारिभावान्यतमत्वात्, न च रस-
व्यानात्मत्वे विनयानामुन्मुखीकारासम्भवः काव्यस्य प्रयोजनं

हि वेदशास्त्रविमुखानां सुकुमारमतीनां रसास्वादसुखपि-
ण्डदानद्वारा कृताकृत्यप्रवृत्तिनिवृत्त्युपदेश इति वाच्यं चम-
त्कारजनकवाच्यार्थादिनापि तत्प्रसन्नवादिति दिक् ॥ १० ॥

पद्यं गद्यञ्च मिश्रञ्च तत्त्रिधैव व्यवस्थितम् ।

पद्यं चतुष्पदी तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा ॥ ११ ॥

काव्यस्य शरीरमुक्त्वा तद्भेदान् क्रमेणाह । पद्यमिति ।
तत् काव्यं पद्यं गद्यं मिश्रञ्चेति त्रिधैव विप्रकारमेव व्यवस्थितं
प्राचीनेर्निर्दिष्टमित् । एवकाराच्चातुर्विध्यादिकमस्य नास्तीति
सूचितं । तत्र पद्यलक्षणमाह । पद्यमिति । चतुर्णां पदानां
समाहारश्चतुष्पदी पादचतुष्टयात्मकं पद्यं स्यात् द्विपद्यादि-
कन्तु वेदादिष्वेव नियतमिति लौकिकशास्त्रेषु तदभावाच्चतु-
ष्पदीत्युक्तं, वस्तुतस्तु कन्दानियतं वाक्यमेव पद्यं, महा-
काव्यादौ प्रायेण पादचतुष्टयात्मकानामेव निवेशनीयत्वाच्च-
तुष्पदीत्युक्तं । यदाहुः । कन्दानियमवहाक्यं पद्यमित्यभि-
धीयत इति कन्दो बहुपदं पद्यमित्यादि च । तच्च पद्यं वृत्तं
जातिश्चेति द्विधा । तत्राचरसङ्ख्यातं वृत्तमुक्त्यनुक्यादिकं
मात्रासङ्ख्याता जातिरार्थादिः ॥ ११ ॥

कन्दोविचित्र्या सकलस्तत्प्रपञ्चोनिर्दिष्टः ।

सा विद्या नैस्तितीपूर्णा गम्भीरं काव्यसागरम् ॥ १२ ॥

कन्द इति । कन्दांसि विचोयन्ते निरूप्यन्तेऽचेति
कन्दोविचितिः शेषादिस्तत्कन्दोपन्यः कन्दोविचितिनामकः

खलुतच्छब्दोपन्यो वा तस्यां सकलः तयोर्द्वैतजात्याः प्रपञ्चो
विस्तारो निर्दिष्टः समार्द्धमविषमत्वेन उक्त्याप्युक्त्यादिना
च वृत्तभेदाः आर्यागोतुङ्गीतोत्यादिना जातिभेदाश्च निरु-
पिता इत्यर्थः । अतः सैवानुजीलनीया यन्वाङ्मयभिया
तत् सर्वमत्र नोक्तमिति भावः । कवीनां कृन्दाज्ञानस्यावय-
कत्वमाह । सा विद्या कृन्दाज्ञानं कृन्दाविचिन्तविद्या वा
गम्भीरं विविधच्छब्दानिबद्धवाक्यवर्णनीयरमभावादिभिर्निर्वि-
डम्, अथचागाधं काव्यमेव सागरं तितीर्षुणां करणेन
ज्ञानेन च तत्पारं जिगमिषुणाम् अथच लिलहयिषुणां नैः
पोतहृषा । तितीर्षुणामित्यत्र विविक्षुणामिति कश्चित् पाठः,
सागरं प्रवेष्टुमिच्छुनां यथा नानावस्तुपूर्णा नैरुपयागाय भ-
वति तथा काव्यं वर्णयितुमनुशीलयितुं वा कृतघञ्जानां कृन्दा-
विचिन्तविद्येत्यर्थः ॥ १९ ॥

मुक्तकं कुलकं कावः संधात इति तादृशः ।

सर्ववन्धाङ्गरूपत्वाद्मुक्तः पद्यविस्तरः ॥ २० ॥

एवं विविधेषु काव्येषु पद्यमयस्यान्यैरुक्तानामवान्तरभेदा-
नां प्रदर्शनमनतिप्रयोजनमिति हृदयेन प्रधानप्रभवं महा-
काव्यं प्रदर्शयितुमुपक्रमते । मुक्तकमिति । इतिशब्द एवमर्थः,
मुक्तकं कुलकं कावः महातश्च इत्येवं तादृशस्तत्समातोयो-
परश्च युष्मकादिरित्यर्थः, एवंरूपः पद्यविस्तरः अन्यैरुक्तः
पद्यमयकाव्यभेदममूहः सर्ववन्धाङ्गरूपत्वात् निरूपयिष्यमाण-

महाकाव्यरूपप्रधानभेदैकदेशस्वरूपत्वादनुक्तः ग्रन्थवाङ्मन्यभि-
 या अप्रदर्शितः ग्रन्थान्तरेषु वेदितव्य इति शेषः, एतेन प्र-
 तिषेधनञा कथं तत्पुरुष इति चोद्यस्य नावसरः अध्याहतस्य
 ग्रन्थान्तरवेदितव्यत्वस्य विधेयत्वेन तस्य पुर्युदामत्वात्, अन्ये तु
 सादृशार्थकपूर्युदामनञा अनुक्त उक्तप्राय एवेत्यर्थ इत्याहुः ।
 तत्र मुक्तकं श्लोकान्तरसम्बन्धेन परित्यक्तमेकपद्यात्मकं, तथा
 चाग्नेयम् । मुक्तकः श्लोक एवैकश्लोकान्तरसमः सतामिति । कु-
 लकं पञ्चान्यनश्लोकात्मकम् । उक्तञ्चान्यत्र, “द्वाभ्यान् युगलं
 सन्दानितकं त्रिभिरिष्यते । कलापकं चतुर्भिश्च पञ्चभिः
 कुलकं मतम्” । इति । अपरे तु पञ्चात्मकस्य वाणावलीति
 संज्ञामाहुः । यथा, “एकः श्लोको मुक्तकं स्यात् द्वाभ्यां
 युगलकं स्युतम् । त्रिभिर्गुणवती प्रोक्ता चतुर्भिस्तु प्रभद्रकम् ।
 वाणावली पञ्चभिः स्यात् षड्भिस्तु करहाटकः” । इति ।
 कोषः परस्परनिरपेक्षः श्लोकसमूहः । यदुक्तं, “कोषः श्लोक-
 समूहस्तु स्यादन्योन्यानपेक्षकः । ब्रज्याक्रमेण कथितः स
 एवातिमनोरमः” । इति । ब्रज्या च सज्जातीयसमूहः । यत्र
 प्रत्येकं परिममाप्रार्थैः पद्यैः कथा समाप्यते स संघातः ।
 यदुक्तं । यत्र कविरेकमर्थं वृत्तेनैकेन वर्णयति काव्ये । सं-
 घातः स निगदिता वृन्दावनमेषदृतादिरिति । इत्यमुक्तल-
 क्षणा मुक्तकादयो महाकाव्यैकदेशरूपत्वाच्च पृथग्लक्षिताः,
 कोषसंघातावपि महाकाव्येषु तत्तदुच्चावचवर्णने सम्भवत एवे-
 त्यनुसन्धेयम् ॥ १३ ॥

सर्गबन्धो महाकाव्यमुच्यते तस्य लक्षणम् ।
 आशीर्नमश्चक्रया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम् ॥ १४ ॥
 इतिहासकथोद्भूतमितरद्वा सदाश्रयम् ।
 चतुर्वर्गफलोपेतं चतुरोदात्तनायकम् ॥ १५ ॥
 नगरार्णवशैलर्त्तचन्द्राक्रौदयवर्त्मनैः ।
 उद्यानसलिलक्रोडामधुपानरतोत्सवैः ॥ १६ ॥
 विप्रलम्भैर्विवाहैश्च कुमारोदयवर्त्मनैः ।
 मन्त्रदूतप्रयाणाजिनायकाभ्युदयैरपि ॥ १७ ॥
 अलङ्कृतमसंलिप्तं रसभावनिरन्तरम् ।
 सर्गैरनतिविस्तीर्णैः श्रव्यवृत्तैः सुसन्धिभिः ॥ १८ ॥
 सर्वत्र भिन्नवृत्तान्तरूपेतं लोकाञ्जकम् ।
 काव्यं कल्पान्तरस्यायि जायेत सदलङ्कृति ॥ १९ ॥

कोऽसौ सर्गबन्धः यदङ्गरूपत्वान्मुक्तकादयो न पश्यन् ल-
 चिता इत्याकाङ्क्षायामाह । सर्गबन्ध इति । म हाव्यं सर्ग-
 बन्धः तस्य सर्गैर्निबध्यमानत्वात् । तदपि किंस्वरूपमिति
 तत्त्वज्ञानं तावत् प्रतिजानीते । उच्यते इति । तस्य महा-
 काव्यस्य लक्षणं स्वरूपमुच्यते अनन्तरमेव निरूप्यते । आशी-
 रित्यादि आशीरिष्टजनस्य शुभाशंभनं, नमस्क्रिया स्थापकष-
 बोधानुकूलव्यापारविशेषः सच प्रकृते वाग्विशेषात्मकः
 तस्य वाचिककाव्यिकमानसिकत्वेन त्रैविध्यात् । तथा वसति
 प्रसूतवृत्तान्ताऽस्मिन्निति वस्तु प्रबन्धनायकः अपरो वा तत्-

सम्बन्धी, तस्य निर्देष्ट उपन्यासः, वाङ्मयविकल्पो, मुखमा-
दिभागः, आश्वीः प्रसूतीनामन्यतमं तस्यादिभाग इत्यर्थः ।
तत्राश्वीः कीचकवधादौ, नमस्क्रिया रघुवंशादौ, वस्तुनिर्देष्टः
शिशुपालवधादौ ॥ १४ ॥

इतिहासेति । इतिहासा रामायणमहाभारतादयः ते-
षामन्यतमस्य कथया रामयुधिष्ठिरादिवृत्तान्तेन उद्भूतं
निबद्धम् । इतरथा एतस्मादन्यथा, सन् सत्यभूतो वृत्तान्त
आश्रीयत इत्याश्रयो वर्णनीयो यत्र तत् । सदाश्रयमित्यनेन
कल्पितवृत्तान्तस्य महाकाव्ये वर्णनं प्रतिषिद्धं । तथा चतुर्णां
धर्मार्थकाममोक्षाणां वर्गस्तुर्वर्गः तद्रूपेण फलेन प्रयोजने-
नापेतम्, एकत्र चतुर्णां फलत्वासम्भवात् सर्व्वं पुनर्वर्णनीयाः
परन्तु अन्यतममेव फलमिति मन्यव्यम् । उक्तञ्च, चत्वारस्तत्र
वर्गाः सुसुखेकञ्च फलं भवेदिति । तथा चतुरो व्यवहार-
कुशल उदात्तो धीरोदात्तो नायकः कथाव्यापी प्रधानपुरुषो
यत्र तत् । यद्यपि त्यागी कृतो कुलीनः सुश्रोको रूपयौवने-
त्साही । दक्षोऽनुरक्तलोकस्तेजोवैदग्ध्यशीलवाग्मेतेति नायक-
लक्षणे दत्तवैदग्ध्यपदोपादानेन चतुरत्वस्य लक्षणघटकतया प्रा-
प्तत्वात् पृथक् चतुरेति नायकविशेषणमफलमित्यसन्तोषस्तदा
चतुरोदात्तपदस्य धीरोदात्त इत्येवार्थः कर्त्तव्यः चतुरधी-
रपदयोः पर्यायत्वात् । धीरोदात्तलक्षणं यथा । “अविक-
त्यनः समावानतिगम्भीरो महासत्त्वः । स्वेयाग्निगूढमानो-
धीरोदात्तो दृढव्रतः कथित” इति । अयञ्च नायकः कश्चि-

देकोदेवः, कचिदेकः सङ्गजः चक्षिः, कचिदा एकवङ्गज
वहवः चक्षियाः, यदुक्तं । तत्रैकोनायकः सुरः । “सङ्गः
चक्षियोवापि धीरोदात्तगुणान्वितः । एकवङ्गमवा भूपाः
कुलजा वहवोऽपि वा” इति । तत्रान्यस्योदाहरणं रघु-
वंशः ॥ १५ ॥

महाकाव्ये नायकवृत्तान्तवर्णनमात्रं न कवीनां पु-
ष्यार्थः इतिहामादिभिरेव तत्परिज्ञानमिद्वेः किन्तु प्राम-
ङ्गिकतत्तदुच्चावचवर्णनया काव्यशोभासम्पादनमिति वर्णनी-
यान् विषयान् निर्दिशति नगरेत्यादि द्वाभ्यां । तृतीया-
न्तजातस्थालङ्घृतमित्यनेनान्वयः । चन्द्रार्कौदयेति चन्द्रार्का-
स्तमनोपलक्षणम् । क्रोडेति उद्यानमलिलयोर्दयोरप्यन्वेति ।
रतोत्सवः सम्भोगशृङ्गारः स च विप्रलम्भवर्णनात् परमेव
वर्णनीयः । उक्तञ्च न विना विप्रलम्भेन सम्भोगः पुष्टिमश्रुते
इति । विप्रलम्भैरिति बहुवचनेन तस्य पूर्वरागमानप्रवाम-
करणात्मकतया चतुर्विधत्वं सूचितम् । कुमारोदयः पुत्रो-
त्पत्तिः । मन्त्रोविपक्षजयाद्यर्थं मन्त्रणा । दूतः कार्यप्रेष्यः
स च निष्ठुद्यार्थमितार्थमन्देशहारकत्वेन त्रिविधः । प्रयाणं
युद्धाद्यर्थयात्रा । आजिर्द्युद्धम् । नायकस्याभ्युदयोरिपुजया-
दिः । मन्त्रादिपक्षकं क्रमिकं, तथा हि प्रथमं मन्त्रणा ततो
दूतप्रेषणं ततः प्रयाणं ततो युद्धं ततश्च रिपुजयादिरूपा-
भ्युदयः । शेषं स्पष्टम् । एतानि अपिना चान्यानि च साङ्गोपा-
ङ्गानि महाकाव्ये वर्णनीयानीत्यर्थः । यदुक्तं, “सम्यग्साध्यैन्दु

रजनीप्रदोषध्वान्तवासराः । प्रातर्मध्याह्नमृगयात्रैस्सर्तुवनसा-
गराः । सम्भोगविप्रलम्बी च मुनिस्त्रगंपुराध्वराः । रणप्रया-
णोपयममन्त्रपुत्रोदयादयः । वर्षनीया यथायोगं साङ्गोपाङ्गा
अमी इह” । इति ॥ १६ ॥ १७ ॥

असङ्क्षिप्तं पञ्चवितृत्तान्तं, महाकाव्ये हि ग्रन्थवाञ्छन्त्य
शङ्कया सङ्क्षेपेण वस्तुवर्णनं न चमत्कारं पुष्पाति, तद्यथा,
“रामोदशरथाज्जातः प्राप्तविद्यस्य कौशिकात् । मिथिलायां
धनुर्भङ्गा मैथिलीं परिणीतवान्” इति । रसाः शृङ्गारा-
दयः, भावाः प्राधान्येनाभिव्यक्ता व्यभिचारिणः उदुङ्क-
मात्राः स्थायिनः देवादिविषया रतिश्च, तैर्निरन्तरमभि-
व्याप्तं, तत्र शृङ्गारवीरशान्तानामन्यतमोऽङ्गित्वेन अन्ये तु
रसा भावा वा अङ्गित्वेन, यदुक्तमन्यत्र,* शृङ्गारवीरशा-
न्तानामेकोऽङ्गोरस इष्यते इति । सर्गैरिति उपेतमित्यने-
नान्वेति, सर्गोऽवान्तरवृत्तान्तसमाप्तेर्नाम, बद्धवचनमष्टान्यु-
नत्त्रिंशदनधिकत्वयोर्बाधकं, अष्टसर्गास्तु न्यूनं त्रिंशत्स-
र्गाश्च नाधिकम् । महाकाव्यं प्रयोक्तव्यं महापुरुषकीर्त्ति-
युगितोऽज्ञानसंहिताक्तेः ।* वस्तुतस्तु प्रायिकमेतत् वैपरीत्यस्था-
• ऽपि दर्शनात् । अनतिविस्तीर्णैरिति त्रिंशदन्यूनद्विशत्यनधिक-
पद्यात्मकेरित्यर्थः । यदुक्तमोऽज्ञानसंहितायाम् । नात्यन्त-
विस्तरः सर्गस्त्रिंशतोवा नचोनता । द्विशत्यानाधिकं कार्य-
मेतत् पद्यस्य लक्षणमिति । अव्यवृत्तैरिति हतवृत्ततादि-
दोषपरित्यागेन माधुर्यादिगुणसङ्गावेन च वैरस्यानावह-

युतिसुखदुःखनैरिच्छार्थः । यदुक्तं । अस्मिन् युते च चित्तस्य
 वैरस्यं, न च दृष्टता । तानि वस्तूनि पदानि प्रविष्टि-
 प्रपुतानि चेति । वृत्तपदस्य पक्षपरं कचिदाद्यादेरपि
 दर्शनात् । सुसन्धिभिः सुष्ठुसन्धानैः भाविसर्गशापेक्षैरि-
 त्यर्थः । यदुक्तं, सर्गाक्षे भाविसर्गस्य कथायाः सुचनं
 भवेदिति । यदा सन्धयो नाटकसन्धयोक्ता मुखप्रतिमुख-
 गर्भविमर्शनिर्व्वहनाख्याः पञ्च । उक्तस्य सर्व्वे नाटकसन्धय
 इति । तेषां सुष्ठुत्वस्य साङ्गानामेतेषां यथाक्रमं विनि-
 वेशः, अङ्गानि सापेक्षेपादीनि दशरूपकादावुक्तानि ज्ञेयानि ।
 भिन्नवृत्तान्तैः पृथक्पृथगवान्तरकथाप्रकाशकैः, यदा भिन्नं वृत्तं
 पृथक्कन्देनिबद्धः श्लोकोऽन्तेऽवसाने येषां तैः, एकेन कन्देन
 सर्गं निर्वाच्य कन्दोऽन्तरेण समापयेदित्यर्थः, उक्तस्य, एकवृ-
 त्तमयैः पक्षैरवसानेऽन्यवृत्तकैरिति । एकवृत्तमयत्वस्य सर्गाणां
 प्रायिकं नानावृत्तमयस्यापि कस्यचिद्दर्शनात् । उक्तस्य, नाना-
 वृत्तमयः कापि सर्गः कश्चन दृश्यतइति । यथा । शिशुपाल-
 वधे चतुर्थः सर्गः । सदलङ्घ्यतीति सत्यः शब्दार्थभाजनन-
 द्वारा रसेपकारिका अलङ्घ्यतो यमकोपमादयो यत्र तत् ।
 इत्थं लक्षणमुक्त्वा प्रशंसति लोकरञ्जकमिति, एवं लक्षणसम्यग्
 कार्यं लोकरञ्जकं सामाजिकगणविनोदकं, सत् कल्पान्तरस्यापि
 प्रलयकालावधिस्थायि जायेत तद्दिनोदलोत्पत्त्यन्तोरवस्थो-
 त्वादितिभावः । अत्रान्तरशब्दोऽन्तावध्यर्थः । एतेनानपाधिकी-
 र्त्तिप्रत्याश्रया कविभिरत्र यतनीयमिति द्योतितम् ॥ १८ ॥ १९ ॥

न्यूनमप्यत्र यैः कैश्चिदङ्गैः काव्यं न दुष्यति ।

यद्युपात्तेषु सम्पत्तिराराधयति तद्विदः ॥ २० ॥

इत्थं लक्षणरूपतयोक्तानां धर्माणां केषाञ्चित् खण्डका-
व्यादौ सम्भवेनातिव्याप्तिस्तद्वारणाय समुदायस्य लक्षणत्वा-
भ्युपगमे कुचश्चिदापतन्तीमव्याप्तिं वारयति । न्यूनमिति । अत्र
एषु निरुक्तेष्वङ्गेषु मध्ये यैः कैश्चिन्नखण्डकैरङ्गैर्न्यूनं होन-
मपि काव्यं न दुष्यति लक्षणलक्षितत्वान्निन्दितं न भवति ।
यदि उपात्तेषु यथा लाभं वर्णितेषु सम्पत्तिः रसपरिपोष-
स्तद्विदः काव्यज्ञान् आराधयति सन्तोषयति । एतदेवोक्तं
भोजराजेन, नावर्णनं नगर्यादेर्दोषाय, विदुषां मनः । यदि
शैलर्तुराद्यादेर्वर्णनेनैव तुष्यतीति । यद्युपात्तार्थसम्पत्तिरिति
पाठे उपात्तानामर्थानां सम्पत्तिः समृद्धिराराधयति चम-
त्कारमुग्धान् करोति । एतेन चमत्कारविशेषजनकत्वमेव
महाकाव्यलक्षणमिति फलितं नगरादिवर्णनघटितत्वस्तु परि-
चायकमात्रं, चमत्कारस्य महाकाव्यखण्डकाव्ययोर्विभिन्न इति
नाव्याप्यतिव्याप्तिश्चेति ध्येयम् ॥ २० ॥

गुणतः प्रागुपन्यस्य नायकं, तेन विद्विषाम् ।

निराकरणमित्येष मार्गः प्रकृतिसुन्दरः ॥ २१ ॥

वंशवीर्यश्रुतादीनि वर्णयित्वा रिपोरपि ।

तज्जयान्नायकोत्कर्षवर्णनञ्च धिनेति नः ॥ २२ ॥

नायकप्रतिनायकयोस्तत्कर्षापकर्षौ काव्यस्य प्रतिपाद्यौ, तद-

एने प्रकारद्वयमाह । गुणत इति । गुणतो गुणवत्त्वेन प्राक् प्रथमं नायकमुपन्यस्य वर्णयित्वा तेन गुणवता नायकेन, विद्विषन्ति साधूनि विद्विषः अन्याय्यपद्यवर्त्तिनः प्रतिनायकास्तेषां, बह्वचनमनुगाभिप्रायेण, निराकरणं पराजयः, इत्येष मार्गोऽस्ति । प्रकृतिसुन्दरः स्वभावतोऽस्यः प्रायेणैवं बह्वभिर्वर्ण्यते इत्यर्थः, अयमर्थः नायकस्तावत् सच्चरित्रतया प्रतिनायकस्यासच्चरित्रतया वर्णनीयौ, तथाविधयोश्च तयोर्जयपराजयौ सर्वेषां शुश्रूषणीयौ भवत इति । यथा रामचरिते पित्राज्ञापरिपालनादिमत्कर्मवता रामेण परस्त्रीहरणाद्यमत्कर्मवतोऽरावणस्य पराजय इति । गुणत इति नायकस्य सामान्यगुणास्त्वागादयः पूर्वमुक्ताः, विशेषाः पौरुषगुणाश्च शोभादयः, यथा, “शोभाविस्लामो माधुर्यं गाम्भीर्यं धैर्यं तेजसी । ललितौदार्यमित्यष्टौ सत्त्वजाः पौरुषा गुणाः” इति ॥ २९ ॥

वञ्चेति । रिपोऽपि वंशः सत्कुलता, वीर्यं बलं, श्रुतं विद्या, आदिना दानादिपरिग्रहः । एतानि वर्णयित्वा तज्जगत्तथा भूतरिपुकर्मकपराजयात् नायकोत्कर्षवर्णनञ्च, च त्वर्थे, नोऽस्मान् धिलेति प्रीणयति । यथा हयग्रीवबधे हयग्रीवस्य स्वर्गविजयादिवर्णनं । न इत्यनेनास्मिन्नेव कल्पे स्वस्याभिरुचिः सूचिता, न च धीरोद्धतः पापकारी व्यसनी प्रतिनायक इति प्रतिनायकलक्षणविरुद्धमेतदिति वाच्यं परपीडनादिदोषमानाधिकरण्येनैव तेषां गुणवर्णनस्योचित्यात् एकान्तगुणवतो-

धार्मिकस्य पराजयेन च नायकस्योत्कर्षासम्भवात् प्रत्युत निन्द-
नीयत्वप्रसङ्गादिति ध्येयम् ॥ २२ ॥

अपादः पदसन्तानोगद्यमाख्यायिका कथा ।

इति तस्य प्रभेदौ द्वौ, तयोराख्यायिका किल ॥ २३ ॥

नायकेनैव वाच्यान्या नायकेनेतरेण वा ।

स्वगुणाविष्क्रियादोषो नात्र भूतार्थशंसिनः ॥ २४ ॥

उद्देशक्रमप्राप्तं गद्यं निरूपयति । अपाद इति । माचा-
क्षरप्रतिनियतत्वरूपः परिच्छेदः पादः तच्छून्यः पदसन्तानो
गद्यम् । अस्ति च तादृशः पादः पद्ये, यथा गः ओः, गौ
स्त्रीत्यादिः, लक्ष्मैतत्प्रगणा इत्यादिश्च । अस्य च चूर्णका-
दधोभेदा मुक्तकादीनां महाकाव्य इव आख्यायिकादा-
वन्तर्भावाच्च पृथग् लक्षिताः, ते च यथा, चूर्णकोत्कलिका-
प्राये आविद्धं वृत्तगन्धि चेति । आविद्धस्थाने मुक्तकमिति
विश्वनाथः पठति, तत्र, चूर्णकमल्पसमासं दीर्घसमासमुत्कलि-
काप्रायम् । समासरहितमाविद्धं वृत्तभागान्वितं वृत्तगन्धी-
ति । प्राचीनमतमनुसुरन् गद्यस्य प्रधानभेदद्वयं दर्शयति ।
आख्यायिकेति । आख्यायिका कथा चेति तस्य गद्यस्य द्वौ
प्रभेदौ । एतयोर्लक्षणमन्यैकं यथा । “कथायां सरसं वस्तु
पद्यैरेव विनिर्भितं । कश्चिदत्र भवेदार्था कश्चिद्वक्तापवक्ताके ।
आदौ पद्यैर्नमस्कारः खलादेवृत्तकोर्त्तनमिति” । यथा, का-
दम्ब्यादि । “आख्यायिका कथावत्स्यात् कवेर्वैशादिकोर्त्तनं ।

अस्यामन्यकवीनाञ्च वृत्तं नद्यं कश्चित् कश्चित् । कथाभाजां
व्यवच्छेद आश्वास इति वक्ष्यते । आर्यावक्तापवक्तायां वृत्तस्य
येन केनचित् । अन्यापदेष्टेनाश्वासमुखे भाव्यर्थसूचनमिति ।
यथा हर्षचरितादिः । एतन्नक्षत्रद्वयोक्तपरस्परभेदकधर्मा-
णां प्राचीनप्रबन्धेषु व्यभिचारमाकलय्य तत्राश्रद्धानावकृ-
तैस्त्रयैरुक्तोऽनयोर्भेद इति मतं दूषयितुमुत्थापयति । तथे-
रिति । तयोः कथाख्यायिकयोर्मध्ये आख्यायिका किल नाय-
केनैव वाच्या नायक एवाख्यायिकायामिति वृत्तवक्तव्यार्थः ।
यदुक्तं वृत्तमाख्यायते यस्यां नायकेन स्वचेष्टितमित्यादि ।
एवकारेण वक्त्रन्तरव्यवच्छेदः । अन्या कथा पुनर्नायकेनेतरेण
वा वाच्या, अत्र वाशब्दस्यार्थे कश्चिन्नायकस्य कश्चित्तदितरस्य
च वक्तृत्वमित्यर्थः । दृश्यते च कादम्बर्यां चन्द्रापीडस्य नायकस्य
महादेतासंलापादौ वक्तृत्वम् । अन्यथा नायकवाच्यायां कथा-
यामाख्यायिकालप्रसक्त्या दुरूपनेयातिव्याप्तिः स्यादिति वि-
भावनीयम् । नन्वाख्यायिकायां नायकवक्तृत्वनिश्चये तत्रात्म-
गुणकथनस्यापि सम्भवेन नायकस्योदात्तत्वव्याख्या इत्याश-
ङ्काह । स्वगुणेति । अत्र नायकवक्तृकत्वे, भूतार्थशंसिनः सत्या-
र्थवादिना नायकस्य स्वगुणाविष्क्रिया निजगुणोत्कर्षख्यापनं
दोषो न भवति, असत्यभूतानाकाङ्क्षितस्वगुणकथनस्यैव दोष-
त्वात् ॥ २३ ॥ २४ ॥

अपि त्वनियमोदृष्टस्तत्राप्यन्यैरुदीरणात् ।

अन्योवक्ता स्वयमेति कीदृग्वा भेदलक्षणम् ॥ २५ ॥

इत्थं प्राचीनमतमनूद्य दूषयति । अपिलिति । अपि तु किन्तु तत्र आख्यायिकालेन प्रसिद्धे प्रबन्धे अन्यैरणुदीरणात् नायकभिन्नवक्तृकत्वस्यापि दर्शनात् अनियमो नायकमात्रवक्तृकत्वनियमव्यभिचारोद्घृष्टः, तस्मादव्याप्तिर्लक्षणदोष इति नैवं भेदकरणमादरणीयमिति भावः । ननु यत्र नायकभिन्नवक्तृत्वं तस्य कथात्वमेवास्तु आख्यायिकात्वप्रसिद्धिरबोधमूल्येति चेह । अन्य इति अन्यो नायकभिन्नः, स्वयं नायको वा वक्तोति भेदकरणं कीदृक् न किमपि, स्वरूपगतवैलक्षण्यस्यैव भेदकत्वात् वक्तृवैलक्षण्यकृतभेदोऽकिञ्चित्कर इत्यर्थः ॥ २५ ॥

वक्ताच्चापरवक्ताच्च सोच्छ्वासत्वच्च भेदकम् ।

चिह्नमाख्यायिकायाश्चेत्, प्रसङ्गेन कथास्वपि ॥ २६ ॥

आर्यादिवत् प्रवेशः किं न वक्तापरवक्तयोः ।

भेदश्च दृष्टोलम्भादिरुच्छ्वासावास्तु किं ततः ॥ २७ ॥

इत्थं वक्तृवैलक्षण्यकृतभेदं निरस्य प्रकारान्तरेण ऋजुधियां भेदकरणं दूषयितुमुत्थापयति । वक्ताच्चेति । वक्तापवक्तो हन्द्दोविशेषौ । वक्तां नाद्यान्वसौ स्यातामर्थेयोऽणुधुभि ख्यातमिति वक्तालक्षणं । अयुजि ननरलागुरुः समे तदपरवक्तामिदं नजौ-जरावित्यपरवक्तालक्षणम् । वैतालीयं पुष्पितायाश्चेच्छन्यपरवक्ताकमिति च । उच्छ्वासः कथांशव्यवच्छेदस्य संज्ञा, कश्चिदाश्वास इति दृश्यते । तत्सहितत्वञ्च । भेदकं कथातो-भेदसाधकमेतत्तत्रमाख्यायिकायाश्चिह्नमसाधारणोधर्मः, कथा-

यान्तु नैतन्नयमस्तीति चेदित्यन्तं चतुर्भिर्यथा मतम् । तत्र
 वक्तापवक्ताकृतभेदं दूषयति, प्रसङ्गेनेति । स्वतन्त्रानुपेक्षणो-
 यत्वं प्रसङ्गः, अयमाशयः यदि कथाख्यामार्याकरणे प्रवृत्तः
 कविर्वक्त्रमपरवक्त्रम्वा स्मृत्वा निवेदयति तत् किं कमपि दोष-
 मुक्तामयत् तस्याः कथात्वं विधातयेत् अपि तु नैव तदभाव-
 घटितकथालक्षणस्य केनाप्यनुकूलान् प्रत्युत तन्निवेद्याभ्यनुज्ञान-
 स्यापि कुचचिदर्शनात्, यदुक्तं कथालक्षणमधिकृत्य । आर्या-
 वक्तापवक्ताणां कन्दमा येन केनचिदिति । तस्मादविचारवि-
 जृम्भिताऽयं भेदकरणप्रयास इति । मोक्षामत्यस्य भेदकत्वं
 दूषयति । भेदयेति । लभः कथापरिच्छेदस्य संज्ञा, आदिना
 उक्ताभादीनां ग्रहणं, भेदोभिन्नः, वाशब्दस्यार्थः, लभ्यादित-
 च्छासयेति विभिन्ननामा कथाख्यायिकयोः परिच्छेदोद्घोऽस्मि
 ततः किं, संज्ञाया विभिन्नत्वान्न किमपि, न हि घटकलमेति
 संज्ञादयेन संज्ञिनोघटस्य भेदः शक्यते वक्तुं, स्वरूपैलक्षण-
 स्यैव भेदकत्वात् यथा घटपटयोरिति, दृष्ट इति कुचचिदि-
 तिशेषः कादम्बर्यादौ लभकस्याप्यनिवेद्यात् ॥ २६ ॥ २७ ॥

तत्कथाख्यायिकेत्येका जातिः संज्ञादयाङ्किता ।

अत्रैवान्तर्भावयन्ति शेषाश्चाख्यानजातयः ॥ २८ ॥

अत्र स्वमतमाह । तदिति । एका जातिरेकजातीया गद्यम-
 यत्वरूपैकधर्मावत्त्वादेकैवेत्यर्थः । संज्ञादयाङ्कितेति घटकलस-
 संज्ञादयवत् कथाख्यायिकासंज्ञाभ्यामेक एवार्थः प्रतिपाद्यत

इत्यर्थः । इत्थं प्रधानभेदयोरभेदं प्रतिपाद्य इतरभेदानामप्य-
भेदानां तत्तद्भेदकधर्मप्रयोजकं मन्यमानस्तान् सामान्य-
रूप एवान्तर्भावयति । अत्रैवेति । पुं प्रधानवर्णनमाख्यानम्,
आख्यानजातयः आख्यानत्वरूपसामान्यधर्मवन्तः खण्डकथा-
दयः । अत्र अत्रैवान्तर्भावयन्तीति भाविप्रयोगात् प्रौढिवादेना-
भेदप्रतिपादनं गन्त्यक्तो न तु वस्तुतः, प्रामाणिकतमैर्मुनि-
भिरपि तत्तद्भेदाभ्युपगमात् । यथा आग्नेये । “आख्यायिका
कथा खण्डकथा परिकथा तथा । कथालिकेति मन्यन्ते गद्य-
काव्यञ्च पञ्चधा” इति । एवं कथाख्यायिकयोरप्यभिन्नत्वप्रति-
पादनमेतन्मूलकमेवेति मन्तव्यम् ॥ २८ ॥

कन्याहरणसंग्रामविप्रलम्भोदयादयः ।

सर्गबन्धसमा एव नैते वैशिष्टिका गुणाः ॥ २९ ॥

वर्णनीयभेदेन कथाख्यायिकयोर्भेदं ब्रुवतामपि मतं दूष-
यति । कन्येति । कन्या अजातोपयमा पुरुषान्तरे प्रतिपाद-
नाय कृतनिश्चया तस्या हरणं युद्धादिना ग्रहणं राक्षसविवाह
इत्यर्थः । राक्षसोयुद्धहरणादिति स्थितेः । विप्रलम्भः पूर्व-
रागमानप्रवासकर्तृणात्मकतया चतुर्विधः, स च सम्भोग-
स्योपलक्षकः, विप्रलम्भानन्तरं सम्भोगवर्णनस्यावश्यकत्वात् ।
उदयः सूर्याचन्द्रमसोः नायकस्याभ्युदयो वा, आदिना पुर-
पर्वतकाननादयः । एते आख्यायिकाया विशेषधर्माः परैरु-
च्यन्ते । यथाख्यायिकामुपक्रम्याह भामहः । कन्याहरणसंग्राम-

विप्रलम्भोदयान्वितेत्यादि । सर्गबन्धेति । सर्गबन्धसमाः महा-
काव्यसाधारणा एव, का कथा कथायां, महाकाव्येऽप्येते
वर्ण्यन्ते तस्माच्च वैशेषिका गुणाः व्यवच्छेदका धर्माः । महा-
काव्यिकायामेषां नियतत्वमन्यत्रानुषङ्गिकत्वमितोदमेव भेद-
कमस्त्विति वाच्यं कथञ्चिदपि साधारण्यवतां भेदकत्वा-
नङ्गीकारात् असाधारणानामेव तथात्वोचित्यात् उक्तञ्च, अय-
मेव हि भेदोभेदहेतुर्वा यद्विरुद्धधर्माध्यास इति ॥ २८ ॥

कविभावकृतं चिह्नमन्यत्रापि न दृश्यति ।

मुखमिष्टार्थसंसिद्धौ किं हि न स्यात् कृतात्मनाम् ॥ ३० ॥

ननु कवेरभिप्रायकृतैरङ्गनैरङ्किता कथेति भामहोक्त्या
कथायां किञ्चिच्चिह्नं निवेशनीयं तदेवानयोर्भेदकमिति मतं
दूषयति । कवीति । कवेर्भावाऽभिप्रायस्तेन कृतं चिह्नं । यथा
शिष्टपुत्रालवधे सर्गान्तलोकेषु श्रीशब्दः, किरातार्जुनीये च
लक्ष्मीशब्दः । तदन्यत्रापि न दृश्यति आख्यायिकायामपि
निवेशनीयं चिह्नं द्रष्टुं न भवति तस्य कवेरिच्छाधीनत्वेना-
नियतत्वात् । एतदेवाह । मुखमिति । इष्टार्थसंसिद्धौ अभि-
प्रेतार्थसम्पादने मङ्गलाद्यर्थमित्यर्थः कृतात्मनां कृतयन्त्रानां
किं हि मुखं कः प्रारम्भो न स्यात् सर्वमेवेच्छया प्रारम्भणीयं
भवेदित्यर्थः । मुखमित्यत्र मुखमिति पाठे सुखं सुखदमप्रति-
बद्धमित्यर्थः ॥ ३० ॥

मिश्राणि नाटकादीनि, तेषामन्यत्र विस्तरः ।

गद्यपद्यमयो काचिच्चमूरित्यभिधीयते ॥ ३१ ॥

क्रमप्राप्तं मिश्रकाव्यमाह । मिश्राणीति । नाटकादीनि दृश्यकाव्यानि मिश्राणि गद्यपद्योभयमिश्रितत्वान् मिश्रमंज-
कानि योगार्थबलादेव लक्षणलाभः । आदिशब्दात् प्रकरणा-
दिरूपकाणां नाटिकाद्युरूपकाणाञ्च परियहः । नाटका-
दिलक्षणजिज्ञासुन् प्रत्याह । तेषामिति । तेषां नाटकादो-
नामन्यत्र भरतादिपद्येषु विस्तरः प्रपञ्चः, तस्मादस्माभि-
र्वैफल्यमिथात्र नोक्तानि तत्रैव ज्ञातव्यानीत्यर्थः । तानि च
नामतो यथा । “नाटकमथ प्रकरणं भाणव्यायोगसमवका-
रडिमाः । ईहामृगाङ्गवीर्यः प्रहसनमिति रूपकाणि दश ।
नाटिका चोटकं गोष्ठी मट्टकं नाय्यरासकं । प्रस्थानोक्ता-
यकाव्यानि प्रेङ्खनं रासकं तथा । संलापकं श्रीगदितं
शिल्पिकञ्च विलासिका । दुर्मल्लिका प्रकरणी हल्लीशोभा-
णिकेत्यपि । अष्टादश प्राङ्गुरूपरूपकाणि मनीषिणः” इति ।
दृश्यकाव्यस्य मिश्रत्वमुक्त्वा अव्यकाव्यस्यापि तदाह । गद्य-
पद्यमयीति । अत्र गद्यमयत्वं पद्यमयत्वञ्चाधिक्येन ज्ञेयम् । अ-
न्यथा आख्यायिकादौ यत्किञ्चित् पद्यसङ्गावेन मिश्रत्वं प्रम-
ज्येत । काचिदिति न तु सर्वा तेन गद्यपद्यमय्या राजसुते
विरुदसंज्ञान्यैरुक्ता ज्ञातव्या । यथा । “गद्यपद्यमयो राजसु-
तिर्विरुदमुच्यते इति ॥ ३१ ॥

तदेतद्वाङ्मयं भूयः संस्कृतं प्राकृतं तथा ।

अपभ्रंशश्च मिश्रश्चेत्याहुः कार्यास्तुर्विधम् ॥ ३९ ॥

एवं गद्यादिभेदेन काव्यस्य चैविध्यमुक्त्वा पुनरपि भाषा-
विभेदेन चातुर्विध्यमाह तदेतदिति । वाङ्मयं काव्यप्रबन्धः ।
संस्कृतं संस्कृतभाषामयम्, एवमप्येऽपि, मिश्रं संस्कृतादिनानाभा-
षामयम् । एवं भाषाणां नानान्यात् कवयः स्वेच्छावशेन एक-
या द्वाभ्यां तिसृभिर्वङ्गोभिर्वा भाषाभिरिति कृत्वा वर्णयेयुः-
दाह भोजरराजः । “संस्कृतेनैव कोऽप्यर्थः प्राकृतेनैव चापरः ।
अकोवाचयितुं कश्चिदपभ्रंशेन वा पुनः । पेशाद्या गौरमेत्याह
मागध्यान्यो निवध्यते । द्विचाभिः कोऽपि भाषाभिः सर्व्वाभिरपि
कथ्यते ॥ ३९ ॥

संस्कृतं नाम देवो वागन्वाख्याता महर्षिभिः ।

तद्भवस्तत्समो देशीत्यनेकः प्राकृतक्रमः ॥ ४० ॥

संस्कृतादीनां लक्षणमाह । संस्कृतमिति । देवो दैवतमं-
स्कारमप्यत्रा देवैरुच्चार्यमाणा वा वाक् महर्षिभिः पाणिन्या-
दिभिः, नामेति प्रसिद्धौ, संस्कारमप्यत्रत्वात् संस्कृतमन्वा-
ख्याता संस्कृतेत्याख्यया पञ्चाङ्गवद्धता, उद्देश्याधीनत्वात्
स्त्रीत्वम् । अनुपदप्रयोगाच्च शब्दनिश्चयतावादे स्वरमः सूचितः,
पाणिन्यादयो हि तत्तद्भाकरणसूत्रैः प्रकृतिप्रत्ययादिविभा-
गपरिकल्पनया नित्यायाः संस्कृतवाचः प्रतिपत्त्यर्थं शिथी-

भां संस्कारोपायः प्रदर्शितः नतु वाक्सम्यादिता म्निताया
 इत्याम्नाख्यानसम्भवात् । प्राकृतं निर्वक्ति । तद्भव इति । प्रा-
 कृता नीचास्तत्सम्भित्वात् प्राकृतम् । अन्यर्थवत्त्वादेव लक्षण-
 नाभः । संस्कृतरूपायाः प्रकृतेरुत्पन्नत्वात् प्राकृतमिति कश्चित् ।
 तस्य क्रमोपव्यवस्था संस्कृतोत्पन्नत्वेन संस्कृतसदृशत्वेन तत्तद्देश-
 व्यवहृतत्वेन चानेकोवज्जविधः, तत्र साक्षात् संस्कृतोत्पन्ना
 महाराष्ट्री भाषा, शौरसेन्यादयः संस्कृततुल्याः अपरास्तु तत्त-
 द्देशविलमिताः, केचित्तु देशीनामपि संस्कृतसादृश्यात् दा-
 वेव भेदावाज्जः । यथा, “अर्षीत्यमार्षतुल्यञ्च द्विविधं प्राकृतं
 विदुः” इति । वस्तुतस्तु सर्वसामपि प्राकृतभाषाणां संस्कृ-
 तोत्पन्नत्वात् क्रियाकारकान्वयादिमत्त्वेन संस्कृतसादृश्यात् म-
 हाराष्ट्रादितत्तद्देशव्यवहृतचरत्वाच्चैकैव संस्कृतभवत्वादि ध-
 र्मात्रयमस्तीति ज्ञेयम् ॥ ३३ ॥

महाराष्ट्राश्रयां भाषां प्रकृत्यं प्राकृतं विदुः ।

सागरः क्षत्तिरत्नानां सेतुबन्धादि यन्मयम् ॥ ३४ ॥

प्राकृतस्योत्कर्षापकर्षौ दर्शयति । महाराष्ट्राश्रयामिति ।

- महाराष्ट्रेदक्षिणापथवर्त्ति, देशविशेषः, तदाश्रयां पूर्वं तत्र-
 त्यजनव्यवहृतां महाराष्ट्रीं भाषां प्रकृत्यमुत्तमं प्राकृतं विदुः
 पण्डिता जानन्ति, साक्षात् संस्कृतोत्पन्नत्वेन संस्कृतवज्जोद्गुणं
 श्रुतिसुखजनकत्वात्, अतएव प्राक्तनाः कवयोऽनया भाषया
 सुवहन् चमत्कारकारिकाव्यप्रबन्धान् निर्गमुरित्याह ! सागर

इति । सूक्तयश्चमत्कारजनकवचनान्येव रत्नानि तेषां सागरः
सागररूपोऽनिलयः सेतुबन्धः प्राकृतकाव्यविशेषः तदादि,
आदिना दशमुखबधादिपरिग्रहः, यन्मयः यथा महाराष्ट्रा
रचितः ॥ ३४ ॥

शौरसेनी च गौडी च लाटी चान्या च तादृशी ।

याति प्राकृतमित्येवं व्यवहारेषु सन्निधिम् ॥ ३५ ॥

अन्यान्यपि प्राकृतानि दर्शयति । शौरसेनीति । शूरसे-
नामयुरासन्निहितदेशविशेषः, गौडः कीकटवङ्गयोरन्तराल-
देशः, लाटो दक्षिणदेशविशेषः, एतद्देशत्रयव्यवहृतपूर्व्या भाषा,
शौरसेनीप्रभृतिः तथा तादृशी तत्प्रजातीया तत्तद्देशनामोप-
लक्षिता अन्या आवन्तीमागधीप्रभृतिश्च, प्राकृतमित्येवं प्राकृ-
तेति नाम्ना व्यवहारेषु नाटकादिवर्णनीयतत्तद्देशीयजनोक्ति-
प्रत्युक्तिषु सन्निधिं याति कविभिर्निवेश्यते, तादृशीत्यनेन
देशनामोपलक्षिताः सर्व्वा एव भाषाः प्राकृतमंजयोच्यन् इति
सूचितम् । ताश्च प्राच्यावन्तीमागध्यर्द्धमागधीद्राविजावाह्ली-
कीप्रभृतयः । जात्यादिनामोपलक्षितानाम्पञ्चभङ्गत्वमित्यनन्त-
रमेव वक्ष्यते ॥ ३५ ॥

आभीरादिगिरः काव्येष्वपभ्रंश इति स्मृताः ।

शास्त्रेषु संस्कृतादन्यदभ्रंशतयोदितम् ॥ ३६ ॥

अपभ्रंशं निरूपयति । आभीरादीति । काव्येषु नाटकादिषु
आभीरादिगिरः आभीरीप्रभृतयो गोपचाण्डालशकारादीर्ना

व्यवहरणीया भाषा अपभ्रंश इति सूत्राः अपभ्रंशनाम्ना भाषा
निरूपकैर्निरूपिताः । काव्येष्वित्यस्य व्यावृत्तिं दर्शयति । शा-
स्त्रेष्विति । शास्त्रेषु वेदादिशास्त्रोक्तयश्चादिषु । अतएवोक्तं,
न स्लेष्मिन्तयं यश्चादाविति । संस्कृतादन्यदिति । तत्र प्राकृत-
स्याप्यपभ्रंशत्वमित्यर्थः । प्रसङ्गादिदमुक्तम् ॥ ३६ ॥

संस्कृतं सर्गबन्धादि प्राकृतं स्कन्धकादिकम् ।

आसारादन्यपभ्रंशो नाटकादि तु मिश्रकम् ॥ ३७ ॥

एवं संस्कृतप्राकृतापभ्रंशान् लक्षयित्वा यद्योद्देशं लक्षणी-
यस्य मिश्रस्य योगशक्त्या नानाभाषामिश्रितत्वरूपलक्षणसाभात्
निरर्थकं तत्प्रदर्शनमिति तत्परित्यज्य संप्रति नियमाय सर्वेषां
लक्ष्याणि प्रदर्शयति । संस्कृतमिति । सर्गबन्धः सर्गनामकैः
परिच्छेदैर्बध्यमानः प्रबन्धो महाकाव्यमित्यर्थः, आदिना देवसु-
त्यादिखण्डकाव्यपरिग्रहः, संस्कृतं संस्कृतभाषामयमेव । अत-
एवाग्नेये । सर्गबन्धो महाकाव्यमारब्धं संस्कृतेन यत् । तद्वत्
न विशेत्तत्र तत्समं नापि किञ्चनेति । इत्यस्य महाकाव्यस्य
संस्कृतत्वनियमात् तत्र गीतानामपि संस्कृतप्रयोगो न दोषाय,
भाषाणां वक्तृविशेषगतत्वनियमस्तु नाटकादिमिश्रकाव्य एवेति
वक्ष्यामः । प्राकृतमिति । स्कन्धकं कन्दोविशेषः आदिना
गलितकादीनां ग्रहणम् । उक्तञ्च कन्दसा स्कन्धकेनैतत् कश्चिद्
गलितकैरपीति । स्कन्धकादिच्छन्दोबद्धं काव्यं प्राकृतमयमेव
भवतीत्यर्थः । यथा सेतुबन्धादि । एतदुपलक्षणम्, उपरू-

पकान्तर्गतसदृकस्यापि प्राकृतमात्रमयत्वं ज्ञेयं । यदाह ।
 सदृकं प्राकृताशेषपाद्यं स्यादप्रवेशकमिति । स्कन्धकादिकमि-
 त्यत्र स्कन्धकादि यदिति कश्चित् पाठः । आसारादीनीति ।
 आसारादीनि छन्दोविशेषाः तन्निबद्धं काव्यमपभ्रंशमयमेव
 कर्त्तव्यमित्यर्थः । तत्र परिच्छेदस्य कडवकसंज्ञा, यदुक्तम् ।
 अपभ्रंशनिबद्धेऽस्मिन् सर्गाः कडवकाभिधाः । तथापभ्रंश-
 योग्यानि छन्दांसि विविधानि चेति । यथा कर्णपराक्रमादि ।
 नाटकादितिति । तुरेवार्थे, नाटकाद्येवेत्यर्थः, आदिना प्रकर-
 णादिरूपकाणां सदृकवज्जं नाटिकाद्युपरूपकाणाञ्च ग्रहणं ।
 तत्र रूपकाणि दश, उपरूपकाण्यष्टादश, यदुक्तं, नाटकमथ
 प्रकरणं भाषाव्यायोगसमवकारडिमाः । ईहामृगाङ्गवीथ्यः
 प्रहसनमिति रूपकाणि दश । “नाटिका चोटकं गोष्ठी सदृकं
 नाट्यरामकम् । प्रस्थानोल्लास्यकाव्यानि प्रेक्षणं रामकं तथा ।
 संलापकं श्रीगदितं शिल्पिकञ्च विलासिका । दुर्मासिका प्रक-
 रणी हल्लीशो भाषिकेत्यपि । अष्टादश प्राञ्जरूपरूपकाणि मनी-
 षिणः” इति । एषां लक्षणानि दशरूपकादौ ज्ञातव्यानि ।
 मिश्रकमिति, नानाभाषात्मकत्वान्मिश्रसंज्ञकमित्यर्थः । यथा
 अभिज्ञानशकुन्तलमालतीमाधवादि । नानाभाषात्मकत्वञ्च ना-
 टकादौ तत्तद्वर्तुणां तत्तद्भाषाभिरेवाक्तिप्रत्युक्तिनियमात् ।
 यदुक्तं नाटकाद्यधिकृत्य । “पुरुषाणामनीशानां संस्कृतं स्यात्
 लतात्मनाम् । शौरसेनी प्रयोक्तव्या तादृशीनाञ्च योषिताम् ।
 आसामेव तु गाथासु महाराष्ट्रीं प्रयोजयेत् । अत्रोक्ता मगधी

भाषा राजान्तःपुरचारिणाम् । चेटानां राजपुत्राणां श्रेष्ठिना-
श्चार्द्धमागधी । प्राच्या विदूषकादीनां धूर्त्तानां स्यादवन्तिका ।
योधनागरिकादीनां दाक्षिणात्याहिदीव्यताम् । शकाराणां
शकादीनां शाकारीं संप्रयोजयेत्" इत्यादि ॥ ३७ ॥

कथा हि सर्वभाषाभिः संस्कृतेन च बध्यते ।

भूतभाषामयीं प्राञ्जरङ्गुतार्थां वृहत्कथाम् ॥ ३८ ॥

मिश्रस्योदारणान्तरं दर्शयति । कथाहीति । कथा गद्य-
काव्यविशेषः । पूर्वाक्तः । हीति यस्मादर्थे, यतः कथा सर्वभा-
षाभिर्बध्यते अतः सापि मिश्रमित्यर्थः । हीतञ्च अपीति पाठे,
कथापि मिश्रं यतः सा सर्वभाषाभिर्बध्यत इति हेतुहेतु-
मङ्गावेनान्वयः । ननु कथालेन प्रसिद्धे कादम्बर्यादौ सर्व-
भाषामयत्वं नास्तीत्यत्राह । संस्कृतेन चेति । अयमाश्रयः,
सर्वभाषामयत्वं केवलसंस्कृतमयत्वञ्चेति कथायां प्रकारद्वयं,
तत्र पूर्वाक्तप्रकारे मिश्रत्वमिति । कथाप्रसङ्गेन वृहत्कथां
लक्षयति । भूतभाषामयीमिति । भूतभाषा पैशाची भाषा,
अद्भुतार्थामहुतरसव्यञ्चिकाम् । पैशाच्याश्चापभ्रंशरूपत्वादप-
भ्रंशकाव्यं वृहत्कथेति ज्ञेयम्, यथा वृहत्कथासरित्सागरः ।
वृहत्कथासरित्सागरसारस्तु संस्कृतेन तस्यानुवादरूपः ॥ ३८ ॥

लास्यच्छलितशल्यादि प्रेत्यार्थमितरत्पुनः ।

अव्यमेवेति सैषापि द्वयो गतिरुदाहृता ॥ ३९ ॥

पुनरपि दृश्यव्यत्यलभेदेन काव्यस्य भेदद्वयमाह । ला-

स्येति । स्त्रीजनकृतं शृङ्गाररसप्रधानं नृत्यं सास्यं । तदाह ।
 सास्यः स्त्रीपुंसयोर्भावस्तदर्थं तत्र साधु वा । सास्यं, मनसिजो-
 सासकरं मृदङ्गहाववत् । देव्यै देवोपदिष्टत्वात् प्रायः स्त्रीभिः
 प्रयुज्यत इति । भरतश्च । “कोमलं मधुरं सास्यं शृङ्गाररस-
 संयुतम् । गौरीतोषकरश्चापि स्त्रीनृत्यन्तु तदुच्यते” इति ।
 क्लृप्तं पुंनृत्यं । तदाह । पुंनृत्यं क्लृप्तं प्राञ्जरिति । शल्या,
 भाले हस्तं समावेश्य नृत्यं शल्येति कीर्तितमित्युक्तलक्षणा ।
 शल्येत्यत्र साम्येति पाठे, साम्यं गीतवाद्यलयसमयनृत्यमन्यैरा-
 सकनाम्ना पठितम् । “आदिना ताण्डवहस्त्रीशरामानां यद्द-
 णम्” । उक्तञ्च । “तस्मास्यं ताण्डवञ्चेति क्लृप्तं शल्यथा मह ।
 हस्तीशकञ्च रासञ्च षट्प्रकारं प्रचक्षते” इति । ताण्डवमुद्धृत-
 पुंनृत्यं, यथा, “वीररौद्ररसाधारमुद्धृतं शङ्करप्रियम् । पुरु-
 षेण समारम्भं नृत्यं ताण्डवमुच्यते” इति । अन्यच्च । “उद्धृतन्तु
 महेशस्य शासनान्तण्डुनोदितम् । भरताय, ततः ख्यातं लोके
 ताण्डवमञ्जया” इति । हस्तीशं मण्डलाकारेण स्त्रीसमूहनृत्यं,
 यथा, “मण्डलेन तु यत् स्त्रीणां नृत्यं हस्तीशकन्तु तत् । तत्र
 नेता भवेदेको गोपस्त्रीणां यथा हरिः” इति । हस्तीशमेव
 तालबन्धविशेषयुक्तं रासकम् । इत्थं सास्यादिसहितं काव्यं
 प्रेक्षार्थं प्रेक्ष्यः सामाजिकैर्दृष्टोऽर्थः नटैरामाद्यवस्थानुकरणेन
 प्रकाशमानं काव्यप्रतिपाद्यं यत्र तदिति व्युत्पत्त्या लक्षणलाभः
 तच्चाभिनयप्रधानं नाटकादिकम् । अव्यमाह । इतरदिति ।
 इतरत् प्रेक्षार्थकाव्याद्भिन्नं मुक्तकादिकं अव्यमेव अवण-

आचविषयतावत् । अवणमाचविषयत्वं अव्यसलक्षणमित्यर्थः, तदाह भोजराजः । अयं तत्काव्यमाज्यञ्जेत्येते नाभिधीयते । आचयोरेव सुखदं भवेत्तदपि षड्विधमिति । एतेन नाटकादौ दर्शनविषयत्वसामानाधिकरण्येन अवणविषयत्वाच्च अव्यत्वप्रसक्तिः । केचित्तु अव्यमेवेत्येवकारेण गेयत्वादिना परलतानां अव्यभेदानां निरासः कृतः तेषामस्मन्मते अव्यएवान्तर्भावादिति वदन्ति । इति इत्थं सा प्रसिद्धा प्राचीनैरङ्गीकृतैत्यर्थः, एषापि, अपिः पूर्वभेदसमुच्चये, द्वयो गतिः पन्था द्विविधोभेद इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

अस्त्यनेकोगिरां मार्गः सूक्ष्मभेदः परस्परम् ।

तत्र वैदर्भगौडीयौ वर्ण्येते प्रस्फुटान्तरौ ॥ ४० ॥

इत्थं सप्रभेदं काव्यशरीरं निरूप्य अलङ्काराश्च दर्शिता इत्यनेन निरूपयितव्येषु गुणालङ्कारेषु प्रथमं तावद्गुणान् निरूपयितुं वाचां विचित्रमार्गानामित्यनेनोद्दिष्टां रीतिमाह । अस्त्यनेक इति । मार्गः पदविन्यासप्रणाली रीतिरित्यर्थः । अनेक इति । गौडी वैदर्भी पाञ्चाली चेति त्रिविध इति वामनः । लाटीमहितास्ता इति चतुर्विध इति विश्वनाथप्रभृतयः । षड्विध इति भोजराजप्रभृतयः । यथा “वैदर्भीचाथ पाञ्चाली गौडीयावन्तिका तथा । लाटीया मागधी चेति षोढा रीतिर्निगद्यत” इति । अस्तीति प्राचां ग्रन्थेषु निरूपित इति शेषः । अस्ति चेन् भवतापि निरूप्यतामित्य-

चाह । सूत्रेति । परस्परं सूत्रः प्रणिधानमन्यः अत्यन्त
इत्यर्थः भेदोच्यते सः । तथाहि पाञ्चाली, वैदर्भीगौड्योरन्त-
रालवर्त्तिनीति तदुभयरूपैव, एवं लाटी वैदर्भीपाञ्चाल्यो-
रिति तद्रूपैव, एवमन्या अपि बोध्याः । अतश्च किञ्चिद्भेदवतां
प्रदर्शनेन ग्रन्थपञ्चवनमप्रयोजनमिति तत्सर्वं ग्रन्थान्तरतोवे-
दितव्यमिति भावः । इत्थं पाञ्चाल्यादिष्वसम्पत्तिं प्रदर्श्य वैद-
र्भीगौड्योरेव निरूपणं प्रतिजानीते । तत्रेति । तत्र तेषु मा-
र्गेषु मध्ये । वर्ण्येते इत्यत्र हेतुः प्रस्फुटान्तराविति, सुकुमार-
विकटात्मकत्वेन अत्यन्तविसदृशावित्यर्थः, ईदृशानामेव पृथङ्नि-
रूपणमुचितमिति भावः ॥ ४० ॥

श्लेषः प्रसादः समता माधुर्यं सुकुमारता ।

अर्थव्यक्तिरुदारत्वमोजःकान्तिसमाधयः ॥ ४१ ॥

इति वैदर्भमार्गस्य प्राणा दशगुणाः स्मृताः ।

एषां विपर्ययः प्रायो दृश्यते गौडवर्त्मनि ॥ ४२ ॥

प्रतिज्ञाते वैदर्भीगौड्यौ क्रमेणाह । श्लेष इति । गुणाः श-
ब्दार्थयोस्तु कर्षाधायकत्वाद्गुणशब्दवाच्याः श्लेषादिसमाध्यान्तादश
वैदर्भमार्गस्य वैदर्भरोतिमत्काव्यबन्धस्य प्राणाः प्राणवदुज्जी-
वकाः तान् विना तत्र निष्प्राणदेहे देहिव्यवहारस्यैव वैदर्भ-
जनानां काव्यव्यवहारस्यानङ्गीकारात् । इत्यस्य श्लेषादिगुण-
वतो पदरचना वैदर्भीति लक्षणमायातं भवति, अत्र च
सूत्रप्राणाश्चरवत्त्वादिसामानाधिकरण्येन गुणानां लक्षणत्वम-

वगन्तव्यं तादृशसामानाधिकरणस्यापि तत्रावश्यं निवेश्यता-
 च्छदाह रुद्रटः । “असंज्ञैकसमस्ता युक्ता दशभिर्गुणैश्च वैदर्भी ।
 वर्गद्वितीयवज्रला खल्यप्राणाक्षरा च सुविधेया” इति । नव्या-
 स्वात्मनः शैल्यादीनामिव रसस्य धर्माणां माधुर्योऽजः प्रमा-
 दानामेव गुणत्वं न तु शब्दार्थमात्रवृत्तीनां श्लेषादीनां
 दशानामित्याहुस्तत्प्राचीनसम्प्रदायविरुद्धमिति सूचयन्नाह,
 स्यता इति । प्राचीनैरास्माता अवश्यं मन्तव्या इत्यर्थः । गौडी-
 माह । एषामिति । गौडवर्त्मनि गौडरीतौ, एषां श्लेषादि-
 दशगुणानां विपर्ययोवैपरीत्यं, स च कचिदत्यन्ताभावरूपः
 कचिदंशेन सम्बन्धरूपश्च, प्राय इत्यनेन च कुत्रचिद्वैदर्भीगौडोः
 साम्यमपि वर्तत इति सूचितं । साम्यञ्च गुणविरुद्धासम्बन्धात्
 किञ्चिदुणमसम्बन्धाच्च, अतएवोक्तमसमस्तगुणा गौडीति । इत्यञ्च
 वैदर्भीविरुद्धधर्मावती पदरचना गौडीति लक्षणमुक्तं भवति, ता-
 दृशविरुद्धधर्मावत्तञ्च दीर्घसमासादिना बन्धवैक्यरूपं । यदाह
 पुरुषोत्तमः बह्वतरसमासयुक्ता सुमहाप्राणाक्षरा च गौडीया ।
 रीतिरनुप्रासमहिमपरतन्त्राऽस्तीभवाक्या चेति ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

स्निग्धमस्पृष्टशैथिल्यमल्पप्राणाक्षरोत्तरम् ।

शिथिलं, मालतीमाला लोलालिकलिला यथा ॥ ४३ ॥

क्रमेण श्लेषादिगुणानां स्वरूपमाह । स्निग्धेति । अल्पः
 प्राण उच्चारणप्रयत्नो येषां तादृशान्यक्षराण्युत्तराणि प्रधा-
 नानि, सुबह्वनीत्यर्थः, यत्र तत्, अल्पप्राणाश्च स्मृता वर्गीया-

युग्मवर्णा यरलवाश्च । अतएव शिथिलम् । अत्रापिकारोऽध्या-
 दत्तव्यः । शिथिलमपि अनुद्धतमपीत्यर्थः । अस्पृष्टमप्रकाशितं
 शैथिल्यं यस्य तत्, विन्यासविशेषेण शिथिलत्वेनाप्रतीयमान-
 मित्यर्थः । तादृशं वाक्यं स्निग्धं श्लेषाख्यगुणवत् । इत्यञ्च अल्प-
 प्राणवर्णघटितत्वेन शिथिलस्यापि विन्यासविशेषवशेनाशिथिल-
 त्वेन प्रतिभासनं श्लेष इति लक्षणं ज्ञातव्यम् । लक्ष्यं दर्श-
 यति । मालतीति । लोलैरितस्ततः पतद्भिरलिभिः कलिला
 व्याप्रा । अत्र मकारादयोवर्णा अन्यप्राणाः, तद्वटितमपि
 वाक्यं सानुप्रासविन्यासमहिम्ना किञ्चिद्गाढमिव प्रतिभाति ।
 अन्येतु वर्णमात्रघटितानामपि बहूनां पदानां गाढताहेतु-
 दीर्घममासरहितत्वेऽपि विन्यासविशेषेणैकपदवद्भासनरूपमशै-
 थिल्यं श्लेषः तादृशश्लेषस्य गौड्यामपि सम्भवतीत्याहुः । तस्या-
 दाहरणं यथा । “उन्मञ्जलकुञ्जरेन्द्रभसास्फालानुबन्धो-
 द्भूतः सर्वाः पर्वतकन्दरोदरभुवः कुर्वन् प्रतिध्वनिनीः ।
 उच्चैश्चरति ध्वनिः श्रुतिपयोन्माथी यथायं तथा प्रायः
 प्रेङ्खदमङ्गलशङ्खधवला वेलियमुद्गच्छति” इति । अत्र बन्धवैक-
 त्याद्गाढोव । वस्तुतस्तु अल्पप्राणाक्षरघटितस्यापि बन्धस्यान्त-
 रान्तरा महाप्राणाक्षरविन्यासेन किञ्चिद्गाढत्वं श्लेष इति
 क्रमदीश्वरोक्तमादरणीयं यथा, अल्पप्राणेषु वर्णेषु विन्यासे-
 ऽप्यन्तरान्तरा । महाप्राणस्य च श्लेषोयथायं भ्रमरध्वनि-
 रिति । अन्यथा श्लेषस्यानुप्रासादिघटितत्वे तद्वटितवत्त्वमात्रं
 माधुर्याद्यभिन्नत्वापत्तिरिति ध्येयम् ॥ ४१ ॥

अनुप्रासधिया गौडैस्तदिष्टं बन्धगौरवात् ।

वैदर्भीर्मालतीदाम लङ्घितं भ्रमरैरिति ॥ ४४ ॥

उक्तलक्षणः श्लेषः कचिद्गौडैरप्याद्रियतइत्याह । अनु-
प्रासेति । अनुप्रासोवर्णावृत्तिरूपः शब्दालङ्कारविशेषः तस्य
धिया ज्ञानेन, बन्धगौरवात् रचनाया गाढत्वज्ञानात् । गौ-
डैर्गौडदेशीयकविभिः, तत् तथाविधं मालतीमाला लोलालि-
कलिलेत्यादि श्लेषोदाहरणम्, दृष्टमिति गौडानामनुप्रास-
प्रियत्वादिति भावः । एवञ्च पुरुषोत्तमादिकृतगौडोलक्षणे
सुमहाप्राणाच्चेति विशेषणं प्रायिकाभिप्रायेणेति ज्ञेयम् ।
नन्वेवं वैदर्भीर्गौडोरैक्यमापतितमित्यत्राह । वैदर्भीरिति ।
इतीति इत्यपीत्यर्थः अनुप्रासशून्यमपि मालतीदामेत्यादि-
वाक्यं विदर्भदेशीयैः स्मिष्टत्वेनेष्टमित्यर्थः, कुत्रचिदनुप्रास-
सङ्गावेऽपि सर्वत्र तदभावादनूप्रासविरहिण्यपि वैदर्भीणां
श्लेषाङ्गीकाराच्च वैदर्भीर्गौडोः समानविषयत्वमिति भावः ।
अस्ति चायास्पृष्टशैथिल्यत्वं सहृदयानुभवसिद्धम् । अत्र मका-
राणां चयाणां लकारयोस्तकारयोश्च द्वयोरावृत्तावपि व्यव-
हितस्थितत्वेन चमत्काराजनमाश्रानुप्राससम्भवः, वक्ष्यति च
पूर्वानुभवसंस्कारबोधिनी यद्यदूरतेति । अथञ्च श्लेषः शब्द-
गुणः । अर्थगुणः श्लेषस्तु क्रमकौटिल्यानुज्वललोपपत्तियोग-
रूपघटनात्मकोऽन्यैरुक्तो ज्ञातव्यः, तत्र क्रमः क्रियासन्ततिः,
कौटिल्यं विदग्धचेष्टितम्, अनुज्वलत्वमप्रसिद्धवर्णनाविरहः,

उपपत्तिरूपपादकयुक्तिविन्यासः, एषां योगः संमेलनं स एव
 रूपं यस्या घटनायास्तदात्मकः । यथा, “दृष्टृकासनसंस्थि-
 ते प्रियतमे पश्चादुपेत्यादरादेकस्या नयने पिधाय विहित-
 कीडानुबन्धश्चलः । ईषदक्रितकन्धरः सपुलकः प्रेमोत्स-
 न्मानसामन्तर्हामलसत्कपोलफलकां धूर्ताऽपरां चुम्बति” ।
 अत्र दर्शनादयः क्रियाः, उभयसमर्थनरूपं कौटिल्यं, लोका-
 व्यवहाररूपमनुवर्णनम्, एकाग्रनसंस्थिते, पश्चादुपेत्य, नयने
 निमोक्ष्य, ईषदक्रितकन्धर इति चोपपादकानि, इत्येषामत्र
 योगः ॥ ४४ ॥

प्रसादवत् प्रसिद्धार्थमिन्दोरिन्दीवरद्युति ।

लक्ष्म लक्ष्मीं तनेतीति प्रतीतिसुभगं वचः ॥ ४५ ॥

प्रसादं लक्षयति । प्रसादवदिति । प्रसिद्धार्थं प्रसिद्धार्थ-
 प्रतिपादकम्, उभयार्थकशब्दस्याप्रसिद्धार्थं प्रयोगे निहतार्थ-
 त्वरूपदोषापत्त्या प्रसिद्धार्थं प्रयुक्तमित्यर्थः, तच्च प्रतीतौ
 सुभगं सुन्दरम्, अधिकपदत्वकटुत्वादिदोषासम्बन्धेन स्मृति-
 त्थार्थापस्थापकमित्यर्थः । ईदृशं वचो वाक्यं प्रसादवत् प्रसा-
 दाख्यगुणयुक्तमित्यन्वयः, एवञ्च दोषाभावकृतमर्थस्य वैमल्यं
 प्रसाद इति लक्षणं, तस्य वाक्यगतत्वं परस्परयेति बोध्यम्,
 अस्योदाहरणं दर्शयति । इन्दोरिति । इन्दीवरद्युति श्याम-
 लम्, लक्ष्म कलङ्कः । अत्रेन्दीवरादयः शब्दाः प्रसिद्ध-
 चन्द्रार्थेषु प्रयुक्ताः श्रुतिमात्रतत्त्वार्थबोधकाः ॥ ४५ ॥

व्युत्पन्नमिति गौडोयैर्नतिरूढमपीष्यते ।

अथानत्यर्जुनाञ्जन्मसदृशोवलक्षणः ॥ ४६ ॥

अस्य गौडां विपर्ययं दर्शयति । व्युत्पन्नमिति । गौ-
डोयैः पुनर्नतिरूढमपि अनतिप्रसिद्धमपि निहतार्थत्वादि
दोषवदपीत्यर्थः व्युत्पन्नं व्युत्पत्तिमत् बन्धगौरवप्रतिभासनेन
वैचित्र्यवदित्यर्थः, इत्येवं मत्वा इष्यते । अयं भावः, गौडा हि
श्रियलब्धे काये निहतार्थत्वादोषान् मन्यन्तएव परन्तु
यत्र गाढोबन्धस्तदुष्टमपि वैचित्र्यवदिदमित्याद्वियक्ते इति ।
यथेति । अनत्यर्जुनमनतिधवलं किञ्चिन्नोलमित्यर्थः यदञ्जन्म
इन्दीवरं तस्य सदृशस्तुल्योऽङ्कः कलङ्कोयस्य सः, बललो-
धवलो गौः किरणोयस्य सः चन्द्र इत्यर्थः । अत्रार्जुनशब्दः
कार्तवीर्यपाण्डवविशेषयोः प्रसिद्धः, शुक्लवर्णे त्वप्रसिद्ध इति
निहतार्थः, अञ्जन्मशब्दश्च न केनापि प्रायेणोत्पले प्रयुक्त
इत्यप्रयुक्तः, एवमुपमितिगर्भवज्जमीहिणैव ब्राह्मणबोधसम्भवे
सदृशशब्दस्याधिकः अतिकटुश्च, एवं बलशब्दोऽप्रयुक्तः अति-
कटुश्च, गोशब्दश्च हृषादौ प्रसिद्धः किरणे त्वप्रसिद्ध इति
• निहतार्थः, किञ्च अनत्यर्जुनाञ्जन्मेत्यत्र सन्धौ कष्टत्वं, तदेवं
दोषवज्जलमपि वाक्यं बन्धगाढत्वमहिम्ना गौडैः काव्यत्वेना-
ङ्गीक्रियत इति गौडां निरुक्तप्रसादाभावाद् वैदग्ध्यमितिभेदः ।
वस्तुतस्तु वैदर्भपञ्चपातितया यन्यकृतैवमुक्तं गौडानामपि
दोषाणामनङ्गीकारादिति ध्येयम् । अयञ्च प्रसादोऽर्थवैमल्य-

रूपोऽर्थगुणः, शब्दगुणः प्रसादस्तु श्रौजोमिश्रितशैथिल्यात्मा ।
 यथा । “यो यः शस्तं विभर्त्ति स्त्रुजगुरुमदात् पाण्डुवीर्णा
 चमूनां योयः पाञ्चालगोत्रे शिशुरधिकवया गर्भशय्यां गतो
 वा । योयस्तत्कर्मासाक्षी चरति मयि रणे यस्य यस्य प्रतीपः
 क्रोधान्धस्तस्य तस्य स्वयमिह जगतामन्तकस्यान्तकोऽहम्”
 इति ॥ ४६ ॥

समं बन्धेष्वविषमं ते मृदुस्फुटमध्यमाः ।

बन्धामृदुस्फुटोन्मिश्रवर्णविन्यासयोनयः ॥ ४७ ॥

समतां लक्षयति । सममिति । बन्धेषु संघटनासु अवि-
 षममविभिन्नम्, उपक्रमोपसंहारयोर्वन्धगतवैषम्याभाववदि-
 त्यर्थः ईदृशं वाक्यं समं समताख्यगुणवत् । इत्यञ्च येन बन्धे-
 नोपक्रम्यते तेनैव बन्धेन समापनं समतेति लक्षणं ज्ञातव्यम्,
 बन्धास्तावत् कतिविधा इत्यत्राह । ते इति । ते बन्धाः,
 मृदुः कोमलः, स्फुटो विकटः, मध्यमस्तदुभयात्मकः, त-
 दात्मकः, बन्धानां मृदुत्वादिकमपि कथमित्यत्राह । मृदु-
 स्फुटोन्मिश्रवर्णविन्यासयोनय इति, मृदुवर्णां द्रुस्त्रवर्णा-
 न्मदन्यव्यञ्जनरूपाः, स्फुटाविकटा दीर्घस्त्राष्टडठशषहा-
 स्य । एतच्छेषा उन्मिश्रा मध्यमाः, एतेषां विन्यासोयोनिः
 कारणं येषां ते । अत्र वर्णशब्दः असमासमध्यमसमासदीर्घ-
 समासानामुपलक्षकः, यदाह, “असमासा, समासेन मध्यमेन

च भूषिता । तथा दीर्घसमासेति त्रिधा सङ्घटनोदिता”
इति । इवञ्च त्रिविधवर्णसमासघटितानां बन्धानां त्रैविध्यात्
तद्गता समतापि त्रिविधेति भावः । इयञ्च समता शब्दगुणः,
अर्थगुणभूता तु प्रक्रान्तप्रत्ययाद्यविपर्ययासेनार्थस्य विसम्बादिता-
विरहः स च प्रक्रमभङ्गाख्यदोषाभावरूपः अन्यैरुक्तो ज्ञातव्यः ।
यथा, उदेति सविता ताम्रस्ताम्र एवास्तामेति चेत्यादि ॥
॥ ४७ ॥

कोकिलालापवाचालो मामेति मलयानिलः ।

उच्छलच्छीकराक्काक्कनिर्झराम्भःकणैश्चितः ॥ ४८ ॥

चन्दनप्रणयोद्गन्धिर्मन्दो मलयमारुतः ।

स्पृष्टते रुद्धमङ्गैर्यौ वररामामुखानिलैः ॥ ४९ ॥

इत्यनलोच्य वैषम्यमर्थालङ्कारडम्बरौ ।

अपेक्षमाणा ववृधे पौरस्त्या काव्यपद्धतिः ॥ ५० ॥

इत्थं बन्धत्रैविध्येन त्रिविधां समतां क्रमेण सादृश्याकेन
दर्शयति । कोकिलेति । एति पीडयितुमागच्छति । अत्र मृदु-
बन्धेनोपक्रान्तस्य सन्दर्भस्य मृदुबन्धेनैव समापनमिति मृदु-
• बन्धगता समता । स्फुटबन्धगतां दर्शयति । उच्छलदिति ।
उच्छलन्तोदूरमुत्सर्पन्तः शीकरा यस्य तत्, तथा अक्कादय-
च्छमतिनिर्गलं यन्निर्झराम्भस्तस्य कणैश्चितः सिकः शीतल
इत्यर्थः, अत्रापि मलयानिलोमामेतीत्यनुषङ्गः । अत्र स्फुट-
बन्धेनोपक्रान्तस्य तेनैव समापनमिति स्फुटबन्धगता ॥ ४८ ॥

मध्यमबन्धगतां समतां दर्शयति । चन्दनेति । चन्दन-
 प्रणयसन्दनवनसंसर्गस्तेन उदधिकोगन्धेयस्य सः । इत्थं हि
 मिश्रवर्णमध्यमसमासघटितत्वामध्यमोबन्धः । उपक्रमोपसंहारौ
 च तेनैवेति मध्यमबन्धगतेयं समता । केचित्तु कोकिलाला-
 पेत्यादिस्लोकद्वयमिदं समतायाः प्रत्युदाहरणं प्रतिश्लोकमुप-
 क्रमोपसंहारयोर्विभिन्नबन्धकत्वादित्याहुस्तत्र हचिरम्, उ-
 दाहरणं दर्शयित्वैव प्रत्युदाहरणदर्शनाया औचित्यात् ।
 इत्थं समतात्रयं लक्षयित्वा गौड्यामेतद्विपर्ययं दर्शयितुं
 प्रथमं वैषम्यप्रकारं दर्शयति । स्पृष्टं इति । विरहिण उक्ति-
 रियम् । अत्र मलयमारुत इति कर्तृपदमध्याहृत्यम् । रुद्धं
 स्तम्भितं मम धैर्यं येन सः मामधीरं कुर्वन्नित्यर्थः, वररामाः
 पद्मिनीस्त्रियः, तासां मुखानिलैः स्पृष्टं ते तत्तमदृशो भवति
 समानसौगन्ध्यवत्त्वादिति भावः । अत्र प्रथमपादे स्फुटोब-
 न्धः द्वितीयेतु मृदुरिति विभिन्नबन्धकत्वान्नास्ति समता ॥
 ॥ ४८ ॥

निरुक्तसमतायां गौडीयानामनाम्नां दर्शयति । इत्यना-
 लोच्येति । इत्येवं स्पृष्टं इत्यादिस्लोकार्द्धप्रदर्शितं वैषम्यं स-
 मताविपर्ययजन्यदोषमनालोच्य अनङ्गीकृत्य, अर्था मृदुवि-
 कटमध्यमरूपाः काव्यार्थाः, अलङ्कारा अनुप्रासोपमादयः,
 तेषां उन्मूर्त्तौ उत्कर्षौ, प्रतियोगिद्वित्वाद्विवचनम्, अपेक्षमाणा
 अर्थविशेषानुरोधप्रयुक्ता गुणनिरपेक्षेणाऽलङ्कारकृतवैशिष्ट्यानु-
 रोधप्रयुक्ता चेत्यर्थः, पौरुष्या गौडदेशीया काव्यानां पद्धति-

मार्गा वदधे दृष्टिं गता, वदते इति पाठे प्रवृत्ता । गो-
 ञानामुद्यमाशयः । अर्थानुसारिणो हि बन्धाः, अर्थस्य मृदु-
 विकटमध्यमात्मकाः, तत्र यदि प्रथमं मृदुरर्थः अवसाने च
 विकटः तदा मृदुबन्धेनोपक्रान्तमपि विकटबन्धेन समापनोद्यं
 बन्धानामर्थानुगतत्वनियमात् एवम्विधस्थले समतापरित्यागो
 गुण एव । यथा सारङ्गाः किमु वलितैः किमफलैराडम्बरैर्ज-
 म्बुका मातङ्गा महिषा मदं व्रजत किं शून्येऽथ शूरा न के ।
 कोपाटोपसमुद्भूतोत्कटशटाकोटेरिभारेः शनैः सिन्धुध्वानिनि-
 ऋद्धते स्फुरति यत् तद्गर्जितं गर्जितमित्यादावुत्तरार्द्धे कु-
 पितसिंहरूपार्थस्योद्भूतत्वात् सुकुमारबन्धत्यागो गुण एव ।
 अत्रार्थपदस्य वक्त्राद्युपलक्षकं तेन वक्त्राद्यौचित्यवशादपि बन्ध-
 वैषम्यं युज्यते, प्रकृते च स्पृष्टते हृद्भ्रमद्वैत्यं इत्यत्र शृङ्गारि-
 णोऽपि वक्तुर्धैर्यरोधेन वाथुं प्रति कुपितत्वात् कुपितवाक्यस्य
 चोद्भूत्यौचित्यात् युज्यते विकटबन्धः । वररामामुखानिलै-
 रित्यत्र तु कोपाभावात् शृङ्गाराङ्गस्य वररामापदवाच्य-
 नायिकारूपार्थस्य मृदुत्वाच्च मृदुबन्ध इति समतात्यागोगुण
 एव, अतएव पतत्प्रकर्षतादोषस्याऽपि कश्चिदुणत्वंमुक्तं ।
 • यथा । चञ्चलजभ्रमितचण्डगदाविघातसञ्चूर्णितोरुयुगलस्य
 सुयोधनस्य । स्त्यानावनद्धघनशोणितशोणपाणिरुत्तंसयिष्यति
 कर्चास्तव देवि भीम, इत्यत्र चतुर्थपादे सुकुमारार्थतया
 शब्दाडम्बरत्यागो गुण एवेति । वैदर्भास्तु गुणपक्षपाति-
 तथा विसृष्टार्थकेऽपि सन्दर्भे उपक्रान्तबन्धत्यागो दोष

एवेति मन्यन्ते इत्यनयोर्विपर्ययः । अलङ्कारेति । गुण-
समानाधिकरणाएवालङ्कारा रसोत्कर्षका नतु तन्निरपेक्षा
इति वैदर्भाणां मतं, गौडानान्तु तन्निरपेक्षा अपीति भेदः ।
यथा च प्रकृते स्पृष्टे इत्यादौ उपमानुप्रासयोः संसृष्टिः
एतच्च प्रसङ्गादुक्तम्, अर्थवैपरीत्येन गौडानां बन्धवैषम्या-
ङ्गीकारस्यैव प्रस्तुतत्वादित्यवधेयं । केचित्तु अर्थालङ्कार उप-
मादिः, उम्बरोविकटवर्णता तौ अपेक्षमाणा इत्यादि व्या-
चक्षते, तन्न सङ्गतं गौडानामनुप्रासादेः शब्दालङ्कारस्यापि
प्रियतमत्वेनापेक्ष्यमाणत्वात् वैदर्भाणाञ्चार्थालङ्कारौदासीन्य-
स्यादृष्टचरत्वात् ॥ ५० ॥

मधुरं रसवद्, वाचि वस्तुन्यपि रसस्थितिः ।

येन माद्यन्ति धीमन्तो मधुनेव मधुव्रताः ॥ ५१ ॥

माधुर्यं लक्षयति । मधुरमिति । रसवद्वाक्यं मधुरं मा-
धुर्यगुणवदित्यन्वयः । नन्वेतावता रस एव माधुर्यगुण इत्या-
यातं, तच्च प्राचीनानां नवीनानाञ्च मतविरुद्धं, गुणानाम-
लङ्कारवच्छब्दार्थनिष्ठतया रसोपकारकत्वस्य प्राचीनैः, सा-
क्षाद्रसधर्मत्वस्य च नवीनैरङ्गीकृतत्वात् रसात्मकत्वस्य तु न
केनाप्युक्तत्वादित्यत्राह । वाचीत्यादि । वाचि वाक्यघटक-
तत्तदङ्गादौ, तथा वस्तुन्यपि वाक्यप्रतिपाद्यतत्तदर्थे च,
रसाः शृङ्गारादयः रसनधर्मयोगित्वाद्भावतदाभावादयश्च,

तेषां स्थितिर्यञ्जकतया सम्बन्धः । एतदुक्तं भवति वाक्यस्य
रसव्यञ्जकवर्णादिमत्त्वं तादृशार्थवत्त्वञ्च माधुर्याख्योगुण इति ।
तत्रासमासा अल्पसमासा वा मृदुवर्णाः शृङ्गारकरुणशान्तानां,
विकटवर्णास्तद्गतदीर्घसमासाश्च वीरवीभक्त्यरौद्राणां, मध्य-
वर्णा मध्यसमासाश्च हास्याद्भुतभयानकानां व्यञ्जकाः । अर्था-
श्च तत्तद्रसोपविभावानुभावव्यभिचारिभावरूपास्तत्तद्रसव्यञ्ज-
काः । अर्थानां रसव्यञ्जकत्वञ्च रत्यादिस्थायिभावव्यञ्ज-
कत्वरूपं, यदुक्तं प्रकाशकता, व्यक्तः स तैर्विभावाद्यैः स्थायी
भावा रसः स्यत इति । ननु रसमेव तावन्न जानीमस्तत्कथं
तद्व्यञ्जकवर्णादीनां माधुर्यव्यञ्जकत्वमवगन्तव्यमिति रसप्रकारं
निर्वक्ति । येनेति । धीमन्तः सामाजिकाः नतु निर्बुद्धयो-
हालिकादयः, येन माद्यन्ति मत्तप्राया भवन्ति स रस इत्यर्थः,
एतदुक्तं भवति, धीमतां मत्तताहेतुत्वावत् काव्यार्थानुशीलनोद्बु-
द्धश्चमत्कारापरपर्यायो लोकोत्तराह्लादः स एव रस इत्यर्थः ।
वैषयिकानन्दस्तु ब्रह्मानन्दनिवृत्तानिव न तानुत्पदयति । अत-
एवोक्तं । “काव्यशास्त्रविनोदेन कालो गच्छति धीमताम् ।
व्यमनेन तु मूर्खाणां निद्रया कलहेन च” इति । एतदेवो-
पमया विशदयति, मधुमेवेति । अन्ये त्वाङ्गः पृथक्पदत्वं
माधुर्यं तच्च शब्दगुणः, यथा श्वासान् मुञ्चति भूतले विलुठति
त्वन्मार्गमालोकेते इत्यादि । उक्तिवैचित्र्यरूपन्तु माधुर्यमर्थ-
गुणः, यथा, “भानुः सकृद्युक्ततुरङ्ग एव रात्रिन्दिवं गन्धवहः
प्रयाति” इत्यादि ॥ ५१ ॥

यथा कयाचिच्छ्रया यत्प्रमानमनुभूयते ।

तद्रूपा हि पदाम्बुतिः सानुप्रासा रसावहा ॥ ५२ ॥

माधुर्यंऽस्मिन् वैदर्भीगोद्योः प्रभेदं दर्शयितुं प्रथमं वैदर्भ-
नुकूलतया 'वाचि रसस्थितिः' इत्यनेनोक्तं श्रुत्यनुप्रासवद्वर्णम-
घस्य रसव्यञ्जकत्वमाह । यथेति । श्रूयतेऽनयेति श्रुतिरुच्चारणं,
करणे क्तिः, यथा कयाचित् कण्ठ्यया दन्त्यया अपरया वा श्रुत्या
उच्चारणेन, यदिति क्रियाविशेषः, समानं पूर्वोच्चरितव्यञ्जनम-
दृशं यदनुभूयते, हीति निश्चये, तद्रूपा तादृशमादृशानुभव-
विषयव्यञ्जनवती पदाम्बुतिः अव्यवधानेन तादृशपदानां प्र-
योगः सानुप्रासा श्रुत्यनुप्रासवती, मैव रसावहा रसव्यञ्जिका ।
अथमर्थः, कण्ठताल्लाद्येकस्थानोच्चार्यत्वेन व्यञ्जनानां सादृश्यं
श्रुत्यनुप्रासः, यदाह विश्वनाथः । उच्चार्यत्वादयदेकत्र स्थाने
तालुरदादिके । सादृश्यं व्यञ्जनस्यैव श्रुत्यनुप्रास उच्यत इति ।
अथ श्रुत्यनुप्रासोविभिन्नवर्णविषया वैदर्भीणामतीव श्रुतिसुखा-
वहः । एकवर्णविषयस्तु द्वेकवृत्तिमञ्जोगोदानां श्रुतिरुच्चार-
इति वक्ष्यते । तद्युक्तव्यञ्जनवदाकां रसावहमिति, अस्ति
चैवंविधस्यैव काव्यशोभाकरमाधुर्यगुणः । उक्तञ्च । "यथा
ज्योत्स्ना शरच्चन्द्रं यथा लावण्यमङ्गनाम् । अनुप्रासस्तथा
काव्यमलङ्कारुमिह चम" इति । शब्दालङ्कारस्यानुप्रासस्या-
लङ्कारनिरूपणप्रकरणे लक्षणीयत्वेऽपि मार्गविभागप्रसङ्गादत्र
लक्षणं कृतं, वक्ष्यति च । "काव्यन्मार्गविभागार्थमुक्ताः प्राग्व-
लङ्घिया" इति ॥ ५२ ॥

एष राजा यदा लक्ष्मीं प्राप्तवान् ब्राह्मणप्रियः ।

ततः प्रमृति धर्मस्य लोकेऽस्मिन्नुत्सवोऽभवत् ॥ ५३ ॥

उदाहरति । एष इति । लक्ष्मीं राज्यश्रियं । ब्राह्मणाः प्रिया यस्य सः । धर्मस्योत्सव इति दानादिना धर्मकृत्यं प्रवर्त्तयामासेत्यर्थः । अत्र प्रकाररकारयोरेकस्मिन् मूर्द्धनि, एवं जकारयकारयोस्ताम्रौ, दकारलकारयोश्च दन्ते, उच्चार्यमाणत्वात् साम्यमिति श्रुत्यनुप्रासः सच धर्मवीरपरिपुष्टस्य राजविषयकरतिभावस्य व्यञ्जक इति माधुर्यसङ्गावः ॥ ५३ ॥

इतीदं नादृतं गौडैरनुप्रासस्तु तत्प्रियः ।

अनुप्रासादपि प्रायेवैदर्भैरिदमिष्यते ॥ ५४ ॥

अत्र वैदर्भीगोद्योर्विपर्ययं दर्शयति । इतीति । इतिपदं पद्यमप्राप्तिसूचकम् । इदमनन्तरोक्तश्रुत्यनुप्रासवत् पद्यं गौडैर्नादृतं न माधुर्यगुणवत्त्वेनाङ्गीकृतं समानश्रुतिकवर्णानां रमोपकारकताविशेषाननुभवादिति भावः । कस्तर्हि तैस्तथात्वेनाङ्गीक्रियते इत्यत्राह । अनुप्रासस्त्विति । अनुप्रासोऽयमनन्तरवक्ष्यमाणो वर्णवृत्तिरूपः, तत्प्रियः तेषां गौडानां रमोपकारकत्वेनादरणीयः । अनुप्रासादपीति । वक्ष्यमाणवर्णवृत्तिरूपादित्यर्थः । अत्र अपेक्ष्येति पदस्थान्तर्भूतत्वेन यज्जर्भत्वात् पद्यमी । इदं निरुक्तश्रुत्यनुप्रासवत् काव्यम् । अत्र अपीति प्राय इति पदाभ्यां वैदर्भाणामपि कोमलवर्णश्रुत्यनुप्रासेऽप्यादरः सूचितः, अतएव वृत्त्यनुप्रासप्रस्तावे का-

व्यप्रकाशे, माधुर्याव्यञ्जकैर्वर्णैरुपनागरिकेभ्यते । आजःप्रकाश-
कैस्तैश्च परूषा, कोमला परैरिति, मधुरवर्णानुप्रासवद्वन्धस्यो-
पनागरिकात्वमुक्तम् । उपनागरिका वैदर्भी, परूषा गौडी,
कोमला पाञ्चाली, अत्र वैदर्भाणां श्रुत्यनुप्रासमात्रे गौडानाञ्च
वर्णावृत्त्यनुप्रासमात्रे वैचित्राभ्युपगमे तेषामनुभव एव प्रयो-
जकः ॥ ५४ ॥

वर्णावृत्तिरनुप्रासः पादेषु च पदेषु च ।

पूर्वानुभवसंस्कारबोधिनी यद्यदूरता ॥ ५५ ॥

गौडानां प्रियमनुप्रासं लक्षयति । वर्णावृत्तिरिति । पा-
देषु च पदेषु चेति चद्वयमुभयप्राधान्यसूचकं, पादगता पद-
गता वेत्यर्थः । अत्र पादेषु चेति प्रथमोपादानेन वज्रवचनेन
च श्लोकव्यापिन्या एव वर्णावृत्तैर्वैचित्रजनकत्वमिति प्रथमः
कल्पः सूचितः, अतएव पतत्प्रकर्षताया दोषत्वनिर्वचनं मङ्ग-
च्छते यथा, कः कः कुत्र मघुर्घुरायितघुरीत्यादि । पदेषु चेति,
एतदशक्तौ पादगतेषु केषुचित् पदेष्वपि सा निवेशनीयेति
कल्पान्तरं दर्शितम् । वर्णावृत्तिरिति वर्णपदमत्र व्यञ्जनवर्ण-
परं, स्वरमात्रस्य सादृश्यन्तु न वैचित्रावहमिदुपेक्षितमभि-
युक्तैः । वर्णस्य वर्णयोर्वर्णानाम्वा आवृत्तिः पुनरुच्चारणमनु-
प्रासः पुनरुच्चारणेन सादृश्यप्रतीतिरनुप्रास इत्यर्थः सादृश्य-
प्रतीतिरेव वैचित्रजनकत्वनालङ्कारत्वात् । उक्तञ्च प्रकाश-
कता । वर्णमात्रमनुप्रास इति । सादृश्यञ्च विभिन्नयोरेव सम्भ-

वतीति उच्चारणकालभेदेन एकस्यापि वर्णस्य भेदो बोध्यः ।
 अत्रासक्तोषे वर्णावृत्तिपदस्य वर्णस्य पुनरुच्चारणेन प्रत्यभिज्ञा-
 प्रत्यय इत्येवार्थो बोध्यः पुनः पुनः श्रवणसमवायजन्यायाः प्रत्य-
 भिज्ञाया अपि वैचित्रजनकत्वात् । आवृत्तिश्च पूर्वोच्चरित-
 स्वरसहितस्यैवेति नियमो न वाच्यः स्वरवैषम्येऽपि वैचित्रस्यानु-
 भविकत्वात्, तदाह विश्वनाथः । अनुप्रासः शब्दसाम्यं वैषम्येऽपि
 स्वरस्य यदिति । निरुक्तं सादृश्यप्रतीतेः प्रत्यभिज्ञाया वानुप्रा-
 सत्वं स्पष्टयति । पूर्व्येति । पूर्व्यस्य प्रथमोच्चरितवर्णस्यानुभवः श्रव-
 णप्रत्यक्षसृज्जनितो यः संस्कारो भावनाख्यस्तस्य बोधिनी उद्बो-
 धिका अदूरता द्वितीयवर्णस्य सन्निकृष्टकालीनता यदि भवति
 तदा वर्णावृत्तिरनुप्रास इत्यर्थः । अयमर्थः, संस्कारानुद्बोधे
 सादृश्यप्रतीतेः प्रत्यभिज्ञाया वा असम्भवात् द्वितीयादिवर्णज्ञा-
 नमात्रस्य च वैचित्र्याजनकत्वात् वैचित्र्यस्यैवास्मद्वारत्वात् द्वि-
 तीयवर्णज्ञानोद्बुद्धसंस्कारजन्या सादृश्यप्रतीतिः प्रत्यभिज्ञा वा
 विषयतया वर्णगता अनुप्रासव्यपदेशहेतुरिति । तादृशसंस्का-
 रोद्बोधस्य एकद्वित्रिविदसद्वर्णव्यवधानेऽपि सम्भवति बहु-
 वर्णव्यवधाने तु न सम्भवतीत्यनन्तरं प्रत्युदाहरणेन दर्शयि-
 ष्यते । अयश्चानुप्रासश्चेकवृत्तिगतत्वेन द्विविधः । यदाह
 प्रकाशकारः । केकवृत्तिगतोद्विधेति । तच्च व्यञ्जनसङ्घस्य स्वर-
 रूपतः क्रमतस्य सङ्गत्साम्यं केकानुप्रासः । तथा व्यञ्जनसङ्घस्य
 स्वरूपत एव सङ्गदसङ्गदा साम्यं तस्यैव च स्वरूपतः क्रमतस्यास-
 ङ्गत्साम्यम्, एकस्य व्यञ्जनस्य सङ्गदसङ्गच्च साम्यं वृत्त्यनुप्रासः ।

यदाह विश्वनाथः । “हेकोव्यञ्जनसङ्घस्य सकृत्साम्यमनेकधेति ।
अनेकस्यैकधा साम्यमसकृदाप्यनेकधा । एकस्य सकृदप्येष वृत्त्य-
नुप्रास उच्यत” इति । शब्दार्थयोः पौनरुक्तरूपोत्ताटानुप्रा-
सोऽप्यन्यैरुक्तो वर्णावृत्तिरूप एव । यदाह विश्वनाथः । “शब्दा-
र्थयोः पौनरुक्तं भेदे तात्पर्यमात्रतः” । लाटानुप्रास इत्युक्त
इति । यथा, “स्मेरराजीवनयने नयने किं न मीलिते । पश्य
निर्जितकन्दर्पं कन्दर्पवशगं प्रियम्” इति ॥ ५५ ॥

चन्द्रे शरन्निशोत्तंसे कुन्दस्तवकविभ्रमे ।

इन्द्रनीलनिभं लक्ष्म सन्दधात्यलिनः श्रियम् ॥ ५६ ॥

चारु चान्द्रमसं भीरु विम्बं पश्यैतदम्बरे ।

मन्मनोमन्मथाक्रान्तं निर्दयं हन्तुमुद्यतम् ॥ ५७ ॥

अस्मदाहरणं दर्शयति । चन्द्र इति । शरन्निशोत्तंसे
शरन्निशायाः शिरोभूषणायमाने, इन्द्रनीलनिभं ग्रासलं,
लक्ष्म कलङ्कः । अत्र प्रथमे पादे शकारयोः, द्वितीये ककार-
योर्वकारयोश्च तृतीये च नकारयोर्लकारयोश्चानतिदूरा-
वृत्तत्वेन साम्यप्रतीतिरिति वृत्त्यनुप्रासः । चतुर्थपादे तु
द ध त नकाराणां दन्त्यत्वाद्देर्भप्रियः श्रुत्यनुप्रासः । उभय-
विधेनानेनापस्कृतः शब्दः स्त्रोपस्थाप्यं गृह्णारोद्दीपनविभाव-
भूतं चन्द्रमुपस्कृत्य गृह्णारमुपस्करेतीति शब्दनिष्ठं माधुर्यम् ।
अत्रैव च रूपकोपमानुप्राणितया निदर्शनया पुरस्कृतस्मादृश-
वाच्यार्थः गृह्णारं पुष्पातीत्यर्थनिष्ठश्च ॥ ५६ ॥

इत्थं स्वरवैसादृश्येनानुप्रासं दर्शयित्वा स्वरमादृश्येनाख्या-
तीववैचित्र्यं ख्यापयितुमुदाहरणान्तरं दर्शयति । चार्त्वि-
ति । मानिनीं प्रति कामिन उक्तिरियम् । विम्बं मण्ड-
लम् । अत्र प्रथमे पादे चाकारयोः रुकारयोश्च साम्यादृत्त्य-
नुप्रासः, द्वितीये ब्बम्बयोः सकृत्साम्याच्चेकानुप्रासः, तृतीये च
मन्ममन्मयोरपि तथात्वाच्चेकानुप्रासः । चतुर्थे तु दकारयो-
स्तकारयोश्च स्वरवैसादृश्येन साम्यादृत्त्यनुप्रासः । अस्मिन्
पद्येऽपि शब्दार्थोभयगतं माधुर्यमस्ति अर्थोऽपि चन्द्रविम्बस्य
विरहिनिर्दयहननोद्यमासम्बन्धेऽपि तत्कल्पनादतिशयोक्त्युपसृ-
तो विप्रलम्भं पुष्पातीति रसावहः । एवं स्वरमादृश्यवैसा-
दृश्याभ्यामनुप्रासो भवतीत्युदाहरणद्वयेन सूचितम् ॥ ५७ ॥

इत्यनुप्रासमिच्छन्ति नातिदूरान्तरश्रुतिम् ।

न तु रामामुखाम्भोजसदृशश्चन्द्रमा इति ॥ ५८ ॥

अनुप्रासलक्षणकारिकायामदूरतापदस्य प्रयोजनमन्वय-
व्यतिरेकाभ्यां दर्शयन्नाह । इत्यनुप्रासमिति । अतिदूरमत्य-
धिकमन्तरं व्यवधानं यस्यास्तादृशी श्रुतिर्यत्र स तथा तद्भि-
न्नमित्येवं पूर्वश्लोकद्वयप्रदर्शितप्रकारमनुप्रासमिच्छन्ति गौडा
इति शेषः । नत्विति । अत्र रामा इति माकारश्रवणस्याति-
दूरे चन्द्रमा इति माकारस्य श्रुतिरिति पूर्ववर्णसंस्कारोद्घो-
धाभावात् इत्येवंविधस्थले न तु न पुनरनुप्रासमिच्छन्ती-
त्यन्वयः । अत्र स्वरमादृश्यघटितस्यैवानुप्रासस्याभावः न तु

खरवैसादृश्यघटितस्य, विभिन्नखरयोः पूर्वपादे मकारयोः-
त्तरपादे दकारयोश्चानतिदूरस्थयोः सत्वेन वृत्त्यनुप्रासस्थान-
पलपनीयत्वादिति ध्येयम् ॥ ५८ ॥

स्मरः खरः खलः कान्तः कायः कोपश्च नः कृशः ।

च्युतोमानोऽधिकोरागो मोहोजातोऽसवोगताः ॥ ५९ ॥

मानुप्रासा रसावहेत्युक्तं । यत्रानुप्रासः सन्तमपि रसं दोष-
सङ्गावान्नोपकरोति न तत्र माधुर्यमिति दर्शयति । स्मर
इति । नायकोपेक्षया गलितमानाया नायिकायाः पश्चात्ता-
पवर्णनमिदं । खर उग्रशसनः । खलः प्रणयभङ्गात् क्रूरः ।
कोप ईर्ष्यामानः, मानः सखीषु मान्यता, च्युत इति तासां
वचनाकरणादितिभावः, असवः प्राणा गता गतप्रायाः । अत्र
पूर्वार्द्धे रकारयोः खकारयोः ककाराणाञ्च साम्याद्वृत्त्यनुप्रासः ।
उत्तरार्द्धे च तकारादीनां दन्त्यानां तथात्वाच्च वृत्त्यनुप्रासः ।
एवं द्विविधोऽप्यनुप्रासोदोषसभीचीनः सुपरिच्छिदः कुप्यनमिव
विप्रलम्भशृङ्गारं नोपकुरुते ॥ ५९ ॥

इत्यादि बन्धपारुष्यं शैथिल्यञ्च नियच्छति ।

अतो नैवमनुप्रासं दाक्षिणात्याः प्रयुञ्जते ॥ ६० ॥

अत्र दोषं तावद्दर्शयति । इत्यादीति । आदिशब्दः प्रकार-
वचनः, इत्यादि एवंप्रकारकमनुप्रासवद्वाक्यं बन्धस्य पारुष्यं
शैथिल्यञ्च नियच्छति बोधयति, तत्र पूर्वार्द्धे पारुष्यमुत्त-
रार्द्धे शैथिल्यं तस्मान्नात्र माधुर्यमिति भावः । तत्र पारुष्यं

श्रुतिकटुत्वं तच्च बहुविमर्गश्रुतिजनितम् । उक्तञ्च । अनुस्वार-
विमर्गौ तु पाठ्याय निरन्तराविति । ग्रैथिल्यमाहतविमर्ग-
तथा बन्धस्यागाढत्वम्, आहतविमर्गता च श्रोत्रप्राप्तविमर्गता
एषाञ्चामकृतप्रयोग एव दोषः । अत इत्यादि । एवं दोष-
समानाधिकरणं, दाक्षिणात्या वैदर्भाः, वस्तुतस्तु दोषाणां
रसपरिपन्थितया गौडानामपि परिहरणीयत्वाद्व्यङ्ग्यकृता
वैदर्भपक्षपातितया दाक्षिणात्या इत्युक्तं, यत्र तु वक्ताद्यौ-
चित्यवशात् पाठ्यस्य रसानुकूलता, तत्र शानुप्राप्ते माधुर्य-
सङ्गावोऽव्याहत एव । यदाह । “वक्त्रि क्रोधसंयुक्ते तथा
वाच्ये समुद्भूते । रौद्रादौ तु रमेऽत्यन्तं दुःश्रवत्वं गुणोभवेत्”
इति । प्रकृते चैतत्त्वयं नास्तीति दोष एव ॥ ६० ॥

आवृत्तिं वर्णसङ्घातगोचरां यमकं विदुः ।

तत्तु नैकान्तमधुरमतः पश्चादिधास्यते ॥ ६१ ॥

ननु वर्णावृत्तेरभावहत्वस्वीकारे तथाभूतं यमकमप्यत्रैव
निरूपणीयं स्यादित्यत्राह । आवृत्तिमिति । वर्णसङ्घातः पू-
र्व्वोचरितवर्णसमुदायो गोचरो विषयो यस्यास्तादृशीमावृत्तिं
पुनरुच्चारणं यमकं विदुरालङ्कारिका जानन्ति । अत्र वर्णस-
ङ्घातपदं स्वरव्यञ्जनसमुदायपरम्, अनुप्रासवत् स्वरवैषादृश्ये
यमकत्वाभावात् । यातु यातु किमनेन तिष्ठता मुञ्च मुञ्च
सखि सादरं वच इत्यादावेकार्थपदस्यावृत्तौ यमकत्वं नास्तीति
विभिन्नार्थकेति वर्णसङ्घातविशेषणं देयं, तथात्वे च सार्थकयो-

रेव यमकत्वप्राप्तौ ससुरभिं सुरभिं सुमनोभरैरित्यादौ रभिं
 सुरभिंस्त्रित्यादौ निरर्थकयोरपि यमकत्वदर्शनादर्थसङ्गाव
 एव विभिन्नार्थकत्वविशेषणं ज्ञेयम्, आवृत्तिश्च विभिन्नक्रमे
 रसः सर इत्यादौ यमकत्वाभावात् पूर्वक्रमवती बोध्या,
 सर्व्वञ्चेतत् सृष्टीकृतं विश्वनाथेन, यथा, “सत्यर्थे पृथगर्थायाः
 स्वरस्यञ्जनसंघतेः । क्रमेण तेनैवावृत्तिर्यमकं ‘विनिगद्यत’
 इति । एवमेव यमकानुप्रासयोर्विवेको ज्ञातव्यः । तत्त्विति ।
 तत् निरुक्तयमकवद्वाक्यन्तु नैकान्तमधुरं नातिशयेन माधुर्य्य-
 गुणवत् अर्थानुसन्धानव्ययतया रसप्रतीतेर्यवहितत्वेन तदुप-
 स्कारकत्वाभावादिति भावः, अनुप्रासस्तु अर्थानुसन्धानमन्त-
 रेणैव श्रुतिमात्रेण शब्दमलङ्कुर्वन् रसं पुष्पातीति तत्र मा-
 धुर्य्यसङ्गावः, निरर्थकयमकेऽप्यर्थसङ्गावसन्देहेनैव भवति विल-
 म्बारमाभिव्यक्तिरिति नास्ति माधुर्य्यम् । ननु यमकस्य रसानुप-
 कारत्वे कथमलङ्कारत्वं शब्दार्थाऽन्यतरशोभाजननदृशो रसो-
 पकारकधर्माणामेवालङ्कारत्वादित्यत उक्तमेकान्तात्, यमक-
 वति माधुर्य्यं वर्त्तत एव परन्तु अनुप्रासश्चाप्यन्तमिति ।
 पद्यादिति अलङ्कारनिरूपणप्रस्तावे इत्यर्थः, विधास्यते प्रपञ्च-
 यिष्यते । वर्णेत्यत्र एवेति पाठा न ह्यक्षरः ॥ ६१ ॥

कामं सर्व्वोऽप्यलङ्कारो रसमर्थे निपिच्छति ।

तथाप्यग्रास्यतैवैनं भारं वहति भूयसा ॥ ६२ ॥

एवं शब्दगतं माधुर्य्यं दर्शयित्वा वस्तुन्यपि रसस्थिति-

रित्यनेन सूचितमर्थगतमाधुर्यं दर्शयति । काममिति ।
 सर्वोऽपि, अपिशब्देन यथाकथञ्चिदर्थसम्भवतां पुनरुक्त-
 वदाभासशब्दशेषादीनां परिग्रहः, अलङ्कार उपमाद्यर्थाल-
 ङ्कारः, कामं पर्याप्तं यथा तथा अर्थेषु वाच्यलक्ष्यव्यङ्गात्मक-
 शब्दप्रतिपाद्यविभावादिवस्तुषु रसं निविशति निवेशयति
 उत्कर्षकतया स्वाश्रयार्थगतां रसव्यञ्जकतामुत्तेजयतीत्यर्थः ।
 इत्यञ्च सालङ्कारतया रसव्यञ्जकोऽर्थो मधुर इति प्रतिपादि-
 तम् । एवं द्विविधमाधुर्यानुभवं प्रति दोषमात्रस्यैव प्रतिबन्ध-
 कत्वेऽपि ग्राम्यतादोषस्य विशेषेण प्रतिबन्धकत्वं दर्शयन्नाह ।
 तथापीति, तथापि रसोत्कर्षकस्यालङ्कारस्य सङ्गावेऽपि, ग्रा-
 मीणहालिकादिजनव्यवहृतः शब्दोऽर्थश्च ग्राम्यः तद्विपरीतो
 विदग्धजनव्यवहृतोऽग्राम्यस्तत्रैव भूयसा बाहुल्येन एनं रस-
 निषेकरूपं भारं वहति अग्राम्यताममानाधिकरणा एवाल-
 ङ्कारा रसं निविशन्तीत्यर्थः, एतच्च अनस्योलतादीनामुपल-
 च्चकं ग्राम्यतावदस्योलतादीनामपि रसप्रतिबन्धकत्वात् । ग्रा-
 म्यताया रसप्रतिबन्धकत्वञ्च विदग्धवाक्येष्वेव, अधमवाक्येषु तु
 तस्य गुणत्वमेव, उक्तञ्च गुण इत्यनुवृत्तौ, ग्राम्यत्वमधमोक्तिश्चिति
 •भूयसेत्यनेन अस्यैव बाहुल्येनोपयोगोऽलङ्काराणान्तु यथा
 कथञ्चिदिति सूचितं, निरलङ्कारयोरपि विशुद्धशब्दार्थयोः
 स्वत एव रसव्यञ्जकतासम्भवात् ॥ ६९ ॥

कन्ये कामयमानं मां न त्वं कामयसे कथम् ।

इति ग्राम्योऽयमर्थात्मा वैरस्याय प्रकल्पते ॥ ६३ ॥

अत्र प्रथममर्थस्याग्राम्यत्वज्ञानाय तद्वृत्तं ग्राम्यत्वं दर्शयति ।
 कन्ये इति । अत्र विदग्धवक्ता, अविदग्धस्योक्तौ ग्राम्यताया
 गुणत्वेनेष्टत्वादित्युक्तं, कन्ये इति सम्बोधनं हि पुत्रीस्यानीयानामेव
 युज्यते नायिकानान्तु सुन्दर्यादिपदेन, तदत्र वैरस्यादयादर्थस्य
 ग्राम्यत्वं, नचात्र शब्दस्यापि तथा, विदग्धानामपि कुत्रचित्
 कन्यापदप्रयोगसम्भवात् यथा, “कन्येयं कलधौतकोमलरुचिः
 कीर्त्तिञ्च नातः परा” इत्यादि । ग्रामिकजनमात्रप्रयोज्यकथा-
 दिशब्दानामेव हि प्राचीनैर्ग्राम्यत्वमुक्तं । कामयमानमिति ।
 सुरताभिलाषरूपः कामो हि गूढ एव भङ्गा सृच्यमानः
 कामिनीकुचकलशवच्चमत्कारमावहति स्पष्टशब्देनाभिधीयमा-
 नस्तु मामाजिकानां लज्जामाविर्भावयन् रसास्वादवैमुख्यं जन-
 यतीति ग्राम्य एव । अत्र नायिकाकामं प्रति नायककाम-
 प्रकाशस्य हेतुत्वात् सति च तादृशे हेतौ तादृशकार्यानुदया-
 द्विशेषोक्तिरलङ्कारः, तद्युक्तोऽप्यनुप्रासवदाक्याऽर्थो ग्राम्यतया
 निरुपेक्षितः सन्तमपि शृङ्गारं नोपकुर्वत इति भाधुर्याभावः,
 एतदेव दर्शयति । इतीति । इत्येवमयं ग्राम्यो ग्राम्यतास्यदोष-
 वान् अर्थस्यात्मा स्वरूपं वैरस्याय रमानुभवप्रतिबन्धाय प्रक-
 ल्यते भवति, तस्माच्चात्र भाधुर्यसङ्गाव इति शेषः ॥ ६३ ॥

कामं कन्दर्पचाण्डालो मयि वामाक्षि निर्दयः ।

त्वयि निर्मात्सरोदिष्टेत्यग्राम्योऽर्थो रसावहः ॥ ६४ ॥

इत्थं ग्राम्यं दर्शयित्वा तद्विपरीतमग्राम्यमर्थं दर्शयति ।

काममिति । अत्र वामे मनोज्ञे वक्त्रे वा अक्षिणी यस्या इति व्युत्पत्तिलभ्ये वामाक्षीति सम्बुद्धिपदार्थो विदग्धजनोचितः नायिकासौन्दर्यप्रकाशकतया चाटुकारस्याभिप्रेतसम्पादनसामर्थ्यादित्यग्रास्य एव । एवं कन्दर्पचाण्डालो मयि निर्दयस्त्वयि तु निर्मात्सर इति वाक्याभ्यां त्वयि कामपराधीनोऽस्मि त्वन्तु मां नेच्छसीति पूर्वश्लोकोक्त एवार्थो भङ्गा सूचित इत्यग्रास्य एव गूढतया सूच्यमानस्य चमत्कारजनकत्वेन वक्तृवैदग्ध्यव्यञ्जकतया सहृदयहृदयहारित्वात्, तस्मादेवंविधोऽग्रास्योऽर्थो रसावहः रसव्यञ्जकतया माधुर्यगुणवान् ॥ ६४ ॥

शब्देऽपि ग्राम्यतास्त्येव सा सभ्येतरकीर्त्तनात् ।

यथा यकारादिपदं रत्युत्सवनिरूपणे ॥ ६५ ॥

अर्थगतमाधुर्यस्य प्रतिबन्धकं तद्गतग्राम्यत्वं दर्शयित्वा तथाविधं शब्दगतमप्याह । शब्देऽपीति । सा शब्दगता ग्राम्यता, सभायामुच्चारणयोग्यत्वेन साधु सभ्यं तस्मादितरदसभ्यं ग्रामिकहालिकादिमात्रप्रयुज्यमानमित्यर्थः तस्य कीर्त्तनात् प्रयोगाद्भवति । यथेति । रत्युत्सवस्य निरूपणे बोधने । यकारादिपदमिति । यकार आदौ यस्य तादृशं पदं यभमैषुन इति यभधातुनिष्पन्नं पदनित्यर्थः । तादृशपदानां हि काव्ये प्रयोगः प्रयोक्तुर्यामिकतथोपहसनीयत्वमुद्भावयन् श्रोतॄणाञ्च लज्जामुज्जागरयन् रसास्वादमन्तरयतीति न तत्र माधुर्यसङ्भावः । निधुवनादिपदानान्तु विदग्धैरपि प्रयुज्यमानत्वाच्च

ग्राम्यत्वम् । अतएव माघे, “अनिमिषमविरामा रागिणां स-
र्वरात्रं नवनिधुवनलीलाः कौतुकेनाभिवोक्ष्य” इत्यादौ
निधुवनपदप्रयोगः ॥ ६५ ॥

पदसन्धानवृत्त्या वा वाक्यार्थत्वेन वा पुनः ।

दुष्प्रतीतिकरं ग्राम्यं यथा या भवतः प्रिया ॥ ६६ ॥

खरं प्रहृत्य विश्रान्तः पुरुषो वीर्यवानिति ।

एवमादि न शंसन्ति मार्गयोरुभयोरपि ॥ ६७ ॥

अन्यैरुक्तस्याश्लीलत्वदोषस्यापि माधुर्यप्रतिबन्धकत्वात् स्व-
मते तस्यापि ग्राम्यपदेन ग्रहणमित्याह । पदसन्धानेति । प-
दानां सन्धानं साकाङ्क्षतया विन्यासो यत्रेति पदसन्धानं
वाक्यं, पदसङ्घातेति पाठे तु उक्तोऽर्थः स्फुटएव, तद्वृत्त्या वा,
तथा वाक्यार्थत्वेन वाक्यार्थगतत्वेन वा, दुर्निन्दिता ब्रीडा
जुगुप्साऽमङ्गलव्यञ्जिका प्रतीतिर्दुष्प्रतीतिः तत्कारं, वाक्यं वा-
क्यार्थस्य वा तादृशदुष्प्रतीतिकरत्वरूपमश्लीलत्वमित्यर्थः । तद-
पि ग्राम्यं ग्राम्यपदोपलक्षितत्वेन माधुर्यं परित्याज्यमित्यर्थः ।
तत्र वाक्यगतं ब्रीडाव्यञ्जकत्वरूपमश्लीलत्वमुदाहरति । यथे-
ति । या भवतस्तव प्रिया प्रणयिनीति प्रकृतार्थबोधानन्तरं
याभवतः, याभो मैथुनं, यभमैथुन इत्यस्य घणि रूपं, तदि-
शिष्टस्य प्रिया मैथुनसाधनत्वेन प्रणयिनीत्यसम्भार्यव्यञ्जनेन सा-
माजिकानां ब्रीडोत्पादनादाक्यमिदमश्लीलमिति नात्र माधु-
र्यसम्भवः । अश्लीलत्वस्य च पदपदांशपदार्थगतत्वसम्भवेऽपि

व्यापकत्वाभावेन न तत्रात्यन्तवैरस्यमिति तदगणयित्वैव वाक्य-
वाक्यार्थमात्रगतास्त्रीलत्वस्य ग्राम्यत्वमुक्तं ग्रन्थकृतेति ज्ञेयम् ।
नच यथा यकारादिपदमित्यनेन यभधातुनिष्पन्नपदप्रयोगे
मुख्यग्राम्यत्वमुक्तं, याभवतः प्रियेत्यत्र च तदेव भवितुमर्हति
तत्कथमस्त्रीलत्वरूपातिदिष्टग्राम्यत्वस्योदाहरणत्वेनेदमुपन्यस्तमि-
ति वाच्यम् अभिधया वृत्त्या असभ्यार्थोपस्थापकशब्दस्यैव मुख्य-
ग्राम्यत्वेन या भवत इत्यादौ तदभावात् व्यञ्जनयैवात्रासभ्यार्थ-
द्यातनात्, समानेऽपि ग्राम्यत्वास्त्रीलत्वयोरसभ्यार्थप्रकाशकत्व-
रूपस्वरूपे वृत्तिभेदकतोपस्थापकत्वभेदेन भेदाङ्गीकारादित्य-
वधेयम् ॥ ६६ ॥

वाक्यार्थगतास्त्रीलत्वरूपग्राम्यत्वमुदाहरति । खरमित्यादि ।
वीर्यवान् प्रशस्तबलशाली पुरुषः कश्चिद्वीरः खरमुद्भूतं प्रहृत्य
रिपूनाहत्य विश्रान्तः विश्रामं लेभे इति प्राकरणीकार्थः
शब्दबोधविषयीभवन् वक्तादिवैलक्षण्यप्रतीतिसम्प्रोचीनयार्था
व्यञ्जनया वीर्यवान् शुक्रवान् पुरुषः कश्चिद्युवा खरं प्रहृत्य
सुरतप्रहोरं कृत्वा विश्रान्त इत्यसभ्यार्थद्यातकतया त्रीडा-
व्यञ्जक इत्यस्त्रीलः । नचात्र वाक्यगतमस्त्रीलत्वम् एकार्थमात्र-
सङ्केतितानां खरमित्यादिवाक्यघटकपदानां शाब्द्या व्यञ्जना-
या अनाश्रयत्वेनासभ्यार्थोपस्थापकत्वाभावात् वाक्यार्थस्यैव च
वक्तादिवैशिष्ट्यसचिवयार्था व्यञ्जनया द्वितीयार्थोपस्थापनात्
पदानां परिवृत्तिसहत्वेन च दोषस्य तद्गतत्वासम्भवात् ध्वनि-
गुणोद्भूतव्यङ्ग्यदोषगुणालङ्काराणां हि शब्दार्थगतत्वव्यवस्थायां

तदन्वय्यतिरेकानुविधायित्वमेव हेतुरिति प्राचां सिद्धान्तः, यत्र हि शाब्द्या व्यञ्जनयाऽसम्भार्यबोधस्तत्रैव शब्दगतमस्मीलत्वं शाब्दी च व्यञ्जनानेकार्थशब्दमिष्टा, यदुक्तं प्रकाशकता । “अने-
कार्थस्य शब्दस्य वाचकत्वे नियन्त्रिते । संयोगाद्यैरवाच्यार्थधी-
कृष्टावृत्तिरञ्जनम्” इति । नचात्र वीर्यपदं बलशुक्रयोर्वाचक-
तया नानार्थं, बलस्य शुक्रमात्रजन्यत्वेनैकत्वाङ्गीकारात् वी-
र्यपदपरिवृत्तावप्यस्मीलत्वस्यानपायेनार्थगतत्वस्यावश्याभ्युपेयत्वा-
त् । एषां विपर्ययः प्रायो दृश्यते गौडवर्त्मनीत्यत्र प्रायः
पदस्य प्रयोजनं दर्शयति । एवमादिति । एवमादि निरुक्त-
ग्राम्यतादोषवत्प्रभृति, आदिना अनुचितार्थत्वविरुद्धमनिका-
रित्वादित्येवतां ग्रहणम्, उभयोरपि गौडवैदर्भयोः, न
शंसन्ति नाद्रियन्ते । एतेनानुप्रासकृतवैलक्ष्ण्येऽपि ग्राम्यता-
परिहारे द्वयोः समानतेति सूचितम् ॥ ६७ ॥

भगिनीभगवत्यादि सर्वत्रैवानुमन्यते ।

विभक्तमिति माधुर्यमुच्यते सुकुमारता ॥ ६८ ॥

असम्भार्यप्रतिपादकस्यापि सर्वजनव्यवहृतस्यादृष्टत्वं प्रति-
प्रसूते । भगिनीति । आदिना योनिलिङ्गादीनां ग्रहणम् ।
सर्वत्र व्यवहारेषु काव्येषु च, अनुमन्यते सर्वैरदृष्टतया स्वी-
क्रियते, सर्वजनपरिगृहीतस्य हि प्रयोगे दोषानुसन्धानायोगाच्च
आहतजनवैमुख्यसम्भव इत्यदोषः । यदुक्तं । ‘सम्नीतस्य हि लोके
ऽस्मिन्न दोषान्वेषणं चमम् । शिवालङ्गस्य संस्थाने कस्यासम्भल-

भावनमिति । सखीतस्यादृष्टतयाङ्गीकृतस्य । एतदुपलक्षणं गुप्त-
लक्षितयोरप्यदृष्टत्वं ज्ञेयं । यदुक्तं । याम्यं घृणावदश्लोभ-
लक्षार्थं यदीरितम् । तत्सखीतेषु गुप्तेषु लक्षितेषु न दृश्य-
तीति । गुप्तानि असम्भार्येऽप्रमिद्धानि यथा, सम्बाधपदं
सङ्कटार्थं प्रमिद्धं स्त्रीचिह्नार्थं त्वप्रमिद्धमिति । लक्षितानि
लक्षणयाऽसम्भार्यबोधकानि, यथा जन्मभूमिपदं लक्षणया
स्त्रीचिह्नबोधकमिति । किञ्च सुरतारम्भगोष्ठ्यां शान्तबोभ-
त्सरमादौ च व्यङ्ग्ये अश्लीलत्वं न दोषः प्रत्युत गुण एव ।
क्रमेण यथा, “करिहस्तेन सम्बाधे प्रविश्यान्तर्विलाडिते ।
उपसर्पन् ध्वजः पुंसः साधनान्तर्विराजत” इति । अत्र
करिहस्तादिशब्दा असम्भार्याः, इयं हि सुरतप्रसङ्गसभायां
कस्यचित् कामिन उक्तिः । “उत्तानोच्छूनमण्डूकपाटि-
तोदरसन्निभे । क्लेदिनि स्त्रीव्रणे सक्तिरकिमेः कस्य जा-
यत” इति अत्र शान्तारमः । उल्लिख्योक्त्युक्तं लक्षितं प्रथ-
ममथ पृथूच्छेथभूयांसि मांसान्यंसस्त्रिक्पृष्ठपिण्डाद्यवयव-
सुलभान्यगपूतीनि जग्ध्वा । अन्तःपर्यस्तनेत्रः प्रकटितद-
शनः प्रेतरङ्गः करङ्कादङ्गस्यादस्यमस्यं स्पष्टगतमपि क्रय-
मव्यग्रमन्ति । अत्र बोभत्सो रसः । साधुर्यमुपमंहरति ।
विभक्तमतीति । विभक्तं रसघटितत्वादिशेषेण दर्शितम्,
अनुप्रासकृतवैलक्षण्यञ्च वैदर्भ्यगौडयोर्विभक्ततया दर्शितमिति
वा । क्रमप्राप्तं सौकुमार्यं निरूपयति । उच्यते इति ॥

अनिष्टुराक्षरप्रायं सुकुमारमिच्छेयते ।

बन्धशैथिल्यदोषस्तु दर्शितः सर्वकोमले ॥ ६८ ॥

अनिष्टुरेति । निष्टुराणि श्रुतिकटूनि तद्विपरीतानि कोमलान्यक्षराणि तेषां प्रायोबाहुल्यं न तु सामर्थ्यं यत्र तादृशं वाक्यं सुकुमारं सौकुमार्यगुणवत् । एतदेवाक्तं क्रमदीश्वरेण । कोमलाक्षरबाहुल्यं वदन्ति सुकुमारतामिति । प्रायपदप्रयोजनं दर्शयति । बन्धशैथिल्येति । सर्वकोमले सर्वकोमलाक्षरात्मके वाक्ये तु बन्धस्य शैथिल्यरूपोदोषोदर्शितः मथैव, मालतीमाला लोलालिकलिला यथेत्यत्र प्रकाशितः । दोषस्त्वित्यत्र दोषोहीति पाठे हिपदं प्रायपदप्रयोगं प्रत्युत्तरार्द्धवाक्यस्य हेतुत्वं बोधयति, तस्मात् कोमलाक्षराणां बह्वनामन्तरान्तरा परुषाक्षरविन्यासेन सौक्तिकहारस्यान्तरान्तरा माणिक्यनिवेशेनैव बन्धस्य चारुत्वं सौकुमार्यमित्यर्थः । नचैवं श्लेषसौकुमार्ययोरभेदः लक्षणस्यैक्यादिति वाच्यं श्लेषस्याऽल्पप्राणमहाप्राणाक्षरघटितत्वेन सौकुमार्यस्य च कोमलाकोमलवर्णघटितत्वेन द्वयार्विभिस्रत्वात् नचाल्पप्राणत्वमेव कोमलत्वं महाप्राणत्वमेव च परुषत्वम् अल्पप्राणस्याऽपि वर्णविशेषसंयोगेन परुषत्वमभवात्, यथा, “चर्कन्ति विरहात्त्या मा त्वत्कीर्त्तिश्रुतिमङ्गना” इति, अत्र ककारतकारावल्पप्राणावपि रकारसम्बन्धेन पारुष्यं भजतः, एवं महाप्राणोऽपि विन्यामविशेषेण कोमलत्वं भजति । यथा, “मधुरया मधुबाधितमाधवीमधुममृद्धिसमेधितमेधया । मधुकराङ्गनया मुङ्गरुन्ध-

दध्वनिभृता निभृताक्षरमुज्जगे” इति । अत्र धकारा महा-
प्राणा अपि विन्यासमहिम्ना मधुरतां प्राप्नुवन्ति । इयञ्च
सुकुमारता शब्दगुणः, अर्थगुणभृता तु अर्थस्यापारुख्यरूपा ।
पारुख्यञ्चार्थस्यामङ्गलव्यञ्जकत्वरूपाञ्जीलत्वम्, अतएव नवीनाः
श्रुतिकटुत्वस्याञ्जीलत्वस्य च दोषत्वाभिधानेन परित्याज्यत्वात्
फलबलादेव तद्विपरीतस्य मौकुमार्यस्य प्राप्तौ तस्य गुणत्व-
कीर्त्तनं प्राचामनुचितमिति वदन्ति ॥ ६८ ॥

मण्डलीकृत्य वर्हाणि कण्ठैर्मधुरगीतिभिः ।

कलापिनः प्रनृत्यन्ति काले जीमूतमालिनि ॥ ७० ॥

उदाहरति । मण्डलीकृत्येति । मधुरा गोतिर्गीतिमदृश-
केकारवो यत्र तादृशैः कण्ठैर्गलैः, मधुरगीतिरूपैः कण्ठैः
कण्ठस्वरैरिति वा, उपलक्षणे तृतीया । जीमूतमालिनि
काले प्रावृषि, अन्येऽपि नर्त्तका मधुरं गायन्तोनृत्यन्तीति
कलापियु नर्त्तकत्वव्यवहारप्रतीतेः ममामोक्तिरलङ्कारः । अत्र
मकारादीनां कोमलानामन्तरान्तरा टवर्गीययुक्तयुक्तान्तरूप
परुषवर्णनिवेशेन बन्धोऽयं कामपि चारुतामावहति ॥ ७० ॥

इत्यनूर्जित एवार्थो नालङ्कारोऽपि तादृशः ।

सुकुमारतयवैतदारोहति सतां मनः ॥ ७१ ॥

ननु वर्णविशेषविन्यासात्मकस्य मौकुमार्यस्य न गुणत्वमुचि-
तम्, अर्थालङ्कारकृतवैचित्र्यमन्तरेण स्वतश्चमत्कारजनकत्वा-
भावादिति नवीनानां मतं दूषयन्नाह । इत्यनूर्जित एवार्थ

इति । इत्यस्मिन् मण्डलीकृत्येत्यादिपद्ये, अर्थः कलापिनृत्य-
 रूपः अनूर्जित एव रससम्पर्काभावाच्चमत्काराव्यञ्जक एव,
 तथा अलङ्कारः समामोक्त्यनुप्राणितः स्वभावोक्तिरूपः, नापि
 तादृशः न चमत्कारजनकः । तथाप्येतत्पद्यं सुकुमारतयैव
 मौकुमार्यगुणसम्बन्धमात्रेणैव सतां सामाजिकानां मनः अरो-
 हति चमत्कारमुग्धं करोति । एतच्च गुणकृतवैचित्र्यमनङ्गी-
 कुर्वतां मुखमुद्रणायोक्तं वस्तुतस्तु शब्दार्थालङ्कारकृतवैचि-
 त्राणां विभिन्नत्वात् सत्यर्थालङ्कारयोरैर्जित्ये तदनुसन्धा-
 नात् प्रागेव गुणकृतवैचित्र्यं सामाजिकानामनुभवपथमवतरति,
 अत एवोक्तं, “तया कवितया किम्वा तया वनितया च किम् ।
 पदविन्यासमात्रेण यया नापहृतं मनः” इति । यत्र च गुण-
 वैचित्र्यं नास्ति तत्र सदृश्यालङ्कारवैचित्र्यं न काव्यशोभां
 पुष्णाति । यदाह भोजराजः । “अलङ्कृतमपि अर्थं न काव्यं
 गुणवर्जितम्” इति । अपरे च । यदि भवति वचश्च्युतं गुणेभ्यां
 वपुरिव यौवनबन्धमङ्गनायाः । अपि जनदयितान् दुर्भगत्वं
 नियतमलङ्करणानि संश्रयन्त इति । एतदर्थमेव गन्धकृता,
 प्राणा दशगुणाः सूता इत्यनेन गुणानां प्राणत्वमुक्तम् ॥ ७१ ॥

दीप्तमित्यपरैर्भूम्ना कृच्छ्रोद्यमपि वध्यते ।

न्यक्षेण क्षयितः पक्षः क्षत्रियाणां क्षणादिति ॥ ७२ ॥

मौकुमार्यं गौडवैदर्भयोर्विपर्ययं दर्शयन्नाह । दीप्तमित्य-
 परैरिति । दीप्तिरात्मविकृतिः उत्साहादिसमुद्बोधेन चित्तस्य

दीर्घप्रायत्वमित्यर्थः जनकतया तद्विशिष्टं दीप्तं वीररौद्रवी-
भत्सरसादिरूपमोजस्वि व्यङ्ग्यमित्यर्थः, तदत्र वर्त्तत इति
कृत्वा भूस्त्रातिशयेन लुक्प्रयोगमपि ओजस्विव्यङ्ग्यञ्जनानुकू-
लतया परुषवर्णघटितत्वात् कथेनोच्चार्यमपि बध्यते विन्य-
स्यते इत्यन्वयः । अयमर्थः गौडाहि, यत्र, वीररमादिरूप-
मोजस्विव्यङ्ग्यं तत्र परुषवर्णस्तद्व्यञ्जनस्यावश्यकतया मौकुमार्यं
नाद्रियन्ते, वैदर्भास्तु तत्रापि मौकुमार्यं प्रवेशयन्ति । यया,
कृतमनुमतं दृष्टं वा यैरिदं गुरुपातकं मनुजपशुभिर्निर्मर्या-
दैर्भवद्भिर्मुदायुधैः । नरकरिपुणा सार्द्धं तेषां सभोमकिरोटि-
नामयमहमसृष्टोदोमांसैः करोमि दिशां वलिमिति । अत्र
रौद्रेऽपि रमे नात्यन्तमुद्धतावर्णाः । गौडानां मौकुमार्य-
वर्जनमुदाहरति । न्यक्षेणेति । न्यक्षन्ति विप्रवधादिरूपनीच-
कर्म्म कुर्वन्तीति न्यक्षः कार्त्तवोर्यास्तान् स्यति नाशयतीति
न्यक्षः परशुरामः । अग्न्यादेः सुदादाविति षत्वं । अत्र रौद्रे
रसः, अतश्च सुकुमारबन्धत्याग उचित इति गौडा मन्यन्ते ।
न्यक्षेणान्धेन धृतराष्ट्रेणेति केचित्, तत्र रुचिरं धृतराष्ट्रदुर्मा-
न्त्रितेन क्षत्रियक्षयात् कर्णरससम्भवेन तत्र गौडानामपि
• बन्धपारुष्यानौचित्यात् ॥ ७२ ॥

अर्थव्यक्तिरनेयत्वमर्थस्य, हरिणोद्धृता ।

भूः खुरक्षुण्णनागाश्च ग्लोहितादुदधेरिति ॥ ७३ ॥

अर्थव्यक्तिं निरूपयति । अर्थव्यक्तिरिति । अर्थस्यानेय-
त्वमकल्पनीयत्वम् उपात्तशब्दादेवेपस्थितिरित्यर्थः, यावन्तो-

ऽर्था अन्वयोपयोगितया अपेक्ष्यन्ते तद्बोधकतया तावतां
 पदानामुपादानमिति निर्गलितोऽर्थः । अतएव क्रमदीश्वरः,
 यावदाध्याभिधानं यत्तदर्थव्यक्तिलक्षणमिति । इयञ्चार्थव्यक्तिः
 शब्दगुणः, अर्थगुणभूता तु वस्तुस्वभावस्फुटीकरणरूपा, अत-
 एव तस्याः स्वभावोक्त्यलङ्कारेण परिग्रह इति नव्याः, यदा-
 ङ्गः, अर्थव्यक्तिः स्वभाषितानङ्कारेण तथा पुनरिति । पदानां
 झटित्यर्थापस्थापकत्वं शब्दगतार्थव्यक्तिरित्यन्ये, यदाङ्गः, अर्थ-
 व्यक्तिः पदानां हि झटित्यर्थमर्पणमिति । उदाहरति । हरि-
 णेत्यादि । हरिणा वराहरूपिणा, अत्राप्रमिद्धस्यादधिनोहि-
 त्यस्य वर्णने कश्चिद्धेतुरवगमपेक्ष्यते मच्च हेतुभूतोऽर्थः । सुरे-
 त्याद्युपात्तशब्देनैव प्रत्याख्यते नतु कथञ्चित् कल्प्यत इत्यर्थस्य
 पदेनैव व्यञ्जनादर्थव्यक्तिः । यत्र प्रमिद्धिरस्ति तत्र हेतुर्ना-
 पेक्ष्यते, यथा, “मम्यति मन्ध्याममयश्चक्रदन्धानि विघटयति”
 इति, अत्र मन्ध्यायां चक्रवाकमियुनविघटनस्य प्रमिद्ध्या न हे-
 त्वाकाङ्क्षा, अतएव न तत्र निर्हेतुताया दोषत्वं, यत्र, निर्हे-
 तुता तु ख्यातेऽर्थे दोषतां नैव गच्छतीति । भोजराजेनापि,
 अध्याहारादिगमार्थं नेयार्थं प्रागुदाहृतम् । मगम्यते प्रमिद्धि-
 येन तद्दोषतयस्यत इति ॥ ७३ ॥

मही महावराहेण लोहितादुद्धृतोदधेः ।

इतोयत्येव निर्दिष्टे नेयत्वमुरगासृजः ॥ ७४ ॥

अनेयत्वमर्थव्यक्तिरित्युक्तं नेयत्वम् कोट्टगितिदर्शनार्थं प्र-
 त्युदाहरति । महीति । इयति एतावन्मात्रे खुरन्तुष्वनाग-

सृगित्यंशं परित्यज्य लोहितादिति विशेषणमात्रे इत्यर्थः,
निर्दिष्टे उक्ते सति उरगासृजेनेयत्वमध्याहारादिना कल्प-
नीयत्वम् । उदधिगतलौहित्यस्योपाधिकत्वादुपाधिपदप्रयोग-
मन्तरेण तस्यामङ्गतत्त्वप्रतीतेरवश्यमेव कथञ्चिदुपाधिरध्याह-
रणीय इति नास्त्यत्रार्थव्यक्तिः । यत्र त्वन्वयबोधात् प्राग्वा-
धादिज्ञानेन लक्षणयार्थान्तरोपस्थितिलक्षणार्थव्यक्तिः सम्भव-
त्येव, शक्येव लक्षणयाप्युपस्थाप्यार्थस्यान्वयबोधविषयतायामवै-
लक्षण्यात् । अन्वयबोधानन्तरमनुपपत्त्युदयेन कल्पनीयार्थस्यैव
नेयत्वात् । परन्तु यत्र रूढिप्रयोजनाभावेऽपि लक्षणाभ्युपगमः
प्रयोक्तुरमामर्थं द्योतयति तत्रार्थस्य नेयत्वमिति नार्थव्यक्तिः,
अतएव तथाविधलाक्षणिकपदस्य नेयार्थत्वाख्यदोषदुष्टत्वम-
भियुक्तैकं, तथाच नेयार्थत्वव्याकारे प्रकाशकारः । निरूढा
लक्षणाः काश्चित् सामर्थ्यादभिधानवत् । क्रियन्ते साम्प्रतं का-
श्चित् काश्चिन्नैव लक्षकित इति यन्निपिद्धं लाक्षणिकमिति ॥
॥ ७४ ॥

नेदृशं बद्धमन्यन्ते मार्गयोर्भयोरपि ।

• न हि प्रतीतिः सुभगा शब्दन्यायविलङ्घिनी ॥ ७५ ॥

अर्थव्यक्तौ पूर्वोक्तप्रायःपदप्रतिपाद्यं गौडवैदर्भयोः साम्यं
दर्शयति । नेदृशमिति । नेदृशं नेयार्थकवाक्यम्, उभयोरपि
मार्गयोर्गौडवैदर्भयोः । न बद्धमन्यन्त इति अत्र हेतुमाह
नहीति । शब्दन्यायः शब्दजन्यान्यवबोधे नियमः वृत्तुपस्था-

स्याद्यानामेवार्थानामन्वयबोध इत्येवंरूपः तं विलङ्घयत्यनिका-
मतीति तादृशी, अध्याहाराद्युपस्थितार्थविषयेत्यर्थः, प्रतीति-
रन्वयबोधः, न हि सुभगा समीचीना, अर्थापत्त्याद्युपस्थापि-
तार्थप्रतीतिस्तु न शाब्दबोधत्वं तदुत्तरमेव तस्याः सङ्गावात्
एवं तात्पर्यपर्यालोचनयार्थान्तरप्रतीतिरपि शाब्दबोधोत्तर-
कालीनैव, यत्र तु द्वारं द्वारमित्यादौ त्वरादिना पिघेहो-
त्यादिमाकाङ्क्षपदान्तरानुपादानेन शाब्दबोधसम्भवात्तदर्थं
श्रुतार्थापत्त्या तादृशपदाध्याहारः तत्राध्याहृतपदेऽपि शक्ति-
हाभ्युपगमेन तदर्थस्य वृत्त्युपस्थाप्यत्वान्न तन्नियमातिक्रमः ।
एतच्च विशिष्टशक्तिवादमभिप्रेत्योक्तम्, उपाधिशक्तिवादिभिस्तु
आक्षेपगत्याया अपि यक्तेः शाब्दबोधाभ्युपगमान्निरुक्तनियमो-
नाङ्गीक्रियते इति विभावनीयम् ॥ ७५ ॥

उत्कर्षवान् गुणः कश्चिद्यस्मिन्नुक्ते प्रतीयते ।

तदुदाराह्वयं, तेन सनाथा काव्यपद्धतिः ॥ ७६ ॥

उदारत्वं निरूपयति । उत्कर्षवानिति । यस्मिन् वाक्ये
उक्ते मति उत्कर्षवान् वर्णनीयस्योत्कर्षजनकः कश्चिद्विलच-
णोगुणस्यागशैर्यादिरुपोधर्मः प्रतीयते व्यञ्जनया बोध्यते त-
द्वाक्यमुदाराह्वयम् उदारत्वगुणवत्त्वेन कथितमित्यन्वयः, इत्य-
ञ्च वाक्यानां वर्णनीयस्योत्कर्षजनकगुणव्यञ्जकत्वमुदारत्वमिति
लक्षणम्, उत्कर्षवानित्यनेन च अपकर्षजनकधर्मव्यञ्जकत्वस्य
न निरुक्तगुणत्वं, यथा, हे हेलाजितबोधिसत्त्व वचसा किं

विस्तरैस्तोयधे नास्ति त्वत्तदृशः परः परहिताधाने मृहीत-
व्रतः । त्वय्यत्पान्यजनोपकारघटनावैमुख्यलभ्याशोभारप्रोद्-
हने करोषि कृपया साहायकं यन्मरोः । अत्र तोयधरप-
कर्षजनकोऽपेयपानीयत्वरूपधर्मीयञ्च इति नैदाय्यध्नावः ।
वस्तुतस्तु, उत्कर्षवान् भङ्गा प्रतिपाद्यत्वेन समत्कारजनकः
गुणः उत्कर्षकोऽपकर्षको वा वर्णनीयधर्म इत्येवार्थः, एवञ्च
अपकर्षजनकोऽपि धर्मी यच्च व्यज्यमानश्चमत्कारं जनयति
तदपि वाक्यमुदारमिति तेन हे हेलाजितेत्यादावैदार्थ्यम-
स्येव, अतएव क्रमदीश्वरेण, तदुदारं, गुणः कोऽपि यस्मि-
न्नुक्ते प्रतीयते, इति लक्षणं कृत्वा, यथा तावच्छरीरं मे या-
वत्त्वं पिहिताननेत्युदाहरता वर्णनीयस्यापकर्षजनकव्यञ्ज्यञ्ज-
कत्वेऽप्युदारत्वमङ्गीकृतं । तादृशव्यञ्जकता च वाक्यस्य वाच्यार्थ-
द्वारा तेनार्थगतमिदं, शब्दगतन्तु विकटत्वलक्षणं, विकटत्वञ्च
पदानां नृत्यत्प्रायत्वं, यथा, स्वचरणविनिविष्टैर्नूपुरैर्नर्तकी-
नां झणिति रणितमासीत्तत्र कलञ्चेति । तेनेति । तेनोदा-
रत्वेन काव्यपद्धतिर्गौडवैदर्भ्यरूपा काव्यरीतिः । एतेनोदा-
रत्वे गौडवैदर्भ्ययोः सार्थ्यं दर्शितं । सनाथा साअथा सोत्कर्ष-
त्यर्थः ॥ ७६ ॥

अर्थिनां कृपणा दृष्टिस्त्वन्मुखे पतिता सकृत् ।

तदवस्था पुनर्देव नान्यस्य मुखमीक्षते ॥ ७७ ॥

इति त्यागस्य वाक्येऽस्मिन्नुत्कर्षः साधु लक्ष्यते ।

अनेनैव पथान्यत्र समानन्यायमूह्यताम् ॥ ७८ ॥

उदारत्वमुदाहरति । अर्थिनामिति । कृपणा दीना, पुन-
स्तदवस्था दीना मती, मान्यस्य मुखमोक्षत इति एकेनैव कृता-
र्थानामपरोपसर्पणासम्भवादिति भावः । अत्र वर्णनीयस्य राज्ञः
प्रभूतदानरूपधर्मः प्रतिगृहीतृणां दाचक्षुरोपसर्पणाभाव-
रूपभङ्गा व्यज्यमानः कमपि चमत्कारविशेषं जनयति ॥ ७७ ॥

इदमेव दर्शयति । इतीति । इत्यस्मिन् वाक्ये त्यागस्य
भङ्गा व्यज्यमानस्य वर्णनीयराजदानस्य उत्कर्षश्चमत्कारविशेष-
जनकत्वं साधु शोभनं लक्ष्यते सामाजिकैर्ज्ञायते । साध्वित्यत्र
खल्विति क्वचित् पाठः । खलु यतो लक्ष्यते, अत इदमौदार्य-
गुणवदित्यर्थः । अनेनैवेति । अनेनैव पथा एतत्पक्षप्रदर्शित-
या रीत्या समानः सदृशोन्यायो व्यवस्थितिर्यस्य तादृशमुदारत्व
मन्यत्र पथान्तरेऽपि ऊह्यतां स्वर्यं विभाव्यताम् ॥ ७८ ॥

स्वाधैर्विशेषणैर्युक्तमुदारं कैश्चिदित्यतः ।

यथा, लीलाम्बुज, क्रीडासरो, चेमाङ्गदादयः ॥ ७९ ॥

अत्र मतान्तरं दर्शयति । स्वाधैरिति । स्वाधैर्विशेष्यार्थो-
त्कर्षकत्वेनाभिप्रेतार्थबोधकत्वात् सदृश्यप्रशंसनीयैः, विशेषणै-
रिति वज्रवचनादेकद्विविशेषणयोगे न चमत्कारातिशय
इति सूचितम् । युक्तमिति वाक्यमित्यर्थः । उदारमुदा-
रत्वगुणवत् । कैश्चिदित्यनेन साभिप्रायविशेषणवत्त्वस्यापुष्टा-
र्थत्वदोषाभावरूपत्वादयैः परिकरास्तद्वारत्वेनोक्तत्वाच्च न
गुणत्वमुचितमित्यस्मिन् कल्पे स्वर्यास्वरसः सूचितः । उदा-

हरति । लीलामुजेत्यादि । लीलामुजमित्युक्ते चमुजस्य लीलेतिविशेषणालीलोपयोगित्वेन वर्णाकारमौरभ्याद्यतिशयः प्रतीयते, एवं क्रीडासर इत्यत्र सरसः क्रीडोपयोगितया कमलकुमुदजलचरविहङ्गशोभितस्रस्त्रादुजलवत्वादिकं, हे-माङ्गदमित्यत्र च हेममयत्वेनाङ्गदस्य सुदृश्यत्ववज्रमूल्यात्वादिकं । केचित्तु अगाम्यत्वमर्थगुणमुदारत्वमाङ्गस्तत्र सम्यक्, अगाम्यताया माधुर्यरूपत्वेन माधुर्यौदार्ययोरभिन्नतापत्तेः, यदाह क्रमदीश्वरः, शानुप्राप्तत्वमगाम्यभावश्च मधुरोगुण इति, माधुर्यप्रस्तावे गन्धकदपि, तथाप्यगाम्यतैवेन भारं वहति भूय-सेति ॥ ७८ ॥

आजः समासभूयस्त्वमेतद्गद्यस्य जीवितम् ।

पद्येऽप्यदाक्षिणात्यानामिदमेकं परायणम् ॥ ८० ॥

आजोलक्षयति । आज इति । समासः पदानामेकीभावः तस्य भूयस्त्वं दीर्घत्वं वज्रभिः पदैः समास इत्यर्थः, तदोजः, एतत् समासभूयस्त्वरूपमोजः, गद्यस्य गद्यप्रबन्धविशेषस्य उत्क-लिकाप्राचात्मकस्येत्यर्थः, चूर्णकादौ दीर्घसमासत्वाभावात् । जीवितं जीवितवत् सारभूतम् । इदञ्च मार्गदये समानं । विपर्ययमाह । पद्येऽपीति । अदाक्षिणात्यानां गौडानाम् । अपिना गद्यसमुच्चयः । इदं समासभूयस्त्वरूपमोजः । एकमद्वितीयं परायणमवलम्बनं, गौडानां बन्धगाढताप्रियत्वेन तस्मात्तद्यानु-प्राप्तवद्दीर्घसमासस्याप्यत्यन्तमपेक्षणीयत्वात् । इदञ्चैजः शब्द-

गुणः समासभूयस्वरूपतया शब्दमात्रगतत्वात् । अन्ये तु, भोजः प्रौढिः सा च पञ्चविधा यथा, “पदार्थे वाक्यरचनं वाक्यार्थे च पदाभिधा । प्रौढीर्यासमासा च साभिप्रायत्वमस्य च” इति । तत्र पदार्थे वाक्यरचनं, यथा, चन्द्र इत्येकस्मिन् पदार्थे वक्तव्ये अत्रेर्नयनसमुत्पत्त्यं ज्योतिरिति वाक्यरचनं । वाक्यार्थे पदाभिधा यथा, निदाघशीतलहिमकाशोष्णशरीरा सुकुमारी वरयो-
विदिति वाक्यार्थे वक्तव्ये वरवर्णिनोति पदाभिधानम् । एव-
मेकस्य वाक्यार्थस्य किञ्चिद्विशेषाभिधित्वया बहुवाक्यैरभिधानं व्यासः, बहुवाक्यप्रतिपाद्यस्यैकवाक्येन प्रतिपादनं समासः, ए-
तच्चतुर्विधप्रौढिरूपभोजः शब्दगुणः साभिप्रायरूपन्तर्यगुण इत्याहुः ॥ ८० ॥

तद्गुह्याणां लघूनाञ्च बाहुल्याप्यत्वमिश्रणैः ।

उच्चावचप्रकारं तद् दृश्यमाख्यायिकादिषु ॥ ८१ ॥

तदिति । तत्समासभूयस्वमुच्चावचप्रकारं नानाविधं, कथ-
मित्याह । गुह्याणामित्यादि । कश्चित् समासाङ्गपदघटकानां
गुरुवर्णानां बाहुल्येन लघुवर्णानामल्पत्वेन, कश्चिद् गुह्याणाम-
ल्पत्वेन लघूनाञ्च बाहुल्येन, कश्चिच्च द्विविधानां तेषां मिश्र-
णेन साम्येन च । तच्च आख्यायिकादिषु प्राचां रचितेषु गद्य-
प्रबन्धविशेषेषु । आदिना चम्पूकविदादीनां गद्ये, दृश्यं
स्वयमनुभवनीयम्, एतच्च वैदर्भमतानुसारेणोक्तं गौडानां
पद्यमथेवपि तत्सद्भावाभिमतैरुक्तत्वात्, यथा सूर्यश्चतकादौ

पद्यमयेऽपि दीर्घसमासाः । आख्यायिकेत्युपादानात् कथायां
रौद्रादिरयेऽपि न दीर्घसमासोविधेय इत्यवधेयम् । प्रकारमि-
त्यत्र प्रकारेणेति दृश्यमित्यत्र च दृष्टमिति कश्चित् पाठः ।
अन्यत्र च द्वितीयतदित्यत्र सदिति पाठः ॥ ८१ ॥

अस्तमस्तकपर्यस्तसमस्ताकांशुसंस्तरा ।

पीनस्तनस्थिताताम्रकम्रवस्त्रेव वारुणी ॥ ८२ ॥

गौडानामभिमतं पद्यगतसमासभूयस्त्वमुदाहरति अस्ते-
ति । अस्तोऽस्ताचलस्तस्य मस्तकं शृङ्गं तत्र पर्यस्ताः परितः
पतिताः समस्ताः सायं तन्मात्रवृत्तित्वात् सकला येऽर्का-
श्रवः सायंकालीनत्वादारक्ताः सूर्यकिरणास्तैः संस्तर आव-
रणं यस्यास्तादृशी वारुणी पश्चिमदिक् पीनस्तने स्थितमाताम्रं
कम्रं शोभनं वस्त्रं यस्यास्तादृशी काचिन्नायिकेवेत्यन्वयः ॥ ८२ ॥

इति पद्येऽपि पौरस्त्या बध्नन्त्योजस्विनीर्गिरः ।

अन्ये त्वनाकुलं हृद्यमिच्छन्त्योजो गिरां यथा ॥ ८३ ॥

पयोधरतटोत्सङ्गलग्रसन्ध्यातपांशुका ।

कस्य कामातुरं चेतो वारुणी न करिष्यति ॥ ८४ ॥

इतीति । पौरस्त्या गौडाः, ओजस्विनीः समासभूयस्त्व-
रूपोजोगुणवती । अपराभिमतमोजो लक्षयति । अन्ये त्विति ।
गिरां वाक्यानामनाकुलमनाकुलत्वम्, उद्भटसमासादिना
आह्वबुद्धेराकुलीभावात् तद्रहितत्वमित्यर्थः, तथा हृद्यं हृद्यत्वं

पाह्यग्रैथित्याभावेन सहृदयहृदयहारिलमित्यर्थः एवंरूप-
भोज इच्छन्ति । अयमर्थः दीर्घसमासः स्वरूपसमासः समासा-
भावोवास्तु यस्मिन् श्रुते श्रोतॄणां बुद्धेरनाकुलत्वं श्रुतिसुखञ्च
भवति तत्त्वभोज इति । एतदुदाहरति । यथेति । पयोधरो-
मेघ एव पयोधरः स्तनः, स्निष्टरूपकम्, तस्य तटस्य प्रान्त-
स्यात्सङ्गे लग्नं सन्ध्यातप एवांशुकमारक्तवसनं यस्यास्तादृशी ।
कामातुरमिति आरक्तवसनाच्छस्तेनतटनायिकासाम्येनादो-
पकत्वादिति भावः । अत्र पूर्वार्द्धवाक्यं दीर्घसमासवदपि
अस्मत्सकेत्यादिसौकवाक्यवच्च श्रोतॄणां बुद्धिमाकुलयति प्र-
त्युत लालित्येन श्रवणसुखमादधाति, उत्तरार्द्धवाक्ये तु का-
मातुरमित्यल्पसमासः अन्यत्र समासाभावश्च, तथापि तत्
किञ्चिद्गाढतया लालित्येन च प्रतीयमानं श्रोतॄणानन्द-
यति ॥ ८३ ॥ ८४ ॥

कान्तं सर्वजगत्कान्तं लौकिकार्थानतिक्रमात् ।

तच्च वार्त्ताभिधानेषु वर्णनास्वपि दृश्यते ॥ ८५ ॥

कान्तिं लक्षयति । कान्तमिति । लौकिकार्थस्य लोकप्र-
सिद्धवस्तुनाऽनतिक्रमादपरित्यागात् लोकप्रसिद्धवस्तुवर्णना-
दित्यर्थः सर्वजगतां देवादिमनुष्यान्तानां कान्तं कमनोयं
बाधाद्यनुदयकृतार्थबोधसौकर्येण समत्कारजनकतया स्पृह-
णीयमित्यर्थः, ईदृशं वाक्यं कान्तं कान्तिगुणवदित्यन्वयः,
एवञ्च लोकप्रसिद्धवस्तुवर्णनं कान्तिरिति लक्षणम् । सर्वजगत्का-

नमिति तु प्रशंसनं । यदाह कमदीश्वरः । वर्णनात्युक्तिशून्या या सा कान्तिरभिधीयत इति । इयञ्च कान्तिरर्थगुणः अर्थानुसन्धानप्रागनुपलम्भात् । औज्ज्वल्यरूपा तु शब्दगुणः औज्ज्वल्यञ्च हालिकादिपदविन्यासवैपरीत्येनालौकिकशोभाशालित्वम् । अन्ये तु दीप्तरसत्वरूपमर्थगतं कान्तिगुणमाहुः । कान्तेर्विषयं दर्शयति । तच्चेति । तत्कान्तिमहाक्यं । वार्त्ताभिधानेषु अनामयप्रियालापप्रस्तावेषु । अनामयप्रियालापो वर्त्तिवार्त्ता च कथ्यत इत्युक्तेः । प्रियालापे हि लोकप्रसिद्धवस्त्वभिधानमेवोचितम्, अन्ये तु वार्त्ताभिधानेषु इतिहासवर्णनेषु, इतिहासानां यथावद्वर्णनस्योचित्यात् अथवावर्णने असत्यताप्रतिभासेन विनेयानां प्रवृत्त्यसम्भवात् प्रबन्धस्य रामादिवत् प्रवर्त्तितव्यं न रावणादित्युपदेशपर्यवसायित्वानुपपत्तेरित्याहुः । वर्णनास्त्विति । वर्णनासु वस्तुस्वरूपनिरूपणेषु, तत्रापि यथावद्वर्णनस्योचित्यात्, एताभ्यामन्यत्र तु न नियमः, अतएव व्यञ्जकार्थस्य स्वतःसम्भवित्वेन प्रौढोक्तिसिद्धत्वेन च नव्यानां काव्यभेदकरणं सङ्गच्छते । यदुक्तं प्रकाशकृता, अर्थशक्तुद्भवोऽप्यर्थव्यञ्जकः सम्भवो स्वतः । प्रौढोक्तिमात्रात् सिद्धो-
* वा कवेस्तेनोन्मितस्य वा इति ॥ ८५ ॥

गृहाणि नाम तान्येव तपोराशिर्भवाद्दशः ।

सम्भावयति यान्येव पावनैः पादपाण्डुभिः ॥ ८६ ॥

तत्र वार्त्ताभिधाने कान्तिमुदाहरति । गृहाणोति ।

नामेति सम्भावनायाम् । तान्येव गृहाणि प्रशस्तगृहाणि,
 गृहपदमत्र प्रशस्तगृहे स्नातृणिकं प्राशस्त्यातिशयश्च व्यङ्ग्यः अ-
 तएवेदमर्थान्तरसंक्रमितवाच्यं नाम लक्षणामूलधनिकायं शक्य-
 तावच्छेदकलक्ष्यतावच्छेदकयोः सामान्यविशेषभावात् । तपो-
 राशिस्तपोवज्जलः । सम्भावयति गौरवं प्रापयति, अत्र प्रौ-
 ढोक्तिमन्तरेणापि सत्पुरुषचरणसम्पर्केण स्थानस्य प्रशस्ततारूपो-
 वर्णनीयार्थालोकप्रसिद्ध एव, इयञ्च प्रियालापरूपा वार्त्ता ॥
 ॥ ८६ ॥

अनयोरनवद्याङ्गि स्तनयोर्जृम्भमाणयोः ।

अवकाशो न पर्याप्तस्तव बाहुलतान्तरे ॥ ८७ ॥

वर्षनायामुदाहरति । अनयोरिति । जृम्भमाणयोर्वृद्धिं
 गच्छतोः, बाहुलतान्तरे वक्षसि, अवकाशः स्थानं न पर्याप्तो
 न प्रभूतः अतिपीनोत्तुङ्गौ स्तनौ चुद्राद्यतने वक्षसि ससम्बाधा-
 वेव वर्त्तते इत्यर्थः । अत्र स्तनवर्षनायां स्तनयोः पीनोत्तुङ्ग-
 योर्वक्षसि ससम्बाधावस्थितिर्लोकप्रसिद्धैव वर्णिता ॥ ८७ ॥

इति सम्भाव्यमेवैतद्विशेषाख्यानसंस्कृतम् ।

कान्तं भवति सर्वस्य लोकयात्रानुवर्त्तिनः ॥ ८८ ॥

श्लोकद्वये कान्तिं सङ्गमयति । इतोति । इति वार्त्तावर्ष-
 नाविषयकश्लोकद्वयप्रतिपाद्यं सम्भाव्यमेव लोकप्रसिद्धतया स-
 म्भावनीयमेव न त्वत्युक्त्या असम्भवदपि कल्पनीयम् । एतच्च
 विशेष आख्यायतेऽनेनेति विशेषाख्यानमुत्कर्षबोधकविशेषणं तेन

संस्कृतमलङ्कृतं सत् लोकयाचानुवर्त्तिनो लोकव्यवहारमनु-
न्धानस्य लोकव्यवहारजनितसंस्कारमन्यस्येत्यर्थः । सर्वस्य ज-
नस्य कान्तं कमनीयं भवति, तस्मादेतदर्थप्रतिपादकवाक्यं
कान्तिगुणवदित्यर्थः । विशेषाख्यानसंस्कृतमित्यनेनैतदुक्तं, लोक-
प्रसिद्धवस्तुवर्णनमात्रेणैव न कान्तेः सम्भवः अन्यथा, गोरपत्यं
बलीवर्द्धा घासमस्ति मुखेन स, इत्यादेरपि लोकसम्भाव्य-
बलीवर्द्धकर्तृकघासभक्षणरूपवस्तुवर्णनया कान्तिमत्त्वेन काव्य-
त्वापत्तेः, किन्तु उत्कर्षबोधकविशेषणविन्यासेन वैचित्रजनक-
तया, वैचित्र्यस्यैव गुणालङ्काररूपत्वात्, प्रकृते च गृहाणि
नाम तान्येवेत्यादिपद्यदये तत्तद्विशेषणकृतवैचित्र्यं स्फुटमेवेति
विभावनीयम् ॥ ८८ ॥

लोकातीत इवात्यर्थमध्यारोप्य विवक्षितः ।

योऽर्थस्तेनातितुष्यन्ति विदग्धा नेतरे जनाः ॥ ८९ ॥

गौडमार्गे निरुक्तकान्तेर्विपर्ययं दर्शयति । लोकातीत
इवेति । इवापर्ययं । योऽर्थोऽत्यन्तं लोकातीतोऽपि लोकप्रसि-
द्धिमतिक्रान्तोऽपि अध्यारोप्य उपचर्य विवक्षितः, तेनार्थेन
विदग्धा विदग्धं मन्यमाना गौडा इत्यर्थः, मोक्षुण्डनोक्तिरि-
यं । विगतं दग्धं दाहोऽसम्भवार्थानुभवकृतमनःक्रोशो येषां ते
इति वा । अत्यतिशयेन तुष्यन्ति, इतरे जना विदग्धाः पुनर्न
तुष्यन्ति । अध्यारोप्येति । नच योग्यतायाः शाब्दबोधे हेतु-
त्वादारोपितार्थस्यायोग्यत्वेनान्वयबोधाऽपि कथमिति वाच्यं

रूपकाद्यलङ्कारस्यालङ्कारिकैः सर्वैरेवाभ्युपेयत्वेन शाब्दमते-
राहार्यत्वस्यावश्यवक्तव्यत्वेन योग्यतायास्तत्प्रयोजकत्वानङ्गीका-
रात्, अतएवोक्तम्, अत्यन्तासत्यपि ह्यर्थं ज्ञानं शब्दः करोति
हीति ॥ ८८ ॥

देवधिण्यमिवाराधमद्यप्रभृति नो गृहम् ।

युष्मत्पादरजःपातधौतनिःशेषकिल्बिषम् ॥ ८९ ॥

वार्त्ताभिधाने कान्तेर्विपर्ययं दर्शयति । देवधिण्यमिति ।
विण्यं स्यात् । किल्बिषममङ्गलम् । अत्र महापुरुषचरणरजः-
सम्पर्केण गृहस्य प्रशस्तैव लोकप्रसिद्धा, देवानामसाम्येनारा-
ध्यता तु प्रौढोक्त्वाध्यारोपिता ॥ ८९ ॥

अन्यं निर्मितमाकाशमनान्तेत्यैव वेधसा ।

इदमेवंवेधं भावि भवत्याः स्तनजृम्भणम् ॥ ९० ॥

वर्णनायां विपर्ययं दर्शयति । अन्यमिति । भवत्याः स्तन-
जृम्भणं स्तनयोरुपचितिरेवंविधं वङ्गवकाशव्यापि भावि भवि-
ष्यति इदमनान्तेत्यैव वेधसा आकाशमन्यं निर्मितमित्यन्वयः ।
अत्र विधातुरनान्तेचनपूर्वकान्पाकाशनिर्माणवर्णनेन स्तनयोः
पीनोक्तुङ्गत्वप्रतिपादनं साटुकारस्यात्युक्तिविजृम्भितं, तथाहि
अतिमहताऽप्याकाशस्याल्पत्वं, सर्वज्ञस्यापि विधातुरनान्ते-
चनपूर्विका सृष्टिः, विष्वक्कालज्जतुल्ययोरपि स्तनयोर्महामन्दर-
हिमालयादिभिर्गिरिवरैरप्यपूर्यमाणेऽतिमहत्याकाशे ससम्पा-

धावन्निति गित्येतन् सर्वं लोकप्रसिद्धिमतिक्रान्तमपि वर्ण्यमानं
प्रयोक्तृरुपहसनीयतामाविर्भावयतीति न कान्तता वाक्यस्य ॥
॥ ८१ ॥

इदमत्युक्तिरित्युक्तमेतद्गौडोपलानितम् ।

प्रस्थानं प्राक् प्रणीतन्तु सारमन्यस्य वर्त्मनः ॥ ८२ ॥

उपसंहरति इदमिति । इदमेवंविधं काव्यवाक्यमत्युक्ति-
रित्युक्तमत्युक्तिरिति नाम्ना आलङ्कारिकैः कथितम् । यथाह
भोजराजः, “लौकिकार्थमतिक्रम्य प्रस्थानं यत्र वर्ण्यते । तदत्यु-
क्तिरिति प्रोक्तं गौडानां मनसो मुदे” इति ॥ इदमित्यत्र
इयमिति कश्चित् पाठः । गौडोपलालितं गौडैश्चमत्कार-
जनकतया व्यवहृतम् । अत्र वैदर्भ्याणामनादर इत्याह । प्र-
स्थानमिति । प्राक्प्रणीतं प्रस्थानन्तु लोकसम्भाव्यवस्तुवर्णनरूप-
मन्यस्य वर्त्मनो वैदर्भ्यमार्गस्य सारमुपादेयं, तदयं कान्तौ
गौडवैदर्भ्ययोर्विपर्ययः ॥ ८२ ॥

अन्यधर्मस्ततोऽन्यत्र लोकसीमानुरोधिना ।

सम्यगाधीयते यत्र स समाधिः स्ततो यथा ॥ ८३ ॥

कुमुदानि निमीलन्ति कमलान्युन्मिषन्ति च ।

इति नेत्रक्रियाध्यासान्ध्या तदाचिनो श्रुतिः ॥ ८४ ॥

समाधिं लक्षयति । अन्यधर्म इति । अन्यस्याप्रस्तुतस्य
कस्यचिद्धर्मा गुणक्रियारूपः, ततस्तस्माद्धर्माणोऽन्यत्र कस्मिं-
श्चित् प्रस्तुते लोकसीमानुरोधिना लोकमर्थादामनुरन्धानेन

वक्त्रा यत्र वाक्यार्थं सम्यगाधीयते गौणशब्दप्रयोगेण साध्यव-
सानगौण्या लक्षणाया उपचर्यते स वाक्यार्थः समाधिः समाध्या-
ख्यगुणवान् स्मृतः, यत्रेत्यत्र यत्त्विति पाठे क्रियाविशेषणं, यत्
समाधीयते स समाधिः सम्यगाधानरूपः समाध्याख्यो गुण
इत्यर्थः । उपचारश्चात्राहार्याभेदप्रतीतिरूपः स च लक्षणा-
याः प्रयोजनभूतः लक्षणाजन्यसादृश्यप्रतीतेरनन्तरमेव तन्मूल-
व्यञ्जनया तस्य प्रतीतिसम्भवात् । उक्तञ्च प्रकाशकता गौण-
लक्षणप्रस्तावे, भेदेऽपि ताद्रूप्यप्रतीतिः सर्वथैवाभेदावगमस्य
प्रयोजनमिति । लक्षणा चात्र साध्यवसानरूपा सा च विषयस्या-
नुपादान एव सम्भवति तेन च विषयोपादाने सारोपगौण्यां
न समाधेः सम्भवः । इत्यञ्च प्रस्तुतस्य धर्मं निगौर्यं तत्र सद्-
शतया अप्रस्तुतधर्मस्य तादात्म्याध्यवसानं समाधिरिति लक्ष-
णम् । धर्मैत्यनेन धर्मिणोऽध्यवसाने नायं गुण इति सूचितं ।
यथा, सतामूले लीनो हरिणपरिहीनो हिमकरः स्फुरत्ता-
राकारा गलति जलधारा कुवलयान् । धुनीते बन्धूकं तिल-
कुसुमजन्मापि पवनो वह्निर्दारे पुण्यं परिणमति कस्यापि कृ-
तिनः, इत्यादौ मुखादौ धर्मिणि धर्मिणश्चन्द्रादेरध्यवसानम्,
अत्रातिशयोक्तिरलङ्कारः । लोकमीमानुरोधिनेत्यनेन स्वेच्छ-
या विषदृशधर्माध्यामेन लोकविरोधे न समाधिसम्भवः । यथा
वृंहन्ति मशका यत्र तत्र मिद्रा सुदुर्लभेति, अत्र वृंहितं करि-
गर्जितमित्यभिधानात् करिधर्मस्य वृंहणस्य मशकस्तेऽध्यव-
सानं लोकविरुद्धम् । उदाहरति यथेति, अत्राप्रस्तुतस्य चक्षुषो

धर्मा निमीलनोन्मेषौ प्रस्तुतयोः कुमुदकमलयोर्दलसङ्कोच-
विकाशरूपधर्मादादात्म्येनाध्यवसितौ, इदञ्चाध्यवसानं न लोक-
विरुद्धं विषयविषयिणोरनयोः सादृश्यातिशयवत्त्वेनाभिन्न-
प्रायत्वात्, तथात्वेन चानयोरेकशब्दप्रयोगप्रतिपाद्यत्वं, यथा
चक्षुर्निमीलति कुमुदं निमीलति चक्षुरन्मिषति कमलमुन्मि-
षतीति, इदमेव दर्शयति । इतीति । नेत्रक्रियाध्यासात् नेत्रस्य
क्रियाभ्यां निमीलनोन्मेषाभ्यां सह तादात्म्यारोपात् कुमुद-
कमलधर्माभ्यां दलसङ्कोचविकाशाभ्यां तदाचिनो श्रुतिर्लब्धा
नेत्रक्रियावाचकः शब्दः स्वप्रतिपादकतया प्राप्तः, पदार्थाना-
मेकत्वेनैकशब्दप्रतिपाद्यत्वैचित्यात् यथा घटो घट इति विभि-
न्नत्वे तु विभिन्नशब्दप्रतिपाद्यत्वं यथा घटः पट इति । अथ च
समाधिर्यगुणः अर्थे अर्थान्तरारोपस्वरूपत्वात् । केचित्तु,
अयोन्यन्यच्छायायोनिरूपदिविधार्थदृष्टिरूपमर्थगुणं ससाधि-
माहुः, तत्राद्येनिरर्थः कविसम्प्रदायपरिशीलितपद्धति-
मन्तरेण खदुद्धिविभवमात्रप्रादुर्भावित उपमानोपमेयभावा-
दिरूपः । यथा, सद्योमुण्डितमत्तह्ननचिवुकप्रसर्द्धिनारङ्गक-
मिति । अत्र नारङ्गकस्य ह्ननचिवुकेन सद्योपमानोपमेयभावा-
न केनापि प्राक्तनकविना प्रदर्शितः केवलमेतत्कविनैव
खबुद्ध्या प्रादुर्भावितः । अन्यच्छायायोन्यर्थस्तु प्राक्तनकविपर-
म्पराव्यवहतः किञ्चिद्भङ्गान्तरेण वर्णितः । यथा, 'निज-
नयनप्रतिविम्बैरम्बुनि बङ्गशः प्रतारिता कापि । नीलोत्पले-
ऽपि विमृशति करमर्पयितुं कुसुमलावी' इति । अत्र नयन-

नीलोत्पलयोः सादृश्यं कविमम्प्रदायप्रमिद्धं विच्छिन्तिविशेषे-
णात्र निबद्धम् । शब्दगुणभूतः समाधिस्तु आरोहावरोहक्रम-
रूपोऽन्यैरुक्तो ज्ञातव्यः । तत्र आरोहोऽनुप्रासादिना उत्कर्षः
अवरोहस्तदभावादपकर्षः तयोः क्रमो वैरस्यानावहे विन्यासः ।
यथा, चञ्चद्भुजभ्रमितचण्डगदाविघातेत्यादि । अत्र पादत्रये
बन्धस्य गाढता चतुर्थपादे त्वपकर्षः सोऽपि तोत्रप्रयत्नोच्चार्य-
तया गाढायमानो वैरस्यं न जनयति ॥ ८३ ॥ ८४ ॥

निष्ठूतोद्गोर्णवान्तादि गौणवृत्तिव्यपाश्रयम् ।

अतिसुन्दरमन्यत्र ग्राम्यकक्षां विगाहते ॥ ८५ ॥

समाधिर्गौणलक्षणामूलकत्वं प्रकटयति । निष्ठूतोद्गोर्णव्या-
दि । निष्ठूतोद्गोर्णवान्तादिपदं गौणवृत्तिव्यपाश्रयं गौणलक्ष-
णामूलकं गौणलक्षणा स्वमुख्यार्थमदृशेऽर्थे प्रयुक्तं सदित्यर्थः ।
अतिसुन्दरं सहृदयहृदयहरत्वेन समाधिगुणवत् । अत्रार्ण-
गुणस्यास्य शब्दगतत्वं परस्परयेति बोध्यम् । अन्यचेति । ल-
वृत्तिव्यपाश्रयत्वाभावेन मुख्यार्थ एव प्रयोगे इत्यर्थः, ग्राम्य-
कक्षां विगाहते ग्राम्यवरूपदोषदृष्टतां प्राप्नोति । मुख्यवृत्त्या
प्रयुक्तं निष्ठूतादिपदं न परं गुणवत् प्रत्युत दोषवदपि गौण-
वृत्त्या तु गुणवदेवेति लक्षणाफलभूततादात्म्यारोप एवात्र
हेतुरिति विभावनीयम् । अत्र गौणवृत्तिपदं सम्भावनाया
उपलक्षकं तेनोत्प्रेक्षायां मुख्ययापि वृत्त्यास्त्रीलपदप्रयोगे गुणएव
एतच्चायिमसौके दर्शयिष्यामः ॥ ८५ ॥

१. पद्मान्यर्कांशुनिष्ठताः पीत्वा पावकविप्रुषः ।

भूयो वमन्तीव मुखैरुद्गीर्णारुणरेणुभिः ॥ ८६ ॥

एतदेव दर्शयन्नुदाहरति । पद्मानीति । सायन्तनममोर-
मङ्गस्वलत्परागपद्मवर्णनमिदम् । अर्कांशुनिष्ठताः सूर्यकिर-
णैर्निक्षिप्ताः पावकविप्रुषो वङ्गिरुणान् । उद्गीर्णारुणरेणुभि-
रिति पावकविन्दुवमनोत्प्रेक्षायां हेतुः । अत्र देहान्तःकफादि-
निक्षेपशक्तयोः निष्ठिवोद्गूढात्वेनिक्षेपमात्रार्थं लक्षणा सामान्य-
शब्दस्य विशेषार्थपरत्ववद्विशेषार्थकस्यापि सामान्यपरत्वे तद-
भ्युपगमस्योचित्यात्, साच शक्यार्थलक्ष्यार्थयोः सादृश्याद्गौणी
सादृश्यञ्च कफनिक्षेपो विप्रुङ्निक्षेप इवेति विशिष्टनिक्षेपयो-
स्तयोर्विभिन्नत्वात् । वमन्तीवेत्यत्र तु न लक्षणा आहार्यवत्
सम्भावनायामपि बाधोदयस्याकिञ्चित्करत्वेनान्वयबोधाप्रति-
बन्धात्, लक्षणाफलोभृतताद्रूप्यप्रतीतेरिव सम्भावनाया अपि
चमत्कारजनकत्वेन गुणत्वं युज्यते, तस्मात् पूर्वत्र गौणवृत्ति-
पदस्य सम्भावनोपलक्षकत्वं सुष्टूक्तम्, एवम्, आस्वाद निरवशेषं
विरहिबधूनां मृदूनि मांसानि । करकामिषेण मन्ये निष्ठिवति
निरदोऽस्योनि, इत्यत्र सापङ्गवोत्प्रेक्षायां निष्ठिवतीत्यत्र न
लक्षणा ॥ ८६ ॥

इति हृद्यमहृद्यन्तु निष्ठिवति बधूरिति ।

युगपन्नैकधर्माणामध्यासश्च स्मृतो यथा ॥ ८७ ॥

इतीति । इति पूर्वस्यैकगतं गौणवृत्तिव्यपाश्रयं निष्ठूता-

तदेतत्काव्यसर्व्वस्वं समाधिर्नाम योगुणः ।

कविसार्थः समग्रोऽपि तमेनमनुगच्छति ॥ १०० ॥

समाधिमपसंहरति । तदेतदिति । तत्तस्मात् पूर्व्वप्रदर्शितनयेन काव्यस्य चारुत्वातिशयजनकत्वादित्यर्थः । समाधिर्नाम योगुणः, एतत् काव्यस्य सर्व्वस्वं काव्येऽवश्यमपेक्षणीयमित्यन्वयः । समग्रोऽपि गौडो वैदर्भोऽपरोवापि, तमेनमनुगच्छति काव्ये तन्निवेशाय यतते । एनमित्यत्र एकमिति कचित्पाठः, मुख्यमित्यर्थः, प्रशंसनायैतत् सर्व्वेषामेव प्राणत्वेनोक्तत्वात् । इति दशगुणा निरूपिताः, एषु च केचिद्दोषाभावरूपाः केचिच्चालङ्काररूपा अपि प्राचां मतमनुरन्धानेन ग्रन्थकृता गुणत्वेनोक्ताः, नव्यास्तु मतेऽस्मिन्ननादरवन्तोमाधुर्यैजःप्रसादाख्यं रसगतं गुणत्रयमेवेच्छन्ति यथा प्रकाशकारः । माधुर्यैजःप्रसादाख्यास्तद्यस्ते न पुनर्दशेति ॥ १०० ॥

इतिमार्गद्वयं भिन्नं तत्सरूपनिरूपणात् ।

तद्भेदास्तु न शक्यन्ते वक्तुं प्रतिकवि स्थिताः ॥ १०१ ॥

तत्र वैदर्भगौडौदौ वर्ण्येते प्रस्फुटान्तरावित्यनेन प्रतिज्ञातं गौडवैदर्भयोर्विभिन्नतया निरूपणमुपसंहरति । इतीति । इति पूर्व्वोक्तप्रकारेण तयोर्गौडवैदर्भयोः, स्वरूपनिरूपणात्, इति वैदर्भमार्गस्य प्राणादशगुणाः स्मृताः, एषां विपर्य्ययः प्रायोदृश्यते गौडवर्त्मनीत्यनेन गुणसङ्गावाभावकृतस्वरूपप्रतिपादनादित्यर्थः । भिन्नमत्यन्तविसदृशं । नन्वन्येऽपि लाट-

पाञ्चालादिका मार्गभेदाः सन्ति तेऽपि निरूप्येरन्नित्याश-
ङ्गाह तद्भेदा इति । गौडवैदर्भाभ्यां भिन्नास्तस्य काव्यमा-
र्गस्य भेदा लाटपाञ्चालादयः प्रतिकवि स्थिताः तत्तद्देशजात-
कविभिरादृताः । न शक्यन्त इति, भेदाः सत्यं सन्त्येव परन्तु
अनेकत्वेन वक्तुमशक्यत्वान्न निरूपिता इत्यर्थः । तद्भेदा गौड-
वैदर्भायोरवान्तरभेदा इति वा ॥ १०१ ॥

द्रुत्तुत्तीरगुडादीनां माधुर्यस्यान्तरं महत् ।

तथापि न तदाख्यातुं सरस्वत्यापि शक्यते ॥ १०२ ॥

पूर्वाक्तमेव दृष्टान्तेन द्रढयति । इच्छति । आदिना
मधुरमात्राणां ग्रहणं । अन्तरं भेदः । महदिति स्फुटं प्रतीय-
मानत्वादनपलपनीयमित्यर्थः । तदन्तरम् । आख्यातुं तत्तन्ना-
मांस्तेष्वेन निर्देष्टुं । सरस्वत्याऽपि का कथास्वेषां वागधिष्ठात्र्या
देव्यापि, न शक्यत इति असंख्यत्वादिति भावः । मधुरवस्तुनां
माधुर्यभेदवत् काव्यमार्गाणां भेदोऽनिर्वचनीयस्तस्माद्भेदद्वय-
मेव स्फुटभेदं प्रदर्शितमिति भावः ॥ १०२ ॥

नैसर्गिकी च प्रतिभा श्रुतञ्च वज्र निर्मलम् ।

अमन्दश्चाभियोगोऽस्याः कारणं काव्यसम्पदः ॥ १०३ ॥

एवमस्य शरीरमुक्त्वा कारणमाह । नैसर्गिकीति । नैस-
र्गिकी स्वाभाविकी प्राक्तनजन्मसिद्धेत्यर्थः प्रतिभा शक्तिः सं-
स्कारविशेष इत्यर्थः । तथा वज्र अनेकं हन्दीत्याकरणकोष-

कलाचतुर्वर्गगजतुरगखड्गादिलक्षणात्मकमित्यर्थः, निर्मलं सद्-
 पदेशेन निःसन्देहतयाधिगत्य सम्यक् परिशीलितमित्यर्थः,
 अतं शास्त्रञ्च बहुनिर्मलशास्त्रानुशीलनजनिता व्युत्पत्तिरि-
 त्यर्थः, एतदुपलक्षणं लोकदर्शनजनितापि व्युत्पत्तिः काव्यका-
 रणं, तथा अमन्दोऽनल्पः अभियोगोऽभ्यासश्च काव्यज्ञापदेशेन
 पौनःपुन्येन प्रवृत्तिरित्यर्थः, एतच्चित्तयं समुदितं न तु व्यस्तम्,
 अस्या निरुक्तशरीरायाः काव्यस्य सम्पदः समृद्धेः कारणं का-
 व्यसमृद्धिर्कृतिज्ञप्तिहेतुः करणवज्ज्ञानस्याप्येतच्चित्तयजन्यत्वात् ।
 कथञ्चिच्चिरपरिचिन्तनया अप्रतिभादिमतामेकद्विकाव्यकरणे-
 ऽतिप्रसङ्गवारणाय सम्पद इत्युक्तम् । अत्र कारणता व्याप्त्या
 न तु प्रत्येकपर्याप्ता अव्युत्पन्नानामयतमानानाञ्च बालादीनां
 केवलप्रतिभया काव्यानुदयदर्शनात् तेषामेव च कालान्तरेण
 व्युत्पत्त्यभ्यापवतां काव्यदर्शनात्, तथा व्युत्पन्नानां यतमाना-
 नाञ्च केषाञ्चित् प्रतिभाभावेन तददर्शनात् तथा यतमानानां
 तेषां दर्शनादयतमानानाञ्चादर्शनादित्यन्वयव्यतिरेकाभावेऽपि
 निश्चयः । इदमेवोक्तं प्रकाशकृता, शक्तिर्निपुणता लोकशा-
 स्त्रकाव्याद्यवेक्षणात् । काव्यज्ञश्चित्तयाभ्यास इति हेतुस्तदुद्भवे
 इति । व्याख्यातञ्च तेनैव, इति त्रयः “समुदिता न तु व्यस्ता-
 स्तस्य काव्यस्योद्भवे निर्माणे समुल्लामे च हेतुर्न तु हेतव” इति ।
 अन्ये तु प्रतिभैव काव्यस्य कारणं, व्युत्पत्तिस्तस्य चारुत्वहेतुः
 अभ्यासस्तु वृद्धिहेतुः । प्रतिभा च कचित्सूतः प्रसरति क्वचिच्च
 देवताद्यनुग्रहात्, भाविकवित्त्वानां बालानां सत्यामपि प्रति-

भाषां काव्यानुदयात् कालस्य तत्सहकारित्वमङ्गीकार्यमित्याहुः, यथा, “कवित्वं जायते शक्तेर्वर्द्धतेऽभ्यासयोगतः । तस्य चारुत्वनिष्पत्तौ व्युत्पत्तिस्तु गरीयसी” इत्यादि । मते चास्मिन् कार्यभेदान्न प्रतिभादिचित्तयगता कारणता व्यामक्ता । वयन्तु, प्रतिभापरपर्याया शक्तिरेव काव्यकृतिश्चिन्निहेतुः शक्तिश्च संस्कारविशेषरूपा, अतिरिक्ता वा मण्यादेर्दाहिकादिवत्, सा च प्राक्तनी चेदानीन्तनी च, तत्र प्राक्तनी मिद्धैवास्ति इदानीन्तनी तु शास्त्रकाव्यलोकदर्शनादिजनितविलक्षणव्युत्पत्त्या नियताभ्यामेन च पुरुषे जायते कारणत्वज्ञानयोर्दण्डचक्रादिवन्मिलितयोरेव, अव्युत्पन्नानां बालादीनामैहिकशक्त्यभावेन व्युत्पन्नानां यतमानानामपि केषाञ्चित् प्राक्तनशक्त्यभावेन काव्यानुदयदर्शनादिति ब्रूमः ॥ १०३ ॥

न विद्यते यद्यपि पूर्ववासना
गुणानुबन्धि प्रतिभानमद्भुतम् ।
श्रुतेन यत्नेन च वागुपासिता
ध्रुवं करोत्येव कमप्यनुग्रहम् ॥ १०४ ॥

प्रतिभादिचित्तयं काव्यसम्पदः कारणमित्युक्तं तत्र यदि व्युत्पत्त्यभ्यासवन्तस्तत्सम्पादनप्रवृत्ता अपि कृतार्था न भवन्ति तर्हि किं ते प्रतिभाया अभावनियत्येन तस्माद्विरमेयुर्नहि नहीत्याह । न विद्यत इति । अद्भुतमनर्गलकाव्यसम्पत्सम्पादकलादाश्चर्यं, पूर्ववासना जन्मान्तरीणसंस्काररूपं

तथा गुणानुबन्धि काव्यसम्पत्सम्पादनेनोत्कर्षातिशयजनकं प्रतिभानं प्रतिभा यद्यपि न विद्यते । यदा वासना वाञ्छा, वासनाविषयो गुणो वासनागुणः सर्वप्रार्थनीयकवित्वकीर्त्या-दिरूपगुण इत्यर्थः, शाकपार्थवादित्वान्मध्यपदलोपिकर्मधारयः । पूर्वेषां प्राक्तनकवीनां वासनागुणमास्यानुबन्धि जनकं प्रतिभानमित्यन्वयः । अनन्तरं तथापि न विरम्यतामित्यध्याहार्यं । नन्वमत्यां प्रतिभायां को गुणस्तत्प्रयामेनेत्याशङ्कयामाह । श्रुतेनेति । श्रूयत इति श्रुतं श्रवणं प्राक्तनकाव्यप्रबन्धानुशीलनमित्यर्थः तथा यत्नेन तत्करणप्रयामेन च, उपामिता निरन्तरमाराधिता सती, कमप्यनुग्रहं भुवं करोत्येव श्रवणं किञ्चित् काव्यसम्पादनसामर्थ्यं जनयत्येव, अत्र भ्रुवैवेतिशब्दद्वयेन व्यभिचाराशङ्का निरस्ता । इत्यञ्च प्रतिभादिममुदायः काव्यमष्टद्विं प्रत्येव हेतुः किञ्चित्तु व्युत्पत्त्यभ्यासाभ्यामपि भवतीति न पूर्वापरविरोधः ॥ १०४ ॥

तदस्ततन्त्रैरनिशं सरस्वती

अमादुपास्या खलु कीर्त्तिमोक्षुभिः ।

कृशे कवित्वेऽपि जनाः कृतश्रमा

विदग्धगोष्ठोपु विद्वत्तुमीशते ॥ १०५ ॥

इत्याचार्यदण्डिनः कृतौ काव्यादर्शे मार्गविभागो नाम

प्रथमः परिच्छेदः ॥ १ ॥

पूर्वोक्तमुपमंहरति । तदिति । तत्तस्मात् । अस्ततन्त्रैरन-

सचैः । अस्मात् अममङ्गीकृत्य । उपास्या अनुशीलनीया । कीर्त्तिः
 कृतिज्ञप्पन्यतरजन्यं यज्ञः । फलान्तरमाह । कृषे इत्यादि ।
 कृषे अल्पे कवित्वेऽपि काव्यस्य करणे ज्ञाने च, विदग्धगोष्ठीषु
 कविमामाजिकसभासु । विहर्त्तुमीयते समादरं लब्धुमर्हन्ति,
 एतेन कीर्त्तिसमादरौ कवित्वमामाजिकत्वयोः फलत्वेन प्रति-
 पादितौ तल्लिप्सुभिरवश्यमेवात्र सततं यतनीयमिति सूचितम् ।
 स्वल्पयोरप्यनयोः स्वर्गादिमाधनत्वं युतिरप्याह यथा । एकः
 शब्दः सुप्रयुक्तः सम्यग्ज्ञातः स्वर्गे लोके च कामधुग्भवतीति ।
 एक इत्यत्रापिकारो बोध्यः, एकोऽपीत्यर्थः । सम्यग्ज्ञात इत्यत्र
 च वाकारः, सम्यग्ज्ञातोवेत्यर्थः ॥ १०५ ॥

इति श्रीप्रेमचन्द्रतर्कवागीशभट्टाचार्यविरचितायां मालि-
 न्यप्रोज्झनीसमाख्यायां काव्यादर्शटीकायां प्रथमः परिच्छेदः ॥
 ॥ १ ॥

काव्यादर्शः ।

द्वितीयः परिच्छेदः ।

काव्यशोभाकरान् धर्मानलङ्कारान् प्रवृत्ते ।

ते चाद्यापि विकल्प्यन्ते कस्तान् कार्त्स्न्येन वक्ष्यति ॥ १ ॥

अथ धर्मिणि निरूपिते धर्माणां हेयोपादेयता ज्ञायत इति प्रथमपरिच्छेदे शरीरं तावदिष्टार्थव्यवच्छिन्ना पदाबली-
त्यनेन धर्मिभूतं काव्यशरीरं निरूप्य, काव्यं कल्पान्तरस्यायि
जायेत सदलङ्कृत्यनेन प्रशंसनादुपादेयधर्मानलङ्कारान्नि-
रूपयितुं द्वितीयपरिच्छेदमारभमाणस्तत्र लक्षयितव्यानां
तत्तद्विशेषालङ्काराणां निरूपणं सामान्यलक्षणनिरूपणानन्त-
रमेव सुप्रतिपादमिति प्रथममलङ्काराणां सामान्यलक्षणं
निरूपयति । काव्यशोभाकरानिति । काव्यस्य इष्टार्थव्यव-
च्छिन्ना पदाबलीत्युक्तलक्षणस्य काव्यशरीरस्य शोभा श्लेषादि-
गुणकृतवैचित्रं तच्च चमत्कारविशेषजनकज्ञानगोचरत्वं तत्क-
रान् तदतिशयहेतुन धर्मान् शब्दार्थगतान् वर्णावृत्त्यादिसा-
दृश्यादीन् अलङ्कारान् प्रवृत्ते अलङ्कारेतिनाम्ना प्राप्नो-
व्यवहरन्ति यथा हारादयः शरीरस्य रूपयौवनादिहृत-
शोभां पुष्पान्तोऽलङ्कारपदवाच्यास्तथा शब्दार्थरूपस्य काव्य-
शरीरस्य श्लेषादिगुणकृतवैचित्रं पुष्पान्तोऽनुप्रासेपमादय इति

मते चाम्निन् गुणानामलङ्काराणाञ्च शब्दार्थगतत्वम्, इत्यञ्च काव्यशोभायाः कर्त्तारोगुणास्तदतिशयहेतवस्त्वलङ्कारा इति गुणालङ्कारयोर्विवेक इति वामनायुक्तमादरण्यम् । नव्यास्तु रमस्त्वेव धर्मा माधुर्याजः प्रसादास्तय एव गुणाः, हारादिवद्वाच्य-वाचकलक्षणाङ्गगताः स्वाश्रयशोभाजननदाराङ्गिनोरमस्य शोभाजनका अलङ्काराः गुणालङ्काराणां विभिन्नाश्रयत्वादेव च भेद इत्याहुः, नैतत् समीचीनं मधुरोरम इत्याद्यनुभवसिद्धानां रमस्वरूपविशेषकाणां माधुर्यादीनां गुणत्वाङ्गीकारे यन्त्यकर्तृणां काव्ये तादृशगुणनिवेशाभ्यनुज्ञानवैफल्यात् सरसत्वप्रतिपादनाभ्यनुज्ञानेनैव तदभ्यनुज्ञानमिद्वेः तादृशगुणानां रमाव्यभिचारित्वात्, गुणाभिव्यञ्जकशब्दार्थप्रयोगाय तदिति चेत् तर्हि तादृशव्यञ्जकताया एव गुणत्वं वक्तुमुचितं सौन्दर्यादेरात्मोत्कर्षकत्ववत् तस्या एव रसात्कर्षकत्वात् उत्कर्षकस्यैव च गुणत्वात्, तादृशव्यञ्जकता च श्लेषादिधर्मवत्त्वस्यैव ततश्च सिद्धं श्लेषादीनामेव गुणत्वं शब्दार्थगतत्वञ्चेति । एवं स्वाश्रयशोभाजननदारा रमशोभाजनकत्वमलङ्कारत्वमित्यप्यविचारविजृम्भितं नव्यानां, नोरमोऽपि सकलालङ्कारिकैः काव्यतया स्वीकृते मल्लङ्कमव्यञ्जप्रभेदे चित्रे चोपमादीनामलङ्कारतापत्तेः न चेष्टापत्तिः, नद्यैरपि तत्र तेषामलङ्कारत्वेनेष्टत्वात् । यथा काव्यप्रकाशे । वस्तु बाल-कृतिर्व्यापि षड्भेदोऽसौ व्यनक्ति यत् । वस्त्वलङ्कारमथवा तेनासौ द्वादशात्मक इति । शब्दचित्रं वाच्यचित्रमव्यञ्जं त्वरं स्मृतं । चित्रमिति गुणालङ्कारयुक्तमिति । यत्र तु नास्ति रमस्त्वोक्ति-

वैचित्रमात्रपर्यवसायिन इत्यादिसन्दर्भश्च । न च तत्रापि कथञ्चित् परस्परया रसस्यर्शोऽस्तीति वाच्यं तर्हि सर्वत्रैवे-
 दृशरससङ्गावेनासंख्यत्वापत्त्या तेषां निरुक्तभेदकरणानौ-
 चित्यात् । न च नीरसस्थले रसोपकारयोग्यत्वमेवालङ्कारत्व-
 मस्त्विति वाच्यं योग्यताया निर्वृत्तमशक्यत्वात् कारणतावच्छे-
 दकधर्मवत्त्वस्य तथात्वे च तादृशधर्माणामननुगमात् तस्मात्
 देहस्य रूपयौवनादय इव शब्दार्थयोः श्लेषादय एव गुणाः
 सौन्दर्योपकृतस्यात्यन्तोत्कर्षजनकाहारादय इव श्लेषाद्युपकृत-
 योस्तयोः शोभातिशयजनका अनुप्रासोपमादयोऽलङ्कारा इति
 प्राचां मतमेव साधीयः समुल्लसतीति सुधीर्भिविवेचनीयम् ।
 उक्तञ्च, यदि भवति वचस्त्रुतं गुणेश्चोवपुरिव यौवनबन्ध्यमङ्गना-
 याः । अपि जनदयितानि दुर्भगत्वं नियतमलङ्करणानि संश्र-
 यन्ते इति । इत्थं सामान्यलक्षणमभिधाय वक्तव्येषु विशेषलक्ष-
 णेषु स्वस्यासामर्थ्यं प्रकाशयन्नौद्धत्यं परिहरति । ते चेति । कः
 पण्डितस्मन्यः, तानलङ्कारविशेषान्, कार्त्स्न्येन सम्पूर्णतया सप्रभं-
 दानित्यर्थः, वक्ष्यति वक्तुं शक्यति, भाविप्रयोगेन पूर्वं न को-
 ऽप्येवावृत्तं परञ्च न कोऽपि वक्तुं शक्नोतीति सर्वथा ते कार्त्स्न्येन
 दुर्वच इति सूचितम् । यतस्तैवालङ्कारविशेषा अद्यापि विक-
 ल्यन्ते विविधेन भणितिभङ्गीप्रकारेण कल्प्यन्ते नवीनैरङ्गा-
 यन्ते प्राचीनोक्तलक्षणा एव ते किञ्चिद्वैचित्र्यमुद्भाव्य वञ्चलीक्रि-
 यन्त इत्यर्थः । अतः कल्पनाया अविरामात् इत्युक्त्या निरूपणं
 सुदूरपराहतमिति भावः ॥ १ ॥

किन्तु वीजं विकल्पानां पूर्वार्थाः प्रदर्शितम् ।

तदेव परिसंस्कर्तुमयमस्तत्परिश्रमः ॥ २ ॥

तर्हि किमलङ्कारविशेषा भवता न निरूपणीया इत्या-
शङ्क्याह । किन्त्विति । किन्तु विकल्पानां नवीनैर्विकल्पनी-
यानामलङ्कारभेदानां वीजं सामान्यलक्षणरूपं मूलं पूर्वा-
चार्यैः प्रदर्शितं, यथा नवीनैरुद्गावितानामुपमाभेदानां वीज-
भूतं पूर्वार्थाः प्रदर्शितं सादृश्यमुपमेत्युपमासामान्यलक्षणं
तदुपजीवैव भेदानां प्रवर्तितत्वात् एवं रूपकादिभेदानां रूप-
कादिमामान्यलक्षणमिति । प्रदर्शितमित्यत्र च प्रायेणेति बोध्यं
नवीनैरुद्गावितानां केषाञ्चिदलङ्कारविशेषाणां सामान्यल-
क्षणस्य पूर्वार्थाः रनुक्तत्वात्, यथा निश्चयोत्तेखादयो नवीना-
लङ्काराः प्राचीनैरनुक्तलक्षणाः । तदेवेति । विकल्पमूलभूतं
पूर्वार्थाक्तं सामान्यलक्षणमेव परिसंस्कर्तुं स्फुटशब्दाभिधा-
नादिना विशदयितुम् । अयमस्तत्परिश्रम इति । सामान्यल-
क्षणान्येव मया विशदोक्रियन्ते । कश्चिदैचित्रेण भेदाः सम्भवन्ति
चेत् स्वयमूहनीया इति भावः । एतच्चौद्धत्यपरिहारार्थमे-
वाक्तं स्वयमेवोपमादिभेदानां निरूपयिष्यमाणत्वादिति ध्ये-
यम् ॥ २ ॥

काश्चिन्मार्गविभागार्थमुक्ताः प्रागप्यलङ्कियाः ।

साधारणमलङ्कारजातमन्यत् प्रदर्श्यते ॥ ३ ॥

अलङ्कारनिरूपणप्रतिज्ञया पूर्वनिरूपितानां श्रुत्यनुप्रा-

सादीनामपि पुनर्निरूपणप्रसङ्गा निरूपितानां निरूपणं पि-
 टपेषणवद्विफलमिति मन्यमानस्तद्विज्ञानां निरूपणं प्रतिष्ठा-
 नीते । काश्चिदिति । मार्गविभागार्थं गौडवैदर्भ्यमार्गयोः प्रस्फु-
 टान्तरत्वप्रतिपादनार्थं । काश्चिदलङ्कियाः श्रुत्यनुप्रासश्चेकवृ-
 त्त्यनुप्रासयमकरूपालङ्काराः । उक्ता इति । यया कयाचिच्छ्रु-
 त्या यत् समानमनुभूयत इत्यादिना श्रुत्यनुप्रास उक्तः, तथा
 वर्णावृत्तिरनुप्रास इत्यादिना छेकवृत्त्यनुप्रासावुक्ता । आवृत्तिं
 वर्णसङ्घातगोचरां यमकं विदुरित्यनेन यमकञ्च । अतो वैफ-
 ल्यान्नेते पुनर्निरूपयिष्यन्ते इति भावः । अन्यदेतेभ्योभिन्नं । मा-
 धारणं गौडवैदर्भ्ययोः समानं, स्वभावाख्यानादीनां द्वयोरपि
 मार्गयोर्निवेशनीयत्वात् । श्रुत्यनुप्रासादयस्त्वमाधारणा एव
 गुणनिरूपणप्रकरणे ज्ञातव्याः । तृतीयपरिच्छेदे यमकस्य पुन-
 र्निरूपणन्तु प्रभेदप्रदर्शनार्थमेवेति बोध्यम् ॥ ३ ॥

स्वभावाख्यानमुपमा रूपकं दीपकावृत्ती ।

अलेपोऽर्थान्तन्यासे व्यतिरेकोविभावना ॥ ४ ॥

समासातिशयोक्तप्रश्ला हेतुः छद्मोल्लवः क्रमः ।

प्रेयोः सवदूर्जस्वपर्यायोक्तं समाहितम् ॥ ५ ॥

उदात्तापङ्गुतिश्लेषविशेषास्तुल्ययोगिता ।

विरोधाप्रस्तुतस्तोत्रे व्याजस्तुतिनिदर्शने ॥ ६ ॥

सहोक्तिः परिवृत्त्याशीः सङ्कीर्णमथ भाविकम् ।

इति वाचामनङ्कारा दर्शिताः पूर्वस्वरिभिः ॥ ७ ॥

प्रतिज्ञातमलङ्कारजातमुद्दिशति । स्वभावाख्यानमित्यादि ।
 स्वभावाख्यानं स्वभावोक्तिः । दीपकावृत्तो इति, आवृत्तिरा-
 वृत्तिः । आङ्पूर्वात् वृत्तवर्त्तने इत्यस्माद् भूजादित्वादिप्र-
 त्ययः । समासः समासोक्तिः, अतिशयोऽतिशयोक्तिः । समाहितं
 समाधिः । अप्रस्तुतस्तोत्रमप्रस्तुतप्रशंसा । इति पञ्चत्रिंशत्श्लोकाः ।
 वाचां काव्यवाक्यानां, स्वभावाख्यानादीनामेषां प्रायेणार्थनिष्ठ-
 त्वेऽपि वाक्यालङ्कारत्वं शब्दतदर्थयोस्तादात्म्याङ्गीकारात्, यदाह
 पातञ्जलसूत्रभाष्ये भगवान् व्यासः, स्थितोऽस्य वाचकस्य वाच्येन
 महाभेदः सम्बन्ध इति । पूर्व्वस्वरिभिर्दर्शिता इत्यनेन एतानेव
 परिमंस्करोमि नवन्यान् नवीनैरुद्भावितान् निश्चयोक्तेष्वाम्नादीन्,
 तादृशयत्किञ्चिद्वैचित्र्यावलम्बनेनालङ्कारान्तरकल्पने सहस्रश-
 लङ्गेदमम्भवादिति सूचितम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

नानावस्थं पदार्थानां रूपं साक्षाद्विवृणुतो ।

स्वभावोक्तिश्च जातिश्रुत्याद्या सालङ्कृतिर्यथा ॥ ८ ॥

तत्र प्रथमं सकलशास्त्रकाव्येष्वीप्सितत्वेनाभ्यर्चितत्वात् स्वभा-
 वाख्यानमुद्दिष्टं, तदेव संक्षेपयति । नानावस्थमिति । सा अल-
 ङ्कारेषु प्रसिद्धा आद्या प्रथममुद्दिष्टा अलङ्कृतिः स्वभावोक्तिश्च
 जातिश्रुतिरिति नामद्वयवतीत्यन्वयः । स्वरूपमाह कीदृशी नाने-
 त्यादि । पदार्थानां जातिक्रियागुणद्रव्याणां नाना अनेका
 अवस्था विशेषा यस्य तत्, रूपं वर्णसंस्मानाद्यात्मकमसाधारणं
 धर्ममित्यर्थः साक्षाद्विवृणुतो सूक्ष्मत्वाद्गुल्लक्षमपि प्रत्यक्षमिव दर्श-

यन्ती । इत्यञ्च वर्णनाविशेषेण वस्तुनः सूक्ष्मस्वरूपस्फुटीकरणं
स्वभावोक्तिरिति लक्षणम् । नानावस्थमित्यनेन एकावस्थवस्तु-
रूपवर्णने न वैचित्र्यातिशय इति नालङ्कारता, यथा, “अम्भो-
दमुदितं दृष्ट्वा मुदा नृत्यन्ति वर्हिणः” इति अत्र नर्तनमात्रं
वर्णितम् । रूपमिति क्रियोपलक्षणं । यदुक्तं प्रकाशकता ।
स्वभावोक्तिस्तु डिम्भादेः स्वक्रियारूपवर्णनमिति । इदञ्च रूपं
सहजमागन्तुकञ्च । यदुक्तं । स्वभाव एव भावानां स्वरूपमभि-
धीयते । निजमागन्तुकञ्चेति द्विविधं तदुदाहृतमिति । ये तु
वस्तुस्वभावस्फुटीकरणरूपामर्थशक्तिमर्थगुणमाङ्गस्तेषां मते स्व-
भावोक्तेर्गुणत्वमेव नालङ्कारत्वमिति बोध्यं । भोजराजस्तु सार्व-
कालिकस्य वस्तुरूपस्य गुणत्वमागन्तुकस्यालङ्कारत्वमाह । यथेति
उदाहरणदर्शनसङ्गतिः ॥ ८ ॥

तुण्डैरातामकुटिलैः पक्षैर्हरितकोमलैः ।

त्रिवर्णराजिभिः कण्ठैरेते मञ्जुगिरः शुकाः ॥ ९ ॥

श्लोकचतुष्टयेन क्रमेण जात्यादिचतुष्टयरूपस्फुटीकरणमु-
दाहरति । तुण्डैरिति । तुण्डैर्मुखैः ‘आताम्राणि कुटिलानि
वक्राणि चेति तैः, विशेषणयोः कर्मधारयः । एवमन्यत्र । हरिताः
पालाशवर्णाः कोमलाश्च तैः । त्रिवर्णा हरितरक्तधूम्रवर्णवती
राजी रेखा यत्र तैः । सर्वत्र उपलक्षणे हतीया । अत्रातामकु-
टिलतुण्डत्वादिकं शुक्रजातीनाममाधारणं रूपं संस्थानञ्च
श्रोत्रभिः कर्पाश्चदनवधानात् पूर्वमलक्षितमपि कत्रिवर्णनया

साक्षादिवानुभूयते । शुक्कानामनेकत्वाच्छुक्कशब्देऽजातिवाचकः ॥ ८ ॥

कलक्कणितगर्भेण कण्ठेनाघूर्णितेशणः ।

पारावतः परिभ्रम्य रिरंसुशुम्बति प्रियाम् ॥ १० ॥

क्रियागतस्वभावाख्यानमुदाहरति । कलेति । कण्ठेनेति उपलक्षणे द्वतीया, तेन चुम्बनात् प्रागेव कण्ठस्य कलक्कणितगर्भत्वं चुम्बनकाले तदभावात् । चुम्बतीति पारावता हि एवंविधा भूत्वा चुम्बन्तीति पारावतचुम्बनक्रियास्वभावोऽयम् ॥ १० ॥

बध्नन्नङ्गेषु रोमाच्चं कुर्वन् मनसि निर्वृतिम् ।

नेत्रे चामीलयन्नेप प्रियास्पर्शः प्रवर्तते ॥ ११ ॥

गुणगतमुदाहरति । बध्नन्निति । बध्नन् जनयन् । निर्वृतिमानन्दातिशयम् । आमीलयन् मुद्रयन् । प्रियास्पर्श इति स्पर्शस्य गुणत्वाद्गुणगतोऽयम् ॥ ११ ॥

कण्ठेकालः करस्थेन कपालेनेन्दुशेखरः ।

जटाभिः स्निग्धताम्राभिराविरासोद्धृषध्वजः ॥ १२ ॥

द्रव्यगतमुदाहरति । कण्ठेकाल इति । कण्ठेकालपदमलुक्यमासनिष्यन्नं । कपालेनेति जटाभिरिति च विशेषणे

तृतीया । अत्र वृषध्वजशब्दोयादृच्छिकः संज्ञायां सङ्केतितः
संज्ञैव द्रव्यं संज्ञासंज्ञिनोरभेदाच्च संज्ञी शिवोऽपि द्रव्यं तस्य
च कण्टिकालत्वादिकमसाधारणं रूपं प्रकटीकृतमितिद्रव्य-
गताऽयम् ॥ १२ ॥

जातिक्रियागुणद्रव्यस्वभावाख्यानमीदृशम् ।

शास्त्रेष्वस्यैव साम्राज्यं काव्येष्वप्येतदीप्सितम् ॥ १३ ॥

स्वभावोक्तिमुपसंहरति । जातीति । अत्र द्रव्यपदं वैयाक-
रणपरिभाषितैकव्यक्तिवाचकशब्दप्रतिपाद्यरूपद्रव्यपरं नतु वै-
शेषिकोक्तचित्यादिद्रव्यपरं तेषां जातिपदेन ग्रहणात् । जाति-
क्रियागुणद्रव्याणां स्वभावाख्यानमसाधारणरूपस्फुटीकरणमी-
दृशमेवंविधं पूर्वश्लोकचतुष्टयप्रदर्शितया दिशान्यत्रापि ज्ञातव्य-
मित्यर्थः । जातिक्रियागुणद्रव्यैरिति तृतीयान्तपाठे पूर्वश्लोक-
चतुष्टये क्रमेण सविशेषणतयोपन्यस्तैर्जातिक्रियागुणद्रव्यैः कृत्वा
स्वभावाख्यानमीदृशं बोद्धव्यमित्यन्वयः । शास्त्रेष्विति शास्त्रेषु
पदार्थस्वरूपनिरूपणप्रधानेषु वैशेषिकदर्शनादिषु पुराणतिहा-
सादिषु च साम्राज्यं बाहुल्यम् । अस्यैवेति एवकारेण अलङ्का-
रान्तराणां शास्त्रेषु नात्यन्तोपयोग इति सूचितम् । निजो-
पयोगं दर्शयति काव्येष्वपीति, एतत् स्वभावाख्यानम्, ईप्सित-
मिति अलङ्कारान्तरापेक्षया एतद्वैचित्र्यं हि विलक्षणमेवेति
सहृदयैरादृतमित्यर्थः ॥ १३ ॥

यथा कथञ्चित् सादृश्यं यत्रोद्भूतं प्रतीयते ।

उपमा नाम सा, तस्याः प्रपञ्चोऽयं निदर्शयते ॥ १४ ॥

उपमां लक्षयति । यथेति । यत्र वैचित्र्ये यथा कथञ्चिदुद्भूतं सादृश्यं प्रतीयते, सा वैचित्र्यरूपा उपमा नामेत्यन्वयः । यत्रेति विषये मत्तमो विषयश्च प्रतिपाद्यरूपः । इत्यञ्च वैचित्र्यजनकं सादृश्यमुपमेति लक्षणं, वैचित्र्यं प्रस्तुतोत्कर्षजन्यचमत्कारस्तेन चमत्कारस्याजनकं सादृश्यं नोपमालङ्कारः यथा गौरिव गवय इत्यादौ, अतएव रमणङ्गाधरे, सादृश्यं सुन्दरं वाक्यार्थोपस्कारकमुपमालङ्कृतिरित्युपमालक्षणे सुन्दरमिति सादृश्यविशेषणमुपन्यस्तं, सौन्दर्यं चमत्कृत्याधायकत्वं चमत्कृतिरानन्दविशेष इति व्याख्यातञ्च । यथा कथञ्चिदिति, येन केनापि धर्मेण गुणेन क्रिययान्येन वेत्यर्थः । यथा हंमिव धवला कीर्तिरित्यादौ धावल्यरूपगुणेन, सलोलमियमायाति बधूर्गजवधूरिवेत्यादावागमनक्रियया, आकाशः काशतेऽत्यर्थं शिववद्विधुभूषण इत्यादौ च विधुरूपद्रव्येण सादृश्यम्, एवमन्यत्रापि बोध्यम् । एते च गुणादयोधर्माः कचिदुपात्ताः, कचिदनुपात्ता अपि सामर्थ्यावसेयाः, तत्रोपादाने पूर्वादाहरणानि । अनुपादाने यथा, “मुखमिन्दुर्यथा पाणिः पङ्कवेन समः प्रिये । वाचः सुधा इवैष्ठस्ते विम्वतुल्यमनोऽग्नवत्” इत्यादि, अत्र मुखेन्दुप्रभृतीनां स्फुटसादृश्यानां मनोज्ञत्वादयोधर्मा अनुपात्ता

अपि सामर्थ्यादवसीयन्ते । उद्धृतमिति प्रस्फुटमित्यर्थः, प्रस्फुटत्वञ्च वैचिचान्तरानिगोर्णवैचित्रजनकत्वं, ततश्च रूपकादौ सादृश्यप्रतीतिजन्यवैचित्रमस्येव परन्तु तत् ताद्रूप्यादिप्रतीतिजन्यवैचित्रस्य कुत्तिनिस्त्रोतमिति न तत्रोपमात्वप्रसक्तिः, अतएव रूपकदीपकादावुपमाया गुणीभूतत्वमुक्तं विश्वनाथेन, ध्वनिकारेणापि, अलङ्कारान्तरस्यापि प्रतीतौ यत्र भासते । तत्परत्वं न काव्यस्य, नामौ मार्गाध्वनेर्मत, इत्यनेनाप्रधानालङ्कारस्य ध्वनित्वं प्रतिषिद्धं । एवञ्च व्यतिरेकं इवादिशब्दप्रयोगेन सादृश्यस्य स्फुटं प्रतीयमानत्वेऽपि नोपमाव्यतिरेकयोः साङ्कर्यम्, भेदप्रतीतिजन्यवैचित्रेण सादृश्यप्रतीतिजन्यवैचित्रस्य तिराहितत्वात्, अङ्गाङ्गिभावसाङ्कर्यस्य तु सादृश्यजन्यवैचित्रं न तिराधीयते, परन्तु पर्थालाचनया प्रधाननिर्व्वाहकत्वप्रतीत्या पश्चादङ्गत्वेन प्रतीयते इति विवेचनीयम् । सादृश्यमिति । सादृश्यमतिरिक्तः पदार्थ इति केचित् साधर्म्यमित्यन्ये, साधर्म्यञ्च उपमानोपमेययोरेकधर्मवत्त्वम्, एकत्वञ्च धर्माणां कचिद्वस्तुतोऽभिन्नत्वं कचिदेकजातीयत्वं कचिदेकशब्दप्रतिपाद्यत्वं कचिदेकधर्मवत्त्वञ्च, तत्र गुणक्रियायदृच्छानां साधर्म्यत्वे प्रथमं, तेषामभिन्नत्वस्य वैयाकरणैरङ्गीकृतत्वात्, तदुक्तं प्रकाशकता, गुणक्रियायदृच्छानां वस्तुत एकरूपाणामाश्रयभेदान्नेद इव लक्ष्यते यथैकस्य मुखस्य खङ्गमुकुरतैलाद्यालम्बनभेदादिति, द्रव्यसामान्यादीनां तथात्वे द्वितीयम्, एकजातीयत्वञ्च एकजातिमत्त्वं जातिपदस्योपाधुपल-

कम् । स्निग्धपदोपस्थायत्वे हतीयं, तत्र शब्दशेषे, सकलकलस्य-
रमेतज्जातं सम्प्रति सुधांशुविम्बमित्यादि अत्र सकलकलप-
दस्य कलकलमहितं, कलाममुदाययुक्तश्चेत्यर्थः, एवमर्थशेषे-
ऽपि । विम्बानुविम्बतायां चतुर्थं । यथा भस्मापवर्जितैस्तेषां
शिरोभिः श्मश्रुलैर्महीम् । “तस्तार सरघाव्याप्तैः स चौद्र-
पटलैरिव” इत्यादि, अत्र श्मश्रुलसरघाव्याप्तयोर्धर्मयोरे-
ककृष्णत्वादिगुणयोगादेकत्वम् । इत्थं सर्वं मगञ्जम् । माधर्म्यप-
दस्य सदृशधर्मवन्तार्थकत्वे तु आत्माश्रयापत्तिर्दुर्वारेति सुधी-
भिर्विभावनीयम् । इदञ्च सादृश्यं द्वयोरवेति न नियमः एक-
स्यैवोपमानोपमेयत्वरूपस्यानन्वयस्योपमात्वेन गन्धकताङ्गीकरि-
य्यमाणत्वात् एकस्य तथात्वञ्च तत्रैव समर्थयिष्यामः । एवं
वाक्यद्वयगता उपमेयोपमा च स्वमते उपमैवेति तदर्थं सादृश्यस्य
वाक्यैकगतत्वविशेषणं न देयम् । प्रतीयते इति अभिधये-
वेति न नियमः, लक्षणया व्यञ्जनया वा प्रतीयमानस्य सा-
दृश्यस्योपमालाभ्युपगमात् रूपकादावतिव्याप्तिस्तु पूर्वोक्तयुक्ता
परिहरणीया, तत्र इवादिप्रयोगे वाच्यं तदप्रयोगे क्वचि-
लक्ष्यं क्वचिद्वाङ्मिति सर्वमेतद्वक्ष्यमाणोदाहरणेषु स्फुटीभवि-
ष्यति । तस्या इति, अयं वक्ष्यमाणप्रकारः प्रपञ्चोविस्तारः
नानाविधत्वमित्यर्थः, निदर्शयते उदाह्रियते ॥ १४ ॥

अम्भोरुहमिवाताम्रं मुग्धे करतलं तव ।

इति धर्मेपमा साक्षात्तुल्यधर्मप्रदर्शनात् ॥ १५ ॥

अथ प्रतिज्ञातमपमाप्रपञ्चं क्रमेण सोदाहरणं निरूपयन्
 प्रथमं साधारणधर्मासोपादानानुपादानप्रयुक्तं धर्मवस्त्रपमा-
 नामकं भेदद्वयं श्लोकद्वयेन दर्शयति । अश्वोरुहमिवेति ।
 अश्वोरुहं कोकनदं तस्यैवाताम्रत्वसम्भवात् । अश्वोरुहमिवेति
 पदं समस्तम्, इवेन नित्यसमामो विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्र-
 कृतिस्वरत्नञ्चेत्यनुशासनात् । अश्वोरुहपदञ्च अश्वोरुहमदृशे
 लाक्षणिकम् इवशब्दः सादृश्यद्योतक इति केचित् एतन्मते
 सादृश्यं लक्षणगम्यम् । अन्ये तु इवशब्द एव षष्ठोवदपमानोप-
 मेययोः सादृश्यलक्षणं सम्बन्धमभिधया बाधयति सादृश्ये
 चोपमानोपमेययोरश्वोरुहकरतल्लयोः प्रतियोगित्वानुयोगित्वा-
 भ्यामन्वयः, ततश्च अश्वोरुहप्रतियोगिकसादृश्यानुयोगि करत-
 लमित्यन्वयबाधः इवस्य षष्ठोऽप्यन्योन्यतया च तदर्थं सा-
 दृश्ये उपमानोपमेययोरन्वये, नामार्थयोर्भेदसम्बन्धनान्वयाऽ-
 व्युत्पन्न इति नियमान् प्रतिबध्नाति सादृश्यस्य विभक्त्यस्या-
 न्योन्यत्वात् द्वारीभूतेन तेन चोपमानस्यापमेयेन नहान्वयो
 निर्बाध एव, निपातातिरिक्तत्वेन वा निरुक्तनियमवाक्य-
 घटकनामपदं विशेषणीयमित्याद्याहुः । अत्र प्रतियोगित्वा-
 नुयोगित्वयोर्भानं संमर्गमर्थ्यादया, न चोपमानोत्तरविभक्ति-
 रेव प्रतियोगित्वं बाधयत्विति वाच्यं तादृशविभक्तेस्तदर्थं वि-
 धानस्यानुशासनाभावात् नन्विदपदस्य सादृश्यवाचकत्वाभ्युपगमे
 तदर्थं सादृश्ये उपमानस्य भेदेनान्वये चन्द्र इव मुखं भाति
 चन्द्रमिव मुखं पश्यामि चन्द्रेणैव मुखेन शोभते इत्यादौ

उपमानोपमेयपदयोः कथं समानविभक्तिकत्वम्, अभेदान्वय-
 स्थल एव विशेषणविशेष्ययोः समानविभक्तिकत्वनियमात्, लच-
 णावादे तु तयोरभेदेनान्वयात् सम्भवत्येव तदिति चेन्न अभे-
 दान्वयस्थलवदुपमानोपमेयभावस्थलेऽपि समानविभक्तिकत्वस्य
 तत्त्वत्वात्, यदुक्तं, विभक्तिः पुनरेका स्यादुपमानोपमेययोरिति ।
 अत्र साधारणधर्मस्याताम्रत्वस्य प्रथममुपमेयभूतकरतलेनेवा-
 न्वयः न तदुपमानभूतेनाम्भोरहेण, तस्य समस्तैकदेशपदबोध-
 त्वात्, तद्गतत्वेन प्रतीतिस्तु पर्यालोचनयान्वयबोधोत्तरमेव,
 अतएव धर्मस्य साधारणत्वप्रतीतिस्यैव च वैचित्र्यमिति प्रसङ्गा-
 दुक्तम् । इतीति । इत्येवं साधारणधर्मप्रयोगस्थले । धर्मापमे-
 ति धर्मापादानेनेयमुपमा अतो धर्मापमेत्यर्थः । अत्र हेतुमाह
 साक्षादित्यादि । साक्षात् शब्देन प्रतिपादितस्य तुल्यस्य सा-
 धारणस्य धर्मस्याताम्रत्वस्य प्रदर्शनात् ज्ञानात् । अत्रेवशब्द-
 प्रयोगश्रवणमात्रेणोपमानोपमेयगतसादृश्यलक्षणसम्बन्धप्रतीतेः
 श्रौती, उपमानोपमेयसाधारणधर्मसादृश्यवाचकानां चतुर्णां
 प्रयोगात् पूर्णा चेयमुपमा, उत्तरश्लोके धर्मानुपादानाच्च लुप्रेति
 नयानां भेदकरणं, तस्याचीनैरनङ्गीकृतमित्यनादृत्य गन्धकृता
 प्राचीनमतानुसारेणैव भेदाः प्रदर्शिताः । तथाचाग्नेये, यत्र
 साधारणा धर्माः कथ्यते गम्यतेऽथवा । ते धर्मावस्तुप्राधान्या-
 द्धर्मवस्तुपमे उभे इति । एवमन्येषामपि दर्शयिष्यमाणभेदानां
 मूलमनुसर्तव्यम् ॥ १५ ॥

राजीवमिव ते वक्त्रं नेत्रे नीलोत्पले इव ।

इयं प्रतीयमानैकधर्मा वस्तूपमैव सा ॥ १६ ॥

राजीवमिति । प्रतीयमानो गम्यमानः वाचकशब्देना-
प्रतिपाद्यमान इत्यर्थः एकः साधारणो धर्मा मनोज्ञत्वादि-
को यत्र सा, अतो वस्तूपमैव वस्तुनोरुपमानोपमेययोरैवोपा-
दानेनेयमुपमा वस्तूपमा । स्फुटसादृश्यानां साधारणधर्म-
प्रयोगमन्तरेणाद्यौपम्यप्रतीतिसम्भवादिति भावः । धर्मस्य प्र-
तीयमानत्वञ्च शाब्दबोधानन्तरं सादृश्यनिर्वाहकतयापेक्षणी-
यत्वात् नहि धर्मं विना साधर्म्यं सम्भवति । यत्र सादृश्य-
मस्फुटं तत्र धर्मोपादानमन्तरेण नोपमानिर्वाहः यथा
सकलकलं पुरमित्यादिप्रागुक्तश्लोके सकलकलमित्युक्तानुक्तौ,
नहि सुधांशुविम्बपुरयोर्लोकप्रसिद्धं सादृश्यं किमप्यस्ति अत-
एवैवविधस्यले उपमाया अनुचितार्थत्वदोषकवस्तितत्वं न्ये-
रभिहितं यथा यथापि काव्यशशिनमित्यादि । सकल-
ल्लोपादानेनैव तु तत्प्रतीतेः, तस्मादेवविधस्यले न वस्तूपमायाः
सम्भव इति विवेचनीयम् ॥ १६ ॥

तवाननमिवोन्निद्रमरविन्दमभूदिति ।

सा प्रसिद्धिविपर्ययासाद्विपर्ययासोपमेय्यते ॥ १७ ॥

विपर्ययासोपमामाह । तवेति । प्रसिद्धिविपर्ययासादिति
प्रस्तुतत्वेन वर्णनीयानां मुखादीनामुपमेयत्वं तदुत्कर्षकतयोपन्य

स्तानां चन्द्रारविन्दादीनामुपमानत्वमिति प्रसिद्धिः तस्यावि-
पर्याभो वैपरीत्यम्, अत्युत्कर्षप्रतिपादनार्थं मुखादीनामुपमा-
नत्वं चन्द्रादीनामुपमेयत्वमित्यर्थः तस्माद्विपर्याभोपमाख्येयमुप-
मेत्यर्थः । तथाहि आननमिवेत्यत्र इवान्तस्योपमानत्वनिश्चया-
दाननस्य तथात्वेनोपमानत्वप्रतीत्या प्रसिद्धेर्विपर्याभः । नव्यास्तु
यत्र प्रसिद्धोपमानमपि प्रस्तुतत्वात् प्रसिद्धोपमेयेनोपमीयते
तत्र नोपमा किन्तु प्रतीपाख्योऽलङ्कार इत्याहुः, यथाह वि-
श्वनाथः । प्रसिद्धस्योपमानस्योपमेयत्वप्रकल्पनम् । निष्कलत्वा-
भिधानत्वा प्रतीपमिति कथ्यत इति । यथा यत्त्वन्नेत्रसमान-
कान्ति सलिले मग्नं तदिन्दीवरं मेघैरन्तरितः प्रिये तव
मुखच्छायाङ्कारो शशी । येऽपि लङ्गमनानुकारिगतयस्य
राजहंसागतास्त्वत्सादृश्यविनोदमात्रमपि नो दैवेन न चम्यते
इति ॥ १७ ॥

तवाननमिवाभोजमभोजमिव ते मुखम् ।

इत्यन्योऽन्योपमा सेयमन्योऽन्योत्कर्षशंसिनी ॥ १८ ॥

अन्योऽन्योपमामाह । तवेति । अन्योऽन्योत्कर्षशालिनीति अ-
भोजस्योपमानतया मुखस्योत्कर्षः मुखस्य चोपमानतायाभोज-
स्योत्कर्षस्तच्छालिनी तद्बोधिका, अत्र द्वयोरेव मुखमभोजयोः
प्रस्तुतत्वं बोध्यम् अभोजस्याप्रस्तुतत्वे तदुत्कर्षप्रतिपादनप्रयास-
वैफल्यत्वात् प्रस्तुतोत्कर्षप्रतिपादनार्थमेव अन्यकृतां गुणालङ्कार-
निवेशनाभ्यनुष्ठानात् । ननु न्यूनगुणेनोपमेयेनोपमीयमानस्यापि

गुणाधिकस्योपमानस्योत्कर्षः कथमिति चेन्न अन्योऽन्यस्योपमा-
नोपमेयत्वेनानन्यसदृशत्वप्रतिपत्त्या तन्नाभात् । इतीति । इति
इत्थं पूर्वार्द्धप्रदर्शितप्रकारेणेत्यर्थः, तेन पर्यायेणोपमानोपमेय-
त्वलाभः तस्यैव वैचित्रातिशयजनकत्वात् अतएव मुखमभोजञ्च
तुल्यमित्यादौ परस्परस्योपमानोपमेयत्वप्रतीतावपि वैचित्राभा-
वान्नास्याः सम्भवः, पर्यायौपम्यस्यैकवाक्ये न सम्भवतीति वाक्य-
द्वयगतत्वमस्या बोध्यं । नव्यास्तु पर्यायौपम्ये उपमेयोपमेति
नामकमलङ्कारान्तरमिच्छन्ति यथाह विश्वनाथः, “पर्या-
येण द्वयोरितदुपमेयोपमा मता” इति । अत्राननं मुखमिति
प्रक्रमभङ्गः प्राचां निरङ्कुशत्वात् भोढव्यः ॥ १८ ॥

त्वन्मुखं कमलेनैव तुल्यं नान्येन केनचित् ।

इत्यन्यसाम्यव्यावृत्तेरियं सा नियमोपमा ॥ १९ ॥

नियमोपमामाह । त्वन्मुखमिति । कमलेनैवेत्येवकारव्यव-
च्छेद्यं नान्येन केनचिदिति । अन्यसाम्यव्यावृत्तेरन्यसाम्यव्यावृ-
त्तिजनितवैचित्रात्, बहूपमानसद्भावो हि प्रस्तुतस्य निकर्षं
ख्यापयति तद्व्यावृत्त्या प्रकृतमेनैकेन साम्यप्रतिपादनन्तु प्रक-
र्षातिशयमिति वैचित्रातिशयः ॥ १९ ॥

पद्मं तावत्तवान्वेति मुखमन्यच्च तादृशम् ।

अस्ति चेदस्तु तत्कारीत्यसावनियमोपमा ॥ २० ॥

नियमोपमानन्तरमनियमोपमां दर्शयति । पद्ममिति ।
पद्मं तावत्तव मुखमन्वेति सदृशीकरोति अन्यच्च तादृशं पद्म-

वदतिसुन्दरं वस्तु चन्द्रादिकं तत्कारि तन्मुखानुकारि अस्ति
चेदस्त्वित्यन्वयः । इत्यस्मात् अनुकारकर्तृनियमाभावादित्यर्थः ।
अत्र पद्ममिति कर्तृपदं मुखमिति कर्मपदं तेन च मुखस्योप-
मानत्वं तत एव वैचित्र्यातिशयः वैपरीत्ये तु न तथेति प्रसिद्धो-
पमेयस्योपमानत्व एवेयमुपमेति बोध्यम् ॥ २० ॥

समुच्चयोपमाप्यस्ति न कान्त्यैव मुखं तव ।

ह्लादनाख्येन चान्येति कर्मणेन्दुमितीदृशी ॥ २१ ॥

समुच्चयोपमामाह । समुच्चयोपमेति । कान्त्यैव केवलं कान्त्या ।
चकारः समुच्चयद्योतकः । कर्मणा क्रियया च । अत्र गुणक्रिययोः
समुच्चयः, एवं केवलगुणसमुच्चये केवलक्रियासमुच्चयेऽन्यमाधा-
रणधर्मसमुच्चये च समुच्चयोपमा ज्ञातव्या ॥ २१ ॥

त्वय्येव तन्मुखं दृष्टं दृश्यते दिवि चन्द्रमाः ।

इयत्येव भिदा नान्येत्यसावतिशयोपमा ॥ २२ ॥

अतिशयोपमां दर्शयति । त्वय्येवेति । पूर्वार्द्धं मुखचन्द्र-
मसौर्विभिन्नाश्रयत्वप्रतिपादकम् । तस्मादियत्येवं भिदा आश्रय-
मात्रकृताभेदः । नान्या न गुणक्रियादिकृता । इत्यस्मादतिश-
योपमा, अतिशयः प्रस्तुतस्योत्कर्षाधिक्यं स च गुणक्रियाकारा-
दिभिः सत्यपि महति भेदे नान्येत्यनेनाभिन्नत्वाध्यवसानप्रति-
पाद्यः ईदृशातिशयस्तु भेदान्तरेषु नास्तीत्येतद्भेदस्यैव तथात्वेन
व्यपदेशः । अत्र साम्यं वाचकशब्दाप्रयोगद्वयञ्जनयैव गम्यते व्यञ्जना

च वक्तृवैशिष्ट्यसचिवया भेदाभेदप्रतीत्या प्राप्तप्रसरा, न च रूप-
कध्वनिरयं भिन्नाश्रयत्वेन भेदस्य स्फुटतया प्रतिपादितत्वात्
नापि व्यतिरेकः उपमानादुपमेयस्याधिकतायामतात्पर्यात्
तस्मादुपमेवेयमिति विवेचनीयम् ॥ २२ ॥

मय्येवास्या मुखश्रीरित्यलमिन्दोर्विकृत्यनैः ।

पद्मेऽपि सा यदस्येवेत्यसावुत्प्रेक्षितोपमा ॥ २३ ॥

उत्प्रेक्षितोपमां दर्शयति । मय्येवेति । मुखश्रीमुखश्रीमजा-
तीया श्रीरिति निदर्शनागर्ह्ययमुक्तिः । विकृत्यनैरात्मस्वाधनैः ।
सा मुखश्रीः । उत्प्रेक्षितोपमेति, निरुक्तशाघा हि इन्दो परमा-
र्थतो नास्येव केवलं चाटुकारेण सम्भावनया कल्पिता सम्भावना
चोत्प्रेक्षा तन्मूलत्वादियमुत्प्रेक्षितोपमेत्यर्थः । अत्रापि साम्यं व्य-
ञ्जनागम्यम् । एवमग्रेऽपि बोध्यम् ॥ २३ ॥

यदि किञ्चिद्भवेत्पद्मं सुभ्रु विभ्रान्तलोचनम् ।

तत्ते मुखश्रियं धत्तामित्यसावद्भुतोपमा ॥ २४ ॥

अद्भुतोपमां दर्शयति । यदीति । तत्तदा, अद्भुतोपमेति वि-
भ्रान्तलोचनत्वादयोऽधर्मा मुखस्यैव तत्प्रतियोगिनि पद्मे तु तेषां
सम्भावनया मिथःमादृग्यद्योतनाच्चमत्कारातिशय इत्युपमाया
अद्भुतत्वं, तथा चोक्तं । यत्रोपमेयधर्माः स्युरूपमानेऽधिरोपि-
ताः । चमत्कारविधानार्थं तामाज्जरद्भुतोपमामिति । नव्यास्तु
यद्यर्थबलेनान्यधर्मस्यान्यत्र कल्पनेऽतिशयोक्त्याख्यमलङ्कारमिच्छ-
न्ति । यदुक्तमतिशयोक्तिप्रस्तावे प्रकाशकता । निगोर्वाध्यव-

मानन्तु प्रकृतस्य परेण यत् । प्रस्तुतस्य यदन्यत्वं यद्यर्थोक्तौ च
कल्पनमिति ॥ २४ ॥

शशोत्युत्प्रेक्ष्य तन्वाङ्गि तन्मुखं तन्मुखाशया ।

इन्दुमण्यनुधावामीत्येषा मोक्षोपमा स्मृता ॥ २५ ॥

मोक्षोपमामाह । शशोति । तन्मुखं शशोति उत्प्रेक्ष्य सम्भाव्य
अभिन्नत्वेन पूर्वं भ्रमविषयोक्त्येत्यर्थः अनन्तरं शशिनं दृष्ट्वा
तन्मुखाशया तन्मुखमिदमिति बुद्ध्या इन्दुमपि अनुधावामि
द्रष्टुं स्पृहयामीत्यन्वयः । मोक्षोपमेति मोक्षोभ्रान्तिः इन्दोर्मु-
खत्वेन ज्ञानमित्यर्थः तेन सादृश्यद्योतनादियं मोक्षोपमेत्यर्थः ।
उक्तञ्च । प्रतियोगिनमारोप्य तदभेदेन कीर्तनम् । उपमेयस्य
यन्मोक्षोपमामौ भ्रान्तिमद्वय इति । एतेन नवीनैरङ्गीकृतस्य
भ्रान्तिमदलङ्कारस्य प्राचामुपमात्वेन संग्रह इति बोध्यम् । अ-
त्रापि शशोति इदिति प्रक्रमभङ्गः पूर्वोक्तरीत्या सोढव्यः ॥ २५ ॥

किं पद्ममन्तर्भ्रान्तानि किन्ते लोलेक्षणं मुखम् ।

मम दोलायते चित्तमितीयं संशयोपमा ॥ २६ ॥

संशयोपमामाह । किमिति । दोलायते संशयानं भवति
संशयस्य हेतुरत्र भ्रान्तालिललोलैक्षणत्वयोर्विस्मानुविस्मता ।
संशयोपमेति संशयस्य सादृश्यपर्यवसायित्वादिति भावः । इत्य-
ञ्च नवीनोक्तः सन्देहालङ्कारोऽपि प्राचामुपमैवेति न पृथङ्-
निरूपयिष्यते उपमानोपमेयविषयकस्यैव संशयस्य नवीनैरल-
ङ्कारत्वाभ्युपगमादिति बोध्यम् ॥ २६ ॥

न पद्मस्येन्दुनिग्राह्यस्येन्दुलज्जाकरी द्युतिः ।

अतस्त्वन्मुखमेवेदमित्यसौ निर्णयोपमा ॥ २७ ॥

निर्णयोपमामाह । नेति । यस्मादिन्दुनिग्राह्यस्य इन्दुना कृतनियहस्य पद्मस्य इन्दोर्लज्जाकरी द्युतिर्नास्ति निगृहीतस्य निग्राहकत्वाभावात्, अत इदं त्वन्मुखमेव, एवकारान्न पद्ममित्यर्थः । निर्णयोपमेति उपमेयस्य निर्णयभङ्गा सादृश्यद्योतनादिति भावः, निर्णयस्य च संशयोत्तरकालोनत्वात् प्रथममिदं त्वन्मुखत्वा पद्ममेति संशयोबोद्धव्यः संशयोत्तरस्यैव निर्णयस्यालङ्कारत्वात् । यदुक्तमग्निपुराणे, उपमेयस्य संशय निश्चयान्निश्चयोपमेति । यथा, शिशुपालवधे । किन्तावत् सरसि सरोजमेतदारादाहोस्त्रिमुखमवभासते तरुण्याः । संशय्य क्षणमिति निश्चिकाय कश्चिद्विद्वत्कैर्वकसहवामिनां परोक्षैरिति । अतश्च विश्वनाथादिभिरङ्गीकृता निश्चयालङ्कारोऽणुपमैव नालङ्कारान्तरमिति बोध्यम् ॥ २७ ॥

शिशिरांगुप्रतिस्पर्द्धि श्रीमत्सरभिगन्धि च ।

अम्भोजमिव ते वक्त्रमिति श्लेषोपमा स्मृता ॥ २८ ॥

श्लेषोपमामाह । शिशिरांश्विति । शिशिरांगुः प्रतिस्पर्द्धिं विरोधी यस्य तदित्यम्भोजविशेषणं । वक्त्रपक्षे तु शिशिरांशोः प्रतिस्पर्द्धिर्नो न्यङ्कारजनिका या श्रोतुदत् । श्लेषोपमेति । अत्र श्लेषपदमर्थश्लेषपरं शब्दश्लेषस्तु वक्ष्यमाणसमानोपमाविषयः ।

अत्र च प्रतिस्पर्धादिशब्दपरिवर्त्तनेऽपि शेषत्वानपायादर्थशेष-
एव, शब्दपरिवर्त्तनासहत्वे तु शेषस्य शब्दगतत्वं यथादाहरि-
ष्यते । अत्रालङ्कारान्तरस्य शेषस्य सङ्गावेऽपि न तत्त्वेन व्यप-
देशः शेषवैचित्र्यस्य प्रधाने सादृश्यवैचित्र्ये निलीनतया व्यप-
देशकत्वाभावात् प्रधानेन व्यवदेशा भवन्तीत्युक्तेः ॥ २८ ॥

सरूपशब्दवाच्यत्वात् सा समानोपमा यथा ।

बालेवोद्यानमालेयं सालकाननशोभिनी ॥ २९ ॥

समानोपमामाह । सरूपेति । समानं वाच्यभेदाद्भिन्नमपि
स्मिष्टत्वेनैकमिव प्रतीयमानं रूपं तत्तद्वर्णात्मकं स्वरूपं यस्य ता-
दृशा यः शब्दस्तेन वाच्यत्वात् साधारणधर्मोपस्थाप्यत्वात्,
यदा युगपद्धर्मद्वयोपस्थापनद्वारा प्रयोज्यत्वात्, सा समानोप-
मेति यत्र स्मिष्टशब्देन साधारणधर्मोपस्थितिः सा समानोपमे-
त्यर्थः, क्वचित् सरूपोपमेति पाठः । बालेव युवतिरिव । साल-
काननशोभिनीति सालकं सचूर्णकुन्तलं यदाननं तेन शो-
भिनीत्युपमानविशेषणं । सालस्य सर्ज्जवृक्षस्य काननेन शोभि-
नीत्युपमेयविशेषणम्, अत्र भिन्नयोरप्युपमानोपमेयधर्मयोः स-
मानशब्दवाच्यत्वात् साधारण्यमिति पूर्वमेवोक्तम् । इत्युच्चार्य-
शेषमूलकत्वे शेषोपमा पूर्वमुक्ता शब्दशेषमूलकत्वे तु समानोपमे-
त्यनयोर्भेदः । एवञ्च पूर्वश्लोके शिशिरांशुपरिस्पर्द्धित्यत्र शब्द-
शेषः श्रीमत्सुरभिगन्धि चेत्यत्रार्थशेष इति केषाञ्चिन्निर्वचनम-
नवबोधविजृम्भितम् ॥ २९ ॥

पद्मं बज्ररजश्चन्द्रः क्षयी ताभ्यां तवाननम् ।

समानमपि सोऽसौकमिति निन्दोपमा स्मृता ॥ ३० ॥

निन्दोपमामाह । पद्ममिति । बज्ररजो बज्रपरागम् अथच
रजोगुणभूयिष्ठं, क्षयी कृष्णपक्षे क्षयिण्युः अथच क्षयरोगवान् ।
समानमपि गुणान्तरेण तुल्यमपि तवाननं ताभ्यां पद्मचन्द्राभ्यां
सोऽसौकमधिकं रजस्वलत्वक्षयित्वाभावात् सोऽसौकमिति । ता-
भ्यामिति पञ्चम्यन्तम् । इत्युपमाननिन्दापूर्वकत्वान्निन्दोपमा ।
नचायं व्यतिरेकः साम्यमात्रपर्यावसायित्वेन वाक्यस्य भेदे ता-
त्पर्याभावात् यत्र भेद एव तात्पर्यं तत्र व्यतिरेक इति वक्ष्यते ॥
॥ ३० ॥

ब्रह्मणोऽप्युद्भवः पद्मश्चन्द्रः शम्भुशिरोधृतः ।

तौ तुल्यौ त्वन्मुखेनेति सा प्रशंसोपमोच्यते ॥ ३१ ॥

प्रशंसोपमामाह । ब्रह्मण इति । उद्भवत्यस्मादित्युद्भव
उत्पत्तिस्थानं । सर्वजगतामुद्भवस्यापि ब्रह्मण उद्भवः, शम्भुना
शिरसा नत्वङ्गान्तरेण धृत इति पद्मचन्द्रयोर्महतो प्रशंसा तथा
च प्रस्तुतमुखस्यापि प्रशंसोपमोच्यते । किञ्च त्वन्मुखेन
तुल्यावित्यत्र मुखस्योपमानतया प्रसिद्धोपमेयत्वविपर्ययासादि-
पर्यामोपमापि तदनयोः सङ्करः । अत्र पद्म इति पुंलिङ्गपद्म-
शब्दो न बज्रभिः प्रयुक्त इत्यप्रयुक्तत्वं पूर्ववत् सहनीयं, पद्म-
मिति पाठः सम्यक् ॥ ३१ ॥

चन्द्रेण त्वन्मुखं तुल्यमित्याचिख्यासु मे मनः ।

स गुणोवास्तु दोषोवेत्याचिख्यासोपमां विदुः ॥ ३२ ॥

आचिख्यासोपमामाह । चन्द्रेणेति । आचिख्यासु, आख्या-
तुमिच्छु । स आख्यानाभिलाषः गुणोवा दोषोवास्तु अनेन च
हृद्गतभावप्रकटनया शारल्यद्योतनाच्चारुत्वातिशयः ॥ ३२ ॥

शतपत्रं शरच्चन्द्रस्त्वदाननमिति त्रयम् ।

परस्परविरोधीति सा विरोधोपमा मता ॥ ३३ ॥

विरोधोपमां दर्शयति । शतपत्रमिति । शतपत्रं पद्मं ।
पद्मचन्द्रयोर्विरोधोविभिन्नकालीनशोभाशालित्वरूपः, ताभ्यां
सहाननस्य विरोधो मनोज्ञत्वाद्येकधर्मवत्त्वरूपः, विरोधस्य च
साम्यपर्यवसानादियं विरोधोपमा ॥ ३३ ॥

न जातु शक्तिरिन्दोस्ते मुखेन प्रतिगर्जितुम् ।

कलङ्किनो जडस्येति प्रतिषेधोपमैव सा ॥ ३४ ॥

• प्रतिषेधोपमां दर्शयति । न जात्विति । प्रतिगर्जितुं वि-
रोद्धुं सदृशीभवितुमित्यर्थः, यतः कलङ्किनः तथा जडस्य
शीतलस्य अथच मूर्खस्य, सादृश्यप्रतिषेधेन तदतिशयद्योतना-
देषा प्रतिषेधोपमा । निन्दोपमायां प्रतिषेधो नास्तीत्यनयो-
र्भेदः, भेदतात्पर्याभावाच्च व्यतिरेकात् ॥ ३४ ॥

मृगेशणाङ्गं ते वक्त्रं मृगैवाङ्कितः शशी ।

तथापि सम एवासौ नोत्कर्षोति चटूपमा ॥ ३५ ॥

चटूपमामाह । मृगेशणाङ्कमिति । मृगेशणाङ्गं मृगस्याव-
यवविशेषाभ्यामोक्षणाभ्यामङ्कितं । मृगैवाङ्कितः ईक्षणाद्यव-
यवममुदायवता सम्पूर्णमृगशरीरेणैव चिह्नितः । सम एव तुल्या-
ह्लादजनक एव, एवकारव्यवच्छेदं दर्शयति, नोत्कर्षो नाधि-
काह्लादजनकः । चटूपमेति चटुः प्रियोक्तिस्तत्प्रतिपादितत्वाच्च-
टूपमा । अत्रोत्कर्षकारणे सत्यपि नोत्कर्ष इति विशेषोक्तिगर्भा-
त्वमस्या वक्तव्यम्, अन्यथा सर्वत्रापूपमाभेदेषु चटुमत्त्वाच्चटूप-
मात्वापत्तेः ॥ ३५ ॥

न पद्मं मुखमेवेदं न मृङ्गौ चक्षुषी इमे ।

इति विस्पष्टमादृश्यात्तत्त्वाख्यानोपमैव सा ॥ ३६ ॥

तत्त्वाख्यानोपमामाह । न पद्ममिति । मुखे पद्मत्वेन भ्रान्तिं
प्रत्युक्तिरियं । विस्पष्टमादृश्यात् भ्रमव्युदामेन मादृश्यस्य विशे-
षेण स्पष्टीकृतत्वात् न ह्यमादृशे भ्रान्तिर्भवति । तत्त्वाख्यानोपमेति ।
भ्रमनिरामार्थं भ्रमविषयस्य तत्त्वकथनं तत्त्वाख्यानं तत्प्रयुक्तत्वा-
देष्टा तत्त्वाख्यानोपमा । निर्णयोपमायाः संशयपूर्वकत्वमस्यास्तु
भ्रान्तिपूर्वकत्वमित्यनयोर्भेदः ॥ ३६ ॥

चन्द्रारविन्दयोः कान्तिमतिक्रम्य मुखं तव ।

आत्मनैवाभवत्तुल्यमित्यसाधारणोपमा ॥ ३७ ॥

असाधारणोपमामाह । सञ्ज्ञेति । कान्तिमतिक्रम्य स्वका-
न्या निरुपलब्धत्वात् । आत्मनैवाभवत्तुल्यमिति चन्द्रारविन्दे एव
मुखस्योपमानतया जगति प्रसिद्धे, तत्कान्तोरतिक्रमे तु उप-
मानान्तरासम्भवादात्ममात्रतुल्यत्वमित्यभिप्रायः, नव्यास्तु भि-
न्नयोर्द्वयोः साम्यमुपमा एकस्योपमानोपमेयत्वे त्वनन्वयास्योऽस-
ङ्कार इत्याहुः । नचोपमा वाऽनन्वयो वा भवतु एकस्योप-
मानोपमेयत्वमेव कथमिति वाच्यम् अनन्यमदृष्टत्वप्रतिपिपाद-
यिषया काष्पनिकभेदाभ्युपगमेन तस्य विवक्षितत्वात् यथा
आत्मानमात्मना वेत्तीत्यादौ स्वभिन्नाभावादेकस्य परमात्मनो
वेत्तृवेद्यत्वादिकमिति । असाधारणोपमेति प्रतियोग्यभावात्
साम्यस्यैकमात्रवृत्तित्वेन साधारण्याभावादिति समाख्या ॥ १७॥

सर्व्वपदप्रभासारः समाहृत इव क्वचित् ।

त्वदाननं विभातीति तामभूतोपमां विदुः ॥ ३८ ॥

अभूतोपमामाह । सर्व्वेति । कचिदेकत्र स्थाने विधात्रा
समाहृतः संगृहीतः सर्व्वेषां पद्मानां प्रभासार इव त्वदाननं
विभातीत्यन्वयः । तादृशप्रभासारसमाहरणस्य वस्तुतोऽभूत-
त्वादिमामभूतोपमां विदुः । अत्रेवशब्दस्य सम्भावनार्थकत्वा-
दसम्भविनस्य प्रभासारमयत्वस्य सम्भाव्यमानत्वादुपेक्षैवेष्टमिति
बहवः प्रभासारमयत्वसम्भावनया पद्माननयोः साम्यप्रतीते-
रुपमेवेति प्राहुः, एवञ्च यत्र प्रस्तुतेऽप्रस्तुतस्य धर्मिणः सम्भा-
वना तथैवोक्तेषां, यत्र तु धर्म्यस्य सम्भावना तथाच प्रस्तुताप्रस्तु-

तयोः सान्द्यप्रतीतिस्तथोपमैवेति प्राचामभिप्राय इति बोध्यम् ॥

॥ ३८ ॥

चन्द्रविम्बादिव विषं चन्दनादिव पावकः ।

परुषा वागितोवक्त्रादित्यसम्भावितोपमा ॥ ३९ ॥

असम्भावितोपमामाह । चन्द्रेति । अत्र निःसरणक्रिया-
ध्याहारात् पञ्चमीचयम् । असम्भावितोपमेति उपमानयोर-
सम्भावितत्वेनोपमेयस्यासम्भावितत्वप्रतीतेरित्यसम्भावितोपमा ।
किञ्चैकस्य बहूपमानसङ्गादादस्यमाणबहूपमापि ॥ ३८ ॥

चन्दनोदकचन्द्राणुचन्द्रकान्तादिशीतलः ।

स्पर्शस्तवेत्यतिशयं बोधयन्ती बहूपमा ॥ ४० ॥

बहूपमामाह । चन्दनोदकेति । पूर्वार्द्धे, उपमानानां
सामान्यवाचिभिरिति कर्षाधारयः । अचैकस्य स्पर्शस्य शीतल-
त्वाय चन्दनादीनां बहूनामुपमानानामुपन्यासादित्यं बहूपमा ।
नखेकेनैवोपमानेन शीतलत्वे पर्याप्ते उपमानान्तरापादानमन-
र्थकं स्यादित्यत आह, अतिशयमिति, अतिशयं शीतलत्वस्या-
धिक्यं, यथा बहूनां मधुरवस्त्वानां समेलनादास्वादस्याधिक्यं
तथा बहूनामुपमानानां समेलनादुपमेयधर्माधिक्यमित्यर्थः ।
नयान्तु मासोपमामिमामाहुः ॥ ४० ॥

चन्द्रविम्बादिवोत्कीर्णं पद्मगर्भादिवोद्भूतम् ।

तव तन्वाङ्गि वदनमित्यसौ विक्रियोपमा ॥ ४१ ॥

विक्रियोपमामाह । चन्द्रेति । विक्रियोपमेति, चोपमा-
नभूतौ चन्द्रविम्बपद्मगर्भौ प्रकृतौ ताभ्यामुत्कीर्णमुद्भूतश्च वदनं
विहतिः, प्रकृतिविहृत्योश्च साम्यमस्त्येवेति विक्रियया उपमान-
विहृतत्वेनेयमुपमा, यदुक्तमाग्नेये, उपमानविकारेण तुलना
विक्रियोपमेति । अन्यच्च च । उपमेयस्य यच्च स्यादुपमानविका-
रता । प्रकृतेर्विहृतेः साम्यात्तामाहुर्विक्रियोपमामिति । अत्रापि
पूर्ववद्भूषणयोर्हत्कीर्णलोद्भूतत्वयोर्हत्प्रेक्षया धर्षिणोः साम्यप्र-
तीतिसत्तैव च विभ्रान्तिरित्युपमैव प्रधानं न तूत्प्रेषेति बो-
ध्यम् ॥ ४१ ॥

पुष्पातप इवाङ्गीव पूषा, व्योम्नीव वासरः ।

विक्रमस्त्वय्यधाक्षक्षोमिति मालोपमा मता ॥ ४२ ॥

मालोपमामाह । पुष्पातप इति । मालोपमेति । यथा,
मालायां पुष्पादीनां प्रथमस्य द्वितीयेन द्वितीयस्य तृतीयेन तस्य
च चतुर्थेनेत्येवं क्रमेण सम्बन्धस्तथाचाप्युपमानवाक्यघटकाणा-
मेकस्यापरेण तस्य चापरेण सम्बन्धान् मालोपमासमाख्या, तथा
हि आतपो यथा पुष्णि सूर्ये लक्ष्मीमादधाति, पूषा यथा अङ्गि,
अहर्धया व्योम्नि, तथा विक्रमस्त्वयि लक्ष्मीमधादिति पुष्पोऽङ्गि
अङ्गस्य व्योम्नि सम्बन्धः, एवं विन्यासचातुर्येणैव वैचित्र्यातिशय-
कोन च बहूपमातोऽस्या भेदः अन्यथा उभयचाप्युपमानबहुत्वात्
पृथग्भेदकरणमसङ्गतं स्यादित्यवधेयम् । नव्यास्तुभयचापि मा-
लोपमात्वं वदन्ति तस्मिन्वैचित्र्यविशेषानवलोकनविजृम्भितम्,
अथ वासर इति प्रक्रमभङ्गः पूर्ववत् सोढव्यः ॥ ४२ ॥

वाक्यार्थेनैव वाक्यार्थः कोऽपि यद्युपमीयते ।

एकानेकेवशब्दत्वात् सा वाक्यार्थोपमा द्विधा ॥ ४३ ॥

वाक्यार्थोपमामाह । वाक्यार्थेनैवेति । वाक्यार्थो विशेषण-
विशेष्यतामापन्नः पदार्थसमूहस्तेन तादृशः कोऽपि प्राकरणि-
को वाक्यार्थो यद्युपमीयते सा वाक्यार्थोपरूपमानोपमेयत्वादा-
क्यार्थोपमेत्यन्वयः, इत्यञ्च साङ्गेनाप्रस्तुतवाक्यप्रतिपाद्येनाङ्गिमा-
साङ्गस्य प्रस्तुतवाक्यप्रतिपाद्यस्याङ्गिनः साम्यं वाक्यार्थोपमेत्यर्थः
इत एव हि वैचित्रातिशयः, अन्यथा यथा व्योम्नि विधुर्भाति तथा
भूम्नां मुखं तवेत्यादौ वाक्यार्थयोर्विधुमुखयोः साम्यादाक्यार्थो-
पमात्वापत्तेः न चंष्टापत्तिर्विधुरिव मुखमित्यादाविव वैचित्र-
विशेषणानुपलम्भात् तस्यैव च भेदकत्वात् । सा चोपमा द्विधा
तत्र हेतुरेकानेकेवशब्दत्वादिति, अयमभावः यच्चैकैकस्यैकैकस्मिन्
साम्यस्यान्वयबोधे तात्पर्यं तत्रानेकेवशब्दप्रयोगः यच्च तु वि-
शिष्टस्यान्वयबोधानन्तरं पर्यालोचनया विशेषणानां साम्य-
प्रतीतिस्तत्रैकेवशब्दप्रयोग इति । साङ्गेपमायाञ्च प्रायेण कवि-
भिरिवशब्दः प्रयुज्यते, अत इवशब्दघटितत्वमुक्तम् ॥ ४३ ॥

त्वदाननमधीराक्षमाविर्द्शनदीधिति ।

धमहृङ्गमिवालक्ष्यकेसरं भाति पद्मजम् ॥ ४४ ॥

तत्रैकेवशब्दप्रयोगे वाक्यार्थोपमामुदाहरति । त्वदाननेति ।
अधीरे चक्षुले अक्षिणी यच्च तत् । अविराविर्भवन्तो वक्षिः

किञ्चित्पुन्यमाणा दशनागां दीधितिर्यत्र तत् । आ ईषस्यत्याः
केसराः किञ्चल्लका यस्य तत् । अचाचिदशनदीधितिरूपा-
ङ्गवतोऽङ्गिन आननस्य भङ्गकेसररूपाङ्गवताङ्गिना पङ्कजेन
साम्यमिति तस्य वङ्गपदार्थरूपवाक्यार्थगतत्वादाक्यार्थोपमा ।
अत्र विभ्रिष्टयोरेवोपमानोपमेयत्वप्रतीतिरित्येकेवशब्दप्रयोगः ।
अत्रेवशब्दस्योपमानोत्तरप्रयुक्तनियमलङ्घनं प्राचां निरङ्कु-
शलविजृम्भितमिति श्येयम् ॥ ४० ॥

नलिन्या इव तन्वद्वास्तस्याः पद्ममिवाननम् ।

मया मधुघ्नतेनेव पायं पायमरम्यत ॥ ४५ ॥

अनेकेवशब्दप्रयोगे तामुदाहरति । नलिन्या इति । न-
लिनी नलिनस्तम्बः नलिनसमूहः नलिनयुक्तं तडागादिकं वा ।
पायं पायं पुनःपुनः पीत्वा । अरम्यतेति भावे लङ् । अत्रेव
शब्दास्तयः प्रयुक्ताः, तेन च तन्वद्वादीनां प्रत्येकं नलिन्या-
दिभिः साम्यं शाब्दबोधविषयीभवत् कमपि चमत्काराति-
शयं जनयति, पूर्वोदाहरणे तु विभ्रिष्टयोरुपमानोपमेय-
योः साम्यस्य शाब्दबोधे ज्ञाते पद्यादिशेषणानां पर्यालोचनया
साम्यप्रतीतिरित्येकानेकेवशब्दप्रयोगकृतोभेदः ॥ ४५ ॥

वस्तु किञ्चिदुपन्यस्य न्यसनात् तत्सधर्माणः ।

साम्यप्रतीतिरस्तीति प्रतिवस्तूपमा यथा ॥ ४६ ॥

नैकोऽपि त्वाहरोऽद्यापि जायमानेषु राजसु ।

ननु द्वितीयो नास्त्येव पारिजातस्य पादपः ॥ ४७ ॥

प्रतिवस्तूपमामाह । वस्त्विति । किञ्चित् किमपि प्रस्तुतं
 वस्तु उपन्यस्य उत्कर्षवाचकत्वाय वा पूर्वं वाक्येन प्रतिपाद्य
 तत्समर्थनाय तस्य सधर्मणोऽप्रस्तुतवस्तुनिरस्य न्यसनादाक्यान्-
 रेण प्रतिपादनात् साम्यप्रतीतिरस्ति इवाद्यभावेऽपि यच्चनया
 सादृश्यावगमोभवति इति हेतोः सा वस्तुनोवाक्यार्थस्योपमान-
 त्वात् प्रतिवस्तूपमेत्यन्वयः । तत्सधर्मण इति सधर्मण एक-
 धर्मवत् इत्यर्थः सच धर्मः कथितपदत्वस्य दृष्टत्वाभिधानात्
 भिन्नवाचकतया निर्द्देशनीयः । तदुक्तं प्रकाशकता । प्रति-
 वस्तूपमा तु सा । सामान्यस्य द्विरेकस्य यत्र वाक्यद्वये स्थिति-
 रिति । साम्यप्रतीतिरस्तीतिहेतुमस्त्रिगदेन प्रतिवस्तूपमाया नवी-
 नेदृक्कमलङ्कारान्तरत्वं प्रतिषिद्धं साम्यप्रतीत्या उपमात्वसम्भवे-
 नालङ्कारान्तरत्वाभ्युपगमस्यानौचित्यात् । उदाहरति यथेति ।
 जायमानेऽस्त्विति जातेऽस्त्वित्यस्योपसप्तचकं जातेषु जायमानेषु च
 राजसु मध्ये एकोऽपि त्वादृशस्त्वत्सदृशो नास्तीत्यन्वयः । पा-
 रिजातस्येति पारिजातपुष्पस्येत्यर्थः, यदा राक्षोः त्रि इत्या-
 दिवद्भेदविवक्षया षष्ठो, अत्र सदृशोनास्ति द्वितीयोनास्तीति
 साधारणधर्मो वस्तुत एक एव पौनःपुन्यनिरासाय ब्रह्मभेदेन
 निर्द्दिष्टः । इयं वैधर्म्येणापि भवति यथा, “चकोर्य एव चतु-
 राक्षत्रिकापानकर्माणि । विनावन्तीर्न निपुण्याः सुदृशोरतन-
 र्माणि” इत्यादि, अत्र चातुर्यचातुर्याभावौ वाक्यार्थयोः साम्यं
 प्रयोजयतः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

अधिकेन समीकृत्य हीनमेकक्रियाविधौ ।

यद्ब्रुवन्ति स्मृता सेयं तुल्ययोगोपमा यथा ॥ ४८ ॥

दिवो जागर्त्ति रक्षायै पुलोमारिर्भुवो भवान् ।

असुरास्तेन हन्यन्ते सावलेपास्त्वया नृपाः ॥ ४९ ॥

तुल्ययोगोपमामाह । अधिकेनेति । एकस्या एकजाती-
यायाः क्रियाया विधौ करणे हीनं न्यूनगुणम् अधिकेन गुणा-
धिकेन समीकृत्य, अत्र उदरं पूरयित्वा भुङ्क्ते इत्यादिवद
प्राक्काले क्त्वा, समीकुर्वन्वित्यर्थः, यद्ब्रुवन्ति, यदित्यव्ययं सप्त-
म्यन्तं यत्र वैचित्रे यदैचित्रबोधायेत्यर्थः ब्रुवन्ति कवयोवर्णयन्ति
सा तादृशवैचित्ररूपा तुल्ययोगात् क्रियायामधिकहीनयोः
समानसम्बन्धादुपमेयमिति तुल्ययोगोपमेत्यन्वयः । एकजातीय-
क्रियाकरणेन प्रकृताप्रकृतयोः साम्यप्रतिपादनं तुल्ययोगोपमे-
त्यर्थः । प्रकृतानामप्रकृतानां वा एकधर्मसम्बन्धरूपा नवीनैर-
ङ्गीकृता तुल्ययोगिता त्वितो भिन्नैव स्वरूपभेदात् । उदाहरति
यथेति । पुलोमारिरिन्द्रेदिवोरक्षायै जागर्त्ति, भवान् भुवो
रक्षायै जागर्त्ति, तेन पुलोमारिणा असुरा हन्यन्ते, त्वया च
सावलेपाः सगर्वा नृपा हन्यन्ते इत्येकजातीयाभ्यां जागरण-
हननक्रियाभ्यां हीनस्यापि प्रस्तुतस्य राज्ञो गुणाधिकेन्द्रेण
साम्यं वर्णनया प्रतिपादितम् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

कान्त्या चन्द्रमसं, धाम्ना सूर्यं, धैर्येण चार्षणम् ।

राजन्ननुकरोषीति सैषा हेतुपमा मता ॥ ५० ॥

हेतूपमामाह । कान्येति । अत्र कान्यादिभिर्हेतुभिश्च-
 ऋदिषाम्यप्रतीतिरिति हेतुत्यापितत्वादेवा हेतूपमा ॥ ५० ॥

न लिङ्गवचने भिन्ने न हीनाधिकतापिवा ।

उपमादूषणायालं यत्रोद्देगो न धीमताम् ॥ ५१ ॥

इत्थं सप्रभेदामपमां निरूप्य प्रसङ्गात्तदीयदोषेषु वक्तव्येषु
 तत्र, हीनाधिकत्वं वचनलिङ्गभेदोविपर्ययः । असादृश्यासम्भवा
 च दोषाः सप्तोपमा गता इति प्राचीनोक्तानां सप्तानां दो-
 षाणां मध्ये स्वमते विपर्ययादिदोषत्रयस्योपमालक्षणे सादृ-
 श्यस्योद्भूतत्वविशेषणनैवाप्राप्तावसरत्वं प्रतिपाद्य सम्प्रति सम्भवि-
 नाऽवशिष्टदोषचतुष्टयस्यापि दूषकत्वस्य सार्वत्रिकत्वं परिह-
 रति । न लिङ्गवचने इति । लिङ्गवचने इति प्रथमादिवच-
 नान्तं । भिन्ने इति उपमानोपमेयपदयोः पृथग्भूते इत्यर्थः ।
 हीनाधिकतापि वेति उपमानस्यैवेति बोध्यम्, उपमेयापेक्षया
 उपमानस्य जातिगतं प्रमाणगतञ्च न्यूनत्वमधिकत्वमेत्यर्थः ।
 उपमादूषणायालमिति अत्र तत्रेति बोध्यम् उत्तरवाक्ये यत्रेति
 श्रवणात् । यत्रोद्देग इति उद्देगः प्रतीतिमान्यर्थं स च लिङ्ग-
 वचनभेदस्थले साधारणधर्मस्योभयान्वयाभावेन साम्यस्य सम्य-
 गनिर्व्वाहात्, हीनतास्थले चोपमानस्यापहृतत्वज्ञानेन तदु-
 पमितस्य प्रस्तुतस्योत्कर्षानुपलम्भात्, अधिकतास्थले चाधिको-
 पमितस्य सुद्वेष्टोपमेयस्योपहसनीयत्वज्ञानाच्च जायते । स च यत्र
 न भवति तत्र सन्देहोत्पन्नोपमादूषणाच्च असं समर्थानि न भवन्ति ।

तथा हि लिङ्गवचनभेदेऽपि यत्र साधारणधर्मस्योभयान्वये बाधाभावः, हीनताधिकतयोश्च नात्यन्तिकत्वं तत्र न दोष इति यथोदाहरिष्यते । नव्यास्तु कालपुरुषविध्यादिभेदस्याप्युपमादूषकतामाहुः । क्रमेण यथा “काप्यभिख्या तयोरासीद्भजताः शुद्धवेशयोः । हिमनिर्मलकयोर्यौ चित्राचन्द्रममोरिव” इति । अत्र चित्राचन्द्रममोरभिख्या न खल्वामीदपि तु सर्वदापि भवति । सतेव राजसे तन्वि इति, अत्र सता राजते त्वं राजसे इति । चिरं जीवतु ते सनुर्मार्कण्डेयमुनिर्यथेति । अत्र मार्कण्डेयमुनेर्जीवनं न खलु विधेयमिति । एतेषाञ्च दूषकत्वं स्फुटं प्रतीयमानमपि प्रायेण कविभिर्न गणितमिति ग्रन्थकृतान्युपेक्षितम् ॥ ५१ ॥

स्त्रीव गच्छति षण्डोऽयं, वक्तव्येपा स्त्री पुमानिव, ।

प्राणा इव प्रियोऽयं मे, विद्या धनमिवार्जिता ॥ ५२ ॥

लिङ्गवचनभेदस्यानुद्वेगकरत्वं दर्शयति । स्त्रीवेति । अत्र पूर्वार्द्धे गच्छतीति वक्तोति च तिङन्तपदप्रतिपाद्यस्य क्रियारूपसाधारणधर्मस्योभयान्वयान्वधान्निङ्गभेदो न श्रोतृणामुद्वेगं जनयति । एवमुभयान्वययोग्यक्रियया वचनभेदस्य दूषकत्वाभावो यथा, “तद्देशोऽसदृशोऽन्याभिः स्त्रीभिर्मधुरतामृतः । दधते स्म परां शोभां तदीया विभ्रमा इव” इति, अत्र धादधधातुभ्यामेकवचनबहुवचननिष्पन्ना दधते इति क्रिया स्मृतत्वेनोभयान्वययोग्या । यत्र प्रकृतोचितलिङ्गवचनपर्यायशब्दान्त-

राभावान्नियतलिङ्गवचनपदैरेवोपमानोपमेयभावोऽवश्यं विधे-
यस्तत्रागत्या व्यत्ययेनान्वयमिद्धौ नोद्वेग इति दर्शयति
प्राणा इवेत्यादि, अत्र प्राणपदं समूहवाचकत्वान्नियतवङ्गवच-
नान्तं धनपदञ्च नियतक्लीवलिङ्गम्, अनयोश्च प्रकृतोचितलि-
ङ्गवचनपर्यायान्तरमप्रसिद्धं तस्मात् प्राणा यथा प्रियास्तयायं
प्रिय इति, धनं यथा अर्जितं तथा विद्यार्जितेति विपरिणा-
मेनान्वयोऽगत्याकर्त्तव्य इति नोद्वेगः, एवं स लोहकारभस्त्रेव
श्वसन्नपि न जीवतीत्यादीनि महाकविप्रयुक्तानि बहून्वेवंवि-
धानि द्रष्टव्यानि, तथा चन्द्रेण तुल्यममलाङ्गि मुखं तदीयं
मल्लौतुकामृतपयोनिधिवृद्धिकारि इत्यादौ तुल्यादिशब्दप्र-
योगे, मधुरः गुधावदधर इत्यादौ वदादितद्धितप्रयोगे, चन्द्र
इव मुखमित्यादौ साधारणधर्माप्रयोगे वस्तुपमायामेवंविधे-
ऽन्यत्रापि च लिङ्गवचनभेदस्यानुद्वेगकरत्वं बोध्यम् ॥ ५२ ॥

भवानिव महीपाल देवराजो विराजते ।

अलमंगुमतः कक्षामारोढुं तेजसा नृपः ॥ ५३ ॥

उपमानस्य हीनत्वाधिकत्वयोरनुद्वेजकत्वं दर्शयति । भवा-
निवेति । इवान्तस्थोपमानत्वनियमात् भवच्छब्दवाच्या राजा-
चोपमानं तस्य च मनुष्यत्वादेवराजापेक्षया हीनत्वमस्यैव
परन्तु राज्ञो लोकपालांशसम्भूतत्वान्नात्यन्तं तदिति न श्राद्ध-
बुद्धिमाकुलयति तथा, यथा चण्डाल इव राजाभौ संयामेऽधि-
कमाहस इत्यादावतिनिरुष्टस्य चण्डालस्योपमानतायां । ननु

विपर्यायोपमायामस्यां वर्षनीयस्य राज्ञ उल्कर्षातिशयार्थमे-
 वोपमानत्वप्रतिपादनं पर्यवसाने तदुपमेयत्वमेव प्रतीयत इति
 चेत्तर्हि, उत्सङ्गितकुरङ्गोऽयमृत्तमण्डलमध्यगः । विधुर्याघ इवा-
 भाति हन्तुं विरहदुर्बलानित्युदाहरणमत्र बोधम्, अत्र
 स्मिष्टविशेषणमहिम्ना निरुष्टस्यापि व्याघ्रस्योपमानत्वं नोद्देगं जन-
 यति । एतच्च जातिगतन्यूनतायां, प्रमाणगतायान्तु, वामवा-
 शामुखे भाति विधुश्चन्दनविन्दुवदित्युदाहरणम्, अत्र विध्व-
 पेक्षया चन्दनविन्दोः प्रमाणगतन्यूनत्वेऽप्यस्ति कश्चिच्चमत्कारा-
 तिशयः येन न्यूनत्वतोद्देगस्तिरोधीयते । अलमिति । अत्र
 मनुष्यविशेषस्य नृपस्योपमानमंगुमान् जात्याधिकः, अधिकत्वे-
 नैव उपमानत्वम् अन्यथोपमायाविलोपप्रसङ्गात् निरुष्टेनोप-
 मीयमानतायां प्रस्तुतस्योत्कर्षप्रतीत्यनुपपत्तेः तस्मादत्यधि-
 कत्व एवोद्देगः, यथा हरवन्नीलकण्ठोऽयं विराजति शिखाबल
 इति, अत्र पक्षिणः शिखाबलस्यात्यधिकोहर उपमानम्, एत-
 द्वाधिक्यं जातिगतम्, प्रमाणगतन्तु कुम्भाविव कुचावेतावित्या-
 दौ, अत्र कुचापेक्षया कुम्भस्य नात्यधिकत्वमिति नोद्देगः, उद्दे-
 गस्य, तालीफलमिदं भाति नीलं नीलाचलोपममित्यादौ, उप-
 मानस्य प्रमाणतोऽत्यधिकत्वात् ॥ ५३ ॥

इत्येवमादौ सौभाग्यं न जहात्येव जातुचित् ।

अस्येव कचिदुद्देगः प्रयोगे वाग्विदां यथा ॥ ५४ ॥

हंसीव धवलशृङ्गः, सरांसीवामनं नभः ।

भर्तृभक्तोभटः श्वेव खद्योतो भाति भानुवन् ॥ ५५ ॥

ईदृशं वज्ज्यते सङ्गिः, कारणं तत्र चिन्त्यताम् ।

गुणदोषविचाराय स्वयमेव मनोपिभिः ॥ ५६ ॥

पूर्वश्लोकद्वये निरुद्धेन स्वयमेव दर्शयति । इत्येवमादा-
विति । सौभाग्यं न जहात्येवेति, अत्र लिङ्गवचनभेदा हीनाधि-
कता चेति कर्तृपदमृच्छं । सौभाग्यं प्रस्तुतस्यात्कर्षं न जहाति न
प्रतिबध्नाति । यत्रोद्देशो न धीमतामित्यत्र यत्रेत्यनेन कचि-
दुद्देशोऽप्यस्तीति सूचितं तद्दर्शनायाह अस्येवेति, कचिप्रयोगे
वाग्विदामुद्देशोऽस्त्येवेत्यन्वयः । हंमोवेत्यादि, अत्र प्रथमपादे
उपमानोपमेयपदयोर्लिङ्गभेदः, द्वितीये वचनभेदः । तृतीये उ-
पमानस्य जात्या न्यूनता चतुर्थे चाधिकता, एतेषामुद्देशजनकत्वं
पूर्वमुक्तं ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

ईदृशमिति । सङ्गिर्निपुणकविभिः । तत्र कचिद्वज्ज्यते
कचिद्वज्ज्यते च कारणमुद्देशानुद्देशरूपं, गुणदोषविचाराय
मनोपिभिः प्राप्तबुद्धिभिः स्वयमेव चिन्त्यतामित्यन्वयः, एतेन
गुणदोषाः स्वयमेव सुबुद्धिभिर्ज्ञायन्ते, अतस्तेषां साकल्येन प्र-
दर्शनया यन्त्रबहुलोकरणमप्रयोजनमिति दिङ्मात्रमेव दर्शित-
मिति सूचयता स्वस्य न्यूनत्वं परिहृतम् ॥ ५६ ॥

इववद्वयाथागन्धाः समाननिभमन्निभाः ।

तुल्यसङ्काशनीकाशप्रकाशप्रतिरूपकाः ॥ ५७ ॥

प्रतिपक्षप्रतिद्वन्द्विप्रत्यनोकविरोधिनः ।
 सदृक्सदृशसंवादिमजानीयानयादिनः ॥ ५८ ॥
 प्रतिविम्बप्रतिच्छन्दसरूपसमसम्मिताः ।
 सन्नक्षणासदृशाभसपक्षोपमितोपमाः ॥ ५९ ॥
 कल्पदेशीयदेश्यादिः प्रख्यप्रतिनिधी अपि ।
 स्ववर्णतुलितौ शब्दौ ये चान्यूनार्थवादिनः ॥ ६० ॥
 समासश्च वज्रव्रीहिः शशाङ्कवदनादिपु ।
 स्पृष्टते जयति दृष्टि द्रुह्यति प्रतिगर्ज्जति ॥ ६१ ॥
 आक्रोशत्यवजानाति कदर्थयति निन्दति ।
 विडम्बयति सन्धत्ते हसतीर्यत्युहयति ॥ ६२ ॥
 तस्य मुष्णाति सौभाग्यं तस्य कान्तिं विलुम्पति ।
 तेन सार्द्धं विगृह्णाति तुलां तेनाधिरोहति ॥ ६३ ॥
 तत्पदव्यां पदं धत्ते तस्य कक्षां विगाहते ।
 तमन्वेत्यनुबध्नाति तच्छीलं तन्निषेधति ॥ ६४ ॥
 तस्य चानुकरोतीति शब्दाः सादृश्यसूचकाः ।
 उपमायामिमे प्रोक्ताः कवीनां बुद्धिसौख्यदाः ॥ ६५ ॥

उपमालक्षणे प्रतीयत इत्यत्र प्रतीतिरभिधया लक्षणया
 व्यञ्जनया च भवतीत्युक्तं, तत्र वाचकादिशब्दान्निर्दिशति ।
 इवेत्यादि । वदिति तद्धितो वतिप्रत्ययः स च तत्र तस्यैवेत्य-
 नेन कश्चिदिदिवार्थे विहितः, तेन तुल्यं क्रिया चेदतिरित्यनेन

च कचिन्तुत्यर्थे विहितः । वा इति वशब्दस्योपलक्षकः तस्या-
 पि सादृश्यवाचकत्वात् । निभादयः केचित् समासमध्यगता
 एव प्रयुज्यन्ते । कल्पदेशीयदेशाः प्रत्ययाः । अन्यूनार्थवा-
 दिनोऽहीनार्थवाचकाः । समासश्चेति बह्वब्रवीहिः कर्मधारयो-
 पलक्षकः यथा शस्तोश्यामा, पुरुषव्याघ्र इत्यादौ । शशाङ्कवद-
 नादिष्विति शशाङ्कसदृशं वदनं यस्या इति बह्वब्रवीहौ पूर्वार्द्ध-
 सम्बद्धेऽन्तरपदस्येत्यादिना सदृशपदलोपः । मन्थते इत्यत्र
 संरुन्धे इति मुष्णातीत्यत्रच पुष्णातीति कचित्पाठः । तस्य
 मुष्णाति भौभाग्यमित्यादिवाक्यप्रयोगदर्शनया प्रौढोक्त्या भौ-
 भाग्यादिमोषणादिमापेक्षतयैव सादृश्यप्रतीतिर्नान्ययेति सू-
 चितम् अतएव चौरा धनं मुष्णातीत्यादौ न साम्यप्रतीतिः ।
 सर्वत्र तच्छब्द उपमानपरः । तुलां तेनाधिरोहतीति तेन
 सह तुलां मानयन्त्वं स्वसमीकरणायाधिरोहति । तुलामा-
 दृश्यमानयोरिति मेदिनी । नतूपमां, तथात्वे अधिरोह-
 तीत्युपादानवैफल्यात् तुलाशब्देनैव साम्यप्रतीतेः, तद्योऽं तेने-
 त्यत्र तृतीयानुपपत्तेश्च, अतएवात्र तुलापमावर्जनात्तुल्या-
 र्थैरित्यादिना तृतीयाया अप्राप्तौ महार्थविवक्षया तृतीयेति
 गायोचन्द्रस्य प्रथमो विफल इव प्रतिभाति । तच्छीर्णमि-
 त्येकं, तच्छीर्णमिति परिचिनोतीति तस्य शीलं स्वभावे यच्चेति
 वा विग्रहः नतु तस्यैव शीलं यस्येति, तथात्वे समामय बह्व-
 ब्रवीहिरित्यनेनैव सिद्धौ विशेषणोपादानमनर्थकं स्यात् । त-
 त्रिषधति उत्कर्षकक्षायां प्रवेष्टुं वारयति । सादृश्यसूचकाः

सादृश्यस्य बोधकाः वाचका लक्षका व्यञ्जकास्त्यर्थः । तत्र
इवादयो वाचकाः, स्पृष्टत इत्यादयो लक्षकाः स्पृष्टादिधातु-
नां सादृश्ये सङ्केतित्वाभावात्, तस्य मुष्णाति सौभाग्यामि-
त्यादयो व्यञ्जकाः । लक्षका इत्यत्र वाचका इति पाठस्तु न
मनोरमः सर्व्वेषां वाचकत्वाभावात् । वाचकशब्देषुच इवादि-
प्रयोगे श्रौतो, तुल्यादिप्रयोगे त्वार्थित्युपमाभेदो नवीनैः प्र-
दर्शितः । उपमायामिमं इत्याद्यङ्गं न सर्व्वत्र पुस्तकेषु दृश्यते ॥
५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

इत्युपमाचक्रम् ।

उपमैव तिरोभूतभेदा रूपकमुच्यते ।

यथा बाहुलता, पाणिपद्मं, चरणपद्मवः ॥ ६६ ॥

अथ रूपकं लक्षयति । उपमैवेति । तिरोभूतोऽप्रकटः
सन्नपि प्रतिबन्धकत्वसंकोचात् स्वात्तरकालोत्पत्तेनाभेदेन नि-
ऋतप्राय इत्यर्थः, भेदः प्रस्तुताप्रस्तुतयोर्भेदयहो यत्र तादृशी
उपमैव सादृश्यमेव रूपकमुच्यत इत्यन्वयः । प्रस्तुताप्रस्तुतयोः
सादृश्यप्रत्ययजन्यभेदप्रतीतिसंघीचीनाभेदप्रतीतिजन्यवैचित्र्यं रू-
पकमित्यर्थः इयञ्चाभेदप्रतीतिराहार्य्यरूपा, आहार्य्यत्वञ्च
सत्यपि बाधे प्रमातुरिच्छाप्रयोज्यत्वं प्रतिबन्धतावच्छेदक-
कोटावनाहार्य्यत्वस्य निवेशनीयत्वेन तादृशाभेदप्रतीतेर्बाधा-
प्रतिबन्धत्वात् सादृश्यञ्चात्र गौणसारोपलक्षणागम्यं बोध्यं तेन

गौणसाध्यवसानलक्षणाबोधमादृश्यमूलायामतिशयोक्तौ नाति-
 व्याप्तिः नापि चन्द्रसदृशं मुखं चन्द्र इत्यादौ शब्दवाच्यमादृश्य-
 यद्वात्तराभेदयद्वातिप्रसङ्गः, अपङ्क्तौ तु नेदं नभोमण्डल-
 मसुराश्रित्यादौ न लक्षणाजन्यमादृश्यप्रतीतिपूर्वकत्वमभेदा-
 ध्यवसानस्य, नूनं मुखमिदं चन्द्र इत्यादावुत्प्रेक्षायामपि न
 तथात्वं नाप्याहार्यात्मकत्वं सम्भावनायाः इत्यन्यत्र च निरुक्त-
 दिशातिप्रसङ्गेनिरसनीयः । प्रकृते मुखं चन्द्र इत्यादौ प्रथमं
 लक्षणया चन्द्रपदात् चन्द्रमादृश्योपस्थित्या चन्द्रसदृशं मुख-
 मित्यन्वयबोधः, तदन्तर्नरमेव च लक्षणाकृत्या व्यञ्जनया च-
 न्द्रोमुखमित्यभिन्नतया मुखचन्द्रयोः प्रतीतिः सा च सद्य एव
 विद्वज्जनहृदयोन्मादकरं किमपि वैचित्र्यमुद्गावयति येन च
 सादृश्यप्रतीतिजन्यमुपमावैचित्र्यं स्वकुक्षौ निक्षिप्यते ततश्च ना-
 त्रोपमारूपकयोः साङ्कर्यमिति पूर्वमेवोक्तम्, इयञ्चाहार्या-
 त्तिकाऽभेदप्रतीतिर्लक्षणायाः प्रयोजनभूता लक्षणाजनित्या-
 दृश्यप्रकारकशब्दबोधानन्तरस्फुरणात् । उक्तञ्च प्रकाशकता ।
 भेदेऽपि ताद्रूप्यप्रतीतिः सर्वथैवाभेदावगमस्य प्रयोजनमिति ।
 लक्षणाजन्यमादृश्यप्रतीत्यनन्तरात्प्रेक्षाया एव ताद्रूप्यप्रतीतिर्वै-
 चित्र्यातिशयजनकत्वादेतदलङ्कारत्वमिति स्पष्टीकृतं । कण्ठा-
 भरणे यथा, “यदोपमानशब्दानां गौणवृत्तिव्यपश्रयात् । उ-
 पमेये भवेद्वृत्तिसदा तद्रूपकं विदुः” इति । शारीरकमीमां-
 साभाष्यव्याख्याने वाचस्पतिमिश्रैरपि उपमानशब्दस्योपमेयवृत्तौ
 गौणलक्षणाया हेतुत्वमुक्तं यथा, अपिच परशब्दः परच-

लक्ष्यमाणगुणयोगेन वर्त्तत इति । विम्वनाथस्तु रूपकादौ
 साम्यस्य यज्ज्ञत्वं, रूपकस्य च गौणीमूलकत्वमाह, तत् स्वरचनद-
 येनैव प्रमादप्रतिपादनादुपेक्षणीयम् । उपमैवेत्येवकारेण सम्ब-
 न्धान्तरव्यावृत्तिः, तेन आयुर्धृतमित्यादौ लक्षणाजन्यकार्यका-
 रणभावादिप्रत्ययेन भिन्नयोरभेदो न रूपकम् । रत्नाकरस्तु
 सादृश्यप्रयुक्तः सम्बन्धान्तरप्रयुक्तो वा यावान् भिन्नयोः सामा-
 नाधिकरणनिर्देशः स सर्वोऽपि रूपकं, सारोपलक्षणमूलक-
 त्वस्य तुल्यत्वेन सादृश्यप्रयुक्तस्य तादात्म्यस्यैव सम्बन्धान्तरप्रयु-
 क्तस्यापि तादात्म्यस्य संघीतुमौचित्यात्, तस्मादुरायह एवाद्यं
 प्राचामुपमानोपमेययोरभेदोरूपकं न कार्यकारणादिकयो-
 रितीत्याह । अपरे च कार्यकारणयोरभेदोहेतुलङ्कारः, उप-
 मानोपमेययोरभेदोरूपकं, सम्बन्धान्तरवतोरभेदस्तु वैचित्र्या-
 जननाम्नालङ्कार इत्याहुः । नवीनतरास्तु रूपकस्य सादृश्य-
 प्रतीतिपूर्वकत्वमेव, तच्च सादृश्यं प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तरगम्यं, न तु
 गौणसारोपलक्षणया शब्दप्रमाणगम्यं, तच्च सादृश्यस्य शब्द-
 वेद्यत्वादुपमैव, अतएवाग्नेये, उपमानस्य तत्त्वं यदुपमेये तु
 रूप्यते । गुणानां समतां दृष्ट्वा रूपकं नाम तद्विदुरिति । अत्र
 'दृष्टेत्युक्तं, तस्मात् सादृश्यस्य प्रमाणान्तरवेद्यत्वं एव रूपकं ।
 लक्षणास्यत्वे तु लक्षणाफलत्वेनाभ्युपगताऽप्यभेदबुद्धिरदोष-
 बोधतया शाब्दबोधविषयतां गतस्य सादृश्यस्य तत्काल एव
 प्रवृत्तमुपमाव्यपदेशं न व्याचक्षुमीष्टे प्रवृत्तत्वात् तस्य, नहि नि-
 र्बाधं लब्धसत्ताकं वस्तु कालान्तरीयेण प्रतिदृष्टिमान्वयाकर्तुं

शक्यत इति वदन्ति । इत्थं रूपकस्य सामान्यलक्षणमभिधाय
तत्प्रभेदान् दर्शयन् तत्र समस्तव्यस्तशब्दगतत्वेन द्विविधस्य
तस्य प्रथमं समस्तगतत्वमुदाहरति । यथेति । बाहुल्यतेत्या-
दि, बाहुरेव लता, पाण्डुरेव पद्मं, चरण एव पद्मव इति
मयूरव्यंशकादित्वात् कर्मधारयः, अत्र बाहुर्लतेत्यादिव्यासवा-
क्यवत् समासवाक्येऽपि प्रथमं गौणलक्षण्या लतादिपदात् तत्
सादृश्यप्रतीतिसदृशेन च समुन्निषक्त्या व्यञ्जनया तादृश्यप्र-
तीतिरिति बहवः । नव्यास्त व्यस्तरूपकस्यैव गौणीमूलकत्वं न
समस्तरूपकस्य, समस्ये त्वभेदप्रतीतिमात्रमिति वदन्ति । के-
चित्तु बाहुर्लतेवेति उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोग
इत्यनेन कर्मधारयमामनन्ति तत्र हचिरम्, इवादिवत् ता-
दृशकर्मधारयस्यापि साम्यवाचकत्वेनोपमायाः सम्भवात्, अत-
एवैवविधस्यले साधकबाधकाप्रयोगे रूपकोपमयोः सादृश्य-
मपीच्छन्ति तदन्यतरप्रयोगे त्वन्यतरमेव, यथा मुखचन्द्रं चुम्ब-
नीत्यादौ चुम्बनमुपमेयमुख एव सम्भवतीत्युपमासाधकं तेना-
त्र मुखं चन्द्र इवेत्युपमितिसमासः । “आन्तरं मे तमोहन्ति
मुखचन्द्रस्तव प्रिये” इत्यादौ तमोहननमुपमानचन्द्रस्यैव धर्मं
इति रूपकस्य साधकं तेनात्र मुखमेव चन्द्र इति रूपकसमासः ।
मुखचन्द्रः शोभत इत्यादौ तु द्वयोरपि शोभासम्भवात् एकतर-
साधकबाधकाभावेनोपमारूपकयोः सङ्करः तेनात्र मुखं चन्द्र
इवेति मुखमेव चन्द्र इति च समासद्वयाग्रयणम् । एवं सुन्दरं
वदनाम्बुजमित्यादौ सामान्यधर्मप्रयोगे उपमितिसमासाभावात्

सुन्दरमिति रूपकस्य साधकं, तेन वदनमेवाम्बुजमिति रूप-
कसमासः । धेतु समासस्य वाचकतां नाङ्गीकुर्वन्ति तेषां मते
पुरुषव्याघ्र इत्यादौ व्याघ्रादिपदं व्याघ्रादिसदृशे लालणिक-
मिति ललणजन्मसादृश्यबोधानन्तरं तयोरभेदारोपे रूपकं
सम्भवत्येव, परन्तु तदास्वङ्कारिकराङ्गान्तर्विरुद्धमेव मन्तव्यं ।
प्रकृते तु बाहुल्यतेत्यादौ निरुक्तयुक्त्या सङ्कर एव, शुद्धोदाह-
रणन्तु, तव बाहुल्यता बाले पुष्पिता नखरश्रियेत्यादिकं बोध्यम्,
अत्र पुष्पितत्वमुपमानलताया एव धर्म इति रूपकस्य साध-
कम् ॥ ६६ ॥

अङ्गुल्यः पल्लवान्यासन् कुसुमानि नखार्चिषः ।

बाहू लते वसन्तश्रीस्त्वं नः प्रत्यक्षचारिणी ॥ ६७ ॥

यत्किरूपकमुदाहरति । अङ्गुल्य इति । त्वं वसन्तश्रीरिति,
नखस्फुटसादृश्येनार्चयिकावसन्तश्रियोः कथं विषयविषयि-
भाव इति सादृश्यार्थं तदुभयवृत्तिवस्तुनां प्रथमं विस्वप्रति-
विम्बतया विषयविषयिभावं दर्शयति अङ्गुल्यः पल्लवानेत्यादि,
अत्र वाक्यत्रयेऽपि विषयविषयिणोर्विभिन्नलिङ्गत्वप्रदर्शनया
रूपके लिङ्गभेदो न दूषणायेति सूचितं, कश्चिदचनभेदोऽपि
यथा शास्त्राणि चतुर्नवमित्यादौ, अत्र शास्त्राणीति बहुवचनेन
सकलशास्त्रज्ञानवत्तत्प्रापनासम्कारातिशयः, अनेवविधस्थले
तु दोष एव यथा मुखं पद्मानोति ॥ ६७ ॥

इत्येतदसमस्ताख्यं समस्तं पूर्वरूपकम् ।

स्मितं मुखेन्दोर्ज्योत्स्नेति समस्तव्यस्तरूपकम् ॥ ६८ ॥

इत्येतदिति । एतद्रूपकमसमस्तशब्दगतत्वादसमस्ताख्यं ।
पूर्वरूपकं बाहुल्यतेत्यादिपूर्वश्लोकप्रदर्शितरूपकं समस्तं सम-
स्तशब्दगतत्वात् समस्तनामकम् । उभयगतत्वादुभयशब्दघटि-
तनामकमप्याह । स्मितमिति । समस्तव्यस्तरूपकमिति मुखेन्दो-
रित्यत्र समासः स्मितं ज्योत्स्नेत्यत्र च व्यासः ॥ ६८ ॥

ताम्राङ्गुलिदलश्रेणि नखदीधितिकेसरम् ।

ध्रियते मूर्ध्नि भूपालैर्भवच्चरणपङ्कजम् ॥ ६९ ॥

अङ्गुल्यादौ दलादित्वं, पादे चारोप्य पद्मताम् ।

तद्योग्यस्थानविन्यासादेतत् सकलरूपकम् ॥ ७० ॥

सकलरूपकमाह । ताम्राङ्गुलीति, ताम्राङ्गुल्य एव दलानि
तेषां श्रेणिर्यत्र तत् । नखानां दीधितय एव केसरा यत्र तत् ।
दलादित्वं दलत्वादि । तद्योग्यस्थानविन्यासादिति । तस्य
पङ्कजधारणस्य योग्यस्थानं मूर्ध्नि तस्य विन्यासात् शब्देन प्रति-
पादनात्, यद्वा तस्य पङ्कजस्य योग्यस्थाने मूर्ध्नि विन्यासाद्वा-
रणात् तादृशधारणस्य वर्णनादित्यर्थः । अयमभावः मूर्ध्नि धा-
रणं पङ्कजस्यैवोचितमित्युपमानमात्रगतत्वाद्रूपकस्य साधकम्,
उपमेये च चरणेऽसमत्वादुपमायासाधकम्, एतदनुक्तौ तु सा-

धकबाधकाभावात् पूज्योक्तदिशा सङ्कर एव स्यादिति । सक-
लरूपकमिति चरणस्य पङ्कजत्वेन रूपेण तदनुगुणतया चर-
णावयवेष्वपि पङ्कजावयवानां रूपणात् सकलरूपकता । इद-
मेव नव्याः साङ्गरूपकमाहुः । यथा दर्पणे, “अङ्गिनो यदि
साङ्गरूपं साङ्गमेव तत्” इति, उदाहृतञ्च यथा, “रावणा-
वयवहृत्क्षान्तमितिवागमृतेन सः । अभिवृष्य मत्स्वस्यं कृष्णमेघ-
स्तिरोदधे” इति ॥ ६८ ॥ ७० ॥

अकस्मादेव ते चण्डि स्फुरिताधरपञ्चवम् ।

मुखं मुक्तारुचो धत्ते घर्माभः कणमञ्जरीः ॥ ७१ ॥

मञ्जरीकृत्य घर्माभः, पञ्चवीकृत्य चाधरम् ।

नान्यथा कृतमत्रास्यमतोऽवयवरूपकम् ॥ ७२ ॥

अवयवरूपकमाह । अकस्मादेवेति । हे चण्डि ! कोपने !
स्फुरित आकम्पितोऽधर एव पञ्चवादसं यत्र तत् ते मुखं
मुक्तारुचो मुक्ताकारा घर्माभसां कणा एव मञ्जर्यः कर्णिकोप-
रिखगुलिका इत्यर्थः, ता अकस्मादेव धत्ते इत्यन्वयः ॥ ७१ ॥

मञ्जरीकृत्येति । अत्र पद्मे घर्माभो घर्माभः कणान्
मञ्जरीकृत्य मञ्जरीत्वेनारोप्य, एवमधरं पञ्चवीकृत्य च आस्य-
मवयवविभूतं मुखम् नान्यथाकृतं विषयन्तराभिन्नतया ना-
रोपितम्, अतोऽवयवमात्ररूपणादवयवरूपकमिदमित्यन्वयः ।
अत्र प्रसूते मुखे पद्मत्वारोपोऽर्थवद्भादवसेयः, अतएवेदमेकदे-

श्रविवर्त्तिरूपकमित्याहुर्मन्याः । यथा दर्पणे, “यत्र कस्यचि-
दार्थत्वमेकदेशविवर्त्ति तत्” इति ॥ ७२ ॥

वल्गितभ्रु गलद्वर्म्भजलमालोचितेक्षणम् ।

विवृणोति मदावस्थामिदं वदनपङ्कजम् ॥ ७३ ॥

अविकृत्य मुखझाङ्गानि मुखमेवारविन्दताम् ।

आसीद्गमितमत्रेदमतोऽवयविरूपकम् ॥ ७४ ॥

अवयविरूपकमाह । वल्गितेति । वल्गितभ्रु चक्षितभ्रूयुगम् ।
मदावस्थामिति मदे मद्योपयोगजनितविकारः स च सखोहा-
नन्दसम्भेदो मदे मद्योपयोगज इत्युक्तरूपः, तस्यावस्थां प्रादुर्भावं ।
वदनपङ्कजमिति, नन्वत्र वदनमेव पङ्कजमिति रूपकपरि-
ग्रहे किं विनिगमकम्, उपमानपङ्कजमात्राव्ययिधर्मान्तरा-
नुपादानात् प्रत्युत वल्गितभ्रुत्वादोनामुपात्तानामुपमेयवदन-
मात्रमन्वित्वेनापमासाधकत्वादुपमेवात्र भवितुमर्हतीति चे-
त्तर्हि वदनमम्बुजमिति व्यस्तमेव पठनीयमिति ॥ ७३ ॥

अविकृत्येति । अत्र मुखझाङ्गानि भूप्रभृतीनि अविकृत्य
उपमानान्तराभिन्नतया नारोप्य मुखमेवारविन्दतां गमितं
पङ्कजत्वेनारोपितमासीत् अतोऽवयविना मुखमात्रस्यैव तादृ-
शपङ्कजत्वेन रूपणादवयविरूपकमिदम् । अत्र भ्रुव उपमानं
दत्तं, धर्म्मजलस्य मकरन्दः, लोहितेक्षणस्य च परागपिञ्जरभ्रम-
रोऽनुपात्तः, इदं निरङ्गरूपकमिति नव्याः ॥ ७४ ॥

मदपाटलगण्डेन रक्तनेत्रेत्यलेन ते ।

मुखेन मुग्धः सोऽप्येष जनोरागमयः कृतः ॥ ७५ ॥

एकाङ्गरूपकञ्चैतदेवं द्विप्रभृतीन्यपि ।

अङ्गानि रूपयन्त्यत्र, योगायोगौ भिदाकरौ ॥ ७६ ॥

पूर्वाक्तावयवरूपकस्य भेदान् दर्शयन् प्रथममेकाङ्गरूपक-
भेदमाह । मदेति । एष जना मल्लक्षणः रागमयः अनुराग-
बज्रलः अथ च लौहित्यमयः । एकाङ्गरूपकमिति रक्तनेत्रो-
त्पलेनेत्यत्रैवारोपात्, मदपाटलगण्डेनेत्यत्र च तदभावादेका-
ङ्गमात्ररूपणेनेदमेकाङ्गरूपकाख्यम् । एवमिति अत्र द्विप्रभृ-
तीन्यप्यङ्गान्येवं रूपयन्ति, तेन च द्वाङ्गरूपकं त्र्यङ्गरूपकमित्या-
दीनि नामान्यवयवरूपकस्य ज्ञेयानि । तेषु च विशेषावाह,
योगायोगौ भिदाकराविति, योग आरोप्यमाणानां परस्परं
युज्यमानः सम्बन्धः, अयोगस्तदभावः तौ भिदाकरौ भेदकौ,
द्विप्रभृत्यङ्गारोपेषु आरोप्यमाणानां परस्परसम्बन्धासम्बन्धाभ्यां
युक्तरूपकमयुक्तरूपकमिति, च भेदद्वयमित्यर्थः ॥ ७५ ॥ ७६ ॥

स्मितपुष्पोज्ज्वलं लोलनेत्रमृङ्गमिदं मुखम् ।

इति पुष्पद्विरेफाणां सङ्गत्या युक्तरूपकम् ॥ ७७ ॥

तत्र प्रथमं युक्तरूपकमुदाहरति । स्मितेति । स्मितमेव
पुष्पं तेनोज्ज्वलं, लोले नेत्रे एव मृङ्गौ यत्र तत् । अत्र मुख-

स्यावयवयोरेव स्मितनेत्रयोः पुष्पभङ्गाभिन्नतया रोपणादवय-
वरूपकम् । अवयवत्वज्ञाधेयत्वं, तथात्वञ्च स्मितस्य विद्यत एव ।
इतीति, पुष्पद्विरेफाणां सङ्गत्या सम्भवता परस्परयोगेन पुष्पेषु
द्विरेफाणां सम्बन्धस्य युक्तत्वेनेत्यर्थः युक्तरूपकनामकमिदम् ॥
॥ ७७ ॥

इदमार्द्रस्मितज्योत्स्नं स्निग्धनेत्रोत्पलं मुखम् ।
इति ज्योत्स्नोत्पलायोगादयुक्तं नाम रूपकम् ॥ ७८ ॥

अयुक्तरूपकमुदाहरति । इदमिति । आर्द्रं सरसं स्मित-
मेव ज्योत्स्ना यत्र तत् । ज्योत्स्नोत्पलायोगादिति, ज्योत्स्नोत्प-
लयोरारोपमाणधोरयोगात् उत्पले ज्योत्स्नायोगस्याभावाद्-
युक्तरूपकमिदम् ॥ ७८ ॥

रूपणादङ्गिनोऽङ्गानां रूपणारूपणाश्रयात् ।
रूपकं विषमं नाम ललितं जायते यथा ॥ ७९ ॥
मदरक्तकपोलेन ममथस्वप्नखेन्दुना ।
नर्तितभ्रूलतेनालं मर्दितुं भुवनत्रयम् ॥ ८० ॥

विषमरूपकमाह । रूपणादिति । अङ्गिनोरूपणात्, तथा
अङ्गानां रूपणारूपणाश्रयात् कस्यचिदङ्गस्य रूपणात् कस्य-
चिदरूपणाच्चेत्यर्थः । आश्रयपदं भावसाधितम् । एवं रूपणा-
रूपणरूपवैषम्यादिवमरूपकमिदम् ॥ ७९ ॥

उदाहरति । मदरक्तेति । मुखेन्दुनेत्यत्र मुखस्याङ्गिनोरूप-
पणम् । अङ्गयोस्तु भूकपोलयोर्मध्ये भुवोरूपणं, कपोलस्यारूप-
णमिति वैषम्यम् ॥ ८० ॥

हरिपादः शिरोलग्नजङ्घुकन्याजलाग्रुकः ।

जयत्यसुरनिःशङ्कसुरानन्दोत्सवध्वजः ॥ ८१ ॥

विशेषणसमयस्य रूपं केतोर्यदोद्दिष्टम् ।

पादे तदर्पणादेतत् सविशेषणरूपकम् ॥ ८२ ॥

सविशेषणरूपकमाह । हरिपाद इति । शिरः पादस्य ध्व-
जस्य चाग्रभागः, तत्र लग्नं जङ्घुकन्याया मन्दाकिन्या जलमेवां-
ग्रुकं श्वेतपटाञ्चलं यस्य सः । असुरेभ्यो निःशङ्का बलिदमना-
न्निर्भया ये सुरास्तेषामानन्दोत्सवस्य ध्वजः केतुर्हरिर्वाहनस्य
पादो वामचरणः ॥ ८१ ॥

विशेषणेति । विशेषणसमयस्य विशेषणविशिष्टस्य, केतोर्ध्व-
जस्य, विशेषणञ्चात्र शिरोलग्नयेत्यादि असुरनिःशङ्केत्यादि च ॥

॥ ८२ ॥

न मीलयति पद्मानि न नभोऽप्यवगाहते ।

त्वन्मुखेन्दुर्ममासृता हरणायैव कल्पते ॥ ८३ ॥

अक्रिया चन्द्रकार्याणामन्यकार्यस्य च क्रिया ।

अत्र सन्दर्शयते यस्मादिरुद्धं नाम रूपकम् ॥ ८४ ॥

विरुद्धरूपकमाह । नेति । मानिनीं प्रति नायकस्याङ्कि-

रियं । न मोक्षयति न सहोचयति । चक्षुर्ना चरणाद्येवेति
विप्रसन्नोद्दीपकत्वादिति भावः । कल्पत इत्यत्र यस्मतीति
कचित्पाठः, यस्मति यतते ॥ ८३ ॥

अक्रियेति । चन्द्रस्यारोप्यमाणस्य कार्याणि पद्ममीक्षन-
नभोऽवगाहनादीनि, अन्यस्यारोप्यमाणचन्द्रभिन्नस्य यमस्य का-
र्यमसुहरणरूपम् । विरुद्धमिति, उपमानाभिन्नतया रूपि-
तस्योपमेयस्योपमानकार्यकरणमेवाचितं तदकरणात् प्रत्युत
तदन्यकार्यकरणाच्च विरोधप्रतिभासादिविरुद्धरूपकमिदं, विरो-
धश्चात्रानौचित्यरूपः ॥ ८४ ॥

गाम्भीर्येण समुद्रोऽसि गौरवेणासि पर्वतः ।

कामदत्वाच्च लोकानामसि त्वं कल्पपादपः ॥ ८५ ॥

गाम्भीर्यप्रमुखैरत्र हेतुभिः सागरोगिरिः ।

कल्पद्रुमश्च क्रियते तदिदं हेतुरूपकम् ॥ ८६ ॥

हेतुरूपकमाह । गाम्भीर्येणेति । गाम्भीर्यमसौभ्याशयत्वं,
गौरवं सारशालित्वं । तृतीया पञ्चमी चात्र हेतौ ॥ ८५ ॥

गाम्भीर्यप्रमुखैरिति । क्रियते प्रसूते राजनि आरोप्यते ।
अत्र गाम्भीर्यादिमाधारणधर्माणां हेतुतयोपादानेन समु-
द्राद्यारोपणाद्धेतुरूपकमिदं । विशनाथादयस्तु एकस्य प्रसू-
तस्य गाम्भीर्यादिविषयभेदेनानेकधोक्तेखादुक्तेखालङ्कारोऽयमि-
त्याहुः ॥ ८६ ॥

राजहंसोपभोगार्हं भ्रमरप्रार्थ्यसौरभम् ।

सखि ! वक्त्राम्बुजमिदं तवेति स्निष्टरूपकम् ॥ ८७ ॥

स्निष्टरूपकमाह । राजहंसोपभोगार्हमिति । राजहंसानृ-
पश्रेष्ठः पक्षिविशेषश्च, भ्रमरः कामुको मृङ्गश्च । “राजहंसस्तु
कादम्बे कलहंसे नृपोत्तमे” इति । भ्रमरः कामुके मृङ्गे इति
च मेदिनी । स्निष्टरूपकमिति साधारणधर्मस्य श्लेषनिष्पन्नत्वा-
दिति भावः । साधारणधर्मप्रयोगाच्चात्र वक्त्राम्बुजमिवेत्युप-
मितिसमासाभावाच्चापमाशङ्का ॥ ८७ ॥

इष्टं साधर्म्यवैधर्म्यदर्शनाद्गौणमुख्ययोः ।

उपमाव्यतिरेकाख्यं रूपकद्वितयं यथा ॥ ८८ ॥

अयमालोहितच्छायो मदेन मुखचन्द्रमाः ।

सन्नद्धोदयरागस्य मुखस्य प्रतिगर्जति ॥ ८९ ॥

चन्द्रमाः पीयते देवैर्मया त्वन्मुखचन्द्रमाः ।

असमग्रोऽप्यसौ शश्वदयमापूर्लमण्डलः ॥ ९० ॥

उपमारूपकव्यतिरेकरूपके क्रमेणाह । इष्टमिति । गौणः
गुणसम्बन्धादारोप्यमाणश्चादिः, मुख्य आरोपविषयो मुख-
दिः, तयोः साधर्म्यदर्शनादुपमारूपकं वैधर्म्यदर्शनाद्व्यतिरेक-
रूपकञ्च इष्टं कविभिरभिलषितम् । क्रमेणोदाहरति । यथे-
ति । अयमिति मदेन मद्यपानेन आलोहितच्छायः किञ्चि-
त्सोहितकान्तिः । सन्नद्धः स्फुरन्नुदयराग उदयकालीनलोहितं

यस्य, तस्य चन्द्रस्य प्रतिगर्ज्जति समानरागवत्त्वात् स्पृहते न तु
 सदृशीभवतीत्यर्थः, तथा सत्युपमाया विश्रान्तिधामतया प्राधा-
 न्यात् तथा निगीर्णस्य मुखचन्द्रमा इत्यत्र सतोऽपि रूपवैचित्र्यस्य
 व्यपदेशकत्वाभावेन भेदकरणनौचित्यात् चन्द्राभिन्नं मुखं
 चन्द्रसदृशमिति प्रतीत्यसङ्गतेष्व । वस्तुतस्तु, रक्तं तव मुखं
 चण्डि साक्षात् सन्ध्येन्दुमण्डलमित्युदाहरणमस्य बोध्यम्, अत्र
 रक्तत्वं मुख्यगोणयोर्मुखेन्दुमण्डलयोः साधर्म्यमित्युपमारूपक-
 मिदं । न चोपमाया अप्रतीतौ कथमुपमारूपकमिति समाख्या-
 लाभ इति वाच्यं, तस्य रूप्यरूपकयोः साधर्म्यसङ्गावरूपतया
 पारिभाषिकत्वात् । चन्द्रमा इति । असौ देवैः पीयमान-
 स्यन्द्रः शश्वदसमग्रोऽसम्पूर्णः, अयं मया पीयमानस्त्वन्मुखचन्द्र-
 माः पुनः शश्वदापूर्वमण्डल इति मुख्यगोणयोर्मुखचन्द्रमसोः
 सम्पूर्णत्वाद्यपूर्वत्वरूपवैधर्म्यप्रयोगाद्वातिरेकरूपकमिदं व्यतिरेक-
 खात्रोपमानादुपमेयस्यात्कार्यः । न च वक्ष्यमाणव्यतिरेक एवा-
 यमिति वाच्यं, सादृश्यप्रतीतिपूर्वकभेदपर्यवसानाभावात्, यथा
 वक्ष्यति । शब्दोपात्ते प्रतीते वा सादृश्ये वस्तुनोद्देश्योः । तत्र
 यद्भेदकथनं व्यतिरेकः स उच्यत इति ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥

मुखचन्द्रस्य चन्द्रत्वमित्यमन्योपतापिनः ।

न ते सुन्दरि ! संवादोद्येतदाक्षेपरूपकम् ॥ ९१ ॥

आक्षेपरूपकमाह । मुखचन्द्रस्येति । इत्यमितिपदं वाक्य-
 खास्य कमलमङ्गाचनलतचन्द्रनिन्दाबोधकवाक्यागन्तव्यं सूच-

यति । इत्थं कमलसङ्कोचनेन अन्योपतापिनः परपीडयितुः,
यदा इत्यमेवमतिनिर्द्दयमेवेत्यर्थः, अन्योपतापिनो मादृशविर-
हिजनतापकस्य चन्द्रस्य चन्द्रत्वं तव मुखचन्द्रस्य न संवादि न
युज्यते सर्व्वषामाह्लादकत्वेन परपीडकधर्माध्यामायोगादिति
भावः । विलक्षणमेवेदं तन्मुखचन्द्रस्य चन्द्रत्वमित्यर्थः । आ-
चेपरूपकमिति आचेपः प्रतिषेधाक्तिः तदुपादाननियतत्वा-
दाचेपरूपकमिदं । न चायं व्यतिरेकः सादृश्यप्रतीत्यभावात्,
नाप्यपक्रुतिः प्रस्तुतस्याभिधेधात् चन्द्रत्वस्यारोपमाणतया प्रस्तु-
तत्वाभावात् ॥ ८१ ॥

मुखेन्दुरपि ते चण्डि ! मां निर्द्दहति निर्द्दयम् ।
भाग्यदोषान्ममैवेति तत् समाधानरूपकम् ॥ ८२ ॥

समाधानरूपकमाह । मुखेन्दुरपीति । अपिना निर्द्दहन-
स्यात्यन्तायोग्यत्वं सूचितं । तच्च स्वयं समाधत्ते भाग्यदोषा-
न्ममैवेति न ह्यघटनघटनायां भाग्यस्यातिभार इति स्वयमु-
त्थापितानुपपत्तिसमाधानसद्वृत्तत्वात् समाधानरूपकमिदम् ॥
॥ ८२ ॥

मुखपङ्कजरङ्गेऽस्मिन् भूलतानर्त्तकी तव ।
लीलानृत्यं करोतीति रम्यं रूपकरूपकम् ॥ ८३ ॥

रूपकरूपकमाह । मुखपङ्कजेति । मुखमेव पङ्कजं तदेव
रङ्गी नाट्यालय इति समासद्वयम्, एवं भूरेव लता सैव नर्त्त-

कीति । रूपकरूपकमिति एकेन रूपितस्याप्यपरेण रूपणा-
दिति भावः । यथा प्रथमं मुखस्य पङ्कजत्वेन रूपणं ततश्च रङ्ग-
त्वेन रूपणमिति एवं भूलतानर्त्तकीत्यत्रापि, इदञ्च समास-
गतमेव, व्यासे तु एकस्य बज्रभीरूपणे हेतुपादाने गाम्भीर्येण
समुद्रोऽसि गौरवेणासि पर्वत इत्यादौ हेतुरूपकं पूर्वमुक्तं
तदनुपादाने मालावयविरूपकमिति । यथा सौन्दर्यस्य तर-
ङ्गिणी, तरुणिमोत्कर्षस्य हर्षोद्गमः, कान्तेः कार्मणकर्म, नर्मर-
हसामुक्तासनावासभृः । विद्या वक्रगिरां, विधेरनवधिप्रावीण्य-
साक्षात्क्रिया, वाणाः पञ्चशिलीमुखस्य, ललनाचूडामणिः सा
प्रिया, इति । रम्यमिति, यत्र बज्रभीरूपणे रम्यता न भवति
तत्र नेदं यथा, नागोवाज्रलताव्यालीपरिरम्भः, कुतः सुखी-
त्यादि, अत्र बाहौ लतात्वारेपे न कापि रम्यता, अपकर्ष-
प्रतिपादनस्येव प्रस्तावात्, प्रकृते तु मुखस्य पङ्कजत्वारेपेणोत्कर्ष-
प्रतिपादनं युज्यत एव ॥ ८३ ॥

नैतन्मुखमिदं पद्मं न नेत्रे भ्रमराविमौ ।

एतानि केसराण्येव नैता दन्तार्चिषस्तव ॥ ८४ ॥

मुखादित्वं निवर्त्यैव पद्मादित्वेन रूपणात् ।

उद्भावितगुणोत्कर्षं तत्त्वापङ्गवरूपकम् ॥ ८५ ॥

तत्त्वापङ्गवरूपकमाह । नैतदित्यादि । मुखादित्वं मुखत्वा-
दि, निवर्त्यैव प्रतिषिद्ध्यैव, पद्मादित्वेन पद्मत्वादिना प्रस्तुतस्य
रूपणात् उद्भावितः रूपकान्तरेभ्यः स्फुटतया व्यञ्जितोगुणो-

त्कर्षः तादात्म्यारोपहेतुप्रस्तुतगुणाधिक्यं यत्र तत्, अतएवेदं
तत्त्वस्य प्रस्तुतस्वरूपस्यापङ्गवेनाप्रस्तुतस्वरूपारोपात्तत्त्वापङ्गव-
रूपकं, रूपकान्तरेषु सामानाधिकरण्यादिना उपमेयस्योपमा-
नाभिन्नतया प्रतिपादनाद् यावान् गुणोत्कर्षः अत्र तु प्रति-
षेधपूर्वकारोपेण ततोऽप्यधिक इति सहृदयमवेद्यं । नचापङ्गु-
तिरेवेद्यं धर्मधर्मगतत्वेन द्योर्विभिन्नविषयत्वात्, रूपकेऽस्मिन्
प्रस्तुतस्य धर्मिणः प्रतिषेधेन धर्म्यन्तरारोपः, अपङ्गुत्यान्तु
प्रस्तुतस्य धर्म्यप्रतिषेधेन धर्म्यन्तरारोप इति । विभागश्चाय-
मुदाहरणदर्शनादवमोयते, तथाहि रूपकेऽस्मिन् नैतन्मुखमिदं
पद्ममित्यादौ मुखादेर्धर्मिणः प्रतिषेधेन धर्म्यन्तरस्य पद्मादे-
रारोपः, न पद्मेषुः स्मरस्तस्य सहस्रं पञ्चणामित्यपङ्गुत्यु-
दाहरणे स्मरस्य धर्मिणः पञ्चवाणताधर्म्यं प्रतिषिध्य सहस्र-
वाणतारूपधर्म्यन्तरारोप इति बहवः । अन्ये तु सादृश्यप्रतीति-
पूर्वकारोपरूपकम्, अपङ्गुतिस्तु न तथा, प्रकृते प्रतिषेधेऽपि
सादृश्यप्रतीतिरस्येवेत्याहुः । नव्यास्तु भयचाप्यपङ्गुतिमेव वदन्ति
सत्यपङ्गवे रूपकायोगात्, अतएव दर्पणकृता, रूपकं रूपि-
तारोपोविषये निरपङ्गवे इति निरपङ्गवेति विषयविशेषण-
मुपन्यस्तम् ॥ ८४ ॥ ८५ ॥

न पर्यन्तोविकल्पानां रूपकोपभयोरतः ।

दिङ्मात्रं दर्शितं धीरैरनुक्तमनुमीयताम् ॥ ८६ ॥

॥ इति रूपकचक्रम् ॥

रूपकमुपमंहरति । न पर्यन्त इति । विकल्पाः किञ्चिद्वै-
चित्रमालक्ष्य भेदकल्पनाः तेषां पर्यन्तः शेषस्योमा । अनुक्त-
मिति तथा हि परम्परितमपि रूपकभेद एव यथोक्तं प्रका-
शकृता, नियतारोपणोपायः स्यादारोपः परस्य यः । तत्
परम्परितं स्मिष्टे वाचके भेदभाजि वेति । स्मिष्टवाचके यथा “वि-
दन्मानसहंसवैरिकमलामङ्कोचदीप्तद्युत” इत्यादि, भेदभाजि
यथा “आलानं जयकुञ्जरस्य दृशदां सेतुर्विपद्वारिधेः”
इत्यादि । इदञ्चाधिकाद्दृढवैशिष्ट्यमपि । यथा, “इदं वक्त्रं
साक्षाद्विरचितकलङ्कः शशधर” इत्यादि । कचिद्वैयधिकर-
ण्येऽपि यथा, विदधे मधुपश्रेणीमिह भूलतया विधिरिति ।
कचिद्वैधर्म्येऽपि, यथा, मौज्याम्बुमहस्यली, सुचरितालेख्य-
द्युभिन्ति, गुणज्योत्स्नाकृष्णचतुर्दशी, शरलतायोगश्रुपुष्कच्छटा ।
यैरेषापे दुराशया कलियुगे राजावली मेविता तेषां शूलि-
नि भक्तिमात्रसुलभे सेवा कियत् कौशलमित्यादि । एवमन्येऽपि
भेदा नवीनैरङ्गाविता ज्ञातव्याः । स्मितेनोपायनं दूरादागतस्य
कृतं मम । स्तनोपपीडमाद्येयः कृतोद्युते पणस्त्येत्यादौ नवीनै-
रङ्गीकृतः परिणामस्तु न रूपकेष्वन्तर्भवितुमर्हति गौणलक्षणा-
मूलकत्वाभावात् रूपकस्य च तन्मूलकत्वस्य प्रतिपादितत्वात्
तस्मादतिरिक्त एवायमलङ्कारः वैविचित्र्यविशेषस्य स्फुटं प्रतीय-
मानत्वादित्यवधेयम् ॥ ८६ ॥

जातिक्रियागुणद्रव्यवाचिनैकत्र वर्त्तिना ।

सर्व्ववाक्योपचारस्येत् तमाङ्गदोषकं यथा ॥ ८७ ॥

अथ दीपकं लक्षयति । जातीति । एकत्र वर्त्तिना प्रबन्धघटके कस्मिंश्चिदेकस्मिन् आदौ मध्येऽन्ते वा वाक्ये स्थितेन जाति-
क्रियागुणद्रव्यवाचिना जात्याद्यन्यतमवाचकेन पदेन यदि स-
र्ववाक्योपकारः स्वार्थद्वारा वाक्यान्तरार्थान्वयस्योपपत्तिर्भवति,
तदा तद्दीपकम्, एकान्तःपातिनोऽपि दीपवद्वाक्यान्तरोद्दीपक-
त्वाद्दीपकाख्यमलङ्कारमाहुरित्यन्वयः । दीपो यथा एकदेश-
स्थितोऽपि देशान्तरीयपदार्थान् दीपयति तथैकवाक्यगतमपि
जात्याद्यन्यतमवाचकपदं काकाक्षिन्यायेनानुषङ्गेण तदादि-
सर्वनाम्ना चकारादिना वा वाक्यान्तरे परामृष्टं सत् स्वार्थ-
द्वारा तदर्थान्वयं सम्पादयतीति । इत्यस्यैकवाक्योपात्तपद-
प्रतिपाद्यस्य जात्याद्यन्यतमस्य तत्रैव जनिताऽन्वयतया निरा-
काङ्क्षस्यापि पुनरनुषङ्गादिना वाक्यान्तरार्थान्वितत्वं दीपक-
मिति निर्गलितोऽर्थः, अतएवास्वार्थालङ्कारत्वं यथा श्रुतान्वये
शब्दालङ्कारता स्यादिति बोध्यं । प्रसुताप्रसुतयोरेकधर्मस-
म्बन्धरूपमपरैरङ्गीकृतं दीपकमण्यनेकवाक्यगतत्वे निरुक्तदी-
पकलक्षणलक्षितमेव यथा, “किवणाणं धणं णाआणं फण-
मणी केसरादं सीहाणं । कुलवालिआणं त्यणआ कुतो
बेप्पन्ति अमिआणं” इत्यादौ । एकवाक्यगतत्वे तु भिन्नप्रकार-
मेव तदिति बोध्यम् । एवमुपमारूपकयोः साधारणधर्मस्थो-
भयान्वयित्वेऽप्यनुषङ्गादिपरामृष्टपदोपस्थाप्यत्वाभावान्नातिव्या-
प्तिः । सर्ववाक्योपकार इति जात्यादिपदं यस्य वाक्यस्यान्त-
र्गतं यत्र च परामृष्टं तयोर्द्वयोर्वाक्योरुपकार इत्यर्थः ।

एतेन चैकस्मिन् वाक्येऽस्य न सङ्गाव इति सूचितम् ॥ ८७ ॥

पवनोदक्षिणः पूर्णं जीर्णं हरति वीरुधाम् ।

स एवावनताङ्गीनां मानभङ्गाय कल्पते ॥ ८८ ॥

एवं जात्यादिगतत्वेन चतुर्विधेऽस्मिन् प्रथमं जातिगत-
मुदाहरति । पवन इति । जीर्णमित्यनेन पवनस्य मान्यं सूचि-
तम् । अत्र पूर्ववाक्योपात्तस्य पवनस्योत्तरवाक्ये स एवेति
तच्छब्देन परामर्शः, तेनैव च तदर्थान्वयनिर्व्वाहः । पवनश-
ब्दस्य बहुव्यक्तिवाचकत्वाज्जातिवाचक इति जातिदीपकमि-
दम् ॥ ८८ ॥

चरन्ति चतुरम्भोधिवेलोद्यानेषु दन्तिनः ।

चक्रवालाद्रिकुञ्जेषु कुन्दभासोगुणाश्च ते ॥ ८९ ॥

क्रियादीपकमुदाहरति । चरन्तीति । दन्तिनादिक-
रिणः । चक्रवालाद्रिलोकालोकाचलः । कुन्दभासः शुक्लाः,
गुणा यशांसि । तत्र यशांसि ब्रह्माण्डव्यापकानीत्यर्थः । अत्र च-
कारेण परामृष्टायाः पूर्ववाक्यगतचरन्तीतिक्रियाया उक्त-
रवाक्यगतेन गुणा इत्यनेनाप्यन्वय इति क्रियादीपकमि-
दम् ॥ ८९ ॥

श्यामलाः प्रावृषेण्याभिर्दिशोजोमूतपङ्क्तिभिः ।

भुवश्च मुकुमाराभिर्नवशादलराजिभिः ॥ १०० ॥

गुणदोषकमुदाहरति । श्यामला इति । प्रातृषेष्ठाभिः
प्रातृभवाभिः । प्रातृष अन्य इत्येन्यप्रत्ययः । नवशाङ्गरा-
जिभिः नवदणहरितोक्तप्रदेशैः । अत्रापि भुवश्चेति चका-
रेण पूर्ववाक्यगतस्य श्यामला इति गुणवाचकपदस्य परामर्श
इति गुणदोषकमिदम् ॥ १०० ॥

विष्णुना विक्रमस्येन दानवानां विभूतयः ।

कापि नीताः, कुतोऽप्यासन्नानीता दैवतर्ह्ययः ॥ १०१ ॥

द्रव्यदोषकमुदाहरति । विष्णुनेति, विक्रमस्येन पादवि-
क्षेपं कुर्वता, दानवानां बलिप्रभृतोनां । दैवतर्ह्यय इन्द्रा-
दीनां श्रियः कुतोऽप्यानीता आसन्नित्यन्वयः । अत्र विष्णो-
रेकत्वाद्विष्णुनेति द्रव्यपदं तस्य चोत्तरवाक्ये काकाचिन्याया-
दनुषङ्गाद्वा परामर्श इति द्रव्यदोषकमिदम् ॥ १०१ ॥

इत्यादिदोषकान्युक्तान्येवं मध्यान्तयोरपि ।

वाक्ययोर्दर्शयिष्यामः कानिचित्तानि तद्यथा ॥ १०२ ॥

एवं जात्यादिचतुष्टयगतत्वेन चतुर्विधस्यास्य पुनरपि जा-
त्यादिपदानामादिमध्यान्तवाक्यगतत्वात् त्रैविध्यं दर्शयन्नाह ।
इत्यादीति । इत्येषु चतुर्षु पूर्वश्लोकेषु आदिदोषकान्युक्तानि
परामृश्यमानजात्यादिपदानामादिवाक्यनिवेशितत्वात् । एव-
मित्यादि एवम्, आदिवाक्य इव मध्यान्तयोरपि वाक्ययो-
र्दोषकानि कानिचिदर्शयिष्यामः, कानिचिदिति ग्रन्थबाहुल्य-

भिया नतु सर्व्वणीत्यर्थः । तद्यथेति तानि यथेत्यर्थः, तत्के-
षाञ्चिद्दर्शनं यथेति वा ॥ १०२ ॥

नृत्यन्ति निचुलोत्सङ्गे गायन्ति च कलापिनः ।

बध्नन्ति च पयोदेषु दृशोर्हर्षाश्रुगर्भिणीः ॥ १०३ ॥

नृत्यन्तीति । निचुलः स्थलवेतमद्रुमः तस्योत्सङ्गे तलप्रदेशे ।
गायन्ति केकाध्वनिं कुर्वन्ति । हर्षाश्रुगर्भिणीरानन्दाश्रु-
पूर्णाः । अत्र कलापिन इति जातिपदं चकारेण वाक्यान्तरे-
ऽपि परामृष्टं, तच्च मध्यवाक्यगतमिति जातिगतं मध्यदीपक-
मिदम् ॥ १०३ ॥

मन्दोगन्धवहः क्षारो, वक्त्रिरिन्दुश्च जायते ।

चर्च्चाचन्दनपातश्च शस्तपातः प्रवासिनाम् ॥ १०४ ॥

मन्द इति । क्षारः क्षाररसोद्गारी क्लेशकर इत्यर्थः । चर्च्चा
सजलवस्त्रनां विक्षेपः तद्रूपश्चन्दनसम्पातः । अत्र जायत इति
मध्यवाक्यगतया क्रियया सर्व्ववाक्यदीपनमिति क्रियागतं मध्य-
दीपकमिदं, किञ्चात्र रूपकमपि, 'तदनयोः सङ्गरः । एवं
श्लोकद्वयेन जातिगतं क्रियागतञ्च मध्यदीपकमुदाहृतं, गुण-
द्रव्यगतञ्च मध्यदीपकं स्वयमूहनीयम् । क्रमेण यथा, "तडि-
द्धिर्वारिवाहाणां योगः, स्त्रीभिः प्रवासिनाम् । सताभिः पाद-
पानाञ्च समायाते घनागमे" इति । अत्र योगः संयोगः
सच गुणः, मध्यवाक्यगतेन च तेन सर्व्ववाक्यदीपनाहुषगतं

मध्यदीपकमिदम् । “मुहुर्विश्वं संसृजति विभर्त्ति च मुहुर्हरिः ।
मुहुश्च नाशं नयति बालक्रीडनकौतुकी” इति । अत्र हरिर्द्रव्यं
तच्च मध्यवाक्यगतमिति द्रव्यगतं मध्यदीपकम् ॥ १०४ ॥

जलं जलधरोद्गोष्णं कुलं गृहशिखण्डिनाम् ।

चलच्च तडितां दाम, बलं कुसुमधन्वनः ॥ १०५ ॥

अन्तदीपकमुदाहरति । जलमिति । बलं सैन्यं तच्च जाति-
वाचकमन्तवाक्यगतञ्च सत् वाक्यत्रयेऽपि विधेयमिति जाति-
गतमन्तदीपकमिदम् ॥ १०५ ॥

त्वया नीलोत्पलं कर्णे, स्मरेणास्त्रं शरासने ।

मयापि मरणे चेत, स्वयमेतत् समं कृतम् ॥ १०६ ॥

क्रियागतमन्तदीपकमुदाहरति । त्वयेति । मानिनीं प्रत्यु-
क्तिरियम् । अत्र कृतमित्यन्तवाक्यगतं क्रियापदं वाक्यत्रये-
ऽप्यन्वितमिति क्रियागतमन्तदीपकमिदम् । एवं गुणद्रव्यगतं
स्वयमूहनीयं, क्रमेण यथा, “इदमुज्जृम्भते विभ्रं भानोस्ता-
पयितुं जगत् । ममैव हृदयं चण्डि मुखञ्च तव लोहितम्” ॥
अचान्तवाक्यगतं लोहितमिति गुणपदं वाक्यद्वयं दीपयति ।
“सत्यं विश्वं सन्नपति सत्यं कर्षति वै रसान् । तमांसि तु निह-
न्तीति प्रार्थनीयोदयो रविः” ॥ अत्र रविरिति द्रव्यपदं स-
र्व्वाणि वाक्यानि दीपयति ॥ १०६ ॥

शुक्तः श्वेतार्चिषोवृद्धौ पक्षः, पञ्चशरस्य सः ।

सच रागस्य, रागोऽपि यूनां रत्युत्सवश्रियः ॥ १०७ ॥

इत्यादिदीपकत्वेऽपि पूर्वपूर्वव्यपेक्षिणी ।

वाक्यमाला प्रयुक्तेति तन्मालादीपकं मतम् ॥ १०८ ॥

इत्थं जात्यादिचतुष्टयस्यादिमध्यान्तवाक्यगतत्वेन द्वाद-
शविधं दीपकं प्रदर्श्य तत्रैव किञ्चित्किञ्चिद्वैचित्र्येणाङ्गावनेन
प्रभेदान्तराणि दर्शयन् सम्प्रति मालादीपकं दर्शयति । शुक्तः
इति । शुक्तः पक्षः श्वेतार्चिषश्चन्द्रस्य वृद्धौ भवति, स शुक्तः पक्षः
पञ्चशरस्य, सच पञ्चशरो यूनां रागस्य, स रागोऽपि तेषां रत्यु-
त्सवश्रिय इत्यन्वयः । सर्वत्र वृद्धौ इत्यस्यानुषङ्गः । इत्यादिदीप-
कत्वेऽपि वृद्धौ इत्यस्यानुषङ्ग्यमानपदस्यादिवाक्योपात्तत्वादादि-
दीपकत्वसङ्गावेऽपि पूर्वपूर्वव्यपेक्षिणी स्तोपकारकत्वेन पूर्व-
मपेक्षमाणा वाक्यमाला उत्तरोत्तरवाक्यसमूहः प्रयुक्ता इत्यतो
वैचित्र्यादिदं मालादीपकं मतमित्यन्वयः, इत्यस्य पूर्वपूर्व-
सापेक्षोत्तरोत्तरवाक्येषु जात्याद्यन्यतमपदानुषङ्गमालादीप-
कमिति लक्षणम् । तादृशानुषङ्ग्यमानपदस्य सापेक्षवाक्यैक-
तमनिष्ठमेवेति न नियमः वाक्यान्तरगतेनाप्येतत्सम्भवात् । अ-
तएव प्रकाशकृता, संधामाङ्गनमागतेन भवता सापेक्षमारोपिते
देवाकर्णय येन येन महसा यद्यत् समामादितम् । कोदण्डेन
शराः शरैररिशिरस्तेनापि भूमण्डलं तेन त्वं भवता च की-
र्तिरतुला कीर्त्या च लोकत्रयम्, इत्यादिमादितेति कि-

यापदस्य निरपेक्षवाक्यगतत्वेऽपि मालादीपकमङ्गीकृतम् ॥

॥ १०७ ॥ १०८ ॥

अवलेपमनङ्गस्य वर्धयन्ति वलाहकाः ।

कर्शयन्ति तु घर्षस्य मारुतोद्भूतशीकराः ॥ १०९ ॥

अवलेपपदेनान्न वलाहकपदेन च ।

क्रिये विरुद्धे संयुक्ते, तद्विरुद्धार्थदीपकम् ॥ ११० ॥

विरुद्धार्थदीपकमाह । अवलेपमिति । कर्शयन्ति कृशं कु-
र्वन्ति, घर्षस्य योश्चस्य, मारुतोद्भूतशीकरा इत्युभयत्र हेतुः ॥

॥ १०९ ॥

अवलेपेति । अवलेपपदेन वलाहकपदेन चेति वर्द्धनाकर्श-
नाक्रिययोः कर्शभूतेन कर्तृभूतेन चेत्यर्थः । क्रिये वर्द्धनाकर्शना-
रूपे, विरुद्धे इति अत्रापिर्बाध्यः, विरुद्धे अपि असमानाधि-
करणे अपीत्यर्थः, संयुक्ते सामानाधिकरण्यं प्रापिते । अत्राय-
मर्थः, निरुक्तक्रियाद्वयफलभूतौ वृद्धिहानौ विरुद्धावपि एक-
स्मिन् कर्षणवलेपे वर्त्तमानौ वर्णितौ । एवं तत्फलक्रिया-
द्वयस्यैकस्मिन् कर्त्तरि वलाहके वर्णितमिति । सम्बन्धिभेदाच्चा-
वलेपस्य विरोधप्रश्नमनम् । विरुद्धक्रिययोश्चानयोरैकस्मिन्
कर्षाणि कर्त्तरि च सम्बन्धेन वैचित्र्यविशेषोपलम्भाद्विरुद्धार्थदी-
पकमिदम् । इदञ्चादिदीपकम् आदिवाक्यगतयोः कर्षककर्तृ-
पदयोरवलेपवलाहकयोस्तत्तरवाक्येऽनुपपन्नात् । तदपि चाव-

लेपस्य गुणवाचकत्वाद्गुणगतं, वलाहकस्य जातिवाचकत्वा-
ज्जातिगतञ्च तदनयोः सङ्करोऽयम् ॥ ११० ॥

हरत्याभोगमाशानां गृह्णाति ज्योतिषां गणम् ।

आदत्ते चाद्य मे प्राणानसौ जलधरावली ॥ १११ ॥

अनेकशब्दोपादानात् क्रियैकैवात्र दीप्यते ।

यतो जलधरावल्या तस्मादेकार्थदीपकम् ॥ ११२ ॥

एकार्थदीपकमाह । हरत्याभोगमिति । आशानां दिशा-
माभोगं विस्तारं । ज्योतिषां गणं ग्रहनचक्रसमूहम् ॥ १११ ॥

अनेकेति । अनेकशब्दोपादानात् उपात्तैर्हरतिगृह्णात्या-
दत्त इति त्रिभिः पदैरुपस्थाप्येत्यर्थः, वस्तुतस्तु अनेकशब्दो-
पादानेति प्रथमान्त एव पाठः सम्यक्, अनेकैः शब्दैरुपादान-
मुपस्थापनं यस्याः सेत्यर्थः । एकैव अर्थतोऽभिप्रेय क्रिया
जलधरावल्या अन्तर्वाक्यगतेन जलधरावलीतिकर्तृत्वेन यतो-
दीप्यते निर्व्यूढान्वयः क्रियते, तस्मात् अनेकपदप्रतिपाद्यस्या-
प्येकार्थस्य दीपनादेकार्थदीपकमिदम् । अनेकक्रियाणामेक-
कारकत्वरूपं नयैरङ्गीकृतं दीपकन्वितो भिन्नमेव, यथा दूरं
समागतवति त्वयि जीवनाद्ये भिन्ना मनोभवशरेण तपस्विनी
सा । उत्तिष्ठति स्वपिति वामगृहं त्वदीयमायाति याति
हसति अस्मिति क्षणेन, इति । अत्रोत्थानादिक्रिया भिन्ना एव
॥ ११२ ॥

हृद्यगन्धवहास्तुङ्गास्तमालश्यामलत्विषः ।

दिवि भ्रमन्ति जीमूता भुवि चेते मतङ्गजाः ॥ ११३ ॥

अत्र धर्मरभिन्नानामभ्राणां दन्तिनां तथा ।

भ्रमणेनैव सम्बन्ध इति श्लिष्टार्थदीपकम् ॥ ११४ ॥

श्लिष्टार्थदीपकमाह । हृद्येति । हृद्योऽनुद्धतो गन्धवहो वा-
युर्यत्र ते इति जीमूतविशेषणम् । हृद्यं गन्धं मदसौरभं वह-
न्तीति मतङ्गजविशेषणञ्च ॥ ११३ ॥

अत्रेति । धर्मरभिन्नानामभिन्नधर्मवताम्, अभिन्नत्वञ्च ध-
र्माणामेकशब्दप्रतिपाद्यत्वं वस्तुत एकरूपत्वञ्च, तत्र हृद्यगन्धवहा
इत्यत्र प्रथमम्, अन्यत्र द्वितीयं । भ्रमणेनैव सम्बन्ध इति सा-
मान्यलक्षणमङ्गमनार्थमिदम्, भ्रमन्तीतिक्रियाया वाक्यद्वयेऽपि
योजनात् । श्लिष्टार्थदीपकमिति श्लिष्टयोः श्लिष्टशब्दप्रतिपाद्य-
धर्मवतारथयोर्जीमूतमतङ्गजयोः कर्त्राभ्रमन्तीति क्रियाया दी-
पनात् श्लिष्टार्थदीपकमिदं । श्लेषश्चात्र शब्दश्लेषोऽर्थश्लेषश्च बोध्यः
तत्र हृद्यगन्धवहा इत्यत्र शब्दश्लेषः, अन्यत्रार्थश्लेषः ॥ ११४ ॥

अनेनैव प्रकारेण शेषाणामपि दीपके ।

विकल्पानामवगतिर्विधातव्या विचक्षणैः ॥ ११५ ॥

इति दीपकचक्रम् ।

दीपकमुपसंहरति । अनेनैवेति । प्रकारेण वैचित्र्यविशे-
षेण । शेषाणामुक्तावशिष्टानां विकल्पानां भेदानां जात्या-
दीनां द्विकादिगतत्वेन समस्तदीपकानामावलिमुपसंगृह्यतो-

नास्तेत्यर्थः । तत्राबलिदीपकं यथा, त्वमर्कस्त्वं सोमस्त्वमभि
पवनस्त्वं ऊतवहस्त्वमापस्त्वं व्योम त्वमु धरणि रात्मा त्वमिति च ।
इत्यादि, अत्राभीति क्रियया वाक्याबलिर्दीप्यते । एवमन्यदपि
शेयम् ॥ ११५ ॥

अर्थावृत्तिः पदावृत्तिरुभयावृत्तिरेव च ।

दीपकस्थान एवेष्टमलङ्कारत्रयं यथा ॥ ११६ ॥

अथ दीपकनिरूपणानन्तरं तत्सजातीयमावृत्त्यलङ्कारं नि-
रूपयति । अर्थावृत्तिरिति । अर्थः वाक्यान्तरीयपदप्रतिपाद्यः,
तस्यावृत्तिर्वाक्यान्तरे तदर्थकपदान्तरश्रवणेन पुनरुपलब्धि-
रित्येकः । तथा पदस्य वाक्यान्तरीयस्य आवृत्तिर्वाक्यान्तरे
पुनरुच्चारणमिति द्वितीयः । एवमेकत्रेभ्योरर्थपदयोरारवृ-
त्तिरिति तृतीयः । इत्यलङ्कारत्रयं दीपकस्य स्थानं सम्भव एवे-
ष्टम् । अयमर्थः यत्र वाक्यान्तरे तत्तत्पदस्य नुपादानेऽपि
वाक्यान्तरीयपदस्थानुषङ्गादिनाम्बयनिर्वाहादीपकसम्भवस्तत्रैव
तदर्थकपदान्तरस्य तत्पदस्यैव वा पुनरुपादानेऽयमावृत्त्य-
लङ्कार इति, एतेन पदावृत्तेर्यमकादावतिप्रसङ्गः परिहृतः
तत्र द्वितीयपदानुपादाने वाक्यान्तरीयपदानुषङ्गस्यायोग्यत्वेन
विवक्षितान्वयानुपपत्तेः, योग्यत्वे वा निरुक्तविषयगतत्वनियमे
नास्थापवादतया तद्वाधकत्वादित्यवगन्तव्यं । दीपकस्थानमे-
वेष्टमिति पाठे तु दीपकस्य स्थानं स्थितिः सम्भवे यत्रेति
समाप्तः । भोजराजस्तु “त्रिविधायावृत्तिर्दीपकस्यैव भेदः”

इत्याह । यथा दीपकभेदप्रस्तावे, “अर्थावृत्तिः पदावृत्तिरुभ-
यावृत्तिरावली । संपुटं रमना माला चक्रवालश्च तद्भिदा”
इति । एतस्मिन्ने वाक्यान्तरीयपदपदार्थयोर्वैक्यान्तरेऽनुषङ्गा-
दिना वा साक्षात्पुनःप्रयोगेण वाऽवगमोदीपकमिति । अत्रा-
वृत्तिरर्थपदयोः पुनरावर्त्तनमित्यावृत्तिपदस्य योगार्थ एव
सञ्चणमवगन्तव्यम् ॥ ११६ ॥

विकसन्ति कदम्बानि स्फुटन्ति कुटजद्रुमाः ।

उन्मोलन्ति च कन्दल्यो दलन्ति ककुभानि च ॥ ११७ ॥

क्रमेणावृत्तिचयमुदाहरति । विकसन्तीति । कदम्बानि
कदम्बमुकुलानि एवमन्यत्र । कन्दल्योगुल्मभेदाः, कन्दलीश-
ब्दस्य हरीतक्यादिपाठात् प्रसवेऽपि स्वीत्वं । ककुभान्यर्जुन-
वृक्षमुकुलानि । प्रावृषीत्यधिकरणमत्र बोध्यम् । अत्र विक-
सन्तीत्यादिक्रियाचतुष्टयं विभिन्नस्वरूपमप्येकार्थमेवेत्यर्थस्यैवा-
वर्त्तनादर्थ्यावृत्तिरियम् ॥ ११७ ॥

उत्कण्ठयति मेघावा माला वृन्दं कलापिनाम् ।

यूनाञ्चैत्कण्ठयत्येव मानसं मकरध्वजः ॥ ११८ ॥

उत्कण्ठयतीति । कलापिनां वृन्दमुत्कण्ठयति खदिदृचया
उद्भवीं करोति । यूनां मानसमुत्कण्ठयति मेघस्योदीपकलादु-
त्पन्नं करोति । अत्र पदमात्रस्यैवावृत्तिर्न त्वर्थस्य, दयोर्विभिन्ना-
र्थकत्वात् ॥ ११८ ॥

जित्वा विश्वं भवानत्र विहरत्यवरोधनैः ।

विहरत्यस्यरोभिस्ते रिपुवर्गो दिवं गतः ॥ ११६ ॥

जित्वेति । अवरोधनैरन्तःपुरिकाभिः । दिवं गत इति युद्धमरणादिति भावः । अत्र विहरतीति पदस्य तदर्थस्य चोत्तरवाक्ये आवृत्तिः, वाक्यद्वयेऽपि द्वयोरेकार्थत्वादित्युभयावृत्तिः, नच तथात्वे कथितपदत्वदोषापात इति वाच्यं तस्योद्देश्यप्रतिनिर्देश्यव्यतिरिक्तविषयत्वात्, उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यतायान्तु प्रत्युक्तैकशब्दप्रयोगस्यैव युक्तत्वात् । यथा उदेति सविता तासस्ताम्र एवास्तमेति चेत्यादि । उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यत्वञ्च, एकोद्देशेन विधेयस्य उद्देश्यान्तरेऽपि विधेयत्वम्, एकविधेयसमुद्दिष्टस्य विधेयान्तरेऽप्युद्देश्यत्वं, एकविधेयसमुद्दिष्टस्य उद्देश्यान्तरे विधेयत्वमिति त्रिविधम्, प्रकृते च राजोद्देशेन विधेयस्य विहरणस्य रिपुवर्गोद्देशेनापि विधेयत्वमित्युद्देश्यप्रतिनिर्देश्यत्वमिति युज्यत एवैकशब्दप्रयोगः ॥ ११६ ॥

इत्यावृत्तिगणः ।

प्रतिषेधोक्तिराक्षेपस्त्वैकान्यापेशया त्रिधा ।

अथास्य पुनराक्षेप्यभेदानन्यादनन्तता ॥ ११७ ॥

अथाक्षेपं लक्षयति । प्रतिषेधोक्तिरिति । प्रतिषेधस्य उक्ति-
रुक्तिमात्रं नतु वस्तुतः प्रतिषेधः तात्त्विकप्रतिषेधस्य वैचित्रा-
जनकत्वेनालङ्कारत्वाभावात्, प्रतिषेधाभास आक्षेप इत्यर्थः,

प्रतिषेधाक्तिश्च विशेषविवक्षानिवन्धनेति बोध्यं तत एव हि वै-
चित्रातिशयः, प्रतिषेधश्च इष्टार्थस्यैव अनिष्टप्रतिषेधे वैचित्राभा-
वात्, सर्व्वञ्चैतदुक्तमाग्नेये । यथा, प्रतिषेध इवेष्टस्य यो विशेषा-
भिधित्यया । तमाक्षेपं ब्रुवन्तीति । उक्तिरिति प्रतिपादनमि-
त्यर्थः, नतु वाचकशब्देनाभिधानं, व्यञ्जनादिनापि प्रतिषेध-
प्रतीतेराक्षेपत्वाभ्युपगमात् । अन्याध्यवसानाभावान्नास्यापङ्कता-
वतिप्रसङ्गः । स चाक्षेपस्तैकान्यापेक्षया प्रतिषिध्यमानवैकालि-
कवस्तुगतत्वेन वृत्तवर्त्तमानवर्त्तिष्यमाणवस्तुनां प्रतिषेधप्रति-
योगित्वेनेत्यर्थः, प्रथमं त्रिधा भवति । नव्यास्तु प्रतिषेधकर्त्तुः
स्वाकस्ववच्छ्रमाणयोरेव प्रतिषेधाक्तिराक्षेपे न वस्तुसामान्य-
स्वेत्याहुः । वैविध्यञ्चैतत् स्थूलभेददृष्ट्या, वस्तुतत्त्वस्यासङ्ख्यत्वमे-
वेत्याह । अथेति, आक्षेप्याः प्रतिषेध्यास्तेषां भेदा धर्मधर्मिका-
र्थकारणादयस्तेषामानन्यादनन्तप्रतियोगिकस्याप्राप्तेः पुन-
रनन्तता असङ्ख्यत्वमित्यन्वयः ॥ १२० ॥

अनङ्गः पञ्चभिः पुष्पैर्विश्वं व्यजयतेपुभिः ।

इत्यसम्भाव्यमथवा विचित्रा वस्तुशक्तयः ॥ १२१ ॥

इत्यनङ्गजयायोगवृद्धिर्हेतुबलादिह ।

प्रवृत्तैव यदाक्षिप्ता वृत्ताक्षेपः स ईदृशः ॥ १२२ ॥

क्रमेण त्रिविधमाक्षेपमुदाहरति । अनङ्ग इति । पुष्पैरर-
विन्दादिभिः, यदुक्तम्, 'अरविन्दमणोकश्च चूतश्च नवम-
ल्लिका । नीलात्पलश्च पद्मेते पद्मवाणस्य सायका' इति । अस-

स्माद्यमिति अनुपपत्त्या अविश्वमनीयमित्यर्थः, तथाहि विजेता
तावदङ्गरहितः, वाणाश्च पञ्चैव, ते च पुष्पाणि न त्वायमाः,
विजेतव्यञ्च विश्वं ब्रह्मेन्द्रादिधीरवीरपूर्णं समस्तं जगदिति
सर्वथा विजयोऽशङ्क्य इत्यनुपपत्तिस्थिरीकृतं विजयाम्भाव्यत्वं
प्रतिषेधति, अथवेति, वस्तुनां शक्तयः कार्यमम्पादनयोग्यताः
विचित्रा दुर्बोधाः, अन्वयव्यतिरेकादिना तर्कयितुमशक्या
इत्यर्थः । तस्मात् सम्भवत्येवानङ्गस्य पुष्पवाणकरणकविश्वविजय
इत्यसम्भाव्यत्वबुद्धेः प्रतिषेधः ॥ १२१ ॥

अत्र वृत्ताक्षेपं मङ्गमन्यति । इत्यनङ्गेति । प्रवृत्तैव दुर्वार-
यानुपपत्त्या पूर्वमुत्पन्नैव, अनङ्गजयस्यायोगोऽसम्भाव्यत्वं तस्य
बुद्धिः, हेतुबलात् वस्तुशक्तीनां विचित्रत्वरूपकारणमहिम्ना
इह यदाक्षिप्ता प्रतिषिद्धा म ईदृशो वृत्ताक्षेप इत्यन्वयः ।
अत्र वाचकशब्दाप्रयोगात् प्रतिषेधो व्यङ्ग्य एव, विशेषस्याच जन-
मात्रस्य कामपरतन्त्रता, तत्प्रतिपादनेच्छयैव वाक्यस्यास्य प्र-
योगात्, एवमन्यत्रापि बोध्यम् ॥ १२२ ॥

कुतः कुवलयं कर्णे करोषि कलभापिणि ।।

किमपाङ्गमपर्याप्तमस्मिन् कर्मणि मन्यसे ॥ १२३ ॥

स वर्त्तमानाक्षेपोऽयं कुर्वत्येवासितोत्पलम् ।

कर्णे काचित् प्रियेणैवं चाटुकारेण रुध्यते ॥ १२४ ॥

कुत इति । कुवलयं नीलोत्पलं, करोषि धारयसि,
अपर्याप्तमसमर्थम्, अस्मिन् कर्मणि कर्णशोभासम्पादने । अत्र

कर्षे कुवलयकरणस्य कुत इत्यनेन कैमर्थेन प्रतिषेधः न कुर्वित्यर्थः ॥ १२१ ॥

स इति । सोऽयं वर्त्तमानाक्षेपः, यतोऽमितोत्पलं कर्षे कुर्वित्येव काचित्, एवं कुत इत्यादिवाक्येन, प्रियेण रूढ्यते प्रतिषिध्यते, इति हेतुहेतुमद्भावेनान्वयः । अत्र कुर्वित्येवेत्येवकारेण न तु कृतवती न वा करिष्यन्तीति प्रतिषेधस्य करणसमानकालीनताप्रत्यायनया वर्त्तमानप्रतियोगिकत्वं सूचितं । विशेषश्चात्र अपाङ्गकुवलययोरतिसाम्यप्रतिपादनेन नायिकासन्तोषणम् ॥ १२४ ॥

सत्यं ब्रवीमि, न त्वं मां द्रष्टुं वक्ष्यसे ।

अन्यचुम्बनसंक्रान्तलाक्षारक्तेन चक्षुषा ॥ १२५ ॥

सोऽयं भविष्यदाक्षेपः, प्रागेवातिमनस्विनी ।

कदाचिदपराधोऽस्य भावीत्येवमरुन्ध यत् ॥ १२६ ॥

सत्यमिति । द्रष्टुमिति, ज्ञादिभिर्युक्तादक्रियार्थार्थाच्चेति तुमङ् । दर्शनमित्यर्थः, मां द्रष्टुं न लप्स्यसे न द्रष्टव्यमित्यर्थः, तत् कुत इति चतुर्विंशिनष्टि, अन्येति, अन्यस्याचुम्बनेन सङ्क्रान्ता तदधरतः सङ्क्रमिष्यन्ती या लाक्षा तथेव रक्तेन लोहितोभविष्यता अथचानुरक्तीभविष्यता । अत्र लप्स्यसे इति प्रधानक्रियाया भविष्यत्कालबोधकत्वात् सङ्क्रान्तेति रक्तेतिक्रान्तक्रियाद्वयस्यापि भविष्यत्कालबोधकत्वमेवाप्रधानत्वात्, तदुक्तं जुमरनन्दिना, लदादिभिस्त्रिंश वा विहितं कर्तृत्वाद्युक्तत्वादिति

च कालविशेषश्च परस्परमायाकाङ्क्षाविरोधेन प्रधानत्वात्तिङ्गा-
बाध्यत इति ॥ १२५ ॥

सोऽयमिति । अतिमनस्विनी सुप्रशस्तमनस्का सुनिपुणे-
त्यर्थः । अपराधो नायिकान्तरानुरागरूपः, अन्त्य प्रतिवि-
षेध, अत्र सत्यं ब्रवीमीत्यादिवाच्यमज्ञा नायकस्य वर्त्तिष्य-
माणनायिकान्तरानुरागस्य प्रतिषेधात् वर्त्तिष्यमाणात्तेपोऽयं ।
विशेषश्चात्र नायकस्य चिरं स्ववशे स्थापनम् ॥ १२६ ॥

तव तन्वङ्गि ! मिथ्यैव रुढमङ्गेषु मार्दवम् ।

यदि सत्यं मृदून्येव, किमकाण्डे रुजन्ति माम् ॥ १२७ ॥

धर्मात्तेपोऽयमादिप्रमङ्गनागात्रमार्दवम् ।

कामुकेन यदत्रैवं कर्मणा तदिरोधिना ॥ १२८ ॥

इत्यमात्तेपस्य स्थूलभेदत्रयं दर्शयित्वा, आत्तेप्यभेदानन्त्या-
दनन्ततेत्यनेन तत्प्रभेदानामशक्यनिरूपणत्वमुक्तापि शिष्टां
किञ्चित्तत्प्रकारोपदेशार्थं कतिचिद्भेदान् दर्शयति । तवेति ।
मृदून्येवेत्यत्र अज्ञानोति विशेष्यम् । अकाण्डे निष्कारणं रुजन्ति
तापयन्ति । मृदूनां तापकत्वाम्भवांश्च तात्त्विकमेषां मार्दव-
मिति प्रतिषेधः ॥ १२७ ॥

धर्मात्तेपोऽयमिति । तदिरोधिना मार्दवविरुद्धेन । कर्मणा
तापदानक्रियया ॥ १२८ ॥

सुन्दरी सा नवेत्येव विवेकः केन जायते ।

प्रभामात्रं हि तरलं दृश्यते न तदाश्रयः ॥ १२९ ॥

धर्म्यात्तेपोऽयमाश्रितो धर्मी, धर्मा प्रभाङ्गयम् ।

अनुज्ञायैव यद्रूपमत्याश्चर्यं विवक्षता ॥ १३० ॥

धर्म्यात्तेपमाह । सुन्दरीति । अत्र अचेति विद्यत इति चाध्याहार्यं । सुन्दरीत्यस्य नायिकेत्यर्थः नतु सौन्दर्यवतीति तथात्वे सौन्दर्यधर्मस्यैव प्रतिषेधेन धर्म्यात्तेप एव स्यात् । ततश्चैवमन्वयः, अत्र सा सुन्दरी नायिका विद्यते न वा इत्येषः, संशय एवेति शेषः । विवेकः नायिका विद्यत इति निश्चयः पुनः केन कथं जायते । वस्तुतस्तु 'सा सुन्दरीयमित्येष' इत्येव पाठो लिपिकरप्रमादादन्यथा जातः सङ्गतत्वात् । यथाश्रुते संशयप्रदर्शना निष्प्रयोजना अन्वयस्य न सम्यक् सङ्गच्छत इति बोध्यम् । ननु प्रत्यक्षविषयं कथमपलपसीत्यत्राह । प्रभामात्रमिति, हि यतस्तरलं चञ्चलं समन्तात् प्रसरदित्यर्थः प्रभामात्रं दृश्यते नतु तस्याः प्रभाया आश्रयोऽधिकरणं नायिकेति, नहि प्रभामात्रस्य प्रत्यक्षेण तदाश्रयनायिकासङ्गावः शक्यते ज्ञातुं, प्रभायाः प्रतिनियताश्रयत्वाभावात् तस्मान्नायिकानिश्चयोदुरूपपाद इति प्रभारूपधर्मं संस्थाप्यैव तद्वर्त्मिभूताया नायिकाया एव प्रतिषेधाद्धर्म्यात्तेपः ॥ १२८ ॥

अत्र धर्मिणः प्रतिषेधं सङ्गमयति । धर्म्यात्तेपोऽयमिति । अत्याश्चर्यं रूपं प्रभाधिक्यवर्णनेन नायिकायाः सौन्दर्यातिशयं विवक्षता प्रतिपिपादयिषता चाटुकारेण प्रभाङ्गयं धर्ममनुज्ञायैव अनुमन्यैव अप्रतिपिच्छेवेत्यर्थः यद्यस्माद्धर्मी नायिकारूप आक्षिप्तस्तस्माद्धर्म्यात्तेपोऽयमित्यन्वयः ॥ १३० ॥

चक्षुषी तव रज्यते, स्फुरत्यधरपल्लवः ।

भुवौ च भुग्नौ, न तथाप्यदुष्टस्यास्ति मे भयम् ॥ १३१ ॥

स एष कारणात्पेः प्रधानं कारणं भियः ।

स्वापराधो निषिद्धोऽत्र यत् प्रियेण पटीयसा ॥ १३२ ॥

कारणात्पेमाह । चक्षुषी इति । रज्यते स्वयं रक्ते भवतः ।
अदृष्टस्य नायिकान्तरानुरागादिरूपदोषाभाववतः । प्रधान-
मिति, साक्षाज्जनकत्वान्मुख्यमित्यर्थः । तादृशजनकत्वञ्च स्वापरा-
धस्यैव, चक्षुरागादीनान्तु कोपव्यञ्जकानामपराधाद्भावनद्वारा
परम्परया, एतेन प्रधानकारणाभाव एव कारणात्पेस्य
विषयः अप्रधानकारणाभावस्तु वक्ष्यमाणविभावनाया इति
सूचितम् । अन्यथा हयोरपि समानविषयत्वेन भेदव्यवस्थाया-
मनन्त्यः प्रयासो भवेदिति बोधः । किञ्चात्र न भयमस्तीत्यनेन
भयरूपकार्यप्रतिषेधात् कार्यात्पेोऽपीति हयोः सङ्गोऽयं ।
शुद्धोदाहरणन्तु । अस्माकं सखि वासमी न रुचिरे रैयिकं नो-
ज्ज्वलं नो वक्रा गतिरुद्धतं न हमितं नैवास्ति कश्चिन्नदः । कि-
न्वन्येऽपि जना वदन्ति सुभगोऽयस्याः प्रियो नान्यतो दृष्टिं
निक्षिपतीति विश्वमियता मन्यामहे दुःस्थितम्, इति । अत्रो-
त्तरार्द्धेयज्ञस्य वशीभूतपतिकलरूपकार्यस्य वामोरुचिरत्वादि-
रूपकारणान्येवाचिप्तानि ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

दूरे प्रियतमः, सोऽयमागतो जलदागमः ।

दृष्टास्य फुल्लानिचुला, न मृता चास्मि, किं न्विदम् ॥ १३३ ॥

कार्याक्षेपः स, काव्यस्य मरणस्य निवर्त्तनात् ।

तत्कारणमुपन्यस्य दारुणं जलदागमम् ॥ १३४ ॥

कार्याक्षेपमाह । दूर इति । सोऽयमिति प्रत्यभिज्ञया जलदागमस्य प्रसिद्धदुःखदत्तं सूचयति । जलदागमः प्रावृट्-कालः, कथमस्यागमनं ज्ञातमित्यत्राह दृष्टासेति, अत्र चक्षुषं फुल्लनिचुलदर्शनमरणाभावयोः सामानाधिकरण्यं बोधयति, एतच्चासम्भवमित्याह किं न्विदमिति, इदं निरुक्तसामानाधिकरण्यं किं नु अत्यसम्भवमित्यर्थः ॥ १३३ ॥

कार्याक्षेप इति । निवर्त्तनात् प्रतिषेधकथनात् । तत्कारणमिति । तत् विरहिमारकत्वेन प्रसिद्धमित्यर्थः, नतु तस्य कारणमित्यर्थः उपन्यस्येति क्लान्तक्रियाघटितस्योत्तरार्द्धस्य योजनया पूर्वार्द्धरूपत्वेन तदन्तर्वर्त्तिना तच्छब्देन मरणपरामर्शसम्भवात् । एतेन च प्रसिद्धकारणोपन्यासेन कार्याभाववर्णनेऽयं कार्याक्षेपः, अप्रसिद्धकारणोपन्यासेन तु विशेषोक्तिरिति द्वयोर्भेदोऽपि प्रतिपन्नः, कारणस्य प्रसिद्धत्वाप्रसिद्धत्वाभ्यां भेदस्य सुवचत्वादन्यथा तदर्थं दूरवस्था स्यादिति ध्येयम् । वस्तुतस्तु निवर्त्तनादित्यत्र निवर्त्तनमिति तदित्यत्र यदिति पाठः सम्यक् । एतत्पाठे तु विशेषोक्तितोभेदाय कारणपदस्य प्रसिद्धकारणपरत्वं वक्तव्यम् ॥ १३४ ॥

न चिरं मम तापाय तव यात्रा भविष्यति ।

यदि यास्यसि यातव्यमलमाशङ्कयाऽत्र ते ॥ १३५ ॥

इत्यनुज्ञामुखेनैव कान्तस्याक्षिप्यते गतिः ।

मरणं सूचयन्त्यैव सोऽनुज्ञाक्षेप उच्यते ॥ १३६ ॥

अनुज्ञाक्षेपमाह । न चिरमिति । यात्रा विदेशगमनं । न चिरं तापायेति विरहवेदनया झटितिमरणसम्भवेन चिर-जीवनाभावादिति भावः । अत्र यात्रायाम् । आशङ्क्येति मदीयचिरतापस्येति शेषः ॥ १३५ ॥

इत्यनुज्ञेति । अनुज्ञामुखेनैव गमनानुमतिद्वारेणैव न तु निषेधार्थकशब्दादिना । गतिराक्षिप्यत इत्यत्र हेतुः मरणं सूचयन्त्येवेति अनिष्टस्य विधेयत्वसम्भवेन प्रतिषेधपर्यवसानादिति भावः । अनुज्ञाक्षेप इति नव्याक्षेपभेदानन्यादनन्ततेत्युक्तेराक्षेपभेदेनैव व्यपदेशायुज्यते कथमत्रानुज्ञाक्षेपेति व्यपदेश इति चेन्न आक्षेपभेदानां भेदकरणं प्रत्येव तत्र हेतुत्व-स्योक्तत्वात्, न तु व्यपदेशं प्रति, व्यपदेशस्तु आक्षेपोत्यापकानु-ज्ञादिनापि भवतीति बोध्यम् । नव्यास्तु एवंविधस्यक्षेपे विज्ञाक्षेप इत्याहुः ॥ १३६ ॥

धनञ्च बद्ध लभ्यं ते सुखं क्षेमञ्च वर्त्मनि ।

न च मे प्राणसन्देहस्तथापि प्रिय मास्र गाः ॥ १३७ ॥

इत्याचक्ष्णाण्या चेतन् प्रिययात्रानुबन्धिनः ।

प्रभुत्वेनैव रुद्धस्तत् प्रभुत्वाक्षेप उच्यते ॥ १३८ ॥

प्रभुत्वाक्षेपमाह । धनञ्चेति । चकारो भिन्नक्रमे सुखमित्यनन्तरं योज्यः । यदा सुखमनायासेनेत्यर्थः, लभ्यमिति

विदेशे इति शेषः, तथा वर्तमानं चेमच्च विदेशगमनवर्त्तमानं
निरूपद्रवमित्यर्थः । तथा न च मे प्राणसन्देहः, तव धनलाभा-
दिना त्वरितागमनसम्भावनया वा प्राणान् धारयिष्यामी-
त्यर्थः । तथापि धनलाभादिसङ्गावेऽपि मास्य गाः देशान्तरं
मा गच्छ ॥ १३७ ॥

इत्याचक्षाण्येति । इत्यस्मिन् श्लोके, प्रियस्य यात्रायाः
अनुबन्धिनोऽनुकूलान् अवश्यकर्तव्यताबोधकानित्यर्थः, हेतुन्
धनलाभादीन् आचक्षाणया उपन्यस्यन्त्यापि, अत्र प्रत्याचक्षा-
ण्येति पाठस्तु न सम्यक् । रूद्धो गमनान्निवारितः प्रिय इति
शेषः । अत्र हेतुसङ्गावादवश्यकरणीयमपि गमनं प्रभुत्वेनैवा-
चिप्रमित्याक्षेपस्य प्रभुत्वप्रयुक्तत्वात् प्रभुत्वाक्षेपः । न चात्र हेतुप-
न्यासेनावश्यकर्तव्यतयाभ्यनुज्ञातस्य गमनस्य प्रतिषेधे विरुद्ध-
हेतुन्तरानुपादानान्निर्हेतुत्वदोषापात इति वाच्यम् अनुरक्त-
नायिकाया नायकविदेशगमनाभ्यनुज्ञानस्य हेतुसाधितस्या-
प्यनभिमतत्वेन प्रसुखलद्रूपतया तत्प्रतिषेधाप्रतिबन्धकत्वात्
स्वतःसिद्धायमानस्य च प्रतिषेधस्य विधानस्यानुवादरूपतया
हेत्वपेक्षाभावाच्चेति बोध्यम् ॥ १३८ ॥

जीविताशा बलवती धनाशा दुर्बला मम ।

गच्छ वा तिष्ठ वा कान्त स्वावस्था तु निवेदिता ॥ १३९ ॥

असावनादराक्षेपो यदनादरवद्वचः ।

प्रियप्रयाणं रुन्धत्या प्रयुक्तमिदं रक्तया ॥ १४० ॥

अनादराच्चेपमाह । जीविताश्चेति । जीविताशा बलवतीति तव सान्निध्येन चिरं जीवितुमिच्छामि, तव विदेशगमने तु मरिष्यामीति ध्वनिः । स्वावस्था त्वदिदेशगमननिबन्धनमरण-
रूपा ॥ १३८ ॥

असाविति । अनादरवद्वचः गच्छ वा तिष्ठ वेत्यमास्याव-
दाक्यं । रुन्धत्या, जीविताशा बलवतीति वाक्यव्यङ्ग्यस्वमरणप्रति-
पादनेन प्रतिषेधन्या ॥ १४० ॥

गच्छ गच्छसि चेत् कान्त, पन्थानः सन्तु ते शिवाः ।
ममापि जन्म तत्रैव भूयाद्यत्र गतो भवान् ॥ १४१ ॥
इत्याशीर्वचनाच्चेपो यदाशीर्वादवर्त्मना ।
स्वावस्थां सूचयन्त्यैव कान्तयात्रा निषिध्यते ॥ १४२ ॥

आशीर्वचनाच्चेपमाह । गच्छेति । ममापि जन्मेति तव
गमनानन्तरमेव मरिष्यामि मरणानन्तरञ्चावश्यं जन्म भवेत्
तच्च त्वदीयगन्तव्यदेशे भवतु तथा सति पुनस्त्वद्दर्शनं प्राप्स्या-
मीत्यर्थः ॥ १४१ ॥

इत्याशीर्वचनाच्चेप इति । आशीर्वादवर्त्मना आशीर्वाद-
प्रकाशनद्वारा, आशीर्वादस्य पन्थानः सन्तु ते शिवा इत्य-
नेन । यदा आशीराशंसा साच प्रियार्थस्य प्राप्तोष्कारूपा,
तस्या वादः ममापीत्याद्युत्तरार्द्धेन प्रकाशनं, तद्वारेणैव स्वा-
वस्थां भाविमरणरूपां सूचयन्त्या सत्या कान्तस्य यात्रा निषि-

धत्त इत्याशीर्वाचनस्य भाविस्त्रमरणसूचनद्वारा प्रिययात्रा-
क्षेपकत्वादाशीर्वाचनाक्षेपोऽयम् ॥ १४२ ॥

यदि सत्यैव यात्रा ते, कायन्या मृग्यतां त्वया ।

अहमद्यैव रुद्धास्मि रन्ध्रापेक्षेण मृत्युना ॥ १४३ ॥

इत्येष परुषाक्षेपः परुषाक्षरपूर्वकम् ।

कान्तस्याक्षिप्यते यस्मात् प्रस्थानं प्रेमनिम्नया ॥ १४४ ॥

परुषाक्षेपमाह । यदीति । कायन्या प्रियतमा मृग्यताम-
न्विष्यतां । ननु त्वमेवैका मे प्रियतमा, किमन्यथेत्यत्राह, अह-
मद्यैवेत्यादि, रन्ध्रापेक्षेण क्षिद्रानुसन्धायिना, रन्ध्रान्वेषणमृत्यु-
नेति क्वचित्पाठः । रन्ध्राच्च तव विदेशगमनरूपं द्वारं ।
रुद्धास्मि आक्रान्ता भवामि ॥ १४१ ॥

इत्येष इति । परुषाक्षरपूर्वकं, कायन्या मृग्यतामिति अ-
द्यैव मृत्युना रुद्धास्मीति कठोरवाक्यप्रयोगपुरःसरं । प्रेमनि-
म्नया प्रणयमात्रावलम्बनजीवनया ॥ १४४ ॥

गन्ता चेद्गच्छ तस्मै, ते कस्मा यान्ति पुरा रवाः ।

आर्त्तबन्धुमुखोद्गीर्क्षाः प्रयाणपरिपन्थिनः ॥ १४५ ॥

साचिव्याक्षेप एवैष यदत्र प्रतिषिध्यते ।

प्रियप्रयाणं, साचिव्यं कुर्वत्येवानुरक्तया ॥ १४६ ॥

साचिव्याक्षेपमाह । गन्तेति । गन्ता भाविगमनवान्,
भविष्यति ढङ् । कथमियं ते मां गमयितुं त्वरेत्यत्राह कर्षा-

वित्यादि, रवाः मन्मरणबोधका वर्णाः ते कर्त्तुं पुरा यान्ति
यास्यन्ति, पुरायोगे भविष्यति लट् । यतः प्रयाणपरिपन्थिनो
यात्राप्रतिकूलाः ॥ १४५ ॥

साचिच्याचेप इति । साचिच्यं कुर्वत्येव तृष्णं गच्छेत्यनेन
प्रयाणे स्वसहायतां दर्शयन्त्येव यत् प्रयाणं प्रतिषिध्यते स्वम-
रणद्योतनया निवार्यते अत एव साचिच्याचेप इत्यन्वयः ॥
॥ १४६ ॥

गच्छेति वक्तुमिच्छामि त्वत्प्रियं, मत्प्रियैषिणी ।

निर्गच्छति मुखाद्वाणी मागा इति, करोमि किम् ॥ १४७ ॥

यद्वाचेपः स, यत्नस्य कृतस्यानिष्टवस्तुनि ।

विपरीतफलोत्पत्तेरानर्थक्योपदर्शनात् ॥ १४८ ॥

यद्वाचेपमाह । गच्छेतीति । त्वत्प्रियं धनलाभादिप्रयोजक-
त्वात्तवानुकूलं गच्छेति पदमहं वक्तुमिच्छामि, किन्तु मत्-
प्रियैषिणी मागा इति वाणी मम मुखान्निर्गच्छति, किं करो-
मीत्यन्वयः । अत्र मत्प्रियैषिणीत्यनेन तव गृह एव चिराव-
स्थानं मम प्रियं, तत् सर्वथा मागच्छेति ध्वनिः ॥ १४७ ॥

यद्वाचेप इति । अनिष्टवस्तुनि गच्छेति गमनविधानरूपे
कृतस्य कृतस्यापीत्यर्थः, यत्नस्य विपरीतं यत् फलं मागा इति
वाणीनिःसरणरूपं तस्योत्पत्तेर्हेतोरानर्थक्योपदर्शनात् गमने
ऽनर्थमभ्यावनासूचनात् गमनमाक्षिप्तमिति सोऽयं यद्वाचेप
इत्यन्वयः ॥ १४८ ॥

क्षणं दर्शनविघ्नाय पद्मस्यन्दाय कुप्यतः ।

प्रेम्णः प्रयाणं त्वं ब्रूहि, मया तस्येष्टमिष्यते ॥ १४८ ॥

सोऽयं परवशाक्षेपो यत् प्रेमपरतन्त्रया ।

तया निषिध्यते यात्रेत्यन्यार्थस्योपदर्शनात् ॥ १५० ॥

परवशाक्षेपमाह । क्षणमिति । प्रयाणेऽनुज्ञां प्रार्थयन्तं प्रति नायिकाया उक्तिरियं । क्षणं व्याप्य दर्शनस्य विघ्नाय प्रतिबन्धकाय । कश्चित् क्षणदर्शनेति समस्त एव पाठः । पद्मस्यन्दाय कुप्यतः पद्मस्यन्दममहमानस्य प्रेम्णः प्रयाणं स्वीयविदेशयात्रां ब्रूहि निवेदय । प्रेम्ण इति कर्मवाचिविज्ञायां सम्बन्धविवक्षया षष्ठी । प्रेमाणमनुज्ञापयेत्यर्थः । ननु त्वामेवानुज्ञापयामि किं प्रेम्णोऽनुज्ञापयेत्यत्राह, मयेत्यादि । यतो मया तस्य प्रेम्ण इष्टमभिमतमिष्यते अभिमन्यते, प्रेमपरवशास्मि प्रेम्णो यदभिमतं तदेव ममाभिमतं, तव प्रयाणं प्रेम्णोऽभिमतश्चेत्तदनुष्ठीयतां, नात्र प्रतिकूलायित्वे परन्तु क्षणविच्छेदाद्विघ्नुना प्रेम्णा तन्नामसंस्थते इति भावः ॥ १४८ ॥

सोऽयमिति । प्रेमपरतन्त्रया स्वस्य प्रेमपरवशत्वं प्रतिपादयन्त्या सत्या इति अनेन पूर्वोक्तप्रकारेण अन्यार्थस्य प्रेमानुमतियहणस्य उपदर्शनादुपदेशात् यात्रा निषिध्यत इति सोऽयं परवशाक्षेप इत्यन्वयः । तस्यार्थस्यैव सूचनादिति कश्चित्तुर्थपादः, तत्र तस्यार्थस्यैव यात्रानिषेधस्यैव सूचनात् पद्मस्यन्दाय कुप्यत इति प्रेमविशेषणेन व्यञ्जनादित्यर्थः ॥ १५० ॥

सहिष्ये विरहं नाथ ! देहदृश्याञ्जनं मम ।

यदक्तनेत्रां कन्दर्पः प्रहर्तुं मां न पश्यति ॥ १५१ ॥

दुष्करं जीवनोपायमुपन्यस्योपरुध्यते ।

पत्युः प्रस्थानमित्याज्जरूपायात्तेपमीदृशम् ॥ १५२ ॥

उपायात्तेपमाह । सहिष्ये इति । अदृश्याञ्जनमदृश्या-
जनकसिद्धकञ्जलविशेषं । मम मद्यं । यदक्तनेत्रां येनाञ्जने-
नाक्ते स्रज्जिते नेत्रे यस्यास्तां । पश्यति पश्येत् । तव प्रयाणोद्यमे
कन्दर्पप्रहारशङ्कैव परं मां व्याकुलयति, सा यदि निवार्येत
तर्हि विरहे का चित्तस्तत्सुखेन गम्यतामित्यर्थः ॥ १५१ ॥

दुष्करमिति । दुष्करं दुर्घटं । जीवनोपायं कामप्रहार-
निवारकसिद्धाञ्जनदानरूपम् । उपरुध्यते तादृशाञ्जनदाना-
सम्भवात् प्रतिषिध्यते ॥ १५२ ॥

प्रवृत्तैव प्रयामीति वाणी वक्त्रभः ते मुखात् ।

अयतापि त्वयेदानीं मन्दप्रेम्णा ममास्ति किम् ॥ १५३ ॥

रोपात्तेपोऽयमद्रिक्तस्नेहनिर्यन्त्रितात्मना ।

संरब्धया प्रियारब्धं प्रयाणं यन्निषिध्यते ॥ १५४ ॥

रोषात्तेपमाह । प्रवृत्तैवेति । अत्र एवकारेण कप्रत्ययेन
चातिविस्मयो ध्वन्यते । ईदृशे प्रेम्णि तव मुखात् प्रयामीति
वाणीनिःसरणमतिविस्मयनीयं सर्व्वथा प्रेमानुरोधस्त्वया शि-
थिलीकृतस्तस्मादिदानीं मन्दप्रेम्णा अयतापि गच्छतापि त्वया

किं मम प्रयोजनमस्तीत्यन्वयः । अयतेति, दृगतावित्यस्य
परस्मैपदिनो भौवादिकस्य रूपम् ॥ १५३ ॥

रोषालेपोऽयमिति । उद्विक्त उद्वेकं गतो यः स्नेहः प्रेम
तेन निर्यन्वितो विवशीकृत आत्मा मनो यस्याः सा तथा तथा
अतएव संरन्ध्रया अयतापीत्यादिना प्रकाशितरोषया मत्या,
विशुद्धस्य प्रेम्णः स्वलितमविषह्यं हि भवतीति प्रेमभङ्गे युज्यत
एव रोषः ॥ १५४ ॥

मुग्धा कान्तस्य याचेक्तिश्रवणादेव मूर्च्छिता ।

बुद्धा वक्ति प्रियं दृष्ट्वा किं चिरेणागतो भवान् ॥ १५५ ॥

इति तत्कालसम्भूतमूर्च्छया शिष्यते गतिः ।

कान्तस्य कातराद्या यन्मूर्च्छालेपः स ईदृशः ॥ १५६ ॥

मूर्च्छालेपमाह । मुग्धेति । बुद्धा मूर्च्छापगमात् प्राप्त-
संज्ञा, बुद्धेति क्लान्तपाठे संज्ञा लब्धा । शोकद्वयमिदं न बह्वृ-
पुस्तकेषु दृश्यते, अधिकन्तु प्रविष्टमिति सङ्गतमिति चात्र
गृहीतम् ॥ १५५ ॥ १५६ ॥

नाघ्रातं न कृतं कर्णे स्त्रीभिर्मधुनि नार्पितम् ।

त्वद्विषां दोर्घिकास्त्रेव विशीर्णं नीलमुत्पलम् ॥ १५७ ॥

असावनुक्रोशालेपः सानुक्रोशमिवोत्पले ।

व्यावर्त्य कर्म तद्योग्यं शोच्यावस्थोपदर्शनात् ॥ १५८ ॥

अनुक्रोशालेपमाह । नाघ्रातमिति । मधुनि मये । त्वद्वि-
षामित्यस्य काकाचिन्यायात् स्त्रीभिरित्यनेन दोर्घिकास्त्रित्य-

नेन च सम्बन्धः । विशीर्षमिति अनुद्धृततया परिणामेन शु-
क्लतामुपगतमित्यर्थः, द्विषां पलायनादिति भावः ॥ १५७ ॥

असाविति । उत्पले सानुक्रोशमिव सकलणमिव यथा
स्थान्तया तस्योत्पलस्य योग्यं कर्म स्त्रीजनकर्तृकाघ्राणादिकं
व्यावर्त्य प्रतिषिध्य शोच्यावस्था अनुपभोगपूर्वकविशीर्षता
तस्या उपदर्शनात् प्रकाशनात् असावनुक्रोशाच्चेप इत्यन्वयः ।
आच्चेपस्यानुक्रोशजनकत्वादनुक्रोशाच्चेप इत्यर्थः । वस्तुतस्तु नी-
लोत्पलानुक्रोशेन तद्विषस्तत्र न सन्तीत्याच्चेपसूचनादनुक्रोशा-
च्चेपः, व्यपदेशकस्य व्यपदेश्यं प्रति साक्षात्परम्परया वा हेतुता-
सङ्गावस्यौचित्यादिति ध्येयम्, इत्यनुक्रोशनाच्चेप इति कश्चित्,
कश्चित् सानुक्रोशाऽऽयमाच्चेप इति पाठः ॥ १५८ ॥

अमृतात्मनि, पद्मानां देष्टरि स्निग्धतारके ।

मुखेन्दौ तव सत्यस्मिन्नपरेण किमिन्दुना ॥ १५९ ॥

इति मुखेन्दुराक्षिप्ते गुणान् गौणेन्दुर्वर्तिः ।

तत्समान् दर्शयित्वेह श्लिष्टान्तेपमाश्रयिः ॥ १६० ॥

श्लिष्टान्तेपमाह । अमृतात्मनीति । अमृतात्मनि अमृतस्ये-
वात्मा आह्लादकलस्ररूपं यस्य तस्मिन् अन्यत्रामृतमप्ये, तथा
पद्मानां देष्टरि सदृशे, अन्यत्र सङ्कोचके । तथा स्निग्धे तारके
चक्षुःकनीनिके यस्य तस्मिन् । अन्यत्र स्निग्धाः प्रेमास्पदानि
तारका अश्विन्यादयो यस्य तस्मिन् । अस्मिन् मुखेन्दौ मुख-
रूपे चन्द्रे सति अपरेणोन्दुना किं स मा तिष्ठत्वित्यर्थः ॥ १५९ ॥

इतीति । तत्समान् मुखेन्दुगुणमदृशान् । सादृश्यञ्चात्र
स्मिष्टैकशब्दप्रतिपाद्यत्वं । गौणेन्दुर्गोणलक्षणयेन्दुपदप्रतिपाद्यं
मुखं तदर्चिणो गुणान् अमृतात्मतादीन् दर्शयित्वा मुखेन्दु-
राचिष्टो निष्प्रयोजनत्वेन प्रतिषिद्धः । स्मिष्टाच्चेप इति स्मिष्टपद-
प्रतिपाद्यधर्मादर्शनपूर्वकत्वादिति भावः ॥ १६० ॥

अर्थो न सम्भूतः कश्चिन्न विद्या काचिदर्जिता ।

न तपः सञ्चितं किञ्चिद्गतञ्च सकलं वयः ॥ १६१ ॥

असावनुशयात्तेपो यस्मादनुशयोत्तरम् ।

अर्थार्जनादेर्व्यावृत्तिर्दर्शितेह गतायुषा ॥ १६२ ॥

अनुशयात्तेपमाह । अर्थ इति । अर्थो धनं कश्चित् सुवर्ण-
रजतभूम्याद्यन्यतमः ॥ १६१ ॥

असाविति । अनुशयोत्तरं सानुशयं यथा तथा यस्माद-
र्थार्जनादेर्व्यावृत्तिरभावो दर्शिता अतोऽसावनुशयात्तेप इत्य-
न्वयः ॥ १६२ ॥

किमयं शरदम्भोदः, किं वा हंसकदम्बकम् ।

रुतं नूपुरसंवादि श्रूयते तन्न तोयदः ॥ १६३ ॥

इत्ययं संशयात्तेपः संशयो यन्निवर्त्यते ।

धर्मेण हंसस्तुलभेनास्पृष्टघनजातिना ॥ १६४ ॥

संशयात्तेपमाह । किमयमिति । शरदम्भोदः शरत्का-
लीनः श्वेतो मेघः । हंसकदम्बकं शरत्समयात्मानसादागच्छतां
हंसानां श्रेणी । नूपुरसंवादि नूपुरशिञ्जितसदृशम् ॥ १६३ ॥

इत्ययमिति । अस्पृष्टघनजातिना मेघेभ्यो व्यावृत्तेन, हंस-
सुलभेन हंसमात्रगामिना धर्मेण नूपुरसंवादिरूपेण । संशयो
यन्निवर्त्यत इति, संशयस्याक्षेपः संशयाक्षेप इति षष्ठीतत्प-
रुषः ॥ १६४ ॥

चित्रमाक्रान्तविश्वोऽपि विक्रमस्ते न शास्यति ।

कदा वा दृश्यते त्वप्रिरुदीर्घस्य हविर्भजः ॥ १६५ ॥

अयमर्थान्तराक्षेपः प्रक्रान्तो यन्निवार्यते ।

विस्मयोऽर्थान्तरस्येह दर्शनात्तत्सधर्माणः ॥ १६६ ॥

अर्थान्तराक्षेपमाह । चित्रमिति । आक्रान्तविश्वोऽपि विश्वं
व्याप्नुवन्नपि ते विक्रमः प्रतापो न शास्यति विषयान्तराक्रमणे-
च्छाया न विरमति एतच्चित्रमद्भुतमित्यन्वयः । अर्थान्तरापन्या-
मेन चित्रत्वं प्रतिषेधति, कदावेति । कदा वा नैवेत्यर्थः ॥ १६५ ॥

अयमिति । तत्सधर्माणो विक्रमसदृशस्य अर्थान्तरस्योदीर्घ-
वक्त्रेस्पृष्टभावरूपस्य दर्शनाद्दर्शनातः, णिङन्तमिदं, प्रक्रान्तः
प्रस्तुतश्चित्रमितिपदप्रतिपाद्यो विस्मयो यन्निवार्यते, अतोऽर्था-
न्तरेण प्रकृतस्याक्षेपादर्थान्तराक्षेपोऽयम् ॥ १६६ ॥

न स्तूयसे नरेन्द्र । त्वं ददासीति कदाचन ।

स्वमेव मत्वा गृह्णन्ति यतस्त्वद्वनमर्थिनः ॥ १६७ ॥

इत्येवमादिराक्षेपो हेत्वाक्षेप इति स्मृतः ।

अनयैव दिशान्योऽपि विकल्पः शक्य ऊहितुम् ॥ १६८ ॥

इत्याक्षेपचक्रम् ॥

हेत्वाचेपमाह । न स्तूयस इति । स्वमेव मत्वा स्वस्य स्वत्वा-
स्पदमेव बुद्ध्वा । एतेन दातुरौदार्यातिशयो ध्वनितः ॥ १६७ ॥

इत्येवमादिरिति । स्वमेवेत्यादिहेतूपन्यासेन प्रस्तुतस्य नरे-
न्द्रस्तवस्याचेपाद्धेत्वाचेपोऽयं । पूर्वमुक्तः कारणाचेपस्तु कारण-
स्त्वेवाचेपो नतु कारणेनाचेप इति नानयोरैकरूप्यं । विकल्पो
भेदः ॥ १६८ ॥

ज्ञेयः सोऽर्थान्तरन्यासो, वस्तु प्रस्तुत्य किञ्चन ।

तत्साधनसमर्थस्य न्यासो योऽन्यस्य वस्तुनः ॥ १६९ ॥

अथार्थान्तरन्यासं लक्षयति । ज्ञेय इति । किञ्चन कि-
मपि वस्तु वाक्यार्थं प्रस्तुत्य प्रकृतत्वेनोपन्यस्य, तस्य प्रस्तुतवस्तुनः
साधने अप्रामाण्यासम्भवशङ्कानिरासाय सोपपत्तिकत्वसम्पा-
दने समर्थस्यान्यस्य कस्यचिदप्रस्तुतस्य वस्तुनो वाक्यार्थस्य यो
न्यासः सोऽर्थान्तरन्यासो ज्ञेय इत्यन्वयः । अत्र प्रस्तुत्येति क्वा-
प्रत्ययेन प्रथमं समर्थनीयस्य प्रस्तुतस्योपन्यासः पश्चात् सम-
र्थकस्याप्रस्तुतस्येत्यायातम्, एतच्च प्रायिकं विपरीत्यस्यापि द-
र्शनात्, यथा शिशुपालबधे । 'प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ
'विफलत्वमेति बहुसाधनता । अवलम्बनाय दिनभर्तुरभूत्
पतिष्यतः करसहस्रमपि' । अत्र सन्ध्यावर्णनस्य प्रस्तुतत्वादुक्त-
रार्द्धवाक्यार्थः समर्थनीयः पूर्वार्द्धवाक्यार्थस्तु समर्थकः । भोज-
राजस्त्वयं विपरीतार्थान्तरन्यास इत्याह । इत्यञ्च प्रस्तुतवा-
क्यार्थस्याप्रस्तुतवाक्यार्थेन समर्थनमर्थान्तरन्यास इति लक्षणं

बोध्यम् । अत्र च समर्थसमर्थकयोः सामान्यविशेषभाव आद-
 रणीयः, सच कश्चित् साधर्म्येण कश्चिद्वैधर्म्येण च भवति ।
 तदुक्तं प्रकाशकता । 'सामान्यं वा विशेषो वा तदन्येन सम-
 र्थते । यत्र सोऽर्थान्तरन्यासः साधर्म्येणेतरेण वा' इति । केचित्तु
 कार्यकारणयोरपि समर्थसमर्थकत्वेऽर्थान्तरन्यासमाहुः यथा,
 'पृथ्वि ! स्थिरा भव भुजङ्गम ! धारयैनां त्वं कूर्मराज ! तदिदं
 दितयं दधीथाः । दिक्कुञ्जराः ! कुरुत तन्नितये दिधीर्षामार्यः
 करोतु हरकार्मुकमाततज्यम्' । अत्र कारणभूतं हरकार्मुकात-
 तज्यीकरणं पृथ्वीस्थैर्यादेः कार्यस्य समर्थकम् । 'सहमा विद-
 धीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदम् । वृणते हि विमृ-
 श्यकारिणं गुणलुब्धाः स्वयमेव सम्पदः' । इत्यत्र सम्पद्वरणं
 कार्यं दृष्ट्वा विधानाभावस्य विमृश्यकारित्वरूपस्य कारणस्य
 समर्थकम् । अयन्तु वक्ष्यमाणहेतुलङ्कार एवेत्यन्ये । यत्र तु
 वाक्यार्थयोर्न सामान्यविशेषभावो न वा कार्यकारणवस्तुत्र
 साधारणधर्मयोरभिन्नत्वे प्रतिवस्तूपमा, भिन्नयोस्तयोर्विस्वानु-
 विम्बत्वे दृष्टान्त इति बोध्यम् । क्रमेण यथा 'धन्यामि वैदर्भिः !
 गुणैरुदारैर्यया समाकृत्यत नैपधोऽपि । इतः स्तुतिः का खलु
 चन्द्रिकाया यदध्विमप्युत्तरली करोति' । अत्र समाकर्षणमुत्तर-
 लीकरणञ्च क्रिया एकैवेति प्रतिवस्तूपमा । 'अविदितगुणापि
 सत्कविभणितिः कर्णेषु वमति मधुधाराम् । अनधिगतपरिम-
 लापि हि हरति दृष्टं मालतीमाला' । अत्र कर्णे मधुधारावम-
 नस्य नेत्रहरणस्य च साम्यमेव मलैकरूप्यमिति दृष्टान्तः ॥१६६॥

विश्वव्यापी विशेषस्थः श्लेषाविद्धो विरोधवान् ।

अयुक्तकारी युक्तात्मा युक्तायुक्तो विपर्ययः ॥ १७० ॥

इत्येवमादयो भेदाः प्रयोगेष्वस्य लक्षिताः ।

उदाहरणमालैषां रूपव्यक्तौ निदर्शयते ॥ १७१ ॥

एवमर्थान्तरन्यासस्य सामान्यलक्षणमुक्त्वा समर्थकार्यभेदेन कतिचिद्धेदान् दर्शयन्नाह । विश्वव्यापीति : विश्वव्यापी सर्वत्र गम्ययोग्यः । विशेषस्थोऽसर्वविषयः । श्लेषाविद्धः श्लिष्टविशेषणसमन्वितः । विरोधवान् विरुद्धधर्मदयवान् । अयुक्तकारी स्वभावत एवासत्कर्मकर्त्ता । युक्तात्मा आचिद्येन युज्यमानस्वरूपः, युक्तार्थ इति कचित्पाठः । युक्तायुक्तः युक्तोऽप्ययुक्तकारी । विपर्ययः अयुक्तकार्याद्विपर्ययविपरीतः अयुक्तः सन्नयुक्तकारीत्यर्थः । एते चाष्टविधाः समर्थकार्यभेदाः । आदिना भोजराजाद्युक्तानामनौकप्रत्यनौकादीनां ग्रहणम् । एषाञ्च योगार्थबलादेव लक्षणलाभ इति लक्षणमल्लवोदाहरणानि दर्शयन्नाह उदाहरणमालैषामिति । रूपव्यक्तौ स्वरूपप्रदर्शनाय ॥ १७० ॥ १७१ ॥

भगवन्तौ जगन्नेत्रे हृर्याचन्द्रमसावपि ।

पश्य गच्छत एवास्तं, नियतिः केन लङ्घ्यते ॥ १७२ ॥

क्रमेणोदाहरति । भगवन्ताविति । भगवन्तौ ऐश्वर्यवीर्याद्यतिशयवन्तौ, जगन्नेत्रे जगत्प्रकाशकौ । नियतिरिति, अत्र

ब्रह्मादिकोटपर्यन्तानां नियत्यधीनत्वमिति समर्थकस्तु-
पादार्थो विश्वव्यापी, तेन च सामान्येन पादत्रयगतविशेषार्थः
शेषपक्षिकः कृतः ॥ १७२ ॥

पयोमुचः परीतापं हरन्त्येव शरीरिणाम् ।

नन्वात्मलाभेमहतां परदुःखोपशान्तये ॥ १७३ ॥

पयोमुच इति । परीतापमिति, (प्रादेर्घणि बज्जलमिति)
दीर्घः । आत्मलाभः शरीरपरिग्रहः । अत्र महतामेवैतादृशी-
रीतिर्न प्राणिमात्रस्येति विशेषस्थता । अत्रापि सामान्येन
विशेषसमर्थनम् ॥ १७३ ॥

उत्पादयति लोकस्य प्रीतिं मलयमारुतः ।

ननु दाक्षिण्यसम्पन्नः सर्व्वस्य भवति प्रियः ॥ १७४ ॥

उत्पादयतीति । दाक्षिण्यसम्पन्नो दक्षिणदिगं १ः अ-
थच सारख्यादिगुणवान् इति शेषावष्टम्भेनैवात्तरार्द्धार्थः सम-
र्थक इति शेषाविद्धः, अत्रापि समर्थसमर्थकयोः सामान्य-
विशेषता ॥ १७४ ॥

जगदानन्दयत्येव मलिनोऽपि निगाकरः ।

अनुगृह्णाति हि परान् सदोषोऽपि द्विजेश्वरः ॥ १७५ ॥

जगदिति । मलिनोऽपि कलङ्कितोऽपि । अनुगृह्णाति
अनुगृहेणोपकरोति, सदोषोऽपि दूषणवानपि, द्विजेश्वरो

ब्राह्मणश्रेष्ठः, निशाकरस्यापि द्विजराजत्वेन सामान्यरूपोऽयं
समर्थकः । एष च सदोषत्वानुग्रहोपकारकत्वरूपविरुद्धधर्मद्वय-
वान्, नहि सदोषा जना उपकुर्वन्तीति विरोधात् । अत्र
सदोषोऽपीतिपदस्य सरात्रिरपि सदूषणोऽपीत्यर्थद्वयेन श्लेषम-
न्वात् श्लेषाविरुद्धत्वमाशङ्कितमन्यैः तत्र रुचिरं तादृशश्लेषस्य
प्रकृतानुपयोगित्वेनानभ्युपगमात् मलिनत्वसदूषणत्वयोरेव सम-
र्थसमर्थकयोः साधर्म्यात् ॥ १७५ ॥

मधुपानकलात्कण्ठान्निर्गतोऽप्यलिनां ध्वनिः ।

कटुर्भवति कर्णस्य कामिनां, पापमोदृशम् ॥ १७६ ॥

मधुपानेति । मधुपानेन कलात् सुस्वरात् कण्ठान्निर्गतो-
ऽपि तादृशकण्ठनिर्गतत्वान्मधुरोऽपीत्यर्थः । कामिनां विरहि-
णाम् । पापमोदृशमिति, ईदृशं सुखदवस्तुनोऽपि दुःखदत्वम-
स्यादकम् । अत्र सामान्यस्य पापरूपसमर्थकार्यस्य मधुरस्या-
ऽपि भ्रमरध्वनेः कटुत्वसम्पादनादयुक्तकारिता ॥ १७६ ॥

अयं मम दहत्यङ्गमभोजदलसंस्तरः ।

ऊताशनप्रतिनिधिर्दाहात्मा ननु युज्यते ॥ १७७ ॥

अयमिति । अभोजदलसंस्तरः अभोजदलकल्पिता शय्या ।
नैतदयुक्तमित्याह ऊताशनप्रतिनिधिरिति, दाहस्तापकता आ-
त्मा स्वभावो यस्य सः । अत्र ऊताशनप्रतिनिधिर्दाहकत्वस्वभा-
वोयुक्त इति समर्थकस्य युक्तात्मता ॥ १७७ ॥

क्षिणोतु कामं शीतांशुः किं वसन्तो दुनोति माम् ।

मलिनाचरितं कर्म सुरभेर्विख्यातम् ॥ १७८ ॥

क्षिणोलिति । क्षिणोतु हिनस्तु, शीतांशोः कलङ्कित्वात् परहिंसनं युक्तमित्यर्थः । वसन्तः पुनः किं कथं दुनोति नैतद्व्या-
य्यमिति सामान्यार्थेन द्रढयति मलिनाचरितमिति मलिनेन
कलङ्किना अथच पापिना, सुरभेर्विख्यातस्य अथच वस-
न्तस्य । तथाच, मधौ कामदुघायाच्च विख्याते सुरभिर्द्वयोरिति
कोषः । असाम्प्रतमयुक्तम् । अत्रोक्तगृह्यापि सुरभेरपकृष्ट-
कर्मकरणाद्युक्तायुक्ता । किञ्चात्र मलिनसुरभिश्चन्दयोः स्नि-
हत्वात् शेषाविद्धतापि तदनयोः सङ्करः ॥ १७८ ॥

कुमुदान्यपि दाहाय, किमयं कमलाकरः ।

नहीन्दुगृह्येपूग्रेषु सूर्यगृह्ये मृदुर्भवेत् ॥ १७९ ॥

इत्यर्थान्तरन्यासचक्रम् ।

कुमुदान्यपोति । अपिना शीतांशुबोधितत्वेन शीतलानां
दाहकत्वमत्याश्चर्यमिति ध्वनितं । किमयमिति जगदाहक-
सूर्यबोधितत्वेन दाहस्वभावस्य कमलाकरस्य विरहिजनदाह-
कत्वं नाश्चर्यमित्यर्थः । कमलाकरः कमलानीत्यर्थः कुमुदा-
नोति प्रक्रमात् । नहीन्दुगृह्येऽपि । गृह्यः पक्षः (पदपञ्च-
परतन्त्रेषु ग्रह इति क्यः) अत्र अयुक्तसौवायुक्तकर्मकरणमिति
अयुक्तकारि, युक्तात्म, युक्तायुक्तेति त्रितयादिपर्ययः । एतानि
साधर्म्येणोदाहरणानि, (वैधर्म्येण यथा, “इत्यमाराध-

मानोऽपि क्रियाति भुवनत्रयम् । शाम्येत् प्रत्यपकारेण नोप-
कारेण दुर्जनः” इति । अवाराधनापकारयोः समर्थसम-
र्थकधर्मयोर्विरोधित्वं, प्रदेशस्यताख्योऽयं भेदः दुर्जनस्य सार्व-
त्रिकत्वाभावात् ॥ १७८ ॥

शब्दोपात्ते प्रतीते वा सादृश्ये वस्तुनोद्देश्योः ।

तत्र यद्भेदकथनं व्यतिरेकः स कथ्यते ॥ १८० ॥

अथ व्यतिरेकं लक्षयति । शब्दोपात्त इति । द्वयोर्वस्तुना-
रूपमानोपमेययोः सादृश्ये शब्दोपात्ते साधारणधर्मवाचक-
शब्दप्रयोगेण स्रष्टितिवोधिते तथा प्रतीते वा साधारणधर्मवाच-
कस्यानुपादानात् पर्यालोचनायावगते वा सति, तत्रेति, न तत्र
करुणा हेतु, रित्यादिवत् पृष्ठार्थे सप्तमी तयोरित्यर्थः, तयोरुप-
मानोपमेययोर्यद्भेदकथनं केनचिदसाधारणधर्मान्तरेणोपमा-
नादुपमेयस्योत्कर्षायापकर्षाय वा वैधर्म्यप्रतिपादनं स व्यतिरेकः
कथ्यत इत्यन्वयः । असाधारणधर्मान्तरञ्च उत्कर्षापकर्षहेतु-
भूतं तच्च क्वचिदुपात्तं क्वचिदनुपात्तञ्च भवति तेन व्यतिरेकस्य
भेदचतुष्टयमन्यैरुक्तं ज्ञेयं, तथाहि अकलङ्कं मुखं तस्या न
कलङ्की विधुर्यथा, इत्यादौ अकलङ्कत्वकलङ्कित्वरूपहेतुद्वयो-
पादानादेकः, प्रत्येकानुपादानात् द्वौ, समुदायानुपादानादेक
इति त्वारोभेदाः । भेदकथनञ्च क्वचिन्नजादिवाचकप्रयो-
गेण क्वचिद्विरुद्धधर्मापादानमात्रेण च शाब्दं सम्भवति, क्वचिच्च
पर्यालोचनागम्यम्, एतच्च वक्ष्यमाणोदाहरणेषु स्पष्टीभविष्यति ।

इत्युपोपमानादुपमेयस्योत्कर्षोऽपकर्षो वा वैचित्रविशेषजनक-
तया प्रतिपाद्यमानोव्यतिरेक इति लक्षणम्, तत्रोत्कर्षव्यतिरे-
कस्य वक्ष्यमाणोदाहरणानि, अपकर्षव्यतिरेकस्य यथा, 'चीणः
चीणोऽपि शशी भूयोभूयोऽभिवर्द्धते नित्यम् । विरम प्रमीद
सुन्दरि ! यौवनमनिवर्त्ति यातस्तु' । अत्रोपमेययौवनस्योपमान-
चन्द्रापेक्षयापकर्षः । यथा वा 'हनूमदाद्यैर्यशसा मया पुन-
र्दिष्टां हसैर्दूतपथः मितोक्तः' । अत्र यशस्विहनूमदाद्यपेक्षया
दैत्यफलामन्यादकतया नलस्यायशस्वितादपकर्षः ॥ १८० ॥

धैर्यलावण्यगाम्भीर्यप्रमुखैस्त्वमुदन्तः ।

गुणैस्तुल्योऽसि, भेदस्तु वपुर्वैदृशेन ते ॥ १८१ ॥

इत्येकव्यतिरेकोऽयं, धर्मैकैकत्र वर्त्तिना ।

प्रतीतिविषयप्राप्तेर्भेदस्योभयवर्त्तिनः ॥ १८२ ॥

इत्थं व्यतिरेकस्य सामान्यलक्षणमुक्त्वा बहुप्रभेदस्य प्रथमं
शब्दोपात्तमादृशप्रभेदान् क्रमेण दर्शयन्नेकव्यतिरेकमाह ।
धैर्येति । धैर्यं पाण्डित्यमनुकृतिवेलत्वञ्च, लावण्यं भौन्दर्यं
लवणाक्तजलमयत्वञ्च, गाम्भीर्यं दुर्बोधाशयत्वं गभीरत्वञ्च, गा-
म्भीर्येत्यत्र माहात्म्येति कश्चित्पाठः । तत्र माहात्म्यं महाशयत्वं
विपुलत्वञ्च । भेदस्त्विति भेदोवैधर्म्यम्, ईदृशेन अतिसुन्दरकर-
चरणादिमता । अत्र धैर्यादिसाधारणधर्मप्रयोगात् सादृश्यं
शब्दम् । उपमेयमात्रनिष्ठेन च शब्देन विलक्षणवपुस्तलधर्म-
णाप्रसूतात् समुद्रात् प्रसूतस्य राज्ञ उत्कर्षः ॥ १८२ ॥

इत्येकेति । इत्यस्मिन् श्लोके एकत्र वर्त्तिना एकस्मिन्नुपमेय
एव वर्त्तमानेन धर्मेण सुन्दरवपुश्चलरूपेण उभयवर्त्तिन
उपमानोपमेयनिष्ठस्य भेदस्य उत्कर्षापकर्षरूपवैधर्म्यस्य उप-
मेयोत्कर्षस्य उपमानापकर्षस्य चेत्यर्थः प्रतीतिविषयप्राप्तेः
प्रतीयमानत्वाद्धेतोरयमेकव्यतिरेक इत्यन्वयः । अत्र विषयपदं
विषयत्वपरम् । एकमात्रनिष्ठधर्मेणोभयोर्मियोव्यतिरिच्यमा-
नत्वादेकव्यतिरेक इति वर्त्तुलार्थः ॥ १८२ ॥

अभिन्नवेलौ गम्भीरावम्बुराशिर्भवानपि ।

असावञ्जनसङ्काशस्त्वन्तु चामीकरद्युतिः ॥ १८३ ॥

उभयव्यतिरेकोऽयमुभयोर्भेदकौ गुणौ ।

कार्णथं पिशङ्गता चोभौ यत्पृथग्दर्शिनाविह ॥ १८४ ॥

उभयव्यतिरेकमाह । अभिन्नवेलाविति । अभिन्नवेलौ
अनुसङ्घितमर्यादौ । असावम्बुराशिरञ्जनसङ्काशः श्यामत्वान्
मलिनः, त्वन्तु चामीकरद्युतिः सुवर्णकान्तिः । अत्र भवानिति
त्वमिति च प्रक्रमभङ्गः सोढव्यः ॥ १८३ ॥

उभयेति । अत्रोपमानोपमेयोभयगतावेव निकर्षोत्कर्ष-
बोधकौ अञ्जनसङ्काशत्वचामीकरद्युतित्वरूपभेदकावुपात्तावि-
त्युभयव्यतिरेकोऽयम् ॥ १८४ ॥

त्वं समुद्रश्च दुर्वारौ महासत्त्वौ सतेजसौ ।

अयन्तु युवयोर्भेदः स जज्ञात्मा पटुर्भवान् ॥ १८५ ॥

स एष श्लेषरूपत्वात् सश्लेष इति गृह्यताम् ।

साल्पेपस्य सहेतुस्य दर्शयते तदपि द्वयम् ॥ १८६ ॥

सश्लेषव्यतिरेकमाह । त्वमिति । दुर्वारावित्यादि, दुर्वार-
रत्नमनभिभवनीयत्वमवार्थपूरत्वञ्च, सत्त्वं गुणविशेषस्तिमिप्रभृ-
तिजन्तुश्च, तेजः प्रतापोवाडवाग्निश्च, जडात्मा जलमयत्वात्
शीतलस्वभावोमुखंश्च, पटुस्तीक्ष्णो निपणश्च ॥ १८५ ॥

स एष इति । श्लेषरूपत्वात् जडात्मेतिपटुरितिस्त्रिष्टुभे-
दकधर्मद्वयसम्पादितत्वात् । न चात्र दुर्वारावित्यादिमाधा-
रणविशेषणानामपि स्त्रिष्टुत्वेन सश्लेषत्वमस्येति वाच्यं तादृश-
विशेषणानां सादृश्यनिर्व्वाहकतया शब्दार्थान्यतरश्लेषाव्यभि-
चारित्वेन सर्वत्रापि सश्लेषत्वापत्तेः तस्माद्भेदकविशेषण-
स्यैव सश्लेषत्वेन सश्लेषत्वव्यपदेशः । अत्र प्रस्तुताप्रस्तुतगोहृत्क-
र्षकापकर्षकविशेषणद्वयस्यैव स्त्रिष्टुत्वं, कचिदेकतरनिर्णयविशेषणस्य
स्त्रिष्टुत्वेऽप्ययं भवति यथा एतत्पक्षस्यैव, तथापि भवतः कक्षां
जडात्मा नायमर्हतीत्युत्तरार्द्धपाठे, अत्रापमानमात्रगतं जडा-
त्मेति स्त्रिष्टुविशेषणम् । इत्थं भेदकविशेषणस्यैकगतत्वेनोभय-
गतत्वेन स्त्रिष्टुत्वेन च भेदत्रयमुक्त्वा पुनरपि भेदद्वयमाह ।
साल्पेपस्येति । आल्पेपः विरुद्धधर्मान्तरोपन्यासेन सादृश्यप्रति-
षेधः तत्सहितः । सहेतुकः हेतूपन्यासेन साध्यमानः, हेतु-
स्यात्र हेत्वर्थविहितपञ्चम्यादिविभक्त्यन्तपदप्रतिपाद्यरूपः अत-
एव हेतुविशेषणप्रयोगे न सहेतुकव्यतिरेकः ॥ १८६ ॥

स्थितिमानपि धोरोऽपि रत्नानामाकरोऽपि सन् ।

तव कक्षां न यात्येव मलिनोमकरालयः ॥ १८७ ॥

कमेणोदाहरति । स्थितितीति । अत्र मलिनत्वरूपविरुद्ध-
धर्मप्रयुक्तसादृश्यात्तेषां प्रस्तुतस्योत्कर्ष इति सात्तेष्व्यतिरेकः,
नचात्तेषु एवायमिति वाच्यं तस्यात्राङ्गतया व्यपदेशकत्वाभा-
वात् ॥ १८७ ॥

वहन्नपि महीं कृत्स्नां सशैलद्वीपसागराम् ।

भर्तृभावाद्भुजङ्गानां शेषस्त्वत्तो निरुध्यते ॥ १८८ ॥

वहन्नपीति । भुजङ्गानां सर्पाणाम्, अथच विटानां । नि-
रुध्यते निरुद्धीभवति । त्वत्त इति सार्थाद्धीयत इत्यादिवद-
पादानसंज्ञकस्याऽपि कर्तृत्वविवक्षया निरुध्यत इति कर्मणि
प्रयोगः । अत्र भर्तृभावादिति पञ्चम्यन्तपदप्रतिपाद्येन हेतुना
प्रस्तुताप्रस्तुतयोक्तुर्धनिकर्षबोध इति सहेतुव्यतिरेकः ॥ १८८ ॥

शब्दोपादानसादृश्यव्यतिरेकोऽयमीदृशः ।

प्रतीयमानसादृश्योऽप्यस्ति सोऽप्यभिधीयते ॥ १८९ ॥

इत्थं शब्दोपादानसादृश्यव्यतिरेकमुक्त्वा प्रतीयमानसादृश्य-
व्यतिरेकं दर्शयन्नाह । शब्दोपादानेति । शब्दस्य साधारण-
धर्मप्रतिपादकपदस्योपादानेन यत् सादृश्यं तत्पूर्व्यकोव्यति-
रेक ईदृशः निरुक्तस्वरूपः । शब्द उपादानं प्रतिपादको यस्य

तादृशं सादृशं यत्रेति केचित् । प्रतीयमानेति, प्रतीयमानं
साधारणधर्माप्रयोगेऽपि सामर्थ्यादवगम्यमानं सादृशं यत्र सः
साधारणधर्माप्रयोगाभावेऽपि प्रसिद्धसादृश्यरूपमानोपमेय-
योर्भेदकथनरूप इत्यर्थः । तादृशो व्यतिरेकोऽप्यस्ति सम्भवति,
सोऽप्यभिधीयते अनन्तरमेव दर्शते ॥ १८८ ॥

त्वन्मुखं कमलञ्चेति द्वयोरप्यनयोर्भिदा ।

कमलं जलसंरोहि त्वन्मुखं त्वदुपाश्रयम् ॥ १८९ ॥

अभ्रूविलासमस्पृष्टमदरागं मृगेक्षणम् ।

इदन्तु नयनद्वन्द्वं तव तद्गुणभूषितम् ॥ १९० ॥

त्वन्मुखमिति । इतीति भिदाया विशेषणम् एषेत्यर्थः,
जलसंरोहि सलिलोत्पन्नम्, त्वदुपाश्रयं तन्मात्रनिष्ठम् । विभि-
न्नापादानत्वात्त्वन्मुखकमलयोर्भेद इत्यर्थः । अत्र साधारण-
धर्माप्रयोगान्मुखकमलयोः सादृश्यमशब्दमपि प्रसिद्धत्वात्
प्रतीयते ॥ १८९ ॥

अभ्रूविलासमिति । अस्पृष्टमदरागमप्राप्तमद्यपानकृतलौ-
हित्यं । मृगेक्षणं मृगस्य चक्षुः । तद्गुणभूषितं तैर्भ्रूविलासा-
दिभिर्गुणैरलङ्कितम् । अत्रापि विरुद्धधर्माच्चप्रयोगात् सादृ-
श्यमार्थम् ॥ १९० ॥

पूर्वस्मिन् भेदमात्रेतिरस्मिन्नाधिक्यदर्शनम् ।

सदृशव्यतिरेकश्च पुनरन्यः प्रदर्शयते ॥ १९१ ॥

उदाहरणद्वयदर्शनायाः प्रयोजनं दर्शयति । पूर्वस्मि-
न्निति । पूर्वस्मिन् तन्मुखमित्याद्युदाहरणे, भेदमात्रेक्ति-
रिति नतु प्रस्तुतस्योत्कर्षोक्तिरित्यर्थः उत्कर्षबोधकवैधर्म्या-
नुपादानादत्रोत्कर्षस्य व्यङ्ग्यत्वमेवेति भावः । भेदस्यात्र कारण-
भेदरूपः । उक्तञ्च, अयमेव हि भेदोभेदहेतुर्वा यदिरुद्ध-
धर्माध्यासः कारणभेदश्चेति । नच जलसंरोहीत्यस्य जड-
संरोहीतिशिष्टतया जडोपादानात् कमलादजडोपादानस्य
मुखस्योत्कर्षः शब्दादेवोपस्थित इति कथं भेदमात्रेक्तिरित्यु-
क्तमिति वाच्यम्, तात्पर्याभावेन जलपदस्य जडार्थबोधक-
त्वाभावात् वस्तुतस्तु जलसंरोहीत्यत्र नीरसंरोहीत्येव पठनी-
यम् । अस्मिन्निति । अस्मिन्नन्तरोक्ते अभूविलासमित्यादिपद्ये,
आधिक्यदर्शनम् उपमानोपमेयनिकर्षोत्कर्षबोधकविशेषणैरुप-
मेयस्योत्कर्षमात्रप्रतिपत्तिः नतु साधारणविशेषणमहि सा-
दृश्यप्रतिपत्तिरिति । भेदस्यात्र द्वयोर्विरुद्धधर्मवन्तया प्रती-
यते नतु स्फुटशब्देनाभिधीयते । इत्थं विरुद्धधर्मप्रयोगेण
नञादिवाचकशब्देन वा स्फुटभेदव्यतिरेकं प्रदर्शय सद्दृशध-
र्मात्रप्रयोगेणास्फुटभेदव्यतिरेकं दर्शयति । सद्दृशव्यतिरेक-
श्चेति, सद्दृशेन सद्दृशधर्मात्रप्रयोगेण व्यतिरेक आधिक्यं
सद्दृशव्यतिरेक इत्यर्थः ॥ १८२ ॥

तन्मुखं पुण्डरीकञ्च फुल्ले सुरभिगन्धिनी ।

भ्रमद्भ्रमरमम्भोजं लोलनेत्रं मुखन्तु ते ॥ १८३ ॥

सदृशव्यतिरेकोऽपि सादृश्यस्य शब्दोपात्तत्वेन प्रतीयमानत्वेन च द्विविधस्तत्र शब्दोपादानसादृश्यभेदमुदाहरति । तन्मुखमिति । फुल्लत्वं स्मितशोभितत्वं विकसितत्वञ्च । अत्र फुल्लसुरभिगन्धितयोः साधारण्यात् सादृश्यं शब्दोपात्तं । भ्रमदिति, भ्रमङ्गमरत्वं लोलनेत्रत्वञ्च धर्मादयमसाधारणमपि बिम्बानुबिम्बतया सदृशमेव नतु विरुद्धं, तेन च मुखपुण्डरीकयोर्भेदः प्रतीयत एव परन्तु विरुद्धधर्मापादानेन यथा स्फुटतरः, नात्र तथेति युज्यत एव भेदविधानम् अत्र भ्रमरापेक्षया नेत्रस्योत्कर्षः पर्यालोचनया प्रतीयत इति मुखस्याधिक्याल्लक्षणसमन्वयः ॥ १८३ ॥

चन्द्रोऽयमम्बरोत्तमो हंसोऽयं तोयभूषणम् ।

नभोनक्षत्रमालीदमत्कुम्भकुमुदं पयः ॥ १८४ ॥

प्रतीयमानशैक्वादिसाम्ययोश्चन्द्रहंसयोः ।

कृतः प्रतीतशुद्धोश्च भेदोऽस्मिन् वियदम्भसोः ॥ १८५ ॥

पूर्वत्र शब्दवत्साम्यमुभयत्रापि भेदकम् ।

भृङ्गनेत्रादि तुल्यं, तत् सदृशव्यतिरेकता ॥ १८६ ॥

प्रतीतसादृश्यं सदृशव्यतिरेकमुदाहरति । चन्द्र इति । इदमिति काकाचिन्त्यायान्नभःपयमोर्विशेषणं । नभो नक्षत्रमालीदमिदमुत्कुमुदं पय इत्यपि कश्चित्पाठः ॥ १८४ ॥

अत्र प्रतीयमानसादृश्यत्वं सदृशव्यतिरेकत्वञ्च सङ्गमयति ।

प्रतीयमानेति । अस्मिन् पद्ये प्रतीयमानं वाचकाभावेऽपि प्रसिद्धत्वादवगम्यमानं यत् शोक्त्यादि आदिना सितपक्षघ्नो-
भितत्वादीनां ग्रहणं । तेन साम्यं ययोस्तादृशयोश्चन्द्रहंसयो-
रुपमानोपमेयभूतयोः, तथा प्रतीता शुद्धिर्विस्वानुबिम्बत्व-
बोधिका स्वच्छता ययोस्तथाविधयोर्वियदम्भसोश्च आश्रय-
तया उपमानोपमेयधर्मभूतयोरित्यर्थः, भेदः कृतः प्रद-
र्शित इत्यन्वयः । अयमर्थः साधारणधर्माप्रयोगात् प्रतीय-
मानमादृशयोश्चन्द्रहंसयोः स्वच्छतासाधर्म्येण सदृशाभ्यां विय-
दम्भोरूपविभिन्नधर्माभ्यां व्यतिरेचनं प्रदर्शितमिति प्रतीय-
मानमादृशव्यतिरेकस्य सदृशव्यतिरेकाख्योभेद इति । अत्र
पूर्वार्द्धान्ते वियदम्भोरिति, उत्तरार्द्धान्ते चन्द्रहंसयोरिति
पाठो न मनोरमः ॥ १६५ ॥

पूर्वत्रेति । पूर्वत्र तन्मुखमित्यादिश्लोके शब्दवत् शब्दविशिष्टं
साम्यं फुल्ले इति सुरभिगन्धिनी इति च साधारणधर्मबोधक-
शब्दाभ्यां मुखपुण्डरीकयोः सादृश्यं प्रतिपादितमिति शब्दे-
पादानसादृश्याऽयं सदृशव्यतिरेक इत्यर्थः । उभयत्र सदृश-
व्यतिरेकत्वं सङ्गमयति उभयत्रापीति, उभयत्रापि श्लोकद्वयेऽपि
तुल्यं कृष्णत्वादिना स्वच्छत्वादिना च प्रणिधानगम्यसादृश्यं
भङ्गनेत्रादि आदिना वियदम्भोरग्रहणं, भेदकम् उपमानोपमे-
ययोर्भिन्नत्वप्रतिपादनेन निकर्षात्कर्षबोधकं, तत्तस्मात् सदृश-
व्यतिरेकतेत्यन्वयः । अन्ये त्वेवंविधस्थले उत्कर्षनिकर्षयोः स्फुट-
प्रतीतेरभावात् तस्या एव च व्यतिरेकव्यपदेशस्य जीवातुभूत-

त्वान्न व्यतिरेकत्वमुचितं किन्तु धर्मयोर्विभानुविम्बत्वादुपमा-
ध्वनिरेवायमिति वदन्ति ॥ १६६ ॥

अरत्नालोकसंहार्यमवार्यं सूर्यरश्मिभिः ।

दृष्टिरोधकरं यूनां यौवनप्रभवं तमः ॥ १६७ ॥

सजातिव्यतिरेकोऽयं, तमोजातेरिदं तमः ।

दृष्टिरोधितया तुल्यं, भिन्नमन्यैरदर्शयत् ॥ १६८ ॥

व्यतिरेकचक्रम् ।

सजातिव्यतिरेकमाह । अरत्नालोकेति । दृष्टिरोधकर-
मिति, दृष्टिश्चुर्ज्ञानञ्च, तमोमोहोऽन्धकारश्च, स्नेपवशादेव
तमःपदेनोपमानोपमेयभूततमोदयप्रतिपादनात् सामान्यलक्ष-
णसमन्वयः, व्यञ्जनया उपमानतमःप्रतीतेरत्र व्यतिरेक इति
केचित् । अत्र दृष्टिरोधकरमिति विशेषणस्योभयवृत्तित्वात्
सादृश्यं शाब्दं । अरत्नालोकेत्यादिविशेषणद्वयस्योपभयमात्र-
वृत्तित्वाद्भेदकम्, एतदेव दर्शयति सजातिव्यतिरेकोयमिति
समाना जातिर्यस्य स सजातिः सजातितोव्यतिरेचनं सजातिव्य-
तिरेक इत्यर्थः । इदं प्रसृतं यौवनप्रभवं तमः, तमोजातेर्ज्ञान-
प्रतिबन्धकत्वरूपतमस्त्वधर्मवतोऽप्रसृततमःसामान्यस्य दृष्टिरो-
धितया दृष्टिरोधित्वरूपसाधारणधर्मसमन्वितया तुल्यं, तथा
अन्यैः अरत्नालोकेत्याद्यसाधारणधर्मभिन्नञ्च कृत्वा यददर्श-
यत् सजातिव्यतिरेकोऽयमित्यन्वयः । अत्र अन्यैरिति वङ्ग-

वचनेन अहोरात्रवृत्तित्वादीनां परिग्रहः अन्यथा विरुद्ध-
धर्मादयस्त्वैवोपादानाद्भवचनानुपपत्तेः । भिन्नमित्यनेनान्वये
च तमोजातेरित्यस्य विपरिणामेन पञ्चम्यन्तता ज्ञातव्या, अन्ये
तु तम एव तम इति स्मिष्टरूपकमिदं विरुद्धधर्मापादाना-
दधिकाररूढवैशिष्ट्यमित्याहुः ॥ १६७ ॥ १६८ ॥

प्रसिद्धहेतुव्यावृत्त्या यत्किञ्चित् कारणान्तरम् ।

यत्र स्वाभाविकत्वम्बा विभाव्यं, सा विभावना ॥ १६९ ॥

विभावनां लक्षयति । प्रसिद्धेति । यत्रेति वैचित्रे इत्यर्थः ।
प्रसिद्धस्य सामान्यतोलोकविख्यातस्य न तु तात्त्विककारण-
तापन्नस्य हेतोर्व्यावृत्त्या असद्भावप्रदर्शनेन यत्किञ्चिदतिगूढं
कारणान्तरं यत्र वैचित्रे विभाव्यं फलोत्पत्त्यनुपपत्त्या निपु-
णाभिनिवेशेनानुसन्धानीयं, तथा स्वाभाविकत्वम्बा निपुणानु-
सन्धानेनापि कारणान्तराप्रतीतेः फलस्य स्वतःसम्पद्यमान-
त्वम्बा विभाव्यं, सा द्विविधवैचित्र्यरूपा विभावनेति योजना,
इत्यस्य विना प्रसिद्धहेतुमुत्पन्नस्य फलस्य गूढकारणान्तरवि-
भावनजन्यं कारणान्तरानुपलब्ध्या नैसर्गिकत्वनिश्चयजन्यं वा
वैचित्र्यं विभावनेति लक्षणं, ततश्च कारणान्तरं स्वाभाविकत्वं
वा विभाव्यतेऽस्यामित्यधिकरणप्रत्ययान्तो योगरूढोऽयं वि-
भावनाशब्दः अलङ्कारमंजानां प्रायेण योगरूढत्वात् । न-
व्यास्तु कारणाभावे फलोत्पत्तिवर्णनं विभावनेत्याहुः तच्च
विभावनेतिसंज्ञाया नान्वर्त्यतेति नैतत् सम्यक् । अत्र कार-

णान्तरञ्च कचिच्छाब्दं, यथा, “अनायासकृशं मध्यमशङ्कत-
रले दृशौ । अभूषणमनोहारि वपुर्वयसि सुभ्रुवः” । इति, अत्र
वयोरूपं कारणान्तरमुक्तं तस्य च कारणतयाऽनिर्देशादिभा-
व्यत्वं । कचिदार्थं, यथोदाहरिष्यते अपीतजीवकादम्बमि-
त्यादि, अत्र शरत्कालरूपकारणान्तरमनुपात्तं विभावनीयं ।
स्वाभाविकत्वमपि कचिच्छाब्दं यथा, वक्त्रं निमग्नसुरभीत्यादि
कचिच्चार्यं यथा, अनञ्जितामिता दृष्टिरित्यादि । प्रसिद्धका-
रणाभावस्य कचिच्छाब्दः, यथा, अपीतजीवेत्यादि । कचि-
च्चार्यः यथा वक्त्रं निमग्न्यादि । यत्र तु कारणविरुद्धमद्वा-
वेन कारणाभावप्रतिपादनं तत्रापीयं भवति परन्तु न स्फुट-
तरा, यथा, यः कौमारहरः स एव हि वरस्ता एव चैत्रचपा-
स्ते चेन्मीलितमालतीसुरभयः प्रौढाः ककुम्भानिलाः । सा
चैवास्मि तथापि तत्र सुरतव्यापारलीलाविधौ रेवारोधमि-
वेतस्योतहतले चेतः समुत्कण्ठते । इति, अत्रोत्कण्ठाका कार्यस्य
प्रसिद्धहेतूनां पत्यभावादीनामभावोविरुद्धेन पत्यादसद्भावेन
प्रतिपादित इति नात्र स्फुटत्वमस्याः अत एवात्र प्रकाशकता,
अत्र स्फुटान कश्चिदलङ्कार इत्युक्तं ॥ १८८ ॥

अपीतजीवकादम्बमसंमृष्टामलाम्बरम् ।

अप्रसादितशुद्धाम्बु जगदासीम्बनोहरम् ॥ २०० ॥

तत्र कारणान्तरविभावनामुदाहरति । अपीतेति । अ-
पीताः मधून्यपीतवन्नोऽपि जीवा मत्ताः कादम्बाः कलहंसा

यत्र तत् । अपीतेति, भोजनार्थत्वात् पिवतेः कर्त्तरि क्तः ।
तथा असंस्पृष्टमपि अमलमम्बरं यत्र तत् । अप्रमादितं कत-
कादिना प्रमादमप्रापितमपि शुद्धं स्वच्छमम्बु यत्र तत् ।
अत्र पानं चीवत्वस्य, मार्जनममलत्वस्य, प्रमादनं शुद्धत्वस्य,
प्रसिद्धं कारणं तदसङ्गावेऽपि चीवत्वादिफलोत्पत्तिरिति प्र-
सिद्धकारणाभावः शब्दः, तादृशफलोत्पत्तिश्च प्रसिद्धकार-
णाभावेऽप्युपनिबध्यमाना प्रखलद्रूपतया कारणान्तरमपेक्षत
इति शरत्कालरूपं कारणान्तरं विभावयति, तदर्थं का-
रणान्तरम् ॥ २०० ॥

अनञ्जिताऽसिता दृष्टिर्भूतनावर्जिता नता ।

अरञ्जितोऽरुणश्चायमधरस्तव सुन्दरि ॥ २०१ ॥

स्वाभाविकत्वविभावनामुदाहरति । अनञ्जितेति । अन-
ञ्जिता अञ्जनेनालिप्तापि दृष्टिरसिता श्यामला । तथा अनाव-
र्जिता अनाकृष्टकोटिद्वयापि भूर्नता वक्रा, अरञ्जितो लाक्षा-
दिभोरागमप्रापितोऽपि 'अधरोऽरुणः । अत्र अञ्जितत्वमसि-
तत्वस्य, आवर्जनं नम्रतायाः, रञ्जितत्वमरुणत्वस्य प्रसिद्धं
कारणं, तन्निवृत्तावप्युत्पद्यमानमसितत्वादि कार्यं दृष्टकार-
णान्तराभावादिधिनिर्मितत्वरूपस्वाभाविकत्वं विभावयति ।
तच्च स्वाभाविकत्वमिह गम्यं । प्रसिद्धकारणाभावश्च शब्दः ॥
॥ २०१ ॥

यदपीतादिजन्यं स्यात् जीवत्वादित्यहेतुजम् ।

अहेतुकञ्च तस्येह विवक्षेत्यविरुद्धता ॥ २०२ ॥

उदाहरणद्वये निरुक्तलक्षणद्वयं सङ्गमयन् कारणाभावे
कथं कार्योत्पत्तिरिति विरोधं वारयति । यदपीतादीति ।
पीतं पानं भावे कः, आदिना उत्तरश्लोकगतानामयन-
ञ्चितत्वादीनां परिग्रहः, एवं जीवत्वादित्यादिना अमित-
त्वादीनाम् । अपीतादिजन्यं पानाद्यजन्यं किन्तु अन्यहेतुजं
शरत्कालरूपकारणान्तरजन्यं, तथा अहेतुकञ्च कारणमन्त-
रेण स्वतःमिदञ्च यत् जीवत्वादि स्याद्भवति तस्येह विवक्षा
इत्यतोऽविरुद्धता व्यभिचाराभाव इत्यन्वयः, अयमर्थः, दृणा-
रणिन्यायेन प्रत्येकपर्याप्तकारणतायां व्यभिचारापत्त्या कार्य-
गतं विजात्यमवश्यमङ्गीकरणीयं, ततश्च प्रकृते पानादिजन्यं
जीवत्वादिकमन्यत् शरत्कालजन्यमन्यदिति पानादिकारणा-
भावेऽपि शरच्चन्नं विजातीयमिदं जीवत्वादिकं तस्मान्न
व्यभिचारसम्भवः, एवमञ्जनलेपादिलौकिककारणजन्यमसित-
त्वादिकमन्यत् रूभावमिदृशान्यदिति नात्रापि व्यभिचार-
शङ्केति, वैचित्र्यन्तु विभिन्नानामपि जीवत्वादीनामेकताध्यव-
सानेन अहो असत्यपि कारणे कार्यमिति चमत्कारोदया-
दिति विवेचनीयम् ॥ २०२ ॥

वक्त्रं निसर्गसुरभि वपुरव्याजसुन्दरम् ।

अकारणरिपुश्चन्द्रो निर्निमित्ताऽसहत् स्मरः ॥ २०३ ॥

निसर्गादिपदैरत्र हेतुः साशान्निवर्त्तिनः ।

उक्तञ्च सुरभित्वादि फलं, तत् सा विभावना ॥ २०४ ॥

॥ इति विभावनाचक्रम् ॥

शब्दं स्वाभाविकत्वमुदाहरति । वक्तुमिति । निसर्गेण स्वाभावेन, नतु केनापि कर्पूरादिगन्धवस्तुना सुरभिः । अव्याजे-
नाकपटेन सुन्दरं, नतु वसनाभरणादिना कृत्रिमसौन्दर्यवत् ।
अकारणरिपुः विरोधादिकारणं विनैव विरहिणां ताप-
कारी । एवं निर्निमित्ताऽमुहदिति । अत्र सुरभित्वादीनां
स्वाभाविकत्वं निसर्गादिपदबोध्यमिति शब्दमेव । नन्वत्र प्र-
सिद्धहेतुव्यावृत्त्यभावात् कथं लक्षणसमन्वय इत्यत्राह, निस-
र्गादिपदैरिति । साचास्रज्जादिवाचकशब्दवत् । सुरभित्वादि-
फलं सुरभित्वादिकत्वस्य स्वाभाविकत्वम्, उक्तञ्च बोधितञ्च ।
निसर्गादिपदानि हेतुसङ्गावं निवर्त्तयन्ति, सुरभित्वादि-
फलस्य च स्वाभाविकत्वं बोधयन्तीत्यर्थः । तत्तस्मात् कारणा-
भावफलस्वाभाविकत्वयोः प्रतीतत्वादित्यर्थः । सा निरुक्तलक्षणा
विभावना अत्र वर्त्तत इत्यन्वयः । तस्मा इत्यत्र तस्मादिति
कचित् पाठः ॥ २०३ ॥ २०४ ॥

वस्तु किञ्चिदभिप्रेत्य तत्तुल्यस्यान्यवस्तुनः ।

उक्तिः संक्षेपरूपत्वात् सा समासोक्तिरिष्यते ॥ २०५ ॥

अथ समासोक्तिं लक्षयति । वक्ष्यति । किञ्चित् किमपि प्रस्तुतं

वस्तु अभिप्रेत्य चमत्कारित्वप्रतिपिपादयिषया व्यञ्जनया
 प्रतिपादयितुमभिलष्य तत्तुल्यस्य तदुपमानभृतस्यान्यवस्तुनः
 कस्यचिदप्रस्तुतस्योक्तिः शब्देन प्रतिपादनं सा समामोक्तिरित्य-
 न्वयः । शक्या प्रतिपादनापेक्षया व्यञ्जनया वस्तुनः प्रतिपा-
 दनं हि चमत्कारविशेषं जनयति, यदुक्तं ध्वनिहता 'वाच्यो-
 ऽर्थो न तथा स्वदत्ते प्रतीयमानः स एव यथेति, संज्ञावीज-
 माह, संक्षेपरूपत्वादिति समामः संक्षेपः, संक्षेपश्च एकस्य प्र-
 योगेणोभयप्रतीतिः, प्रकृतेच प्रस्तुताप्रस्तुतयोर्द्वयैरेकस्याप्रस्तु-
 तस्य प्रयोगेण प्रस्तुतस्यापि प्रतिपत्तिरिति । एतेनोपमाना-
 ष्काब्दादतिप्रसिद्धेरुपमेयस्य प्रतीतिः समामोक्तिरित्यर्थः ।
 तदुक्तं भोजराजेन, 'यद्येवमपमानादेवैतदुपमेयं प्रतीयते । अति-
 प्रसिद्धेस्तामाहुः समामोक्तिं मनीषिणः । प्रतीयमाने वाच्ये
 वा सादृश्यं मोपजायते । आघां गर्हामुभेनामे तदुपाधीन् प्र-
 चर्तते । विज्ञेयमात्रभिन्नापि तुल्याकारविशेषणा । अज्ञेयमा-
 वपराप्यस्ति तुल्यातुल्यविशेषणा । संक्षेपेणाच्यते यस्मात् स-
 मामोक्तिरित्यं ततः । मैवान्मोक्तिरन्योक्तिरुभयाक्रिय कथ्यते'
 इति । वस्तुतस्तु समामोक्तावस्थामुपमानस्यैव वाच्यत्वमुपमेय-
 स्यैव गम्यत्वमिति न नियमः 'उपमेयादप्युपमानप्रतीतो तद-
 भ्युपगमस्यैवित्यात् । यथा, 'व्याधूय यद्वसनमस्युज्जलोचनाया
 वद्योजयोः कनककुम्भविलासभाजोः । आलिङ्गमि प्रमथमङ्ग-
 मशेषमस्मादुन्यस्त्वमेव मलयचलगन्धवाह' इति । अत्र शाब्दस्य
 मलयचलित्वस्योपमेयत्वं गम्यस्य च दृढकामुकस्योपमानत्वमिति ।

अतएवाग्नेये उपमानमुपमेयं वानन्तर्भाष्येव लक्षणं कृतं यथा,
 'यत्रोक्ताङ्गस्येत्येत्यर्थस्तत्समानविशेषणः । सा समामोक्तिरु-
 दिता मन्त्रेणार्थतया बुधैः' इति । नव्यास्तु प्रस्तुतादप्रस्तुत-
 प्रतीतौ समामोक्तिः, अप्रस्तुतात् प्रस्तुतप्रतीतावप्रस्तुतप्रशंमे-
 त्याहुः । वाच्ये प्रस्तुतेऽप्रस्तुतव्यवहारसमारोपः समामोक्ति-
 रिति विश्वनाथादयः । स्वमते समामोक्त्यप्रस्तुतप्रशंसयोर्भेद-
 मप्रस्तुतप्रशंसाप्रकरणे विवेचयिष्यामः ॥ २०५ ॥

पिवन्मधु यथाकामं भ्रमरः फुल्लपङ्कजे ।

अप्यमन्नद्वसौरभ्यं पश्य चुम्बति कुमलम् ॥ २०६ ॥

इति प्रौढाङ्गनावहरतिनीलस्य रागिणः ।

कस्याच्चिदिह बालायामिच्छावृत्तिर्विभाव्यते ॥ २०७ ॥

अत्र वाच्याङ्गप्रतीतौ तयोः कार्यलिङ्गविशेषणानामन्य-
 तमस्य साम्यं हेतुरिति प्रथमं कार्यसाम्ये उदाहरति । पिव-
 न्निति । असन्नद्वसौरभ्यममन्नातमधुगन्धम् । लक्षणं सङ्गम-
 यति । इतीति । इतीह इत्यस्मिन् पद्ये, बालायामनुद्भिन्न-
 यौवनायाम्, इच्छावृत्तिः सुरताभिलाषप्रवृत्तिः, विभाव्यते
 कार्यसाम्येन व्यज्यते । अत्राप्रस्तुतस्य भ्रमरस्य कार्यं फुल्लपङ्कज-
 मधुपानपूर्वकपङ्कजकोरकमधुपानेच्छा, प्रस्तुतस्य कामुकस्य च
 प्रौढाङ्गनारतिनीलापूर्वकबालासुरतेच्छा तयोश्च विभानुवि-
 म्वतास्येवेति साम्यमेव तेन चाप्रस्तुताद्भ्रमरात् प्रस्तुतस्य कामु-
 कस्य प्रतीतिः ॥ २०६ ॥ २०७ ॥

विशेष्यमात्रभिन्नापि तुल्याकारविशेषणा ।

अस्यसावपराप्यस्ति भिन्नाभिन्नविशेषणा ॥ २०८ ॥

विशेषणसाम्यनिबन्धनां समामोक्तिं दर्शयन् विशेषणाना-
च्चाभिन्नत्वेन भिन्नाभिन्नत्वेन च भेदद्वयमाह । विशेष्येति ।
विशेष्यमात्रं विशेष्यपदमेव भिन्नं श्लेषानवष्टम्भादेकमात्रबोधकं
यत्र सा । मात्रपदाद्विशेषणभिन्नत्वव्युदासः । अपिना पू-
र्व्वाक्तकार्यसाम्यसमामोक्तिसमुच्चयः । विशेष्यपदस्य स्मृत्येव तु
द्वयोः प्रस्तुतत्वे श्लेषानङ्कारः, एकस्य तथात्वे तु शब्दशक्तिमूला
ध्वनिरिति बोध्यम् । तुल्येति, तुल्याकारं श्लेषावष्टम्भेन वाच्य-
व्यङ्ग्योभयधर्मबोधकं विशेषणं यत्र सेत्याका, अत्र श्लेषवशा-
देकाकारशब्दप्रतिपाद्यत्वेन विशेषणधर्माणां साम्यम् । अपरा-
प्यस्तीति । अत्रापि विशेष्यमात्रभिन्नेत्यनुवच्यते । भिन्नमेक-
मात्रगामि अभिन्नमुभयगामि च विशेषणं यत्र सा । भिन्न-
विशेषणस्य तु व्यङ्ग्यधर्मेण विम्बप्रतिविम्बतया साम्यम्, इत्यस्य
स्मृत्यविशेषणा स्मृत्यास्मृत्यविशेषणा चेति द्वौ भेदावित्यर्थः । श्ले-
षस्यात्र शब्दगतोऽर्थगतश्चेति द्विविधा बोध्यस्तेनापरेरङ्गीकृतं
विशेषणसाधारण्यगर्भभेदान्तरं पृथङ् न वक्तव्यम् । अर्थश्लेषाव-
ष्टम्भविशेषणस्यैव साधारण्यात्, यथा 'निसर्गमौरभोद्भान्तश्चक्र-
सङ्गीतज्ञाजिनी । उदिते वासराधीशे श्लेषराजनि सरोजिनी' ।
अथ निसर्गेत्यादिविशेषणं साधारणं तेन च नायिकाप्रतीतिः ।
केचित्तु औपम्यगर्भात्वेन च विशेषणसाम्यं भवति, औपम्यगर्भ-

तच्च उपमाकूपकतत्सङ्गरगर्भात्वरूपं तेन च विशेषणसाम्ये
भेदत्रयान्तरं ज्ञातव्यमित्याहुः तत्र दक्षिणं तथाविधस्यै
एकदेशविवर्त्युपमातादृशरूपकयोरेवाङ्गीकारस्यैचित्यात् अ-
न्यथा, 'ऐन्द्रं धनुः पाण्डुपयोधरेण शरद्विधानाद्रनखक्षताभम् ।
प्रमोदयन्ती सकलङ्गमिन्दुं तापं रवेरप्यधिकं चकार' । इत्या-
दावाद्रनखक्षताभैन्द्रधनुर्धारणरूपविशेषणस्य नायिकाया अस-
म्भवेन विशेषणसाम्याभावात् कथं नायिकाप्रतीतिः तस्मा-
देवमादावेकदेशविवर्त्तिन्युपमैव, एवं 'लावण्यमधुभिः पूर्णमा-
स्यमस्याविकस्वरम् । लोकलोचनरोलमकदम्बैः कैर्न पीयते' ।
इत्यादावेकदेशविवर्त्तिरूपकमेव ॥ २०८ ॥

रूढमूलः, फलभरैः पुष्पन्ननिशमर्थिनः ।

सान्द्रच्छायो महावृक्षः सोऽयमासादितो मया ॥ २०९ ॥

अनल्पविटपाभोगः फलपुष्पसमृद्धिमान् ।

सुच्छायः स्थैर्यवान् दैवादेप लब्धो मया द्रुमः ॥ २१० ॥

उभयत्र पुमान् कश्चिद्वृक्षत्वेनोपवर्णितः ।

सर्वे साधारणा धर्मरः पूर्वत्रान्यत्र तु द्वयम् ॥ २११ ॥

क्रमेणोदाहरति । रूढमूल इति । रूढं प्रवृद्धं मूलं शिफा,
अन्यत्र मूलधनं यस्य सः । फलभरैः श्रद्धातिशयैः, अन्यत्र
धनलाभैरर्थिनः पुष्पन् । सान्द्रा वृक्षला छाया आतपाभावः,
अन्यत्र कान्तिर्यस्य सः । सोऽयं प्रसिद्धः । अत्र मूलादिशब्दा-
नामनेकार्थत्वेन विशेषणानामभिप्रायः । तथाच मेदिनी 'मूलं

शिफाद्ययोः, मूलवित्तेऽन्तिके वा नेति । फलं जातीफले शस्ये
हेतुत्ये व्युष्टिर्भाभयोरिति । क्वाया स्यादातपाभावे प्रतिविम्बा-
कंयोषितोः । पालनोत्कोचयोः कान्तिसञ्ज्ञोभापङ्क्तिषु स्ति-
याम्' इति च । महावृक्षपदन्वेकार्थमेवेति वाच्यव्यङ्ग्यवाक्या-
र्थयोर्विशेष्यं भिन्नमेव ॥ २०६ ॥

अनल्पेति । अनल्पो विटपस्य शाखाविस्तारस्याभोगः पू-
र्यता यस्य सः । फलानां शस्यानां पुष्पाणाञ्च समृद्धिः प्राचुर्यं
विद्यते यस्य सः । अत्र पुष्पसाहचर्यात् फलपदस्य शस्यमाच-
वाचकत्वेनैकार्थत्वमेव । सुच्छायः पञ्चवर्णविद्यादधिकातपाभा-
वः, अन्यत्र शोभनकान्तिः । स्यैर्यमविचलितमूलत्वम्, अन्यत्र
सत्यपि विघ्ने व्यवसायादचलनं, तद्वान् । दैवाद्भाग्यात् ॥
॥ २१० ॥

उभयत्रेति । उभयत्र पद्यद्वये, कश्चित् प्रस्तुतः पुनान्, वृक्ष-
त्वेन उपमानभृतवृक्षस्योपमेयत्वेन, उपवर्णितः विशेषणमा-
धारण्योत्थापितया व्यञ्जनया बोधितः । पूर्वत्र पद्य सर्वे धर्मा
विशेषणभृताः साधारणाः श्लिष्टपदप्रतिपाद्यत्वेनैकरूपत्वादु-
भयान्वयित्वेनाभिन्नाः । अन्यत्र परत्र पद्ये तु द्वयं सुच्छायत्व-
स्यैर्यवन्तधर्मयार्थगुणं श्लिष्टपदप्रतिपाद्यत्वादभिन्नं । विटपफल-
पुष्पाणान्वेकार्थपदप्रतिपाद्यत्वाद्भिन्नत्वमेव, तेषां साधारण्यन्तु
प्रतीयमानपुरुषगतैस्मात्प्रजातीयधर्मैः सह विम्बप्रतिविम्बतयेति
बोध्यम् अन्यथा तेषां व्यञ्जनानुत्थापकत्वेनापुष्टत्वदोषापत्तेः ।
अयञ्च चरमभेदो वैचित्र्यविशेषाजनकत्वाच्चैरूपेणितः ॥ २११ ॥

निवृत्तव्यालसंसर्गा निसर्गमधुराशयः ।

अयमभ्योनिधिः कष्टं कालेन परिगृह्यते ॥ २१२ ॥

इत्यपूर्वसमाप्तिः पूर्वधर्मानिवर्त्तनात् ।

समुद्रेण समानस्य पुंसो व्यापत्तिवृत्तनात् ॥ २१३ ॥

॥ इति समाप्तिचक्रम् ॥

अभिन्नविशेषणसमामोक्तौ छटमूल इत्याद्युदाहरणप्रद-
र्शनेन विशेषणानां तात्त्विकत्वं प्रतिपादितं । मम्यति विपरीत-
धर्मागोपेण भेदान्तरं दर्शयन्नुदाहरति । निवृत्तंति । निवृत्तो
व्यालानां सर्पाणाम्, अन्यत्र खलानां संसर्गा यस्मात् सः ।
तथा निसर्गेण मधुराशयः सुखादजलाधारः, अन्यत्र मदयह-
दयः, कालेन समयविशेषेण अन्यत्र यमेन, परिगृह्यते नि-
जंलीक्रियते अन्यत्र विनाशते । अत्र व्यालसंसर्गित्वलवणाशय-
त्वे एवाभ्योनिधेः पूर्वसिद्धधर्मा तन्निवर्त्तनेन तद्विपरीतव्याल-
संसर्गाभावनिसर्गमधुराशयत्वधर्मा वाच्योभ्योनिधावारापितौ,
व्यङ्ग्यं च तात्त्विकावित्यभिन्नौ, ततश्च प्रसृतपुरुषविशेषप्रतीति-
रित्यपूर्वसमामोक्तिरियम्, एतदेव सङ्गमयति । इत्यपूर्वेति ।
‘अपूर्वत्वे हेतुः पूर्वधर्मानिवर्त्तनादिति, पूर्वधर्मा पूर्वसिद्ध-
धर्मा व्यालसंसर्गलवणाशयत्वरूपौ तयोर्निवर्त्तनादपलापात्
तदपलापेन तद्विपरीतधर्माध्यासादित्यर्थः । समामोक्तिमङ्गावे
हेतुः समुद्रेणेत्यादिः । इत्थं कार्यविशेषणयोः साधारण्यकृतभेदा
दर्शिताः । लिङ्गसाधारण्यभेदो यथा, ‘असमाप्तिजगोषस्य स्त्री-

चिन्ता का मनस्विनः । अनाक्रम्य जगत् कृत्स्नं नो सन्ध्यां
भजते रविः । अत्रोत्तरार्द्धे स्त्रीपुंलिङ्गसाधारणेन नायक-
नायिकाप्रतीतिः, एवमन्तेऽपि समासोक्तिभेदा भोजराजादि-
भिरुक्तास्तेषां प्रबन्धेषु ज्ञातव्याः ॥ २१२ ॥ २१३ ॥

विवक्षा या विशेषस्य लोकसीमातिवर्त्तिनी ।

असावतिशयोक्तिः स्यादलङ्कारोत्तमा यथा ॥ २१४ ॥

असावतिशयोक्तिं लक्षयति । विवक्षेति । विशेषः प्रस्तुतवस्तुन
उत्कर्षः तस्य या लोकसीमातिवर्त्तिनी लोकमर्यादातिरिक्ता
अत्यधिकेत्यर्थः, विवक्षा उक्तिः भङ्गा प्रतिपादनमित्यर्थः,
असावतिशयोक्तिः स्यादित्यन्वयः । विवक्षेति स्वार्यं सन् दृष्ट्वा-
या अलङ्कारत्वाभावात् । विवक्षाया लोकसीमातिवर्त्तित्वञ्च
परम्परया विशेषस्यैव लोकसीमातिवर्त्तित्वेन प्रतिपादितस्य
चमत्कारजनकत्वात् । स्पष्टमुक्तमाग्नेयं, 'लोकसीमातिवृत्तस्य
वस्तुधर्मस्य कीर्त्तनम् । भवेदतिशयो नाम मन्त्रेणोक्तस्यो दिधा'
इति । वस्तुधर्मस्य प्रस्तुतवस्तुनो गुणाद्याधिक्यप्रतीत्यर्थो-
क्त्यर्थः । कश्चित् लोकसीमातिवर्त्तिन इत्येव पाठः । इत्यस्य
प्रस्तुतवस्तुनोऽत्यधिकोत्कर्षोक्तिरिति श्रयोक्तिरिति लक्षणम्, अ-
तिशय उत्कर्षलक्ष्योक्तिरित्यन्वयता । एवञ्च लोकसीमाति-
वर्त्तित्वस्य विशेष एवान्वयात् प्रस्तुतवस्तुनि चान्वयस्यात्र
कान्तिगुणवत्त्वाभावश्चङ्का, प्रस्तुतवस्तुन एव तथाले कान्तिम-
न्त्रायामात् वार्त्ताभिधानादावेव वा कान्तिसङ्गावगम्यमेनान्यत्र

तदभावे दोषाभावात् । एवमपि वक्ष्यमाणोदात्तेनास्या न समानविषयत्वम् । अत्र प्रस्तुतोत्कर्षातिशयप्रतिपादनञ्चाप्रस्तुताभेदाध्यवसानादिना । अतिशयोक्तिं प्रशंसति । अलङ्कारोत्तमेति सर्वालङ्कारजीवातुभूतत्वाद्वर्णनीयार्थोत्कर्षातिशयबोधकत्वेन समत्कारविशेषजनकत्वाच्चेत्यर्थः ॥ २१४ ॥

मल्लिकामानभाग्नयः सर्वाङ्गीणार्द्रचन्दनाः ।

लौमवत्यो न लक्ष्यन्ते ज्योत्स्नायामभिसारिकाः ॥ २१५ ॥

उदाहरति । मल्लिकेति । मालाशब्दस्येष्टकादिवात्तदन्तस्य चेति द्वयः । ईदृशं सामान्यालङ्कारमिच्छन्त्यने । अत्र ज्योत्स्नैव वर्णनीयत्वात् प्रस्तुता, तस्याः श्रेतिमा मल्लिकामालादिकृतनायिकास्वेतिमाभिन्नतया वर्णनादत्यधिकत्वेन प्रतीयते, यदा ज्योत्स्यां रजन्यां तादृशाभिसारिकाणामलक्ष्यत्वस्यासम्बन्धेऽपि तत्कल्पनात् प्रस्तुतज्योत्स्नायाः श्रेतिमोत्कर्षः प्रतीयते ॥ २१५ ॥

चन्द्रातपस्य बाहुच्यमुक्तमुत्कर्षवत्तया ।

संशयातिशयादीनां व्यक्तौ किञ्चिद्विश्यते ॥ २१६ ॥

अत्र लक्षणं सङ्गमयति । चन्द्रातपस्येति । चन्द्रातपस्य प्रस्तुतज्योत्स्नाया उत्कर्षवत्तया उत्कृष्टत्वप्रतिपादनार्थं बाहुल्यं गाढत्वमुक्तम् अभिसारिकाणां तादृशश्रेतिना सहाभिन्नत्वप्रतिपादनेन सत्यपि लक्ष्यत्वेऽलक्ष्यत्वप्रतिपादनेन वा बोधितमित्यर्थः ॥

भेदान्तराणि प्रदर्शयन्नाह । संशयेत्यादि । संशयेनाति-

शयः प्रसृतोत्कर्षः । आदिना निर्णयादिपरिग्रहः । व्यक्ता
प्रकाशनाय, निमित्ते सप्तमी । किञ्चिद्भेदान्तरं दृष्ट्वाऽप्य-
भिया नतु बहवो भेदा इत्यर्थः ॥ २१६ ॥

स्तनयोर्जघनस्यापि मध्ये मध्यं प्रिये तव ।

अस्ति नास्तीति सन्देहो न मेऽद्यापि निवर्तते ॥ २१७ ॥

स्तनयोरिति । स्तनयोरिति स्थूलयोः, एवं जघनस्यातिस्थू-
लस्य, अपिभिन्नक्रमे मध्ये वर्त्तमानमपि, अपिना सन्देहा-
सम्भवः सूचितः । तथापि मध्यस्यातिवृणनेन सम्यगलक्ष्यत्वात्
सन्देहावतारः । अत्र तथाविधसंशयस्यासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्ध-
कल्पनेन मध्यस्य वृणत्वातिशयः प्रतिपादित इति संशयाति-
शयोक्तिरियम् ॥ २१७ ॥

निर्णेतुं शक्यमस्तीति मध्यं तव नितम्बिनि ।

अन्यथा नोपपद्येत पयोधरभरस्थितिः ॥ २१८ ॥

निर्णयातिशयोक्तिमुदाहरति । निर्णेतुमिति । तव मध्यम्
अस्तीति निर्णेतुं शक्यम्, अन्यथा मध्यमङ्गात् विना पयोधर-
भरस्थितिर्नोपपद्येत, निरवलम्बनस्य गुरुवस्तुनः स्थितेरसम्भवा-
दित्यन्वयः । अन्यथानुपपत्त्यैव पयोधरभरस्थितेरिति कश्चित्
पाठः । अत्र निरवलम्बनपयोधरभरस्थित्यनुपपत्तिरुक्तमथा-
स्तिनिर्णयस्यासम्बन्धेऽपि तत्कल्पनेन मध्यस्य वृणत्वातिशयो-
क्तेरिर्णयातिशयोक्तिरियम् ॥ २१८ ॥

अहो विशालं भूपालभवनत्रितयोदरम् ।

माति मातुमशक्योऽपि यशोराशिर्यदत्र ते ॥ २१६ ॥

आश्रयाधिकातिशयोक्तिमुदाहरति । अहो इति । अहो अद्भुतमत्यन्तमित्यर्थः, मातुमशक्योऽपि अपरिमितोऽपि । अत्राश्रयभृतस्य भवनत्रितयस्याधिक्यप्रतिपादनेनाश्रितस्य यशोराशराधिक्योक्तेराश्रयाधिकातिशयोक्तिरियम् । अतएवात्राधिकालङ्कारमिच्छन्ति नव्याः । एवमस्यां प्रसृतस्य निगरेणेनाप्रसृताध्यवमानादुत्कर्षोक्तौ चमत्कारातिशयः, यथा 'लता मूले लीनो हरिणपरिहीनो हिमकरः स्फुरत्ताराकारा गलति जलधारा कुवलयत् । धुनीते बन्धूकं तिलकुसुमजन्मापि पवनो वहिर्दाने पुण्यं परिणमति कस्यापि हतिनः' । अत्र मुखादीनां निगीर्णानां हिमकराद्यध्यवमानेनोत्कर्षातिशयः । नव्यास्तु कार्यकारणयोः पौर्वापर्यविपर्ययेऽप्यतिशयोक्तिमिच्छन्ति, यथा 'हृदयमधिष्ठितमादौ मालव्याः कुसुमचापवाणेन । चरमं रमणीवल्लभ लोचनविषयं त्वया भजता' इत्यादौ । स्वमतेष्वत्र वक्ष्यमाणहेत्वलङ्कार एव ॥ २१६ ॥

अलङ्कारान्तराणामप्येकमाहुः परायणम् ।

वागोशमहितामुक्तिमिमामतिशयाह्वयाम् ॥ २१७ ॥

॥ इत्यतिशयोक्तिचक्रम् ॥

अस्या अलङ्कारोत्तमत्वं व्याकरोति । अलङ्कारेति । वागोशमहितां वृहस्पतिनापि प्रशंसितां वाल्मीक्यादिमहाकवि-

भिरादृतां वा इमामतिशयाङ्गयामुक्तिमतिशयोक्तिम् अलङ्कारान्तराणामप्येकमद्वितीयं पराथणमवलम्बनमाहुः प्राक्तननिबन्धार इति शेषः । प्रस्तुतोत्कर्षातिशयरूपाया अस्या एव वैचित्ररूपत्वात् सर्वत्राव्यभिचारित्वाच्च अलङ्कारान्तराणामुपजीव्यत्वम् एतदभावे च वैचित्राभावेन विद्यमानानामप्युपमादीनां नालङ्कारत्वं, यथा 'गौरिव गवय इत्यादौ' यदुक्तं । 'सैव सर्वत्र वक्रोक्तिरनयार्थो विभाव्यते । यत्रोऽस्यां कविना कार्यः कोऽलङ्कारोऽनया विना' इति । अन्यच्च, 'कस्याप्यतिशयस्योक्तिरित्यन्वर्थविचारणात् । प्रायेणामी अलङ्कारा भिन्ना नातिशयोक्तिः' इति । एवं सर्वत्रैवातिशयोक्तिसङ्गावेऽपि वैचित्रान्तरेणालङ्कारान्तरव्यपदेशः, वैचित्रान्तराभावे त्वतिशयोक्तिव्यपदेश इति बोध्यम् । अलङ्कारान्तरामपीत्यपि । उक्तोदाहरणगतालङ्काराणां समुच्चयः, तथाहि मल्लिकामालभारिण्य इत्यादौ सामान्यं, स्नयार्जघनस्थापीत्यादौ मन्देहः, निर्लेतुं शक्यमस्तीत्यादौ निश्चयः । संशयनिश्चययोरुपमानोपमेयविषयकत्वाभावेऽप्यलङ्कारत्वं बहुभिर्वैचित्रजनकत्वादङ्गीकृतम् । अदो विशालमित्यादावधिकम् । एते चालङ्कारा अन्यैरुक्ता ज्ञातव्याः ॥ २२० ॥

अन्यथैव स्थिता वृत्तिश्चेतनस्येतरस्य वा ।

अन्यथोत्प्रेक्ष्यते यत्र तामुत्प्रेक्षां विदुर्यथा ॥ २२१ ॥

अथोत्प्रेक्षां लक्षयति । अन्यथैवेति । चेतनस्येतरस्याचेतनस्य

वा प्रस्तुतविषयस्यान्यथा स्वाभाविकत्वेनैव स्थिता वृत्तिर्गुण-
क्रियादिवर्त्तनं यथावत्स्वरूपञ्च, अन्यथा प्रकारान्तरेण अप्र-
स्तुतस्वरूपत्वेन च यच्च वैचित्र्ये, यद्वैचित्र्यबोधायेत्यर्थः, उत्प्रेक्ष्यते
सम्भाव्यते तां तादृशवैचित्र्यरूपामुत्प्रेक्षां विदुरित्यन्वयः । अ-
धिकरणसाधनोऽयमुत्प्रेक्षाशब्दः । यत्त्विति पाठेतु क्रियाविशे-
षणं तदा भावसाधनः । तदुक्तं प्रकाशकृता, 'सम्भावनमयोत्प्रे-
क्षेति' । सम्भावना चोत्कटकोटिकः संशयः, अप्रस्तुतकोटेरु-
त्कटत्वञ्च प्रस्तुतकोटेर्निगरणेन, निगरणञ्च क्वचिदनुपादानेन
क्वचिदुपात्तस्याप्यधःकरणेन च । यदुक्तं 'विषयस्यानुपादाने-
ऽप्युपादानेऽपि सूरयः । अधःकरणमात्रेण निगोर्षत्वं प्रचक्षते'
इति । उपमेये उपमानसम्भावनमेवोत्प्रेक्षेति नयैरुक्तं तत्प्राची-
नानामनभिमतमित्यग्रे स्फुटीभविव्यति । अस्यास्योत्प्रेक्षणीया-
र्थानां जातिक्रियागुणद्रव्यात्मकत्वेन तेषाञ्च भावाभावाभि-
मानेन जात्यादित्रयस्य च स्वरूपफलहेतुरूपत्वेन द्रव्यस्य स्वरूप-
मात्रगतत्वेन च उत्प्रेक्षानिमित्तस्य गुणक्रियारूपत्वेन एवं
प्रकारान्तरेण च बहवो भेदा अन्यैरुक्ता ग्रन्थगौरवमिवात्र
नोक्ताः स्वयमनुसन्धातव्याः ॥ २२१ ॥

मध्यन्दिनार्कसन्तप्तः सरसीं गाहते गजः ।

मन्ये मार्त्तण्डगृह्णाणि पद्मानुद्वर्त्तुमुद्यतः ॥ २२२ ॥

स्नातुं पातुं विसान्यत्तुं करिणो जलगाहनम् ।

तद्वैरनिष्क्रयायेति कविनोत्प्रेक्ष्य वर्ण्यते ॥ २२३ ॥

चेतनस्त्वेतरस्य वेत्युक्तं तत्र चेतनवृत्त्युत्प्रेक्षामुदाहरति । म-
ध्यन्दिनार्केति । मार्त्तण्डम्याणि सूर्यस्य पक्षान्, पदपक्ष-
परतन्त्रेषु ग्रह इति क्यः । उद्धृत्तुं मुक्तानयितुम्, अत्र सूर्य-
तप्तस्य चेतनस्य गजस्य स्नानपानाद्यर्थकतया स्थिता मरस्यवगा-
हनक्रिया सूर्यपक्षपक्षोद्धरणार्थकत्वेनोत्प्रेक्षिता, तत्रच मध्य-
न्दिनार्कमन्तप इति मध्यन्दिनार्ककर्मकमन्तापक्रिया निमित्तं,
मन्ये इति पदमुत्प्रेक्षाद्येतकम् । उत्प्रेक्षाविषयस्यात्र तादृश-
मरोऽवगाहनमुपात्तं । किञ्चात्र मन्तापकस्य सूर्यस्य प्रतीका-
राशक्तेन गजेन सूर्यपक्षपक्षोद्धरणान्यैरुक्तः प्रत्यनोक्तान्वा-
रोऽपि । यदुक्तं, 'प्रत्यनोक्तप्रशक्तेन प्रतिकारे रिपोर्यदि ।
तदीयस्य तिरस्कारस्तस्यैवात्कर्षसाधकः' इति । तदनयोः म-
ङ्गलः ॥ २२२ ॥

अत्र लक्षणं मङ्गमयति । स्नातुमिति । वैरनिष्क्रयाय
मन्तापकत्वादेरिणः सूर्यस्य प्रत्यपकाराय ॥ २२३ ॥

कर्णस्य भूषणमिदं ममायतिविरोधिनः ।

इति कर्णोत्पलं प्रायस्तुव दृष्ट्या विलङ्घ्यते ॥ २२४ ॥

अपाङ्गभागपातिन्या दृष्टेरंशुभिरुत्पलम् ।

स्पृश्यते वा नवेत्येवं कविनोत्प्रेक्ष्य वर्ण्यते ॥ २२५ ॥

अचेतनवृत्त्युत्प्रेक्षामुदाहरति । कर्णस्येति । इदमुत्पलं मम
आयतिर्दीर्घता तस्या विरोधिनो निवारकस्य कर्णस्य भूषणम्
इति अस्माद्धेतोः । प्राय इत्युत्प्रेक्षाद्येतकं । दृष्ट्या चक्षुषा

विलङ्घ्यते स्वांशुमन्कर्षोत्सार्यत इव । अत्राचेतनायादृष्टेरंशूनां
सन्निहितत्वेन कर्षोत्पले स्पर्शाख्यो गुणः कर्षोत्पलोत्सारणत्वेन
सम्भावितः स चात्रानपात्तः ॥ २२४ ॥

अपाङ्गेति । अपाङ्गभागपातिन्या आकर्षान्तविश्रान्तायाः ।
सृश्यते वा नवेत्यनेन अमन्नपि विषयश्चमत्कारप्रतिपिपादयि-
षया विषयिणा केनचित् कविभिरुत्प्रेक्षणीयो भवतीति सू-
चितम् । एवमुदाहरणद्वये चेतनाचेतनयोः प्रस्तुतयोः क्रिया-
गुणौ उत्प्रेक्षाविषयौ, प्रस्तुतस्वरूपस्य विषयत्वं यथा, 'ऊरुः
कुरङ्गकदृशश्चलचिलाञ्चलो भाति । मपताकः कनकमयो वि-
जयस्तम्भः स्मरस्ये' । अत्र प्रस्तुतस्योरोः स्वरूपमेव विषयः
नतु गुणादिः, विषयीच विजयस्तम्भः, नचेयमुपमा स्मरसम्ब-
न्धिविजयस्तम्भस्याप्रमिद्धत्वेनापमानत्वाभावात् प्रमिद्धस्यैव तथा-
त्वात् उपमाद्योतकैवशब्दस्य चापमानोत्तरत्वनियमेनात्र तद-
भावात् सम्भावनाया एव स्फुटं प्रतीयमानत्वेनौपम्यप्रतीतिर-
भावाच्च । इयञ्चोत्प्रेक्षा द्योतकाप्रयोगेऽपि क्वचिद्भवति यथा
'तन्वङ्ग्याः स्तनयुग्मेन मुखं न प्रकटोक्तम् । हाराय गुणिने
स्थानं न दत्तमिति लज्जया' । अत्र स्तनयोरचेतनतया लज्जा-
या अमम्भवेन लज्जयेवेत्युत्प्रेक्षा, इयं प्रतीयमानोत्प्रेक्षेत्याहु-
र्विश्वनाथादयः ॥ २२५ ॥

लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्धतीवाञ्जनं नभः ।

इतोदमपि भ्रयिष्ठमुत्प्रेक्षालक्षणाञ्चिन्म ॥ २२६ ॥

केषाञ्चिदुपमाभ्रान्तिरिवश्रुत्येह जायते ।

नोपमानं तिङन्तेनेत्यतिक्रम्याप्तभाषितम् ॥ २२७ ॥

मन्ये शङ्के इत्यादिपदप्रयोगएवोत्प्रेक्षा इवप्रयोगे तु सर्व्व-
त्राप्युपमैवेति प्रत्ययभेदपर्य्यन्तमन्यरा च्छ्रुधियः, उपमंये
उपमानस्यैवोक्तः संशय उत्प्रेक्षेत्यन्ये, मतदयश्चेतदूपयन्नाह ।
लिप्सतीवेति । स्याकार्द्धमिदं मृच्छकटिकप्रकरणीयम्, अस्या-
त्तरार्द्धन्तु, 'असत्पुरुषमेव दृष्टिर्विफलतां गता' इति । इती-
दमपीति प्राचीनपद्यार्द्धमपीत्यर्थः । भृयिष्ठमतितरां, नत्वां-
शिकत्वेन । उत्प्रेक्षालक्षणावितमिति, तथाहि अचेतनस्य तमसो
व्यापनरूपो विषयो लेपनत्वेन सम्भावितः, एवं वर्षतीवाञ्जनं
नभ इत्यत्र निरालोकप्रवृत्तस्तमसः सम्यातो नभःकर्द्धका-
ञ्जनवर्षणत्वेनेति, उभयत्र विषयस्यानुपादानम् ॥ २२६ ॥

केषाञ्चिदिति । केषाञ्चिदृजुधियां नतु सर्व्वेषाम् उप-
माभ्रान्तिरत्रोपमालङ्कार इति भ्रमः, तत्र हेतुः इवश्रुत्येति
कमलमिव मुखमित्यादाविवत्रापीवशब्दस्योपगच्छातकत्वादित्य-
ति भावः । नन्वत्रोपमाप्रतीतिस्तान्त्विक्येवास्तां कथं भ्रान्ति-
रित्यत्राह । नोपमानमित्यादि । तिङन्तेन तिङन्तपदप्रतिपा-
द्येन कृत्वा उपमानं कस्यचित् प्रस्तुतस्योपमितिर्न भवति,
तिङन्तपदप्रतिपाद्यस्य साध्यत्वात् सिद्धस्यैवोपमानत्वसम्भवादित्य-
त्ताप्तभाषितम्, आप्ताः प्रामाणिका भाष्यकारादयस्तेषां वचन-
मतिक्रम्य अनालोच्य उपमाभ्रान्तिर्जायत इत्यन्वयः । तदुक्तं ।

मिद्धमेव समानार्थमुपमानं विधीयते । तिङन्तार्थस्तु साध्यत्वा-
दुपमानं न जायत इति । अयमाशयः, प्रकृते हि उपमानोप-
मेयतायामुपमेयस्य वर्णनीयत्वेन शब्दोपात्तत्वस्यावश्यकतया अ-
नुपात्तस्य प्रस्तुतस्यापि व्यापनस्यापमेयत्वाभावेनोपात्तस्य तमस्य
एव तथातस्यावश्यकत्वत्वात् तस्य लिप्यतीति तिङन्तार्थं उप-
मानमिति यद्वक्तव्यं तत्तिङन्तार्थस्य साध्यत्वेनोपमानत्वाभावाच्च
प्रामाणिकवचनप्रतिपन्नत्वादविचारविजृम्भितमिति ॥ २२७ ॥

उपमानोपमेयत्वं तुल्यधर्मव्यपेक्षया ।

लिप्यतेऽस्तमसश्चासौ धर्मः कोऽत्र समीक्ष्यते ॥ २२८ ॥

इत्थमुपमानुपगमे वचनप्रमाणविरोधं प्रतिपाद्य युक्ति-
विरोधमपि दर्शयति । उपमानोपमेयत्वमिति । तुल्यधर्म-
व्यपेक्षया प्रस्तुताप्रस्तुतयोः समानगुणादिरूपधर्मसापेक्षतया
उपमानोपमेयत्वं भवति अन्यथातिप्रसङ्गः स्यादिति, प्रकृते
तदभावं दर्शयति । लिप्यतेरिति । लिप्यतेः लिप्यतीतिति-
ङन्तार्थस्य, पदस्यापि नामत्वानुकरणात् षष्ठी । लिप्यतेर्लिप-
धातेरित्यर्थस्तु न सम्यक् वर्णात्मकस्य धातेरन्धकारोपमान-
तस्यान्धेनापि वक्तुमयोग्यत्वात् । कोऽत्र समीक्ष्यत इति न
कोऽपीत्यर्थः । तस्मात् तमोलिप्यत्यर्थयोः साधारणधर्माभा-
वात् कथमुपमेयोपमानभाव इति ॥ २२८ ॥

यदि लेपनमेवेष्टं लिप्यतिर्नाम कोऽपरः ।

सएव धर्मी धर्मी चेत्युक्तोऽपि न भाषते ॥ २२९ ॥

ननु तमोलिम्पत्यर्थोर्लेपनमेव साधारणधर्माऽस्तु तम-
 मोऽप्यावरकतया गौणलेपनवत्त्वात् धर्मयोर्विस्वप्रतिविम्बतया च
 साधारण्याभ्युपगमादित्याशङ्काह । यदोति । यदि लेपनमेव
 इष्टं साधारणधर्मतयाभ्युपगतं तर्हि लिम्पतिर्लिम्पतिपदप्रति-
 पाद्योऽपरो विशेष्यतामापन्नो धर्मिभूतोऽर्थः कः न कोऽपीत्यर्थः,
 वैयाकरणनये व्यापारस्यैव विशेष्यतया तिङन्तपदप्रतिपाद्य-
 त्वात् । तदुक्तं 'फलव्यापारयोर्धातुराश्रये तु तिङः स्यताः ।
 फले प्रधानं व्यापारस्तिङर्थस्तु विशेषणम्' इति । तथाच
 बोधः, देवदत्ताद्याश्रयकलेष्यसंयोगफलकलेपनमिति । एव-
 ञ्चात्र धर्म्यन्तराप्रतीतलेपनस्यैव धर्मित्वं नतु धर्मत्वमिति ।
 अत्रापि लिम्पतिरित्यनुकरणे प्रथमा । ननु प्रामाणिकप्रयोगे
 ऽस्मिन्नवपदप्रतिपादिताया उपमाया निर्वाहणस्यावश्यक-
 तया एकस्यैव लेपनव्यापारस्य धर्मित्वं धर्मित्वञ्चास्तु ययाऽ-
 नन्योपमायामेकस्यापमानत्वमुपमेयत्वञ्चत्यत्राह । स एवेति ।
 स एव लिम्पतिरेव लिम्पतिपदप्रतिपाद्यलेपनव्यापार इत्यर्थः ।
 उन्मत्तोऽपीति उन्मत्तैरप्येकस्मिन्नकस्य धर्मित्वं धर्मित्वञ्च ना-
 च्यते, का कथा सहृदयानाम्, अनेन्योपमायान्तु एकस्या-
 पमानोपमेयत्वमनन्यमदृशत्वप्रतिपादनार्थं वैवर्त्तिकम् । इदन्तु
 नितान्तनिर्वृद्धित्वविलिप्तम् । तस्मादत्र धर्माभावात् सैव
 दुरवस्था जागरूकति भावः ॥ २१६ ॥

कर्त्ता यदुपमानं स्यान्न्यग्भूतोऽसौ क्रियापदे ।

स्वक्रियासाधनव्यग्रो नाहमन्यदपेक्षितम् ॥ २१७ ॥

नन्वस्तु नाम धर्माच्चमेव लेपनव्यापारस्य, कर्तुरप्याश्रय-
तथा तिङा बोधितत्वात्तेनैवोपस्यनिर्व्वाहो जायतामित्यत्राह ।
कर्त्तृति । कर्त्ता तिङ्प्रतिपाद्यो व्यापाराश्रयः यदि उपमानं
स्यात् तमम उपमानत्वेनाच्चेत तर्हि तदपि न सम्यगिति शेषः ।
यतोऽसौ कर्त्ता क्रियापदे लिप्सतोतिक्क्रियापदेन विशेष्यतया
प्रतिपाद्ये लेपनव्यापारे न्यग्भूत उपमर्जनीभूतः तिङर्थस्तु
विशेषणमित्युक्तेः । लेपनव्यापारे विशेषणतयान्वितस्य कर्त्तुः
कथमुपमानतया तममा महान्वयित्वमिति भावः । नन्वस्तु नाम
कर्त्तुः स्वव्यापारे विशेषणतयान्वितत्वं एकवान्वितस्याप्यन्य-
त्रान्वितत्वस्य वज्रपु दर्शनादित्याशङ्क्याह । स्वक्रियेति । स्वक्रिया
स्वाश्रयकलेपनव्यापारस्तस्याः साधनं मिद्धिः विशेष्यतया बोध
इत्यर्थः तत्र व्येष्ट्याप्यष्टतः प्रकारतामापन्न इति यावत्, तादृशः
सन् अन्यत् पदार्थान्तरम् अपेक्षितुं स्वप्रकारकान्वयबोधे
विशेष्यत्वेनाकाङ्क्षितुं पदार्थान्तरविशेष्यकबोधे पुनः प्रकारो
भवितुमिति यावत् नालं न समर्थः । अयस्मावः एकवा-
न्वितस्यान्यवान्वितत्वं युज्यतएव, परन्त्वेकत्र विशेषणतयान्वित-
स्यान्यत्रापि विशेषणतयैवान्वयो न युज्यत इति, प्रकृते तु स्वव्या-
पारे विशेषणतयान्वितस्य कर्त्तुरूपमानत्वाभ्युपगमे उपमेये
तमस्यपि विशेषणत्वेनैवान्वितत्वमभ्युपेयमिति नैतद्युज्यतएव ।
एतदेवात्रां दीधितिकृता 'इतरविशेषणत्वेनापस्यितस्यान्यत्र-
विशेषणत्वेनान्वयायोगात्' इति । तस्मान्नात्र कर्त्तुरप्युपमानत्व-
मिति भावः ॥ २१० ॥

यो लिम्पत्यमुना तुल्यं तम इत्यपि शंसतः ।

अङ्गानीति न म्बद्धं सोऽपि मृग्यः समो गुणः ॥ २३१॥

ननु, शाब्दज्ञापारविशेषकान्वयबोधवादिवैयकरणनये कर्त्तरूपमर्जनतयोपमानत्वं प्रथमान्तमुख्यविशेषकान्वयबोधवादितार्किकनये तु स्यादेवेत्याशङ्काह । य इति । यो लिम्पत्यमुना तुल्यमिति । अत्र यददःपदयोः प्रयोग उपमानापमेयभावस्युटीकरणाय, वस्तुतस्तु लेपनकर्त्तव्यं तम इत्येव बोधः, अन्यथा वाक्यभेदापत्तेः प्रकृतप्रयोगेच यददमोरनुपादानात् उपात्तशब्दार्थानामेव शाब्दबोधविषयत्वनिश्चयात् । इत्यपि शंसत इति अत्र, समे इत्यध्याहार्यम्, इति शंसतो वदतो मतंऽपीत्यर्थः, अङ्गानीति न म्बद्धमिति अङ्गानीति कर्मपदं न म्बद्धम् उपमेयतमः कर्त्तृकतदन्वयोपयोगिक्रियान्तराभावादुपमेयांशेऽन्वितं न भवति । नन्वङ्गकर्मकलेपनकर्त्तव्यं तम इत्येव बोधोऽस्तु किमङ्गानीत्यस्योपमेयतमस्यनन्वितत्वाच्चिन्तनेनेत्यत्राह, सोऽपि मृग्यः समो गुण इति सोऽपि कर्म्मतापन्नाङ्गरूपो गुणो धर्म्मोऽपि समः साधारणत्वेन मृग्योऽन्वेष्टव्यः अवश्यं वक्तव्य इत्यर्थः, अन्यथा साधारणधर्म्माप्रयोगेण साधर्म्याप्रतीतेः कथमुपमानापमेयभाव इति भावः । तमोगुण इति पाठे तमोगुणस्तमोधर्म्मत्वेन मृग्यः इत्यन्वयः । नचाङ्गकर्मकलेपनमेव दयोः साधारणधर्म्मोऽस्तु तस्य सापमानांशे मुख्यमुपमेयांशे तु गौणत्वं विद्वानुविस्मृतयापि धर्म्मस्य सा-

धारणाभ्युपगमादिति वाच्यं, तादृशलेपनस्योपमानकर्तृपम-
र्जनत्वेनोपमेयतमस्यन्वयायोगात् । अपिच साधारणा हि गुण-
क्रियादयो धर्माः प्रथममुपमेयगतत्वेनैवान्वयबोधविषयता-
मापद्यन्ते पर्यालोचनया तदुपमानगतत्वेन प्रतीयन्त इति तेषां
साधारण्यं, प्रकृते तदुपमानगतत्वेन लेपनस्यान्वयबोध इत्युप-
मानतावच्छेदकतयोपमानशरीरत्वमेव न तदुपमानोपमेययोः
साधारणधर्मत्वमिति विवेचनीयम् ॥ २३१ ॥

यथेन्दुरिव ते वक्त्रमिति कान्तिः प्रतीयते ।

न तथा लिम्पितौ लेपादन्यदत्र प्रतीयते ॥ २३२ ॥

ननु माभूदत्र लेपनस्य साधारणधर्मत्वं धर्माप्रयोगाभ्यु-
पगमैवेयमस्त्वित्यत्राह । यथेन्दुरिवेति । इति अत्र । कान्तिः
साधारणधर्माभूतं मौन्दर्यं यथा प्रतीयते वाचकाप्रयोगेऽपि
सुन्दरत्वेन प्रसिद्धस्येन्दोरुपमानत्वाद्गम्यते, तथा, लिम्पितौ
लिम्पतिपदघटितप्रयोगे लेपनकर्तार्युपमाने सतीति वा,
लिम्पतेरिति पाठे तु लिम्पित्युपमानपदप्रयोगादित्यर्थः ।
लेपनादन्यत् उपमितिप्रयोजकसाधारणधर्मान्तरं न प्रतीयते,
उपमानतावच्छेदकतया जायमानलेपनस्य तु उपमानमात्रा-
न्वितत्वाच्च साधारणधर्मत्वमिति पूर्वमेवाकम् । अयम्भावः
साधारणधर्माप्रयोगेऽप्युपमिति रभ्युपगम्यतएव, परन्तु तत्रो-
पमेयोपमानयोः स्फुटसादृश्यत्वमपेक्षणीयं यथेन्दुरिव ते वक्त्र-
मित्यादौ, प्रकृते तु तमोलेपनकर्त्तारं तथात्वमिति साधारण-
धर्माभावाच्चात्रोपमासम्भव इति ॥ २३२ ॥

तदुपश्लेषणार्थोऽयं लिम्पतिर्ध्वान्तकर्तृकः ।

अङ्गकर्मा च पंसैवमुत्प्रेक्ष्यत इतीष्यताम् ॥ २३३ ॥

इत्थं विपक्षमते दोषदानमुपमंहरन् स्वमतं द्रढयति ।
तदुपेति । तत्तस्मादेवमुपमाभ्युपगमस्य सदोषत्वादित्यर्थः, अ-
ङ्गकर्मा तथा ध्वान्तकर्तृको लिम्पतिर्लिम्पतिपदप्रतिपाद्या
श्लेषनक्रिया पुंसा कविनिबद्धेन वक्त्रा उत्प्रेक्ष्यते सम्भाव्यते इति
इष्यतामकामेनाप्यङ्गोक्तियतामित्यन्वयः, ननु विषयाभावे
विषयिभृतायास्तथाविधविशिष्टश्लेषनक्रियायाः कथमुत्प्रेक्षणी-
यत्वं मंशयविशेषरूपाया उत्प्रेक्षायाः कौटिदयविषयकत्वनि-
यमादिति विषयं दर्शयन् विषयिभृतं लिम्पतिं विशिष्टं
उपश्लेषणार्थं इति उपश्लेषणं तमःकर्तृकव्यापनम् अर्थः स्ववि-
षयिकोत्प्रेक्षाया विषयो यस्य सः । अयमर्थः, प्रसूताऽर्थ-
स्त्वावद्विषयः तत्र सम्भाव्यमानोऽध्यवसीयमानो वाऽप्रसूतोऽर्थो
विषयो, प्रकृते तमःकर्तृकोऽङ्गव्यापनमुत्प्रेक्षायाविषयः । दृश-
श्लेषनं विषयोति ततश्चात्र प्रसूतं तमोव्यापनं तादृशश्लेषन-
त्वेनोत्प्रेक्ष्यते न तूपमानेन तेनापसीयते इति । उत्प्रेक्ष्यत
इत्यत्र कचिदुत्प्रेक्षितुमिति कचिदोत्प्रेक्षितमिति पाठद्वयं न
सम्यक् ॥ २३३ ॥

मन्ये शङ्के ध्रुवं प्रायो नूनमित्येवमादिभिः ।

उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दैरिवशब्दोऽपि तादृशः ॥ २३४ ॥

॥ इत्युत्प्रेक्षाचक्रम् ॥

ननु माभूदत्रोपमा, इवप्रयोगे कथमत्रोपापीत्यत्राह । मन्ये
इति । व्यज्यते द्योत्यते । तादृश उन्नेचाद्योतकः । द्योतका-
प्रयोगे तु अन्वयबोधानुपपत्त्या सम्भावनात्याने प्रतीयमाना-
त्रोचेति पूर्वमुक्तम् ॥ २१४ ॥

हेतुश्च सूक्ष्मनेत्रौ च वाचापुत्तमभूषणम् ।

कारकज्ञापकौ हेतु तौ चानेकविधौ यथा ॥ २१५ ॥

हेतुः सूक्ष्मालवः क्रम इत्यनेनादिष्टानां हेतुसूक्ष्मालवा-
नामलङ्कारत्वं भामहप्रभृतयो नेच्छन्ति यथा 'हेतुश्च सूक्ष्म-
लेखौ च नालङ्कारतया मताः । समुदायाभिधेयस्य वक्रोक्त्यन-
भिधानतः' इति । तेषामयमभिप्रायः निर्हेतुताया दोषत्वा-
भिधानाद्धेतुहेतुमद्भावाऽन्वयोपयोगितया सुतरामपेक्षणीय
इति नास्यालङ्कारत्वम् । एवमिङ्गिताकाराभ्यामभिप्रेतार्थ-
प्रत्यायने वाच्यस्य कश्चमत्कार इति सूक्ष्मस्यापि नालङ्कारत्वं ।
तथा स्वयमेव प्रकाशितस्य पुनर्निगूहनेऽपङ्गुतिरेव किं पृथग्-
लेखस्यालङ्कारत्वमिति, इदमनुभवमिदुर्वैचित्र्यविशेषानवबो-
धनिबन्धनं प्राचीननिबन्धविरुद्धञ्चेति मतमेतत् कटाक्षयन्
त्रयाणामेकत्र निर्देशपूर्वकं वैचित्र्यविशेषात्मकत्वादलङ्कारोत्त-
मत्वमाह । हेतुश्चेति । लेखो लवसंज्ञयोद्देशवाक्ये उक्तः ।
उत्तमभूषणं नतु भूषणमात्रम् । उत्तमेति विपक्षणात्म-
हृदयत्वप्रतिपादनाय । यस्योत्तमालङ्कारत्वं तस्यालङ्कारत्वं
सिद्धमेवेति भावः । तत्र प्रथममुद्देशक्रमप्राप्त्यास्मिन्पणीयस्य

हेत्वलङ्कारस्यातिप्रसिद्धत्वात्तत्त्वमनभिधाय भेदान् दर्शयति । कारकज्ञापकाविति । लक्षणनूक्तमाग्नेये । 'मिषाधयिषितार्थस्य हेतुर्भवति साधकः । कारको ज्ञापक इति द्विधा साऽप्युपजायते । प्रवर्तते कारकाख्यः प्राक् पश्चात् कार्यजन्यतः । पूर्वः शेष इति ख्यातस्तयोरेव विशेष्यता । कार्यकारणभावाद्वा स्वभावाद्वा नियामकात् । अविनाभावनियमादविनाभावदर्शनात् । ज्ञापकस्य च भेदोक्तिर्विद्या पूर्वोक्तिदर्शनात्' इति । एवञ्च मिषाधयिषितार्थसाधकोहेतुरिति लक्षणं, मिषाधयिषितार्थस्य क्रियादिरूपं वस्तु ज्ञानञ्चेति द्विविधः । तत्र पूर्वस्य साधकः कारकः, द्वितीयस्य ज्ञापक इति, कारकज्ञापकयोर्लक्षणमुक्तं भोजराजेन । 'यः प्रवृत्तिं निवृत्तिञ्च प्रयुक्तिञ्चान्तराविशन् । उदासीनोऽपि वा कुर्यात् कारकं तं पचयते । द्वितीयाच्च तृतीयाच्च चतुर्थी मग्नमीचयम् । क्रियानाविष्टमाचष्टे लक्षणं ज्ञापकस्य सः' इति । अनयोरपि प्रभेदा बहव उदाहरणेषु ज्ञातव्या इत्याह तौ कानेकविधाविति । अनेनैव हेत्वलङ्कारेणान्यैरुक्तस्य काव्यलिङ्गस्य, कार्यकारणभावेऽर्थान्तरन्यासस्यानुमानस्य च संयह इति न ते पृथग् दर्शयिष्यन्ते । विश्वनाथस्तु हेतुहेतुमतोरभिन्नतयोपन्यासो हेतुरित्याह । यथा 'अभेदेनाभिधा हेतुर्हेताहेतुमता सह' इति, अथञ्च हेतुः स्वमतेऽतिशयोक्तिरेव ॥ २३५ ॥

अथमान्दोलितप्रौढचन्दनद्रुमपक्षवः ।

उत्पादयति सर्वस्य प्रीतिं मलयमारुतः ॥ २३६ ॥

प्रीत्युत्पादनयोग्यस्य रूपस्यात्रोपवृंहणम् ।

अलङ्कारतयोद्दिष्टं, निवृत्तावपि तत्समम् ॥ २३७ ॥

तत्र कारकहेतुमुदाहरति, अयमिति । आन्दोलिता
मन्दमन्दं चालिताः प्रौढाः वमन्तर्त्ताः परिणामेन बज्जलीभृताः
अप्रौढेति पाठे वमन्तप्रारम्भेणाङ्कुरप्राया इत्यर्थः, चन्दन-
द्रुमाणं पञ्चवा येन सः । अनेन मलयमारुतस्य मान्यं मौ-
गन्धं शैत्यञ्च प्रतिपादितम् । अत्र मलयमारुतः प्रीत्युत्पा-
दनक्रियायाः कारकः तस्य चान्दोलितेत्यादिविलक्षणवि-
शेषणविशिष्टतया निर्देशाच्चमत्कारातिशयः सहृदयहृदया-
नुभवसिद्ध इत्यलङ्कारता अन्यथा न तथालभ्यमिति यथा गौ-
य्यरति मृगो धावतीत्यादौ । विपक्षाणान्वत्र स्फुटमपि प्रती-
यमानं वैचित्र्यमपश्यतां गजनिमीलिकैवेत्येतदेवाह । प्रीत्युत्पा-
दनेति । रूपस्य कर्तृस्त्वयाविधनिशिष्टस्वरूपस्य उपवृंहणं
वैचित्र्यजनकतयोपन्यासः । अलङ्कारतयोद्दिष्टमिति वैचित्र्यस्य
स्फुटं प्रतीयमानत्वादिति भावः । इदञ्चात्पादनक्रियायाः
‘प्रवृत्तावुदाहृतं निवृत्ताण्येवमुदाहर्त्तव्यमित्याह । निवृत्ताव-
पीति । तत्समं क्रियाप्रवृत्तिसमानं । यथा ‘मुग्धे तव मुखा-
भेदलोचुपो मधुपो भ्रमन् । कर्षिकाकमलं फुल्लमपि नाभि-
सरत्ययम् । अचाभिसरणक्रियाया निवृत्तिः । एवं प्रयुक्तावु-
दासीनतायाञ्च बोध्यम् ॥ २३६ ॥ २३७ ॥

चन्दनारण्यमाधूय स्पृष्ट्वा मलयनिज्झरान् ।

पथिकानामभावाय पवनेऽयमुपस्थितः ॥ २३८ ॥

अभावसाधनायालमेवम्भूतो हि मारुतः ।

विरहज्वरसम्भूतमदनाग्न्यातुरे जने ॥ २३९ ॥

पूर्वादाहरणे प्रीत्युत्पादनक्रियायाः साधकस्य हेतुत्वं दर्शितं, तत् किं सर्वत्र क्रियाया एव साधको हेतुरिति शङ्कां निरस्तुदाहरणान्तरं दर्शयति । चन्दनेति । चन्दनारण्यमाधूय ईषत्कल्पयित्वा, एतेन भोगन्धं मान्यञ्च प्रतिपादितं । स्पृष्ट्वा मलयनिज्झरानित्यनेन च शैत्यम् । अभावाय ध्वंसाय ॥ २३८ ॥

अभावेति । एवम्भूतः भोगन्धादिगुणयुक्तः, तेषामेवादीपकतया पथिकाभावं प्रति कारणतावच्छेदकत्वात् । हि यतः विरहज्वरे सम्भूतः प्रादुर्भवन् यो मदन एवाग्निस्तेनातुरे रुग्णे जने, न तत्र करुणा हेतुरित्यादिवदत्र षष्ठ्यर्थं मत्तमी तस्याः प्रतियोगित्वमर्थः तस्य चाभावित्यनेनान्वयः । अभावसाधनायालमिति अलं योग्यः, उपस्थितिद्वारेति शेषः । ततश्चाभावस्यापि साधको हेतुर्भवतीति भावाभावसाधकतया हेतौर्द्विविधं बोध्यम्, एतेन क्रियायाः साधको हेतुरिति यद् भोजराजेन क्रियाया एव साध्यत्वमुक्तं तन्नादरणीयम् अभावादेरपि साध्यत्वसम्भवात् अतएवाग्नेये 'सिषाधयिषितार्थस्य हेतुर्भवति साधकः' इत्यनेन सिषाधयिषितार्थत्वेन सामान्यतः पदार्थमात्रस्यापि साध्यमानत्वं दर्शितमिति केचित् । वस्तु-

तस्तु अभावाद्योपस्थित इति निमित्ततयाऽभावविशिष्टाया उपस्थितिक्रियाया एव साध्यत्वम् अभावसाधनाद्येत्यभावस्य साध्यत्वात्किन्तु साध्यतावच्छेदकतया परम्परया, यत्र तु क्रियापदं नास्ति तत्र तदध्याहर्त्तव्यमेव क्रियारहितस्य वाक्यत्वाभावात् उक्तञ्च 'यत्रान्यत् क्रियापदं न श्रूयते तत्रास्तिर्भवन्तोपरः प्रयोक्तव्यः' इति । एवञ्च सर्वत्र कर्मग्रन्थे प्राप्यकर्मणिच क्रियाया एव क्वचित् केवलायाः क्वचिद्विशिष्टायाः साध्यत्वं ज्ञेयम् ॥ २३६ ॥

निर्वर्त्ये च विकार्ये च हेतुत्वं तदपेक्षया ।

प्राप्ये तु कर्मणि प्रायः क्रियापेक्षैव हेतुता ॥ २४० ॥

एवमुदाहरणद्वये क्रियापेक्षयैव हेतुत्वं दर्शितं क्वचित्तु कर्मापेक्षयापि भवतीत्याह । निर्वर्त्ये चेति । निर्वर्त्ये च विकार्ये च कर्मणोति शेषः । तत्र निर्वर्त्ये पूर्वमसदेव कर्तुः क्रिययोत्पाद्यमानं, सदेव वाऽलक्षितं प्रकाशमानमिति द्विविधं, यथा कटं करोति पुत्रं प्रसूते इति । विकार्यं कर्तुः क्रियया सदेव पूर्वरूपलोच्छेदेनानुच्छेदेन वा अवस्थान्तरमापाद्यमानमिति द्विविधं, यथा काष्ठं दहति कुण्डलं करोतीति । यदुक्तं 'यदसञ्जायते पूर्वं जन्मना यत् प्रकाशते । तन्निर्वर्त्यं, विकार्यञ्च कर्म द्वेधा व्यवस्थितम् । प्रकृत्युच्छेदसम्भूतं किञ्चित्काष्ठादि भस्मवत् । किञ्चिद्गुणान्तरोत्पत्त्या सुवर्णादिविकारवत्' इति । तदपेक्षया निर्वर्त्यविकार्यापेक्षया तयोरेव तत्र कार्यत्वात्,

निवृत्तिविकारापेक्षयेति केचित् । अत्र तदपेक्षयैवेति न नि-
यमः क्रियाया अपि जन्यत्वेन हेतुतानिरूपकत्वात् । प्राप्ते-
त्विति कर्तुः क्रियया व्याप्तिमात्रं यत्र प्रतीयते न निष्पत्तिर्न च
विकृतिस्तत् प्राप्यं । यदुक्तं 'क्रियाकृता विशेषाणां सिद्धिर्यत्र न
गम्यते । दर्शनादनुमानाद्वा तत्प्राप्यमिति कथ्यते' इति ।
क्रियापेक्षैवेति क्रियाया अपेक्षा यत्र सा, क्रियापेक्षैवेति सय-
कारपाठे क्रिया अपेक्ष्या निरूपकतया अपेक्षणीया यत्रेति वि-
यहः, प्राप्यकर्मणो जन्यत्वाभावेन निरूपकत्वाभावात् क्रियामा-
त्रनिरूपितेत्यर्थः । जुमरनन्दिप्रभृतयस्तु अनोपपत्तमपि कर्म-
भेदमिच्छन्ति यथा पापं त्यजतीति तत्रापि क्रियापेक्षितमेव
हेतुत्वं, अयञ्च निवृत्तिविषयः ॥ २४० ॥

हेतुर्निर्वर्त्तनीयस्य दर्शितः, शेषयोर्द्वयोः ।

दत्त्वादाहरणद्वन्द्वं ज्ञापको वर्णयिष्यते ॥ २४१ ॥

हेतुरिति । दर्शित इति अयमान्दोलितेत्याद्युदाहरणे
इत्यर्थः, तत्र प्रीतिरूपस्य कर्मणो निर्वर्त्तनीयत्वात् । शेषयो-
र्द्वयोर्विकार्यप्राप्ययोः । अत्र हेतुरित्यनुषङ्गः । उदाहरणद्वन्द्वं
दत्त्वा उपन्यस्य हेतुर्दर्शयिष्यत इति शेषः, अनन्तरञ्च ज्ञापको
हेतुर्वर्णयिष्यते इत्यन्वयः । यदा शेषयोर्द्वयोः शेषकर्मद्वयघ-
टितवाक्यार्थद्वयगतहेतोरित्यर्थः । प्रतिज्ञा चैषा शिष्याणां
तात्कालिकोत्कण्ठानिवारणायेति ोध्यम् ॥ २४१ ॥

उत्प्रवालान्यरण्यानि वाप्यः संफुल्लपङ्कजाः ।

चन्द्रः पूर्णश्च कामेन पान्यदृष्टेर्विषं कृतम् ॥ २४२ ॥

तत्र विकार्यकर्महेतुमुदाहरति । उत्प्रवालानीति । अत्र प्रकृतिभूतमुत्प्रवालारण्यादिव्रितयं पान्यानां दृष्टेयक्षुषो दाहकत्वाद्विषं कृतं विषोभावरूपविकारं नीतमित्यारोपितः प्रकृतिविकृतिभावस्तत्र एव चमत्कारातिशयः तात्त्विके तु तस्मिन्सदभावात्, यथा सुवर्णे कुण्डलं करोतीति ॥ २४२ ॥

मानयोग्यां करोमिति प्रियस्थानस्थितां सखीम् ।

बाला भूभङ्गजिह्वाक्षी पश्यति स्फुरिताधरा ॥ २४३ ॥

प्राप्यकर्महेतुमुदाहरति । मानयोग्यामिति । मानयोग्यां मानाभ्यासम् । 'अभ्यासः खुरली योग्येत्यमरमाला' प्रियस्थानस्थितां प्रियत्वेनारोपितां करोमीत्यभिप्रेत्येति शेषः । बाला अप्रगल्भा तस्या एव मानशिक्षासम्भवात् । अत्र सखीमिति प्राप्यं कर्म तद्विषयकदर्शनक्रियापेक्षयैव बालाया हेतुत्वं तच्च तथाविधाभिप्रायसहकृतभूभङ्गेत्यादिकाल्पनिकविशेषणपुरस्कृतं सच्चमत्कारविशेषं पुष्पाति ॥ २४३ ॥

गतोऽस्मर्कमातीन्दुर्यान्ति वासाय पक्षिणः ।

इतीदमपि साध्वेव कालावस्थानिवेदने ॥ २४४ ॥

अथ ज्ञापकहेतुमुदाहरति । गत इति । वासाय वास-
वृक्षाय, गत्यर्थयोगे कर्मणि चतुर्थी, इतीदमपि अस्मिता-

कादिकमपि कालस्यावस्था विशेषः प्रकृते सायंसन्ध्येत्यर्थः तस्या निवेदने साध्वेव पर्याप्तमेव, अत्रास्तमितार्कादयो ज्ञापकाः सायंसन्ध्या च ज्ञाप्या, ज्ञाप्यस्य च कचित् प्रतीयमानत्वं कचिच्च शब्देनोपादानमिति द्वयो गतिः, अत्र तु प्रतीयमानत्वम्, अतएव साध्वेवेत्येवकारेणानुपात्तस्य ज्ञाप्यस्य कथं ज्ञापको भवतीति शङ्का निरस्ता । सम्प्रति सन्ध्या वर्त्तते इत्युक्तौ वै-
चित्राप्रतीतेर्निरुक्तज्ञापकमुखेन सन्ध्यः प्रतिपादने च तत्प्रतीते रस्यालङ्कारता ॥ २४४ ॥

अबध्यैरिन्दुपादानामसाध्यैश्चन्दनाम्भसाम् ।

देहोष्मभिः सुबोधं ते सखि कामातुरं मनः ॥ २४५ ॥

ज्ञाप्योपादाने ज्ञापकमुदाहरति । अबध्यैरिति । अबध्ये-
रविनाशैः, असाध्यैरप्रतिकार्यैः, देहोष्मभिर्देहतापैः । सुबोधं
सुखेनानुमेयं । कामातुरं विरहव्याकुलम् । अत्र मनसः
कामातुरत्वं ज्ञाप्यमुपात्तं तस्य देहतापा ज्ञापकाः, तेषां
विशेषणद्वयेनातपलङ्घनादिजन्यत्वव्यावर्त्तनेन विरहासाध-
प्रतिपादनभङ्गा वैचित्र्यातिशयः ॥ २४५ ॥

इति लक्ष्याः प्रयोगेण रम्या ज्ञापकचेतवः ।

अभावचेतवः केचिद्वाह्नियन्ते मनोहराः ॥ २४६ ॥

इतीति । इत्येवंरूपा रम्याश्चमत्कारजनकाः प्रयोगेषु
प्राचां प्रबन्धेषु ज्ञापकरूपा चेतवो लक्ष्याः स्वयं ज्ञातव्याः ।
एवं कारका ज्ञापकाश्च भावरूपा एव चेतवोदर्शिताः, अनन्तरं

केचिदभावहेतवः अभावरूपाहेतवो व्याह्रियन्ते उच्यन्त इत्य-
न्वयः ॥ २४६ ॥

अनभ्यासेन विद्यानामसंसर्गेण धीमताम् ।

अनियुद्धेण चाक्षाणां जायते व्यसनं नृणाम् ॥ २४७ ॥

अभावाश्च प्रागभावप्रध्वंसान्यान्याभावात्यन्ताभावभे-
देन चतुर्विधाः, क्रमेण तेषां हेतुत्वमुदाहरति । अनभ्यामे-
नेति । धीमतां ज्ञानिनाम् । अक्षाणामिन्द्रियाणाम् । अनि-
युद्धेणामंशमेन । व्यसनं स्त्रीपानमृगयाद्यामक्तिः । अत्र याव-
द्विद्यानामभ्यासो धीमद्भिश्च संसर्गोऽक्षाणाञ्च नियुद्धो न क्रियते
तावद्भ्यसनं जायते इति विद्याभ्यासादीनां प्रागभावा एव व्यसनं
प्रति हेतवः ॥ २४७ ॥

गतः कामकथोन्मादो गलितो यौवनज्वरः ।

गतो मोक्षश्छुता तृष्णा, कृतं पुण्याश्रमे मनः ॥ २४८ ॥

गत इति । पुण्याश्रमे पुण्याश्रमगमने प्रव्रज्यायामित्यर्थः ।
अत्र पूर्वमुत्पन्नानां कामकथोन्मादादीनां प्रध्वंसाः पुण्याश्रमे-
मनोनिधानं प्रति हेतवः ॥ २४८ ॥

वनान्यमूनि न गृहाण्येता नद्यो न योषितः ।

गृहा इमे न दायादास्तन्मे नन्दति मानसम् ॥ २४९ ॥

वनान्यमूनीति । गृहाश्रमादिरज्य वनं गतस्थानन्दोक्तिरि-
यम् । अमूनि वनानि यद्येष्टेष्टाश्रमादिशून्यान्यपि न गृहाणि

दुःखातिशयदाहृद्यभिकानि तस्य मानसं नन्दतीत्यस्यः, एव-
मप्येऽपि, अत्र वनादिषु गृहादीनां भेदा वनं गतस्य मानस-
न्दने हेतवः । हेतुत्वस्येदं न स्वरूपसत्त्वेन किन्तु ज्ञायमानत-
येति बोध्यम् । अत्र सादृश्यातिशयहेतुकाभेदप्रतीतिपूर्वक-
भेदप्रतिपादनस्यैव चमत्कारजनकत्वादनगृहादीनां सादृश्य-
मस्यैव परन्तु तदविवचनाच्चात्र निर्लघोपमा ॥ २१८ ॥

अत्यन्तमसदार्याणामनालोचितचेष्टितम् ।

अतस्तेषां विवर्द्धन्ते सततं सर्वसम्पदः ॥ २५० ॥

अत्यन्तमिति । अनालोचितचेष्टितमविमृश्यकारित्वम्, अत्य-
न्तममदविद्यमानं अनालोचितचेष्टितं नास्तीत्यर्थः । अतस्तेषा-
मिति, अत्रानालोचितचेष्टितस्यात्यन्ताभावः सम्पदिवृद्धौ हेतुः ॥
॥ २५० ॥

उद्यानसहकाराणामनुद्भिन्ना न मञ्जरी ।

देयः पथिकनारीणां सतिलः सलिलाञ्जलिः ॥ २५१ ॥

पूर्वादाहरणत्रये भावप्रतियोगिकानामेवाभावानां हेतुत्वं
दर्शितं संप्रत्यभावप्रतियोगिकस्याप्यभावस्य हेतुत्वं दर्शयन्नु-
दाहरति । उद्यानेति । मञ्जरी अनुद्भिन्ना न भवति उद्भिन्नैव
भवतीत्यर्थः अतस्तस्या उद्दीपकत्वात् पथिकनारीणां सतिलः
सलिलाञ्जलिर्देयः मरणमुपस्थितमित्यर्थः मृतानामेव तर्पणा-
ञ्जलिदानविधानात्, अत्र सहकारमञ्जर्युद्भेदाभावस्याभावा
विरहिणीमरणहेतुत्वेन वर्णितः, अथञ्च प्रागभावाभावः, वस्तुन

उत्पादो हि प्रागभावाभाव उच्यते तेन तद्रूपस्य सहकारम-
ञ्जरीणामुद्भेदस्य पथिकनारीणां मरणे कारणत्वं । प्रध्वंसाभावा
यथा, 'पीनयोणि गभीरनाभि निम्नतं मध्ये मृशोच्चस्तनं पा-
यादः परिरञ्चमञ्चिदुहितुः कान्तेन कान्तं वपुः' । स्वावा-
सानुपघातनिवृत्तमनास्तत्कालमीलदृशे यस्मै सोऽच्युतनाभि-
पद्मवमतिर्वेधाः शिवं शंसति । अत्र नारायणनाभिपद्मरूपा-
वामस्यानस्योपघाताभावो ब्रह्ममनोनिवृत्तिं प्रति हेतुः, सहजं
वस्तुनोऽवस्थानमेव प्रध्वंसस्याभाव उच्यते । अत्यन्ताभावा-
भावो यथा, अत्यन्तमसदार्याणामित्यादौ, अत्रालोचनचेष्टि-
तस्यात्यन्ताभावाभावः सम्यदिदृष्टौ हेतुः । एवमन्योन्याभावा-
भावोऽपि बोध्यः । अत्राभावाभावानां प्रतियोग्यादिस्वरूपत्वा-
नभ्युपगमान्न भावहेतुत्वं बोध्यम् ॥ २५१ ॥

प्रागभावादिरूपस्य हेतुत्वमिह वस्तुनः ।

भावाभावस्वरूपस्य कार्यस्योत्पादनं प्रति ॥ २५२ ॥

एवमभावस्य भावमभावश्च प्रति हेतुत्वेन भेदान्तरं भव-
तीति प्रतिपादयन्नभावहेतुमुपमंहरति । प्रागभावादीति ।
भावाभावस्वरूपस्य भावस्वरूपस्याभावस्वरूपस्य चेत्यर्थः, तत्र
पूर्वशोकेषु भावान् प्रति हेतुत्वम्, अभावं प्रति हेतुत्वन्तूह्यम्,
यदा उद्यानेत्याद्युदाहरणे तथात्वं ज्ञेयं कार्यभूतस्य व्यज्यमान-
मरणस्य प्राणवायोर्देहसंयोगनाशरूपत्वात् । एवमुक्तौदाहरणेषु
भावानां कारकहेतुत्वं दर्शितं ज्ञापकहेतुत्वन्तु स्वयमूहनीयम् ॥

॥ २५२ ॥

दूरकार्यस्तत्सद्वजः कार्यानन्तरजस्तथा ।

अयुक्तयुक्तकार्यौ चेत्यसङ्ख्याश्चिचहेतवः ॥ २५३ ॥

तेऽमी प्रयोगमार्गेषु गौणवृत्तिव्यपाश्रयाः ।

अत्यन्तसुन्दरादृष्टास्तदुदाहृतयो यथा ॥ २५४ ॥

एवं हेतोः कारकत्वज्ञापकत्वाभ्यामभावरूपत्वेन च त्रैवि-
ध्यमुक्तं, सम्प्रति चित्रसंज्ञकं भेदान्तरमाह । दूरकार्यं इति ।
दूरं देशतः कालतश्च दूरवर्त्ति कार्यं यस्य सः । तत्सद्वजः का-
र्येण सहैव जातः । कार्यानन्तरजः कार्ये जाते पश्चाज्जातः ।
तथा अयुक्तमनुचितं युक्तमुचितश्च कार्यं यद्येसौ, अयुक्तका-
र्यौयुक्तकार्यश्चेत्यर्थः । असङ्ख्या बहुविधाः । चित्रहेतव इति
चित्रसंज्ञका हेतव इत्यर्थः, दूरकार्यत्वादिनाश्चर्यविषयत्वादन्व-
र्यता, तदुक्तं भोजराजेन । 'क्रियायाः कारणं हेतुः कारको
ज्ञापकस्तथा । अभावश्चिचहेतुश्च चतुर्विध इहंम्यते' इति ॥
॥ २५३ ॥

तेऽमी इति । गौणवृत्तिर्गौणी लक्षणा साच मार्गोपात्मिका
साध्यवसानायां प्रस्तुतानुपादानात्, मैव व्यपाश्रयः स्वविषय-
काप्रस्तुताभेदप्रतीतिजनिका येषां ते अत्र गौणवृत्तिव्यपाश्र-
यत्वं क्वचित् कार्यस्यापि भवति यथा पश्चात् पर्यस्तेत्यादि
वक्ष्यमाणोदाहरणे रागसागर इत्यत्र, अत्र हेतोस्तथात्वञ्च
परस्परयेति बोध्यम् । क्वचिदुभयोरपि यथा राज्ञां हस्तार-
विन्दानीत्यादौ । तस्मात् गौणवृत्तिव्यपाश्रयादिति पञ्चम्यन्त-

पाठः सम्यक् । एतच्चापलक्षणं रूप्यरूपकभावाभावेऽप्यथवसाय-
मात्रविषयत्वे हेतूनामत्यन्तचमत्कारजनकत्वं बोध्यं यथा, आ-
विर्भवति नारीणामित्यादिवक्ष्यमाणोदाहरणे । अत्यन्तसु-
न्दरा दृष्टा इत्युदाहरणदर्शनायां हेतुः ॥ २५४ ॥

त्वदपाङ्गाङ्गयं जैत्रमनङ्गास्त्रं यदङ्गने ।

मुक्तं तदन्यतस्तेन सोऽप्यहं मनसि क्षतः ॥ २५५ ॥

क्रमेण दूरकार्यादीनुदाहरति । त्वदपाङ्गाङ्गयमिति । हे
अङ्गने प्रशस्ताङ्गवति त्वदपाङ्गाङ्गयं त्वदपाङ्गरूपं तेनात्र सारोपा
गौणी, अन्यतः पुरुषान्तरे, तेन त्वदपाङ्गरूपेणानङ्गास्त्रेण । स
लक्ष्यभूतः पुरुषः, अपिर्भिन्नक्रमे अलक्ष्यभूतोऽहमपीत्यर्थः । अ-
त्रास्त्ररूपकारणस्य लक्ष्यबेधरूपकार्यमेव निकटवर्त्ति, अलक्ष्य-
भेदरूपन्तु दूरवर्त्येवेति कार्यस्यात्र देशतोदूरस्थता । कालतो
यथा, 'अनश्रुवानेन युगोपमानमलभौर्वाकिणलाञ्छनेन ।
अस्यृष्टखङ्गत्वरूपापि चामीद्रचावती तस्य भुजेन भूमिः' । अत्र
बाह्य एव यौवनकार्यभूमिरचाकरणाद्धेतोर्दूरकार्यता ॥ २५५ ॥

आविर्भवति नारीणां वयः पर्यस्तशैशवम् ।

सहैव विविधैः पुंसामङ्गजोन्मादविभ्रमैः ॥ २५६ ॥

आविर्भवतीति । पर्यस्तं मिराकृतं शैशवं येन तद्वयो यौ-
वनमित्यर्थः । अङ्गजोमनसिजः, अङ्गं मनस्युपाये च प्रतीके चा-
प्रधानके । अङ्गादेशविशेषे स्यादङ्ग सम्बोधनेऽव्ययमित्युक्तेः । तेन
क्षत उन्मादो मनोविकारविशेषस्तत्कृतैर्विभ्रमैर्विस्मयैः, सहैवा-

विभ्रवतीति अत्र नारीणां यौवनरूपं कारणं कार्यभूतैः
पुंसां विभ्रमैः सहैव जायत इति कारणस्यागुकार्यकारिता
प्रतिपादनाय कार्यप्राक्क्षणवर्त्तितापह्नववैवर्त्तिकः एवञ्चात्र
विभ्रमाणां पश्चादुत्पद्यमानत्वं प्रागुत्पद्यमानत्वेनाध्यवसितमि-
त्यध्यवसायव्यपाश्रयोऽत्र हेतुश्चमत्कारातिशयजनको नतु गौ-
णीव्यपाश्रय इति बोध्यम् ॥ २५६ ॥

पश्चात्पर्यस्य किरणानुदीर्षं चन्द्रमण्डलम् ।

प्रागेव हरिणालीणामुदीर्षं रागसागरः ॥ २५७ ॥

पश्चादिति । किरणान् पर्यस्योत्क्षिप्य उत्क्षिपदित्यर्थः ।
पश्चादुदीर्षमुदितमित्यन्वयः । प्रागेव चन्द्रमण्डलोदयात् पूर्व-
मेव, उदीर्षं उच्छलितः, मसृद्ध इति क्वचित्पाठः, रागः
कामाभिलाष एव सागरः । अतएवात्र कार्यस्यैव गौणवृत्ति-
व्यपाश्रयत्वं, वस्तुतस्तत्र चन्द्रमण्डलोदयरूपकारणस्य क्षिप्र-
कार्यकारिताप्रतिपिपादयिषया रागभागरेच्छलनरूपकार-
णस्य पश्चाद्भाविता पूर्वभावित्वेनाध्यवसिता, तेनात्राध्यवसायमूल-
एव चमत्कारातिशयः ॥ २५७ ॥

राज्ञां हस्तारविन्दानि कुक्षलीकुरुते कुतः ।

देव त्वच्चरणद्वन्द्वरविवालातपः स्पृशन् ॥ २५८ ॥

राज्ञामिति । त्वच्चरणद्वन्द्वमेव रवेर्बालातपः । रवीत्यत्र
रागेति बहुषु पाठः तत्र त्वच्चरणद्वन्द्वस्य रागो लौहित्यं स एव
बालातप उद्यदादित्यरश्मिरित्यर्थः, राज्ञां हस्ता हस्तद्वन्दा-

न्येवारविन्दानि तानि कुङ्गलीकुरुते मुद्रितानि करोति, अत्र प्रणामार्थं हस्तयोः पुटीभावे कुङ्गलीभावाभ्यामस्तत एव चमत्कारातिशयः । अत्र बालातपरूपहेतोररविन्दकुङ्गलीभावरूपकार्यमयुक्तम् ॥ २५८ ॥

पाणिपद्मानि भूपानां सङ्कोचयितुमीशते ।

त्वत्पादनखचन्द्राणामर्चिषः कुन्दनिर्मलाः ॥ २५९ ॥

पाणिपद्मानीति । कुन्दनिर्मलाः कुन्दकुसुमवद्भवलाः, विशेषणमिदं नखानां चन्द्रत्वारोपे हेतुः । अत्र चन्द्रकिरणरूपहेतोः पद्मसङ्कोचनं कार्यं युज्यत एव ॥ २५९ ॥

इति हेतुविकल्पानां दर्शिता गतिरीदृशी ।

॥ इति हेतुचक्रम् ॥

इङ्गिताकारलक्ष्योऽर्थः सौक्ष्म्यात् सूक्ष्म इति स्मृतः ॥ २६० ॥

हेतुमुपसंहरति । इतीति । हेतोर्विकल्पानां प्रभेदानां । गतिर्दिक् । दर्शितेति अनया दिशा अपरेऽपि हेतुप्रभेदाः स्वयं ज्ञातव्या इत्यर्थः ।

अथ सूक्ष्मं लक्षयति । इङ्गितेति । इङ्गितमभिप्रायबोधक-
चेष्टाविष्करणम्, इङ्गितं दृढतोभाव इति विद्यः, आकारो-
रत्यादिसूचकमुखरागादिः, स्यादाकारोऽङ्गवैकृतमिति बोधा-
ल्लितः । ताभ्यां लक्ष्यो लक्षयितुं योग्योऽर्थः अभिलाषाद्यभ्य-
न्तरविषयः रहःक्रियमाणवह्निर्विषयो वा सूक्ष्मः सूक्ष्माख्याल-
ङ्कारवान्, सूक्ष्मसंज्ञाया अन्वर्थतां प्रतिपादयितुं हेतुमुपन्य-

स्यति सौत्तम्यादिति अर्थस्येङ्गिताकाराभ्यामेव लक्ष्यत्वेन सूक्ष्म-
मतिवेद्यत्वादित्यर्थः । इत्यञ्चार्थस्येङ्गिताकाराभ्यां निपुणमति-
लक्ष्यत्ववर्णनं सूक्ष्मं नामालङ्कार इत्यर्थः । नव्यास्तु इङ्गिते
नाकारेण वा लक्षितस्य सूक्ष्मार्थस्य निपुणमतिना केनचिद्गङ्गा-
नरेण यत्सूचनं तत्सूक्ष्मं नामालङ्कारः सूक्ष्मार्थसूचनस्यैव चम-
त्कारजनकतया लङ्कारत्वादित्याहुः । तथाचोक्तं प्रकाशकता,
'कुतोऽपि लक्षितः सूक्ष्मोऽप्यर्थोऽन्यस्मै प्रकाशयते । धर्मेण केन-
चिद्यत्र तत्सूक्ष्मं परिचक्षते' इति । कुतोऽप्याकारादिङ्गिताद्वे-
त्यर्थः । दर्पणकृतापि 'संलक्षितस्तु सूक्ष्मोऽर्थ आकारेणैङ्गितेन
वा । कयापि सूच्यते भङ्गा यत्र, सूक्ष्मं तदुच्यते' इति ॥ २६० ॥

कदा नौ सङ्गमोभावीत्याकीर्णं वक्तुमक्षमम् ।

अवेद्य कान्तमवना लीलापद्मं न्यमीलयत् ॥ २६१ ॥

पद्मसम्मोलनादत्र सूचितोनिशि सङ्गमः ।

आश्वासयितुमिच्छन्त्या प्रियमङ्गजपीडितम् ॥ २६२ ॥

तत्रेङ्गितलक्ष्यार्थमुदाहरति । कदेति । नौ आवयोः ।
आकीर्णं जनबहुले देशे । लीलापद्मं क्रोडार्थकमलम् । न्यमी-
लयत् समकोचयत् । पद्मसम्मोलनादिति । सूचितोलक्षितः ।
नायिकाया अभिप्रेतो निशाभाविसङ्गमरूपः सूक्ष्मोऽर्थः पद्म-
नीमीलनरूपेङ्गितेन किञ्चिद्वक्षित इति स्वमते लक्षणसमन्वयः ।
नव्यमते तु नायकस्य जिज्ञासितः सङ्केतकालरूपः सूक्ष्मो-
ऽर्थस्तस्य भूषेपादिनेङ्गितेन नायिकया लक्षयित्वा निशाममघ-

शंसिकमलनिमीलनलीलया प्रकाशित इति । अत्र च वैचित्र्य-
विशेषस्य सर्व्वालङ्कारविलक्षणतया सहृदयानुभवविद्धत्वादल-
ङ्कारत्वमेव ॥ २६१ ॥ २६२ ॥

मदर्पितदृशस्तस्या गीतगोष्ठ्यामवर्द्धत ।

उद्दामरागतरला छाया कापि मुखाम्बुजे ॥ २६३ ॥

इत्यनुङ्गिन्नरूपत्वादत्युत्सवमनोरथः ।

अनुसङ्घौव सूक्ष्मत्वमभूदत्र व्यवस्थितः ॥ २६४ ॥

॥ इति सूक्ष्मम् ॥

आकारलक्ष्यार्थमुदाहरति । मदर्पितेति । उद्दामोऽत्य-
धिको रागो रत्युत्सवाभिलाषस्तेन तरला मनोज्ञा उद्दाम-
रागव्यञ्जिकेत्यर्थः, कापि विलक्षणा छाया कान्तिः । अत्र
नायिकाया रत्युत्सवाभिलाषरूपार्थस्य मुखच्छायाविलक्षण-
रूपाकारेण किञ्चिन्नक्ष्यत्वं प्रतिपादितम् । नयमतेऽप्यत्र ता-
दृशाकारसंलक्षितस्य तादृशसूक्ष्मार्थस्य तादृशवचनभङ्गा बन्धु-
समीपे सूचनमिति लक्षणममन्वयः, सूचनञ्च यस्यार्थस्तं प्रत्ये-
वेति न नियमः तस्यान्योद्देशकत्वस्यापि सम्भवात् अतएव
प्रकाशकता सूक्ष्मलक्षणे अन्यस्मै इत्युक्तम् । मदर्पितेत्यत्र तद-
र्पितेति कश्चित्पाठः ॥ २६३ ॥

ननु पूर्व्वोदाहरणे पद्मनिमीलनात् प्रतीयमानस्य निमि-
सङ्गमस्य सूक्ष्मत्वं तावदस्तु अत्र तु तादृशमुखच्छायारूपा-
कारः स्फुटतरमेव रत्युत्सवमनोरथं लक्षयतीति कथमर्थस्य

सूक्ष्मत्वमित्याशङ्कोपपादयति । इत्यनुद्भिन्नरूपत्वादिति । रत्यु-
त्सवमनोरथोऽनुद्भिन्नरूपत्वात् आकारलक्षितत्वेन स्फुटतर-
प्रतीयमानरूपत्वाभावात् सूक्ष्मत्वमनुद्भिन्नैवापरित्यज्यैवात्र व्यव-
स्थितो वर्णितोऽभूदित्यन्वयः । अत्राप्यवस्थित इति क्वचित्पाठः ।
अयमर्थः, उद्दामरागतरला मुखच्छाया तावद्रत्युत्सवमनोरथ-
स्यैवानुभाव इति न नियमः विषयान्तरमनोरथादिनापि
तत्सम्भवादित्यनैकान्तिकत्वान्न स्फुटतरं तादृशमनोरथं लक्ष-
यति लक्षयिता तु स्वीयविलक्षणमहृदयतामप्रीचीनया तथा
कथञ्चिन्नक्षयतीति सूक्ष्मत्वमेव रत्युत्सवविषयस्येति ॥ २६४ ॥

लेशो लेशेन निर्भिन्नवस्तुरूपनिगूहनम् ।

उदाहरण एवास्य रूपमाविर्भविष्यति ॥ २६५ ॥

अथोद्देशवाक्योक्तलवेतिनामान्तरं लेशं लक्षयति । लेश
इति । लेशेनान्यतया निर्भिन्नं प्रकाशितं यत् वस्तुनो रूपं
स्वरूपं तस्य निगूहनं संवरणं लेशः गोमोहोदाद्यङ्गविकारा-
दिना किञ्चित् प्रकाशमानस्य गोप्यविषयस्य केनचिद्व्याजेन
गोपनं लेशनिर्भिन्नवस्तुनिगूहनरूपत्वात्क्षणालङ्कार इत्यर्थः ।
इममेव नव्या व्याजोक्तिं वदन्ति । यथा 'व्याजोक्तिश्चक्षुःश्रो-
त्रादिवस्तुरूपनिगूहनम्' इति । वक्ष्यमाणापङ्क्तौ तु न लेश-
निर्भिन्नवस्तुनो व्याजेनापङ्क्तव इत्यतोऽस्य भेदः । गोप्यनिर्भेदस्य
क्वचिद्भाषयितुरनवधानवचनेनापि भवति तस्य निगूहनमपि
क्वचित् शेषेण क्वचिदशेषेण च । क्रमेण यथा, 'काले वारि-

धराणामपतितया नैव शक्यते स्थातुम् । उत्कण्ठितासि त-
रले नहि नहि सखि पिच्छिलः पन्थाः ।' अत्रापतितयेति
पतिं विनेत्यर्थः स्वयमेवाभिहितः पतनाभावप्रतिपादनेन नि-
गूहितः । 'इह पुरोऽनिलकम्पितविग्रहा मिलति का न वनस्यति-
ना लता । स्मरामि किं सखि ! कान्तरतोत्सवं नहि घनागमरोति-
रुदाहता' । अत्रापि स्ववचनेनैव सूचिता पतिमङ्गमेच्छा घना-
गमस्वभाववर्णनया निगूहिता । इयमप्यपङ्कतिरिति विश्वनाथः ।
ननु लेशनिर्भिन्ननिगूहने कश्चमत्कारो येनास्थालङ्कारत्वमि-
त्याशङ्काहं । उदाहरण एवायेति । रूपं वैचित्र्यात्मकत्वम् ॥
॥ २६५ ॥

राजकन्यानुरक्तं मां रोमोद्भेदेन रक्तकाः ।

अवगच्छेयु रा ज्ञात महे शीतानिलं वनम् ॥ २६६ ॥

निर्भिन्ननिगूहने द्वौ हेतु अनिष्टसम्भावना, लज्जा चेति
तत्रानिष्टसम्भावनायामुदाहरति । राजेति । अवगच्छेयुरि-
त्याशंसायां लिङ् । मावगच्छेयुरिति कचित्पाठः । अवगच्छे-
युरित्यन्तमनिष्टशङ्कासूचकम्, अनन्तरं निगूहनोपायं चिन्त-
यन्नाह । आ ज्ञातमिति । आ इति स्मरणे, ज्ञातं निगूहने-
कारणं निश्चितमित्यर्थः । तदेवाह अहो इत्यादि, रोमोद्भेदस्य
शीतानिलजनितत्वप्रतिपादनेनानुरागे निगूहितः ॥ २६६ ॥

आनन्दाश्रु प्रवृत्तं मे कथं दृष्ट्वैव कन्यकाम् ।

अलि मे पुष्परजसा वातोद्धूतेन दूषितम् ॥ २६७ ॥

लज्जायामुदाहरति । आनन्दाश्रिवति । कन्यकां विवा-
हाय गोष्ठ्यामानीतां कन्यां दृष्ट्वैव कथमानन्दाश्रु प्रवृत्तमिति
कन्यादर्शनमात्रेणैव आनन्दाश्रुणानुरागव्यक्तिर्लज्जाकरीत्या-
शङ्क्य संवृणोति । अस्मि मे इति । अत्राश्रुणोऽचिदूषणजन्य-
प्रतिपादनव्याजेनानुरागो निगूहितः । अत्र वस्तुनिर्भेदश्च
कचिदाशङ्कितः कचिन्नात्त्विकः, तत्राशङ्कायामेतदुदाहरण-
द्वयम् । तात्त्विकत्वे यथा, 'शैलेन्द्रप्रतिपाद्यमानगिरिजाहस्तोप-
गूढोत्सद्रेगमाञ्जादिविमंष्टुलाखिलविधिव्यासङ्गभङ्गाकुलः । आ-
शैत्यं तुहिनाचलस्य करयोरित्यूचिवान् सम्मितं शैलान्तःपुर-
मातमण्डलगणैर्दृष्टोऽवतादः शिवः' । अत्र मात्त्विकतया रो-
माञ्जादीनां परिज्ञानं तत्रत्यानां जातमेव, अतएव सम्मितं
शैलान्तःपुरमातमण्डलगणैर्दृष्ट इत्युक्तम् ॥ २६७ ॥

इत्येवमादिस्थानेऽयमलङ्कारोऽतिशोभते ।

लेशमेके विदुर्निन्दां स्तुतिं वा लेशतः कृतम् ॥ २६८ ॥

अस्थालङ्कारत्वमुपपादयति । इत्येवमादीति । अतिशोभते
चमत्कारविशेषजनकतया काव्यमुपस्कुरुते, तस्मादस्थालङ्का-
रत्वमनपलपनीयमित्यर्थः । अन्यैरुक्तो व्याजस्तुत्यलङ्कारोऽपि
लेश एवेत्याह । लेशमेके इति । लेशतः स्तुतिच्छ्लेन कृतां
निन्दां, तथा निन्दाच्छ्लेन कृतां स्तुतिं वा एके लेशं विदु-
रित्यन्वयः । यदुक्तं दोषस्य यो गुणीभावो दोषीभावो गुणस्य
यः । स लेशः स्यान्नतो नान्या व्याजस्तुतिरपीष्यत इति । यथा

लेशनिर्भिन्नवस्तुनिगूहने लेशनामालङ्कारत्वं तथा लेशकृत-
स्तुतिनिन्दयोरपीति किं व्याजस्तुतीत्यलङ्कारान्तराभ्युपगमेन
पञ्चवीकरणमिति सोऽपि लेश एवेत्यर्थः ॥ २६८ ॥

युवैष गुणयान्त्राजा योग्यस्ते पतिरुज्जितः ।

रणोत्सवे मनः सक्तं यस्य कामोत्सवादपि ॥ २६९ ॥

वीर्यात्कर्षस्तुतिर्निन्दैवास्मिन् भावनिवृत्तये ।

कन्यायाः कल्पते भोगान्निर्विविक्तोर्निरन्तरम् ॥ २७० ॥

तत्र स्तुतिव्याजेन निन्दामुदाहरति । युवैष इति । स्वयं-
वरगोष्ठ्यां कस्यचिद्राज्ञः समीपमुपस्थितां कन्यां प्रति मत्स्या
उक्तिरियम् । योग्यः पतिः पतित्वेन वरीतुमुचितः, अत्र हेतुः
रणोत्सवे इति, अतिवीरोऽयं त्रियतामित्यापाततो बोधितं,
पर्यवसाने तु सर्वदा रणव्ययोऽयमनेन ते कामसुखं दुर्लभं
तत्र त्रियतामिति रणोत्सवे मनः सक्तमिति स्तुतिव्याजेन नि-
न्दैव प्रतिपादिता ॥ २६८ ॥

एतदेवाह । वीर्यात्कर्षस्तुतिरिति । अस्मिन् पद्ये भोगान्
सुरतोत्सवान् निरन्तरं निर्विविचैरुपभोगमुक्त्वाः कन्याया
भावो वरणाभिप्रायस्तस्य निवृत्तये राज्ञो वीर्यात्कर्षस्तुति-
र्निन्दैव कल्पते निन्दारूपेणैव परिणमतोत्यन्वयः ॥ २७० ॥

चपलो निर्दयश्चासौ जनः क्रान्तेन मे सखि ।

आगःप्रमार्जनायैव चाटवो येन श्लिप्तिताः ॥ २७१ ॥

दोषभासो गुणः कोऽपि दर्शितश्चाटुकारिता ।

मानं सखीजनेर्द्विष्टं कर्तुं रागादशक्तया ॥ २७२ ॥

॥ इति लेशचक्रम् ॥

निन्दाव्याजेन स्तुतिमुदाहरति । चपल इति । मान एव मनस्विनीनां गौरवहेतुस्तदन्तरान्तरा प्रेयसि मानो विधेय इति वदन्तीं सखीं प्रति नायिकाया उक्तिरियम् । चपलो नैकत्र स्थिरप्रेमा, निर्द्वयः परपीडानभिज्ञः । तेन युष्माभिरुपदिष्टेन मानेन । आगः प्रमार्ज्जनाय अपराधविस्मरणाय, चाटवः प्रियवादाः ॥ २७२ ॥

दोषभास इति । सखीजनैर्द्विष्टमुपदिष्टं मानं रागात् प्रेयस्यनुरागाधिक्यात् कर्तुमशक्तया नायिकया कोऽपि स्त्री-
णामतीवहृदयङ्गमश्चाटुकारितारूपो गुणः, दोषभासः प्रथमं दोष इवाभासत इति तादृशो दर्शितः, दोषत्वेन कथित इत्यर्थः । तस्मादत्र निन्दाव्याजेन स्तुतिर्दर्शिता ॥ २७२ ॥

उद्दिष्टानां पदार्थानामनूद्देशो यथाक्रमम् ।

यथासङ्ख्यमिति प्रोक्तं सङ्ख्यानं क्रम इत्यपि ॥ २७३ ॥

अथ क्रमं लक्षयति । उद्दिष्टानामिति । उद्दिष्टानां प्रथममुक्तानां पदार्थानां यथाक्रममनूद्देशः पश्चादुद्देशः पश्चादुक्तैः पदार्थैः क्रमेणान्वय इत्यर्थः । यथासङ्ख्यमिति ननु हेतुः सूक्ष्मो लवः क्रम इत्युद्देशवाक्ये लवानन्तरं क्रम एवोद्दिष्टस्तत्

कथं यथासङ्गस्य निरूपणमित्यत्राह । सङ्ख्यानं क्रम इत्यपीति
यथासङ्गं सङ्ख्यानं क्रम इति त्रयः पर्याया इत्यर्थः ॥ २७३ ॥

ध्रुवन्ते चोरिता तन्वि स्मितेक्षणमुखद्युतिः ।

स्नातुमम्भःप्रविष्टायाः कुमुदोत्पलपङ्कजैः ॥ २७४ ॥

॥ इति क्रमः ॥

उदाहरति । ध्रुवमिति । स्मितेक्षणमुखद्युतिरिति जात्या-
श्रयत्वादेकवचनम् । चोरितेति किञ्चिदपहृतेत्यर्थः । समुदाय-
हर्णे नायिकायां तदसत्त्वप्रतिपत्त्या वैरस्थापत्तेः । अम्भः
प्रविष्टाया इति अम्भःस्थितानां कुमुदादीनां चौर्यक्रियाया
उपपादकम् । उत्पलं कुवलयम् । अत्र स्मितद्युतिः कुमुदेन,
ईक्षेणद्युतिरुत्पलेन, मुखद्युतिः पङ्कजेन, चोरिता इति क्रमि-
काणां क्रमिकैरन्वयः । अचालङ्कारान्तरविच्छित्तिमूलतया
प्रौढोक्ताच्च वैचित्र्यातिशयः ॥ २७४ ॥

प्रेयः प्रियतराख्यानं, रसवद्रसपेशलम् ।

ऊर्जस्वि रुढाहङ्कारं, युक्तोत्कर्षञ्च तत्त्रयम् ॥ २७५ ॥

संलक्ष्यक्रमाणां वस्त्वलङ्काररूपव्यङ्ग्यानां वाच्यार्थस्य शो-
भाजनकतया समासोक्तिरूपकादिनाञ्चालङ्कारत्वमुक्तम् असंल-
क्ष्यक्रमाणां रसादिव्यङ्ग्यानामपि तथात्वेनालङ्कारत्वमुचित-
मिति सम्प्रति तद्भूषणं प्रेयोरसवदूर्जस्विनामकमलङ्कारत्रय-
माह । प्रेय इति । अद्याप्यमेवासंलक्ष्यक्रमत्वरूपैकधर्मवत्त्वा-

देकत्र निवेशः । तत्र प्रियतरं भावाभिव्यक्त्या बोद्धव्यस्य प्रीत्या-
 तिशयकरं वक्तुं प्रीत्याधिक्यसूचकमाख्यानं प्रेषः प्रकृष्टप्रिय-
 तात् प्रेयो नामालङ्कारः । भावाच्च देवादिविषया रतिः
 प्रधानत्वेनाभिव्यक्ता व्यभिचारिणश्च । यथा काव्यप्रकाशे,
 'रतिर्देवादिविषया व्यभिचारी तथाञ्जितः । भावः प्रोक्तः'
 इति । विभावादिभिरपरिपुष्ट उदुद्धमात्रः स्याद्यी च भाव
 इति विश्वनाथादयः । यन्वक्तुं देवादिविषयकरतिभाव-
 व्यञ्जकमेवाख्यानं प्रेयोऽलङ्कारतयाभिमतमिति वक्ष्यमाणादा-
 हरणदर्शनादवगम्यते । ततश्चाख्यानचातुर्येण व्यज्यमानोदे-
 वादिविषयकरतिभावोवाच्यस्य शोभाजनकतया प्रेयोनामा-
 लङ्कार इति लक्षणम् । तथा रसपेशलं रसाभिव्यक्त्या सह-
 दयहृदयङ्गममाख्यानं रसवत् रसवत्सामालङ्कारः आख्यान-
 चातुर्येण व्यज्यमानोरस एव वाच्यस्य शोभाजनकतया रसव-
 दलङ्कार इत्यर्थः । रसस्वरूपञ्च यन्वृता नोक्तमिति किञ्चि-
 दुच्यते । समुचितमन्निवेशशोभिना काव्येन तत्तदभिनयेन वा
 समर्पितैः सहृदयहृदयं प्रविष्टैस्तदीयसहृदयतामधोक्षिणेन
 भावनाविशेषमहिम्ना विगलितरामरमणीयादिभिरलौकिक-
 विभावनादिव्यापारवत्तया विभावानुभावव्यभिचारिशब्दव्यप-
 देशैः सीतादिभिरालम्बनकारणैश्चन्द्रिकादिभिरुदीपनकारणैः
 रश्रुपातादिभिः कार्यैश्चिन्तादिभिः सहकारिभ्यः समूह्य प्रादु-
 र्भावितेनालौकिकेन व्यापारेण तत्कालनिवर्त्तितानन्दांशावर-
 णाज्ञानेनात एव प्रमुष्टपरिमितप्रमादत्वादिनिजधर्मेण प्रमात्रा

स्वप्रकाशतया वास्तवेन निजस्वरूपानन्देन सह गोचरीक्रिय-
माणः प्राग्विनिविष्टवासनारूपः स्थिरतया वर्तमानत्वात्
स्यायिष्यद्व्यपदेशो रत्यादिरेव रसः । तथा चाहुः 'व्यक्तः
स तैर्विभावाद्यैः स्याथी भावो रसः स्मृतः' इति व्यक्तो व्यक्ति-
विषयोक्तः, व्यक्तिश्च भग्नावरणा चित्, यथाहि शरावादिना
पिहितो दीपस्तन्निवृत्तौ मन्निहितान् पदार्थान् प्रकाशयति
स्वयञ्च प्रकाशते, एवमात्मचैतन्यं विभावादिमंवलितान् रत्या-
दीन्, अन्तःकरणधर्माणां सात्तिभास्यत्वाभ्युपगतेः, विभावा-
दीनामपि स्वप्रतुरगादीनामिव रङ्गरजतादीनामिव च सा-
त्तिभास्यत्वमविरुद्धं, व्यञ्जकविभावादित्त्वंणाया आवरणभङ्गस्य
वा उत्पत्तिविनाशाभ्यामुत्पत्तिविनाशौ रसे उपचर्यन्ते वि-
भावादित्त्वंणावधित्वादावरणभङ्गस्य, निवृत्तायां तस्यां प्र-
काशस्यावृत्तत्वाद्विद्यमानोऽपि स्याथी न प्रकाशते इतीदम-
भिनवगुप्तादिमतस्सारत्वेन । भट्टनायकप्रभृतयस्तु ताटस्थ्येन
रसप्रतीतावनास्वाद्यत्वम् आत्मगतत्वेन तु प्रत्ययो दुर्घटः
मीतादीनां सामाजिकान् प्रत्यविभावत्वात् विना विभाव-
मनालम्बनस्य रत्यादेरप्रतिपत्तेः नच कान्तात्वं साधारणं
'विभावतावच्छेदकमत्रायसीति वाच्यम्, अप्रामाण्यनिश्चया-
नास्कन्दितागम्यालप्रकारकज्ञानविरहस्य विशेष्यतासम्बन्धाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकस्य विभावतावच्छेदककोटाववश्यं निवेश्य-
त्वात्, तस्मादभिधया निवेदिताः पदार्था भावकत्वव्यापारेणा-
गम्यात्वादिरसविरोधिज्ञानप्रतिबन्धद्वारा कान्तात्वादिरसानु-

कूलधर्मपुरस्कारेणावस्थाप्यन्ते, एवं साधारणीकृतेषु रामसीता
देशकालवयोऽवस्थादिषु पञ्चैव पूर्वव्यापारमहिम्नि तृतीयस्य
भोगकृत्वव्यापारस्य महिम्ना निगीर्णयोरजस्तमसोरुद्रिकमन्त्र-
जनितेन निजचित्स्वभावनिरुतिविश्रान्तिलक्षणेन साक्षात्का-
रेण विषयोक्तो भावनोपनीतः साधारणात्मा रत्यादिः
स्थायी रस इत्याहुः । नव्यास्तु काव्ये नाव्ये च कविना नटेन
च प्रकाशितेषु विभावादिषु व्यञ्जनाव्यापारेण रामादौ सी-
तादिरतौ गृहीतायाम्, अनन्तरञ्च सहृदयतोष्णमितस्य भा-
वनाविशेषरूपदोषस्य महिम्ना कल्पितरामत्वाद्यवच्छादिते स्वा-
त्मन्यज्ञानावच्छिन्ने शुक्तिकाशकल इव रजतखण्डः समुत्पद्य-
मानोऽनिर्व्वचनीयः साक्षिभास्यः सीतादिविषयकरत्यादिरिव
रसः अयञ्च कार्यो दोषविशेषस्य नाशश्च तदुत्तरभाविना
लोकान्तराह्लादेन भेदाग्रहात् सुखपदव्यपदेशश्च भवतीति
प्राङ्गरित्येतत् सर्वं पण्डितराजेन विशदोक्तम् । सीतादि-
विभावादिभीरामादिनिष्ठतयानुमीयमानो रत्यादिस्थायि-
भावो वासनासन्निकर्षण सामाजिकैः साक्षात्क्रियमाणो रस
इति श्रीशङ्कुकप्रसृतयः । वस्तुतस्तु विभावादिव्यज्यमान-
रत्यादिस्थायिभावजन्यचमत्कार एव रसशब्देन व्यपदिश्यते
सर्वमन्यत् पञ्चवनमिति बोध्यम् । रत्यादयश्च रतिहास-
शोकक्रोधात्साहभयजुगुप्साविस्मयाः क्रमेण शृङ्गारहास्यकरुण-
रौद्रवीरभयानकबीभत्साद्भुतरमानां स्थायिभावाः, शान्तस्य
तु शमो निर्व्वेदो वेति कल्पदथं । रत्यादीनां स्वरूपञ्च दश-

रूपकादावभिव्यक्तं ज्ञेयं । शृङ्गारादीनां स्वरूपस्यान्यत्र विस्तर
इति नोक्तं । तत्र शृङ्गारोऽपि सम्भोगविप्रलम्भभेदेन द्वि-
विधः । वीरस्य दानधर्मदयायुद्धमन्त्रादिभेदेन बहुविधः ॥

तथा रूढः प्रादुर्भूतः प्रधानतयाभिव्यक्त इत्यर्थः, तादृ-
शोऽहङ्कारो गर्वो यत्र तादृशमाख्यानमूर्जस्त्रि, आख्यान-
चातुर्येण प्रधानतयाभिव्यज्यमानो गर्वाख्यो व्यभिचारिभाव
ऊर्जस्त्रिनामालङ्कार इत्यर्थः । गर्वस्य, गर्वो मदः प्रभाव-
श्रीविद्यामत्कुलतादिजः, इत्युक्तलक्षणः, अयञ्च प्राधान्येनाभि-
व्यक्तो भाव एव, व्यभिचारी तथाञ्चित इति प्रकाशकारोक्तेः ।
एषामलङ्कारव्यपदेशे हेतुमाह । युक्तोत्कर्षहेति । युक्तोऽलङ्का-
रव्यपदेशोपयुक्त उत्कर्षो वाच्यशोभा यस्मात्तत्, सादृश्यादयो
यथा वाच्यार्थशोभाजनकत्वादुपमाद्यलङ्कारतया व्यपदिश्यन्ते
भावादयोऽपि तथा वाच्यशोभाजनकत्वमास्यादित्यर्थः । मते
चास्मिन् निरुक्तभावेषु मध्ये देवादिविषयकरतिभावस्य प्रेथो
नामालङ्कारत्वं गर्वाख्यभावस्य चोर्जस्त्रिनामालङ्कारत्वम्, एत-
द्विज्ञानान्तु भावानां तथा रसाभासभावाभासभावशान्ति-
भावोदयभावशवलतानाञ्च रसपेशलमित्यत्र रसपदस्य रस्य-
मानपरत्वेन रसवदलङ्कारत्वम् एषामपि काव्यशोभाजनक-
त्वाविशेषेणालङ्कारत्वौचित्यादिति बोध्यम्, उक्तस्यान्यत्र 'रस-
भावौ तदाभासौ भावस्य प्रशमोदयौ । सन्धिः शवलता चेति
सर्वेऽपि रसनाद्रसाः' इति । एते च रसादयः अङ्गित्वेना-
ङ्गत्वेन वाभिव्यज्यमाना अलङ्कारतां प्राप्नुवन्ति अङ्गभूताना-

मपि काव्यशोभाजनकत्वाविशेषात्, नचाङ्गिने रसादेरल-
ङ्कार्यत्वात् कथमलङ्कारत्वमिति वाच्यं, स्वमते शब्दार्थात्म-
कस्य काव्यस्यैवालङ्कार्यत्वेन तदुपस्कारकस्य व्यङ्ग्यमात्रस्यैवाल-
ङ्कारव्यपदेश्यत्वात्, काव्यशोभाकरान् धर्मानलङ्कारान् प्रचक्षते
इत्यलङ्कारलक्षणे शब्दार्थशरीरस्य काव्यस्यैवालङ्कार्यत्वप्रति-
पादनात् । ध्वनिकारप्रभृतयस्तु अङ्गिने रसादेरलङ्कार्यत्वमङ्ग-
भूतस्य तस्यालङ्कारत्वमाहुः । यथा 'प्रधानेऽन्यत्र वाक्यार्थे यत्रा-
ङ्गन्तु रसादयः । काव्ये तस्मिन्नलङ्कारे रसादिरिति मे मतम्'
इति । तत्र रसानामङ्गत्वे रमवदलङ्कारः भावानामङ्गत्वे प्रेयो-
ऽलङ्कारः रसाभासभावाभासयोरङ्गत्वे ऊर्जस्वलङ्कारः भाव-
शान्तेरङ्गत्वे समाहितालङ्कारः भावादयभावसन्धिभावशवल-
तानामङ्गत्वे तत्तन्नामकालङ्काराः । तदुक्तं विद्यनाथेन, 'रसभा-
वौ तदाभासौ भावस्य प्रथमस्तथा । गुणीभूतत्वमायान्ति यदा-
लङ्कृतयस्तदा । रसवत् प्रेयऊर्जस्वि समाहितमिति क्रमात् ।
भावस्य चोदये सन्धौ मिश्रत्वे च तदाख्यकाः' इति । अत्र ते नव्या
प्रष्टव्याः किं प्रधानतया प्रतीयमानस्य व्यङ्ग्यमात्रस्यैवालङ्का-
र्यत्वमुत तथाभूतस्य रसादेरेवेति तत्र न तावत् प्रथमः स-
मासोक्त्यप्रस्तुतप्रशंसापर्यायोक्तादौ प्रधानतयैवाभिव्यज्यमानानां
वस्त्वलङ्काराणां तैरप्यलङ्कारत्वाभ्युपगमात् न च तत्र वाच्या-
र्थस्यैव प्रधानत्वं प्रतीयमानानां वस्त्वलङ्काराणान्वप्रधानत्वम्
अप्रधानानान्वलङ्कारत्वमुचितमेवेति वाच्यं, तत्र तत्र व्यङ्ग्याना-
मेव प्राधान्यस्थानुभवासिद्धतयानपलपनीयत्वात्, नापि द्वितीयः

सामान्येन काव्यात्मकतयाभ्युपगतानां वस्त्वलङ्काररसादिव्यङ्ग्या-
नां मध्ये वस्त्वलङ्काराणामलङ्कारत्वं रसादीनामेवालङ्कार्यत्व-
मिति निर्वक्तुमयोग्यत्वात् नच रसादिव्यङ्ग्यस्यैव प्रधानस्य
काव्यात्मत्वादलङ्कार्यत्वं न वस्त्वलङ्कारयोरिति विश्वनाथोक्त-
मादरणीयं, 'यचोन्मदानां प्रमदाजनानामङ्गुलिहः शोण-
मणीमयूखः । सन्ध्याभ्रमं प्राप्तवतामकाण्डेऽप्यनङ्गनेपथ्यविधिं
यधत्त' इत्यादौ तेनाप्यङ्गभूतेन गृहङ्कारेणैव काव्यव्यवहाराभ्यु-
पगमात् संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यरूपध्वनिभेदस्य सर्व्वालङ्कारिकैरभ्यु-
पगतत्वेन रसादेरेव काव्यात्मनप्रतिपादनस्य वज्रशो दूषितत्वाच्च,
तस्माद्वाङ्मयतयाऽविशिष्टानां वस्त्वलङ्काराणां रसादीनां वा का-
व्यशोभाजनकतया लङ्कारत्वं युक्त्यनुभवप्रतिपन्नमिति, प्राचां सर-
णिरेव साधीयमी । अथात्र रसस्यालङ्कारत्वमुक्तं, पूर्व्वञ्च 'मधुरं
रसवद्वाचीत्यादिना गुणत्वमुक्तं तत्कथमेकस्य गुणत्वमलङ्कारत्व-
ञ्चेति चोद्यस्य समाधानं स्वयमेव गन्धकारोऽग्रे करिष्यतीति
सर्व्वमवदातम् ॥ २७५ ॥

अद्य या मम गोविन्द ! जाता त्वयि गृहागते ।

कालेनैषा भवेत् प्रीतिस्तुवैवागमनात् पुनः ॥ २७६ ॥

इत्याह युक्तं विदुरो नान्यतस्तादृशी धृतिः ।

भक्तिमात्रसमाराध्यः सप्रीतश्च ततो हरिः ॥ २७७ ॥

तच्च प्रथमं प्रेय उदाहरति । अद्येति । विदुरस्य स्वगृहागतं
श्रीकृष्णं प्रति सानुरागात्किरियं हे गोविन्द अद्य त्वयि गृहागते

मदीयभवनं प्राप्ते सति मम या प्रीतिर्जाता कालेन समयान्तरेण तवैव पुनरागमनादेशा प्रीतिर्भवेत् भविष्यति न तु त्वयि गते त्वदितरमाधुममागमादिना ईदृशी प्रीतिर्भविष्यतीत्यर्थः । इतः प्रतिनिवृत्तस्य ते यावन्न पुनरागमनं तावद्दुःखेनैव स्यास्यामीति भावः । नैषा काले भवेत् प्रीतिरिति पाठस्तु न मनोरमः । अत्र विदुरस्य वाक्यभङ्गाभिव्यज्यमानो भगवद्विषयरतिभावो भगवतः प्रीत्यतिशयजननेन वाच्यस्य शोभातिशयं पुष्पाति । श्लोकोऽयं 'सम्मानवज्जमानप्रीतिविरहेतरविचिकित्तामहिमख्यातितदर्थप्राणस्यानतदीयतामर्ब्वतद्वावाप्रातिकृत्यादीनि च स्मरणेभ्यो वाञ्छन्त्यात्' इति शाण्डिल्यसूत्रोपप्रेत्युदाहरणतया स्वप्रेयराचार्येणोपपन्नस्य, 'या प्रीतिः पुण्डरीकाक्ष तवागमनकारणात् । सा किमाख्यायते तुभ्यमन्तरात्मासि देदिनाम्' इति महाभारतीयोद्योगपर्व्याक्तविदुरवचनस्य प्रतिरूपः ॥ २७६ ॥

इत्याहेति । युक्तम् अव्यभिचारिभगवद्भक्तिमुचकत्वात् मीचीनं, युक्तमित्यत्र वाक्यमिति क्वचित्पाठः । युक्त्वे हेतुः नान्यतस्तादृशी धृतिरिति यतोऽत्र विदुरस्य अन्यतो भगवद्भिन्नविषयेभ्यस्तादृशी धृतिः सन्तोषो न प्रतिपन्नेति शेषः । तवैवागमनात् पुनरित्यनेन विषयान्तरेभ्यो विदुरस्य प्रीतिर्न भवतीति सूचितमित्यर्थः । अतएव भक्तिमात्रेण अनन्यसाधारणानुगणैव समाराध्या हरिः सुप्रीतश्चाभूदित्युद्देशस्य प्रीतिकरमाख्यानमिति प्रेयोऽलङ्कारः ॥ २७७ ॥

सोमः सूर्यो मरुद्भूमिर्व्योमं होतानलो जलम् ।

इति ह्याण्यतिक्रम्य त्वां द्रष्टुं देव ! के वयम् ॥ २७८ ॥

इति साक्षात्कृते देवे राज्ञो यद्राजवर्मणः ।

प्रीतिप्रकाशनं तच्च प्रेय इत्यवगम्यताम् ॥ २७९ ॥

वक्तुः प्रीतातुदाहरति । सोम इति होता यजमानः । इतिरूपाणि सोमादिस्थूलरूपा अष्टौ मूर्त्तिरतिक्रम्य सूक्ष्मरूपेण वर्त्तमानं सच्चिदानन्दात्मकं त्वां द्रष्टुं साक्षात्कर्तुं वयं के अयोग्या एव, तर्हि यदृष्टोऽमि तत्र भक्तानुकम्पितैव हेतुरिति भावः । अत्र निष्कलस्य परब्रह्मणो अन्यप्रीतेरभावात् वक्तुस्तद्विषयकप्रीत्यैव प्रेयस्त्वम् ॥ २७८ ॥

इतीति । देवे महादेव । राजवर्मणः राजवर्मनामकस्य । प्रीतिप्रकाशनं महादेवविषयकरतिभावसूचनं, तच्च तदपि, प्रेय इत्यवगम्यतामिति एतेन भक्तस्य प्रीत्यभिव्यक्त्या बोद्धव्यस्य देवादेः प्रीतिः, केवला भक्तस्यैव देवादिविषयिका प्रीतिर्वा व्यज्यमाना प्रेयोऽलङ्कार इति सूचितम् । श्लोकद्वयेऽस्मिन् देवविषयकरतिभावो दर्शितः । मुनिविषयो यथा, 'हरत्यधं सम्प्रति, हेतुरैष्यतः शुभस्य, पूर्वोचरितैः कृतं शुभैः । शरीरभाजां भवदोयदर्शनं व्यनक्ति कालचितयेऽपि योग्यताम्' । इयं हि नारदं प्रति श्रीकृष्णस्योक्तिः । 'अत्युच्चाः परितः स्फुरन्ति गिरयः स्फारास्तथामोघयस्तानेतानपि बिभ्रती किमपि न क्लान्तासि तुभं नमः । आश्चर्येण मुहुर्मुहुः स्तुतिमिति

प्रसौमि यावद्ब्रुवन्तावद्भिभ्रदिमां स्यतस्तवभुजे वाचस्ततो मु-
द्रिताः' । अत्र पूर्वार्द्धे भविषयः, उत्तरार्द्धे राजविषयः ।
'एह्येहि वत्स रघुनन्दन पूर्णचन्द्र चुम्बामि मूर्द्धनि चिरञ्च परि-
ष्वजे त्वाम् । आरोप्य वा हृदि दिवानिशमुदहामि वन्देऽथवा
चरणपुष्करकदयन्ते' । अत्र पुत्रविषयः, अत्र वत्सलाख्यो रम
इत्यन्ते, एवमन्यविषयोऽपि रतिभावः प्रेयोऽलङ्कारतया बोध्यः ।
कान्ताविषया तु रतिर्व्यक्ता शृङ्गारतां प्राप्नोति तत्र रमव-
दलङ्कार इत्यनन्तरमेव दर्शयते ॥ २७८ ॥

मृतेति प्रेत्य सङ्गन्तुं यया मे मरणं मतम् ।

सैषा तन्वी मया लब्धा कथमत्रैव जन्मनि ॥ २८० ॥

प्राक् प्रीतिर्दुर्गिता, सैयं रतिः शृङ्गारतां गता ।

रूपवाञ्छन्ययोगेन तदिदं रसवदचः ॥ २८२ ॥

अत्र रमवदलङ्कारं दर्शयन् तत्र रमाश्च शृङ्गारादिभे-
देन बहुविधा इति तेषु ब्रह्मादिकीटपर्यन्तानामादरणीयं
नाभ्यर्हितत्वात् प्रथमं शृङ्गारमुदाहरति । मृतेतीति । मृतां
मदालसां पुनर्नागानां प्रसादेन प्रत्युज्जीवितां प्राप्य तस्याः पत्युः
कुवल्याश्रयोक्तिरियम् । मृतेति मृतेयमिति निश्चित्य यया
सह प्रेत्य परलोके सङ्गन्तुं संयोगं प्राप्तुम् । मृतेऽभिप्रेत्य सङ्ग-
न्वितिपाठे तु इत्यनुतापे मृते मरणे मति, भावे कः, यया
परलोकगतया सह सङ्गमभिप्रेत्याभिलष्येत्यर्थः । मे मया मरणं
मतमिष्टं, सैषा तन्वी कथमत्रैव जन्मनि विना मरणं लब्धा

कथमिति विस्मये । सैषा तन्वीत्यत्र सैवावन्तीति कश्चित्पाठः,
तत्र आवन्ती अवन्तिदेशोद्भवा वासवदत्तेत्यर्थः, वासवदत्ताया
दाहप्रवादेन दुःखितस्य पुनस्तां प्राप्य वत्सराजस्थानन्दोक्तिरि-
यम् । अत्र सम्भोगशृङ्गाराख्यो रसः स च 'दर्शनस्पर्शनादीनि
निषेवेते विलासिनौ । यत्रानुरक्तावन्योऽन्यं सम्भोगोऽयमुदाहृतः'
इत्युक्तलक्षणः । अयञ्च विप्रलम्भानन्तरं प्रतिपाद्यमानः पुष्टिं
प्राप्नोतीति विप्रलम्भानन्तर्येणात्र वर्णितः । तदुक्तं, 'न विना
विप्रलम्भेन सम्भोगः पुष्टिमश्नुते । कषायिते हि वत्सादौ भु-
यान् रागो विवर्द्धते' इति । विप्रलम्भश्च 'यत्र तु रतिः
प्रकृष्टा नाभोष्टमुपैति विप्रलम्भोऽसावित्युक्तलक्षणः' अयञ्च
पूर्वरागमानप्रवामकरुणात्मकतया चतुर्विधः, विप्रलम्भश्चायं
मदालमापक्षे करुणात्मकः, यदुक्तं 'यूनोरेकतरस्मिन् गतवति
लोकान्तरं पुनर्लभ्ये । विमनायते यदैकस्तदा भवेत् करुण-
विप्रलम्भाख्यः' इति ॥ १८० ॥

नन्वत्रापि नायिकाविषयिणी प्रीतिर्यज्यते तत् प्रेयोऽल-
ङ्कारादस्य कोभेद इत्याशङ्कायामाह । प्रागिति । प्राक् पूर्व-
दर्शिते अद्य चेति सोमः स्मर्य्य इति च श्लोकद्वये प्रीतिर्दर्शि-
ता संप्रयोगशून्यत्वाद्गतिः प्रीतिः प्रेयोऽलङ्कारतया दर्शिते-
त्यर्थः, प्रीतिप्रेयसोः पर्यायता, यदुक्तं, 'मनोऽनुकूलेस्वर्येषु
सुखसंवेदनं वचः । असंप्रयोगविषया सैव प्रीतिर्निगद्यते' इति ।
अप्रयोगश्च विभावादिभिः परिपोषः स चात्र वर्तते इत्याह
मेयमिति, सा तादृशी देवादिविषयकरतिसजातीयेत्यर्थः,

रतिः 'रतिर्मनोऽनुकूलेऽर्थे मनसः प्रवणाद्यितम्' इत्युक्त-
 क्षणा प्रकृते कान्ताविषयकोऽनुराग इत्यर्थः, रूपस्य स्वरूपस्य
 वाङ्मयं विभावानुभावव्यभिचारिभिः परिपोषः तस्य योगेन
 सम्बन्धेन गृह्णारतां गता अलौकिकसमत्कारजनकतया
 तत्परिणामेन वा गृह्णाररसत्वं प्राप्ता, तत्तस्मादिदं वचो
 रसवत् रसवदलङ्कारवत्, एतदुक्तं भरतेन 'विभावानुभाव-
 व्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः' इति । अत्र निरुक्तनायिका
 विभावः, सौन्दर्यवचनवदनस्मेरतादयोऽनुभावाः, हर्षविस्म-
 यादयोव्यभिचारिणः, एतैरभिव्यज्यमानः पुष्टिं नीतोर-
 त्याख्यः स्थायिभावो रसतामापद्यते । रसोद्भावे च विभावा-
 दीनां त्रयाणां समुदितानामेव हेतुत्वं यत्र तु एकस्य द्वयो-
 र्वा सङ्गावस्तत्रान्यतमस्यौचित्यादाच्चेपेण समुदितत्वं बोध्यम् ।
 यथा 'दीर्घात् शरदिन्दुकान्ति वदनं बाहू नतावंशयोः सं-
 क्षिप्तं निविडोन्नतस्तनमुरः पार्श्वे प्रसृष्टे इव । मध्यः पाणि-
 मितो नितम्बि जघनं पादावुदयाङ्गुली कन्देनर्त्तयितुर्व्यथैः
 मनसः सृष्टं तथास्या वपुः' । अत्र मालविकामभिलषतोऽग्नि-
 मित्रस्य मालविकारूपविभावमात्रवर्णनेऽनुभावानां नयनवि-
 स्कारादीनां व्यभिचारिणाञ्चैतुल्यादीनामौचित्यादेवाच्चेपः ।
 एवमन्याच्चेपो बोध्यः, यत्र तु लक्ष्मणाच्चेपस्तत्र तु दोष एव ।
 यथा 'परिहरति रतिं मतिं लुनीते खलुलिततरां परिवर्त्तते
 च भृशः । इति वत विषमा दशास्य देहं परिभवति प्रसभं
 किमत्र कुर्मः । अत्र रतिपरिहारादीनां करुणादावपि सम्ब-

वात् कामिनीरूपोविभावः छच्छादाक्षेपः । एतच्च प्रसङ्गा-
दुक्तम् ॥ २८२ ॥

निष्ठुक्त्वा केशेष्वकृष्टा कृष्णा येनाग्रतो मम ।

सोऽयं दुःशासनः पापोलब्धः किं जीवति क्षणम् ॥ २८२ ॥

इत्यारुह्य परां कोटीं क्रोधा रौद्रात्मतां गतः ।

भीमस्य पश्यतः शत्रुमित्येतद्रसवद्वचः ॥ २८३ ॥

रौद्रमुदाहरति । निष्ठुह्येति । केशेष्वित्यवच्छेदे मत्तमो ।
कृष्णा द्वौपदी ।

परां कोटीमारुह्य विभावादिभिः परिपुष्टिं प्राप्य,
क्रोधः स्याद्यिभावः स च 'प्रतिकूलेषु तैक्ष्णस्यावबोधः क्रोध
इत्यते' इत्युक्तलक्षणः शत्रुं प्रत्यपचिकीर्षाया उद्रेकः क्रोध
इत्यर्थः, रौद्रात्मतां गतो रौद्ररसत्वं प्राप्तः । तथाह्यत्र
दुःशासन आलम्बनविभावः तस्य कृष्णाकेशाकर्षणादिचेष्टित-
मुद्दीपनविभावः पाप इत्यधिक्षेपवचनमनुभावः प्रतीयमा-
ना गर्वादयो व्यभिचारिभावाः, एतैः पुष्टिं नीतः क्रोधस्या-
यिभावो रौद्ररसतां गतः । रसवत् रसवदाख्यालङ्कारवत् ॥
॥ २८२ ॥ २८३ ॥

अजित्वा सार्क्षवामुर्व्वीमनिष्ट्वा विविधैर्मखैः ।

अदत्त्वा चार्थमर्थिभ्यो भवेयं पार्थिवः कथम् ॥ २८४ ॥

इत्युत्साहः प्रकृष्टात्मा तिष्ठन् वीररसात्मना ।

रसवत्त्वं गिरामासां समर्थयितुमोश्वरः ॥ २८५ ॥

वीरमुदाहरति । अजितेति । अजिता युद्धे शत्रुपराजया-
दलब्धा । अत्र क्लान्तवाक्यत्रयेण क्रमेण युद्धधर्मादानविषया
उत्साहाः सूचिताः । तेनात्र युद्धवीरो धर्मावीरो दानवी-
रश्चेति वीररसत्रयम् । दयावीरो यथा, 'शिरामुखैः स्यन्दत-
एव रक्तमद्यापि देहे मम मांसमस्ति । दृष्टिं न पश्यामि त-
वापि तावत्, किं भक्षणात्त्वं विरतो गरुत्मन्' । अत्र जीमूत-
वाहनस्य गरुडभुक्तावशिष्टनागान् प्रति दयायामुत्साहः । एव-
मन्येऽपि मन्त्रादिवीराः सम्भवन्ति ते च मुद्राराक्षसादौ ज्ञा-
तव्याः ॥ २८४ ॥

इत्युत्साह इति । उत्साहः 'कार्यारम्भेषु संरम्भः स्वयानु-
त्साह उच्यते' इत्युक्तलक्षणः । संरम्भ उद्योगः । प्रकृष्टात्मा
तत्तद्दिभावादिभिः परिपुष्टः, वीररमात्मना तिष्ठन् वीररमत्वं
प्राप्नुवन्, रमवत्त्वं रमवदलङ्कारवत्त्वं समर्थयितुं सम्यादयितुम्,
ईश्वरः समर्थः । अत्र युद्धे विजेतव्याः, धर्मं धर्माः, दाने याचका
उत्साहस्यालम्बनविभावाः, प्रतीयमानाः महायान्वेषणादयो-
ऽनुभावाः हर्षघृतिमत्यादयोऽप्यभिचारिणः एतेरभिव्यक्त उ-
त्साहो वीररसतां भजते ॥ २८५ ॥

यस्याः कुसुमशय्यापि कीमलाङ्गा रुजाकरी ।

साधिगते कथं तन्वी ऊताग्नवतीं चिताम् ॥ २८६ ॥

इति कारुण्यमुद्रितमलङ्कारतया स्तुतम् ।

तथा परेऽपि बीभत्सहास्याङ्गतभयानकाः ॥ २८७ ॥

करुणमुदाहरति । यस्या इति । तन्वीत्यत्र देवोति कश्चित् पाठः । इतीति । कारुण्यं करुणरमस्यायिभावः शोकः स च 'इष्टनाशादिभिस्त्रेता वैक्लव्यं शोकशब्दभाक्' इत्युक्तमक्षरः, 'चेत-
सो वैक्लव्यं दुःखविशेष इत्यर्थः । उद्विक्तं विभावादिभिः परिपुष्टं सत् अलङ्कारतया स्मृतं करुणरसीभूय काव्यशोभाजनना-
द्रसवदलङ्कारत्वेन ज्ञातमित्यर्थः । अत्र शोच्या गतप्राणा तन्वी आलम्बनविभावः कुसुमशय्यापीत्यादिना जीवन्त्यास्त-
स्याः सुखावस्थाम्भरणमुद्दीपनविभावः करुणवचनमनुभावः कथमित्याक्षिप्तादिनादयो व्यभिचारिणः एतैः परिपुष्टः शो-
काख्यः स्यायिभावः करुणरसत्वं भजते ॥

तथेति । यथा पूर्वोदाहरणचतुष्टये रतिक्रोधात्साह-
शोकाः स्यायिभावास्तत्तद्विभावादिभिः परिपुष्टाः प्रहृष्टारसौ-
द्रवीरकरुणरसीभूता दर्शितास्तथा वक्ष्यमाणोदाहरणेष्वपि
जुगुप्साहामविस्मयभयरूपाः स्यायिनो विभावादिभिः परि-
पुष्टाः सन्तो बीभत्सहास्याद्भूतभयानकाख्या रसा भवन्तीति
ज्ञातव्यमित्यर्थः ॥ २८६ ॥ २८७ ॥

पायं पायं तवारीणां शोणितं पाणिसंपुटैः ।

कौणपाः सद्य नृत्यन्ति कवन्धैरन्तर्भूषणाः ॥ २८८ ॥

तत्र बीभत्समुदाहरति । पायं पायमिति । पायं पायं
पुनःपुनः पीत्वा । कौणपा राक्षसाः । कवन्धैर्निर्मस्रककि-
यायुक्तकलेवरैः सद्य । अन्तं पुरीतत् तद्भूषणं येषां ते ।

अत्र जुगुप्सा स्थायिभावः सा च, 'दोषेक्षणदिभिर्गर्हा जुगुप्सा विषयोद्भावा' इत्युक्तलक्षणा, तस्याः पाणिमंपुटेः शोणित-
पायिनोऽन्तभूषणाः कौणपा आलम्बनविभावः प्रतीयमाना
निष्ठोवनास्यवलनादयोऽनुभावाः, मोहापगमारादयो व्यभि-
चारिणः, एतैः परिपुष्टा जुगुप्सा बीभत्सरसत्वं भजते, बी-
भत्सश्चात्र राजविषयरतौ गुणीभूतः तादृशरतिश्च वर्णनो-
द्यप्रोतिकरत्वात् प्रेयोऽलङ्कार इति प्रेयोरसवतोः सङ्करो-
ऽयम् ॥ २८८ ॥

इदमस्लानमानाया लग्नं स्तनतटे तव ।

क्वाद्यतामुत्तरीयेण नवं नखपदं सखि ॥ २८९ ॥

हास्यमुदाहरति । इदमिति । सखीसमक्षं मानं प्रकाश-
यन्तीं रहस्य कान्तेन सह कृतक्रीडां नायिकां प्रति मख्या
उपहासोक्तिरियम् । अस्लानोऽपर्युषितः अस्मदभ्यर्थनाशतेना-
प्यपरिचित इत्यर्थः तादृशोमानो यस्यास्तथाविधायया अपि
तव स्तनतटे नवं न तु प्राचीनं नखपदं लग्नं दृश्यते एतत्तु
मानिन्यास्ते नायकसङ्गाभावेनामम्भवंमित्युत्तरीयेण क्वाद्यता-
मित्यन्वयः । अत्र हासः स्थायिभावः स च 'वागादिवैकृतै-
र्युतोविकाशोहास उच्यते' इत्युक्तलक्षणा, विकाश उपहसनीय-
त्वेन ज्ञानं । निरुक्तमानवती नायिका तस्यालम्बनविभावः
नखचतमुद्दीपनविभावः तादृशमोक्षुष्टनवचनमनुभावः प्रती-
यमाना अवहित्यादयो व्यभिचारिणः, एतैः परिपुष्टा निरुक्त-

हासस्यायिभावे हास्यरसतां भजते । अञ्जानमानाया इत्यत्र
अञ्जानमालाया इतिपाठो न मनोरमः ॥ २८८ ॥

अंगुकानि प्रवालानि पुष्पं हारादिभूषणम् ।

शाखाश्च मन्दिराण्येषां चित्रं नन्दनशाखिनाम् ॥ २८९ ॥

अद्भुतमुदाहरति । अंगुकानीति । प्रवालानि किश-
लयाः । नन्दनशाखिनां कल्पद्रुमाणाम् । अत्र विस्मयः स्या-
यिभावः स च 'विविधेषु पदार्थेषु लोकमीमातिवर्त्तिषु ।
विस्फारश्चेतमो यस्य स विस्मय उदाहृत' इत्युक्तलक्षणः,
विस्फारोविस्तारः स च दृष्टहेतुभ्योऽसम्भवित्वज्ञानेन हेतुन्त-
रानुसन्धाने मनोव्यापाररूपः । तस्य च अलौकिकनन्दन-
शाखिन आलम्बनविभावः तेषामंगुकादिमत्त्वरूपगुणमहिमा
उद्दीपनविभावः प्रतीयमानाः स्तम्भस्वेदादयोऽनुभावाः वित-
र्कादयोव्यभिचारिणः एतैः परिपुष्टो विस्मयोऽद्भुतरमत्वं भजते
॥ २८९ ॥

इदं मघानः कुलिशं धारासन्निहितानलम् ।

स्मरणं यस्य दैत्यस्त्रीगर्भपाताय कल्पते ॥ २९० ॥

मघानकमुदाहरति । इदमिति । अत्र दैत्यस्त्रीणां भयं
स्यायिभावः तच्च 'रौद्रशक्त्या तु जनितं चित्तवैक्लव्यदं भयम्'
इत्युक्तलक्षणम् । रौद्रशक्त्या शास्त्रवादेरनिष्टजननसामर्थ्येन,
चित्तवैक्लव्यदं चित्तवैक्लव्यजनकस्त्वानिष्टकर्तृणं । तस्य मघवा

आलम्बनविभावः निरुक्तरूपं कुलिशमुद्दीपनविभावः गर्भपा-
तोऽनुभावः प्रतीयमाना आवेगसंस्पोहादयो व्यभिचारिणः
एतः परिपुष्टो भयस्यायिभावो भयानकरसत्वं भजते । इत्येते
शृङ्गारादयोऽष्टौ रसा दर्शिताः, रसानामष्टमात्रसंख्यकत्वञ्च
नाय्याभिप्रायेण 'अष्टौ नाय्ये रमाः स्मृता इत्युक्तेः, अथकाव्ये
शान्तोऽपि रसः सम्भवति यदुक्तं, 'न यत्र दुःखं न सुखं न
चिन्ता न द्वेषरागौ न च काचिदिच्छा । रगः स शान्तः कथितो
मुनीन्द्रैः सर्वेषु भावेषु शमप्रधान' इति, सचाप्रदर्शितोऽपि
ज्ञेयः यथा, 'अहौ वा हारे वा कुसुमशयने वा दृषदि वा मणौ
वा लोष्ट्रे वा बलवति रिपौ वा सुहृदि वा । तणे वा स्नेहे वा
मम समदृशो यान्तु दिवसाः कदा पुण्येऽरण्ये शिवशिवशिवेति
प्रलपतः । अत्र शमोनिर्वेदो वा स्थायिभावः वस्तुमात्रस्थानि-
त्यत्वं भगवान् शिवो वा आलम्बनविभावः पुण्यारण्यमहापुरुष-
सङ्गादय उद्दीपनविभावाः, गोमाञ्चादयोऽनुभावाः, हर्ष-
स्मृतिमतिभृतदयादयो व्यभिचारिणः । एवं देवादिविषयक-
रतिप्रधानीभृतगर्वभिन्नभावानां रसाभासभावाभासभावोद-
यभावशान्तिभावमन्त्रिभावशवलत्वानाञ्च रस्यमानत्वाद्भवद-
लङ्कारत्वमिति तेषामुदाहरणानि पञ्चवनभिद्या नोक्तानि
स्वयं ज्ञातव्यानि ॥ २८१ ॥

वाक्यस्याग्राम्यतायेर्निर्माधुर्ये दर्शितोरसः ।

इच्च त्वष्टरसायत्ता रसवत्ता स्मृता गिराम् ॥ २८२ ॥

॥ रसवच्चक्रम् ॥

ननु माधुर्यगुणनिरूपणे मधुरं रसवदित्यनेन रसवत्त्वस्य
माधुर्यगुणत्वमुक्तम् अत्र त्वलङ्कारत्वमिति कोऽनयोर्भेद इत्या-
शङ्काह । वाक्यस्येति । अत्र वाक्यस्येति वाच्यस्योपलक्षकं 'वस्तु-
न्यपि रसम्यतिरित्युक्तेः । अग्राभ्यता ग्राम्यत्वदोषाभावसमा-
नाधिकरणालङ्कारादिमत्तेत्यर्थः सैव योनिर्व्यञ्जिका यस्य सः ।
दर्शित इति 'कामं सर्वोऽप्यलङ्कारो रसमर्थं निषिञ्चति ।
तथाप्यग्राम्यतैवेन भारं वहति भृयमा' इत्यनेनेत्यर्थः । इह-
त्विति गिरां विभावाद्युपस्थापकवाक्यानाम् अष्टरमायत्ता षट्-
ङ्गाद्यष्टरसमङ्गावाधीना रसवत्ता रसवदलङ्कारवत्ता स्मृता,
अयमर्थः रसश्चाक्याम्यत्वाभावसमानाधिकरणालङ्कारादि-
मत्त्वस्य माधुर्यगुणत्वं पूर्वमुक्तम् इह तु रसानामेवालङ्कारत्व-
मते न माधुर्यरसवतोरभेद इति । अत्राष्टेति परिचयाय
न तु प्रकृतोपयोगाय रसमात्रोपादानेनैवोपयोगमिद्वेति
बोध्यम् ॥ २८२ ॥

अपकर्त्ताहमस्मीति हृदि ते मास्म भुङ्क्ष्यम् ।

विमुखेषु न मे खङ्गः प्रहर्त्तुं जातु वाञ्छति ॥ २८३ ॥

• एवमुक्त्वा परो युद्धे निरुद्धो दर्पगानिना ।

पुंसा केनापि तज्ज्ञेयमूर्जस्वीत्येवमादिकम् ॥ २८४ ॥

॥ ऊर्जस्वि ॥

ऊर्जस्व्युदाहरति । अपकर्त्तति । युद्धे पलायमानं शत्रुं
प्रति कथञ्चिद्वोरस्याक्रियम् । अत्र युद्धवोरसस्य गर्वाख्यो

व्यभिचारिभावः स्थायिभावमुक्ताहं निगीर्याद्रिक्ततया व्यक्त
 इत्यूर्जस्विता ऊर्जो बलप्रकाशनमवाप्नोति व्युत्पत्तेः, एवञ्चा-
 यमपि भाव एव 'व्यभिचारी' तथाञ्चित इति प्रकाशकदुक्तेः,
 परन्तूर्जः प्रकाशानादूर्जस्वोति विशेषनान्ना व्यपदिश्यते । यत्र
 त्वयमेव स्थायिन्मुक्ताहे निलीयते तत्र वीरो रमः, स च पूर्वा-
 क्तसर्वस्वान्ना व्यपदिश्यते । यथा 'क्षुद्राः सन्नासमेते विज-
 हित हरयः ! क्षुद्रशक्रेभकुम्भा युष्मद्वेहेषु लज्जां दधति परममी-
 सायका निष्पतन्तः । मौमित्रे ! तिष्ठ, पात्रं त्वमपि नहि रूपां
 नन्वहं मेघनादः किञ्चिद्भूभङ्गलीलानियमितजलधिं राम-
 मन्वेषयामि' । अत्र पादत्रयेणोद्रिक्ततया व्यज्यमानोऽपि गर्व-
 क्षतुर्थपादव्यङ्ग्यस्य रामजयोक्ताहास्यस्यायिभावस्य कुक्षौ नि-
 लीयते अतएवेदं प्रकाशकता वीररमोदाहरणत्वेनोपन्यस्तं
 तस्मादयं रमवदलङ्कार एव । नव्यास्तु रसाभासो भावाभासो
 वा रसान्तरादेरङ्गत्वमापन्नः सन्तूर्जस्वलङ्कारो भवतीत्याच-
 क्षते तत्र रुचिरं तथात्वे ऊर्जस्विमंज्ञाया अन्वर्थतानुपपन्नः
 अलङ्कारमंजानां तथात्वस्यैव नियमात् । विमुखेय्यति । तथा च
 हन्यादित्यनुवृत्तौ मनुः 'नायुधव्यसनप्राप्तं गार्त्तं नातिपरि-
 चतम् । न भीतं न परावृत्तं मतां धर्ममनुस्मरन्' इति ॥
 ॥ २८३ ॥

एवमुक्तेति । एवमादिकमिति यथात्र वीरव्यभिचारी गर्व-
 ऊर्जस्वित्वेनोक्तस्तथा रसान्तरव्यभिचारिगर्वोऽप्यूर्जस्वीत्यर्थः ॥
 ॥ २८४ ॥

अर्थमिष्टमनाख्याय साक्षात्तस्यैव सिद्धये ।

यत् प्रकारान्तराख्यानं पर्यायोक्तं तदिष्यते ॥ २६५ ॥

अथ पर्यायोक्तं लक्षयति । अर्थमिति । इष्टं विवक्षितमर्थं वक्तुर्वैदग्ध्यभङ्गापत्त्या साक्षादाचकशब्देनानाख्यायाप्रतिपाद्य त-
स्यैव विवक्षितार्थस्य सिद्धये सचमन्कारप्रतिपत्तये यत् प्रका-
रान्तराख्यानं प्रकारान्तरेण वैदग्ध्यद्योतकवाक्यविशेषोपन्यास-
भङ्गा व्यञ्जनया प्रतिपादनं तत् पर्यायैण तदर्थकशब्दान्तरेण
विवक्षितार्थस्याक्तत्वात् पर्यायोक्तमिष्यत इत्यन्वयः । पर्यायता च
शब्दानामेकार्थप्रतिपादकता, तादृशप्रतिपादकता च एकयैव
वृत्त्येति न नियमः वृत्त्यन्तरेणापि तदर्थप्रतिपादकत्वे पर्या-
यतानपायात्, विवक्षितार्थश्चात्र कचिदाध्यायनियतसम्बन्धि-
त्वात् वक्तादिवैशिष्यप्रतीतिमन्तरेणापि स्रष्टिति प्रयुक्तशब्देन
व्यज्यते कचिच्च वाच्यएव प्रकारान्तरेण व्यज्यत इत्यस्य द्वौ
भेदौ, एवमस्य व्यङ्ग्यमूलकेभ्योऽलङ्कारान्तरेभ्यो भेदो बोद्धव्यः
तेषु निरुक्तरूपत्वाभावात्, नच 'गच्छ गच्छसि चेत् कान्त पन्था-
नः सन्तु ते शिवाः । ममापि जन्म तच्चैव भूयाद्यत्र गतो भवान्'
इत्यादौ वाच्यव्यङ्ग्योर्गमनागमनयोनियतसम्बन्धित्वात् कथ-
माक्षेपादस्य भेद इति वाच्यं वाच्यनियतसम्बन्धिनाऽपि गमना-
भावरूपव्यङ्ग्यस्य वक्तृवैशिष्यपर्यालोचनया लयि गतेऽहं मरि-
ष्यामीति द्वितीयादूर्ध्वव्यङ्ग्यपर्यालोचनया च प्रतीयमानत्वेन स्र-
ष्टिति व्यज्यमानत्वाभावात् । तत्र प्रथमस्योदाहरणं 'दृश्यते

परमृत' इत्यादि, गन्धकृता दर्शयिष्यते । द्वितीयस्य यथा 'यं
प्रेक्ष्य चिररूढापि निवासप्रोतिरुज्झिता । मदेनैरावणमुखे
मानेन हृदये हरेः, । अत्र शकैरावणौ मानमदमुक्ताविति
व्यङ्ग्यं तदेव च प्रकारान्तरेण वाच्यमिति । केचित्तु पर्यायो-
क्तेऽस्मिन् द्वयोरेव वाच्यव्यङ्ग्ययोः प्रस्तुतत्वं ममासां कौ वाच्यस्यैव
प्रस्तुतत्वम् अप्रस्तुतप्रशंसायां व्यङ्ग्यस्यैव प्रस्तुतत्वमित्येषां मिथो-
भेद इत्याहुः, तत् प्रभिद्धोदाहरणविरुद्धमित्युपेक्षितम् ॥ २८५ ॥

दशत्यसौ परमृतः सद्दकारस्य मञ्जरीम् ।

तमहं वारयिष्यामि युवाभ्यां स्वैरमास्यताम् ॥ २८६ ॥

सङ्गमय्य सखीं यून्म सङ्केते तद्रतोत्सवम् ।

निर्वर्त्तयितुमिच्छन्त्या कयाप्यपहृतं ततः ॥ २८७ ॥

॥ इति पर्यायोक्तम् ॥

तत्र वाच्यव्यङ्ग्ययोरनियतमन्वन्वित्वे पर्यायोक्तमुदाहरति ।
दशत्यमाविति । दशति दंशनेन विनष्टां करोति, सद्दकारस्येति
कुञ्जादहिःप्ररूढस्येत्यर्थः, तत एव वक्त्रा वहिर्गमनसम्भवात्
वारयिष्यामि निवारयेयं, स्वैरमास्यतां सविश्रम्भं स्थोयताम् ।
अत्र जनवत्प्रदेशे सुरतोत्सवः सप्रतिबन्ध इति कुञ्जात्
स्वस्यापसरणं मख्या इष्टं तस्य च इतोऽहं गच्छामोति वाचक-
शब्देन प्रतिपादने वक्त्रा अवैदग्ध्यं न वा चमत्कारः अतः
परमृतवारणप्रकारेण तद् व्यक्तिं नीतमिति वैचित्र्यातिशयः,
अत्र वाच्यं दूरस्थस्य परमृतस्य वारणं प्रतीयमानगमनं विना-

नृपपञ्चमिति वाच्यव्यङ्ग्योर्निश्चितसम्बन्धित्वं ततश्चावयवबोध-
समकाल इव व्यङ्ग्यस्य गमनस्य प्रतीतिः । एवं 'स्पृष्टास्ता-
नन्दने शच्याः केशसम्भोगलालिताः । मावज्जं पारिजातस्य
मञ्जर्या यस्य सैनिकैः' । अत्र हयग्रीवेण स्वर्गे विजित इति
विवक्षितोऽर्थस्तन्निश्चितसम्बन्धिना तत्सैनिकानां पारिजातमञ्ज-
रोमावज्जस्पर्शनरूपेण वाच्यार्थेन झटित्येव व्यक्तिं नीत इति
पर्यायोक्तमेव ॥ २८६ ॥

श्लोकस्यास्य प्राकरणिकार्थमप्रतिपाद्य लक्षणमन्वयो दुर्बोध
इति तं विशदयति । सङ्गमय्येति । यूना कामुकेन सह,
सङ्केते सङ्केतस्थाने, तद्रतोत्सवं तयोः सुरतोत्सवं निर्व्वर्त्तयितुं
स्वापसरणव्यञ्जनेन निर्व्वर्जनतया सविश्रम्भं सम्पादयितुम् ॥
॥ २८७ ॥

किञ्चिदारभमाणस्य कार्यं दैववशात् पुनः ।

तत्साधनसमापत्तिर्या तदाहुः समाहितम् ॥ २८८ ॥

अथ समाहितं लक्षयति । किञ्चिदारभमाणस्येति । कि-
ञ्चित् कार्यमारभमाणस्य किमपि स्वरूपयोग्यं कारणमवलम्ब्य
कर्त्तुमुद्यतस्य कर्त्तुस्तस्य कार्यस्य यत् साधनं तत्कार्यापधायक-
कारणान्तरं तस्य या दैववशादकस्मात् पुनः समापत्तिः स-
म्यक् प्राप्तिः दैवात् कारणान्तरप्राप्त्या अक्षेणेनारम्भकार्यस्य
यत् समाधानमित्यर्थः तत् कार्यसमाधानरूपत्वात् समाहित-
माहुरित्यन्वयः । नव्यास्तु इमं समाधिनामकं, भावशान्तिस्तु

समाहितनामिकामाहुः, अत्र साधनपदं साधनान्तरपरं तत
एव वैचित्र्यं बोध्यं, स्पष्टमुक्तं प्रकाशकृता 'समाधिः सुकरं
कार्यं कारणान्तरयोगतः' इति । अलङ्कारत्वञ्चास्य वर्त्यमान-
त्वेन वाच्यशोभाजनकत्वाद्बोध्यम् । अत्र दैववशादिति न नि-
यमः बुद्धिपूर्वं कारणान्तरावलम्बनेन कार्यसमाधानेऽप्यस्य
भावात् । तदुक्तं भोजराजेन 'कार्यारम्भे सहायाग्निर्देवादैव-
कृतेह या । आकस्मिकी बुद्धिपूर्व्याभयो वा, तत्समाहितम्'
इति ॥ १८८ ॥

मानमस्या निराकर्तुं पादयोर्मे पनिष्यतः ।

उपकाराय दिष्ट्यैतदुदीर्घं घनगर्जितम् ॥ १८९ ॥

॥ समाहितम् ॥

उदाहरति । मानमस्या इति । मानिन्याः पादयोः पत-
नमपि माननिराकरणस्य कारणं, तदुक्तं 'साम भेदश्च दानञ्च
नत्युपेक्षे रसान्तरम् । तद्भङ्गाय पतिः कुर्यात् षडुपायाति
क्रमात्' इति । परन्तु नैतदुपधायकं तेन मानभङ्गाभावे उपे-
क्षादेरपि कर्त्तव्यत्वेनाभ्यनुष्ठानात्, घनगर्जितनूपधायकमेव
अत्यन्तोद्दीपकत्वात् तथाचात्र पादपतनरूपकारणमवलम्ब्य
मानभङ्गार्थं प्रवृत्तस्य दैवादुदीर्घेन घनगर्जितरूपेण कार-
णान्तरेणाक्लेशेन मानभङ्गरूपकार्यसमाधानमिति समाहितम् ॥
॥ १८९ ॥

आशयस्य विभूतेर्वा यन्महत्त्वमनूत्तमम् ।

उदात्तं नाम तं प्राङ्गुलङ्कारं मनीषिणः ॥ ३०० ॥

अथोदात्तं लक्षयति । आशयस्येति । आशयो मनोव्या-
पारविशेषः अभिप्राय इति यावत् । आशयः स्यादभिप्राय इति
मेदिनी । तस्य, तथा विभूतेः सम्पत्तेर्वा यदनुत्तमं नास्त्यु-
त्तमं यस्मादिति लोकातीतमित्यर्थः, महत्त्वमाधिक्यं वर्ण्यत
इति शेषः तमलङ्कारमुदात्तार्थवर्णनरूपत्वादुदात्तं नाम प्रा-
ङ्गुरित्यन्वयः । वर्णनीयस्य महाशयत्ववर्णनं लोकातिशयसम्प-
त्तिवर्णनं वा द्विविध उदात्तालङ्कार इत्यर्थः । नव्यास्तु प्र-
स्तुतस्याङ्गत्वेन वर्ण्यमानं महतां चरितमप्युदात्तं वदन्ति,
यदाहुः यदापि प्रस्तुतस्याङ्गं महतां चरितं भवेत् इति ।
यथा 'नाभिप्रभिन्नामुरुहामनेन संस्थयमानः प्रथमेन धात्रा ।
अमुं युगान्तोचितयोगनिद्रः संहृत्य लोकान् पुरुषोऽधिगते' ।
अत्र प्रस्तुतस्य समुद्रस्याङ्गत्वेन भगवतो लोकसंहरणपूर्वक-
शयनरूपचरितं वर्णितम्, इदमपि प्रस्तुतस्य माहात्म्यातिशय-
व्यञ्जकत्वात् लोकातीतविभूतिवर्णनरूपमेवेति पृथक्त्वेनोप-
न्यासो ग्रन्थकृता न कृतः ॥ ३०० ॥

गुरोः शासनमत्येतुं न शशाक स राघवः ।

यो रावणशिरश्छेदकार्यभारेऽप्यविक्रवः ॥ ३०१ ॥

तत्राशयमहत्त्वमुदारति । गुरोरिति । यो रावणस्य देवा-
दिभिरजेयस्यापि निशाचरपतेः शिरश्छेदरूपं यत् कार्यं तद्रू-

पोभारोनिर्वाह्यं गुरुतरकर्म तत्राप्यविक्रवोऽद्याकुलः स राघवः
गुरोः पितुः शासनं राज्यं विहाय वनं गच्छेत्त्याजाम्, अत्येतु-
मतिक्रमिषुं, न शशाकेति व्याजमतिगम्यगुक्तिः, अत्र रा-
वणवधरूपासाध्यसाधनेऽप्यनुश्रुत्या रामो यद्राज्यच्युतिकरं पितुः
शासनं नात्येतुं शशाक तेनास्य धर्मपरतन्त्रतया लोकातोता
महाशयता प्रतीयते ॥ ३०१ ॥

रत्नभित्तिषु सङ्क्रान्तैः प्रनवि स्वशतैर्वृतः ।

ज्ञातो लङ्केश्वरः कृच्छ्रादाञ्जनेयेन तत्त्वतः ॥ ३०२ ॥

विभूतिमहत्त्वमुदाहरति । रत्नभित्तिष्विति । रत्नभित्तिषु
सङ्क्रान्तैः प्रतिफलितैः, कृच्छ्रादतिकष्टेन, आञ्जनेयेन हनूमता,
तत्त्वतो यथार्थतया, कृच्छ्रेण लङ्केश्वरस्य तात्त्विकत्वग्रहे प्रति-
विम्बशतवृत्तत्वं हेतुः । अत्र रावणस्य वामगृहभित्तिनां प्रति-
विम्बग्राहिरत्नमयत्ववर्णननातिमहतो विभूतिः प्रतीयते ॥ ३०२ ॥

पूर्वचाश्रयमाहात्म्यमत्राभ्युदयगौरवम् ।

सुव्यञ्जितमिति प्रोक्तमुदात्तद्वयमप्यदः ॥ ३०३ ॥

॥ उदात्तम् ॥

अन्ये त्राशयाधिक्ये उदात्तं नाद्रियन्ते तन्मतं दूषयन्नस्य
हेविध्याभ्युपगमे हेतुं दर्शयति । पूर्व्वेति । पूर्व्वं च गुरोः शास-
नमत्येतुमित्युदाहरणे, अत्र रत्नभित्तिषु सङ्क्रान्तेरित्यादौ ।
अभ्युदयगौरवं विभूतिमहत्त्वं सुव्यञ्जितं स्पष्टतया व्यक्तिं नी-

तम्, इत्यस्माद्धेतोरुदात्तस्य दयमपि प्रोक्तं, प्रोक्तमित्यत्र
व्यक्तमिति कचित्पाठः स्फुटं प्रतीयमानमित्यर्थः । विषयद्वै-
ध्येन वैचित्र्यापि दैविध्यादलङ्कारस्यास्य दैविध्यप्रतिपादनं
युक्तिमिदमेवेति भावः ॥ ३०३ ॥

अपङ्गुतिरपङ्गुत्य किञ्चिदन्यार्थदर्शनम् ।

न पञ्चेषु स्मरस्तस्य सङ्ख्यं पत्रिणामिति ॥ ३०४ ॥

अथापङ्गुतिं लक्षयति । अपङ्गुतिरिति । किञ्चित् किमपि
प्रकृतस्य गुणक्रियादिरूपधर्ममपङ्गुत्यापलप्य अमत्यतया प्रति-
पाद्येत्यर्थः, अन्यार्थस्य धर्मान्तररूपारोप्यमाणस्य दर्शनं सत्य-
त्वेन व्यवस्थापनमपङ्गुतिरित्यन्वयः । अत्र प्रकृतधर्मनिषेध-
पूर्वको धर्मान्तरारोपः, रूपकसामान्ये तु न प्रकृतधर्मनिषेधः,
तत्रापङ्गवरूपके तु धर्मिणमेव प्रकृतं निषिध्य धर्म्यन्तरारोप
इति रूपकादस्य भेदः, एवमुत्प्रेक्षातिशयोक्त्यादौ न कस्यापि
निषेध इति तेभ्योऽस्य भेदो बोध्यः, यदि च 'यदेतच्चन्द्रान्तर्जलद-
लवलीलां वितनुते तदाचष्टे लोकः शशक इति गो मां प्रति
तथा । अहन्विन्दुं मन्ये तदरिविरहाक्रान्तरणोकटाक्षो-
ल्कापातव्रणकिणकलङ्काङ्किततनुम्' । अत्र प्रकृतस्य शशका-
ङ्कितत्वस्य प्रतिषेधेन तादृशकिणकलङ्काङ्कितत्वप्रतिपादनात्
मन्येतिशब्दप्रयोगाच्च प्रकृतनिषेधपूर्विकोत्प्रेक्षाभ्युपगम्यते तदा प्र-
तीतिरुक्तोऽनयोर्भेदो बोध्यस्तथाहि उत्प्रेक्षायां प्रतीतिः सम्भा-
वनात्मिका अत्र त्वाहार्यात्मिकेति, एवमाक्षेपे निषेधमात्रं न

त्वारोपः । प्रकृतनिषेधश्च नञादिवाचकशब्दवच्छलादिशब्दे-
नापि, यथा 'उपवनसहकारोद्भासिमृङ्गच्छलेन प्रतिविशिख-
मनेनोद्भितं कालकूटम्' इति, तथा धूमं दधत् प्रकटला-
ञ्जनकैतवेनेत्यादि, क्वचिन्मयट्प्रत्ययेनापि, यथा 'ताराम-
यास्तत्र च फेणभङ्गा' इत्यादि, एवम् 'अमुष्मिन् लावण्या-
मृतसरसि नूनं मृगदृशः स्मरः शर्व्वमुष्टः पृथुजघनभागे
निपतितः । यदङ्गाङ्गाराणां प्रशमपिशुना नाभिकुहरे शि-
खाधूमस्येयं परिणमति रोमावलिवपुः' । अत्र वपुःशब्देनापि
रोमावलिनिषेधः, एवं प्रकारान्तरेण व्यञ्जनया च निषेधो
बोध्यः । एतानि च नवीनाभिमताया अपङ्गुत्या उदा-
हरणानि, स्वमते तेषु तत्त्वापङ्गवरूपकमेव धर्मिणं प्रकृतं
निषिध्य धर्म्यन्तरस्यारोपात् धर्मारोप एवापङ्गुतिविषयतायाः
पूर्व्वं व्यवस्थापितत्वात् । उदाहरति । न पञ्चेपुरिति । इपु-
पञ्चकमात्रेणैदृशपीडाजनकत्वासम्भवादिति भावः । पत्रिणां
वाणानां सहस्रं सहस्रमङ्गलमस्तीति शेषः, अत्र स्मर-
धर्मिणः पञ्चेषुताधर्मं प्रतिषिध्य सहस्रवाणतारूपधर्मान्तरा-
रोपः ॥ २०४ ॥

चन्दनं चन्द्रिका मन्दो गन्धवाचश्च दक्षिणः ।

सेयमग्निमयी सृष्टिर्मयि, शीता परान् प्रति ॥ २०५ ॥

शैशिर्यमभ्युपेत्यैव परेष्व्वात्मनि कामिना ।

ओषण्यप्रकाशनात्तस्य सेयं विषयनिष्कृतिः ॥ २०६ ॥

क्रमेण भेदान् दर्शयन् विषयापङ्गुतिमाह । चन्दनमिति ।
परान् संयोगिनः प्रति शीता शीतला, मेयं चन्दनादिरूपा
सृष्टिर्मयि विरहिणि अग्निमयो अग्निवदाहिकेत्यन्वयः ॥

वैशिष्ट्यामिति । अत्र प्रकृतस्य चन्दनादेर्निषेधारोप-
धर्म्मयोः शैत्यतापकत्वयोर्व्यवस्थितविषयत्वप्रतिपादनादियं वि-
षयनिष्कृतिर्विषयापङ्गुतिः । अत्र नञाद्यप्रयोगाच्चेत्यस्य नि-
षेधो व्यङ्ग्यः ॥ ३०५ ॥ ३०६ ॥

अमृतस्यन्दिकिरणश्चन्द्रमा नामतो मतः ।

अन्य एवायमर्थात्मा विपनिष्ठ्यन्दिदोधितिः ॥ ३०७ ॥

इति चन्द्रत्वमेवेन्दौ निवर्त्यार्थान्तरात्मता ।

उक्ता स्मरार्त्तेनेत्येषा स्वरूपापङ्गुतिर्मता ॥ ३०८ ॥

स्वरूपापङ्गुतिमाह । अमृतेति । चन्द्रमा नामतः मंजायां
चन्द्रादिमंजामात्रप्रवृत्तये इत्यर्थः, अमृतस्यन्दिकिरणो मतः
अमृतस्यन्दिकिरणैराह्लादकत्वेन भ्रमविषय इत्यर्थः, न त्वर्थतः,
तस्यामृतस्यन्दिकिरणैराह्लादकत्वं तत्त्वतो नास्तीत्यर्थः, अय-
मर्थः शब्दमात्रस्य व्युत्पत्तिमिदुत्वमतेन चन्द्रचन्द्रमःप्रभृति-
• मंजाशब्दानां चन्दति किरणैराह्लादयतीति चन्द्रः, चन्द्रः सन्
मस्यति परिणमत इति चन्द्रमाः इत्यादिव्युत्पत्तिनिबन्धनं
प्रवृत्तिमात्रं न तु तत्रैषां शक्तिः यथा गृहादिवाचकानां
मण्डपादिशब्दानां मण्डपानकर्त्तादौ, तस्मादिन्दौ चन्द्रादि-
प्रयोगो गृह एव न दौगिक इति, एवं चन्द्रस्यामृतस्यन्दि-

किरणैराह्लादकत्वस्वरूपं निषिध्य आरोप्यं दर्शयति । अन्य एवा-
यमिति । अर्थात्मा चन्द्रादिपदस्य समुदायशक्तिप्रतिपाद्यार्थ-
भूतोऽयमन्य एव तादृशाह्लादकभिन्न एव, कीदृशः स इत्याह
विषनियन्दिदोधितिरिति विषनियन्दिकिरणत्वमचारोप्यं,
तस्मादत्रापि धर्मस्यैव निषेधो धर्मान्तरस्यैव चारोप इति तत्ता-
पङ्गवरूपकाङ्गदेदः । नाम नो मत इति पाठे तु नामेति प्राका-
श्ये, नो इति निषेधे, चन्द्रमसोऽमृतस्यन्दिकिरणत्वस्वरूपं प्रवा-
दसिद्धमप्यनुभवाकलितत्वान्नास्त्यवेत्यर्थः । अन्य एव अन्यस्वरूप
एव किं तत् स्वरूपमित्याह अर्थात्मेति । अत्रास्तेत्याहार्थम्
अस्य अर्द्यतो वस्तुत आत्मा स्वरूपं विषनियन्दिदोधितिः
विषनियन्दिदोधित्वमस्य तात्त्विकं स्वरूपमित्यर्थः, अर्था
वास्तविक आत्मा स्वरूपं यस्येति वज्रघोषिणा अर्थात्मेत्यय-
मित्यस्य विशेषणं वा ॥ २०७ ॥

इतीति । चन्द्रत्वममृतस्यन्दिकिरणैराह्लादकत्वस्वरूपं यदि
आह्लादे इति चदधातुना चन्द्रपदमिद्धेरिति भावः । एव
कारस्य निवर्त्येत्यनेनान्वयः निषेधानन्तर्येणैवारोपस्य वैचि-
त्रजनकत्वमितिप्रतिपादनायावधारणम्, एतेन कचिदपङ्गव-
पूर्वक आरोपः आरोपपूर्वकस्यापङ्गव इति केषाञ्चिद्भेदक-
रणं प्रत्युक्तम् । अर्थान्तरात्मता विषनियन्दिकिरणत्वरूप-
स्वरूपान्तरवत्ता, उक्ता आरोपिता । स्वरूपापङ्गुतिरिति
स्वं कथ्यतेऽनेनेति स्वरूपं नैसर्गिकगुणक्रियादिरूपो धर्मः तन्नि-
षेधपूर्वकेयमपङ्गुतिरित्यन्वयता, कचिन्नु अर्थान्तरात्मतेत्येव

अर्थान्तरात्मनेति उक्त्यत्र च उक्तमिति पाठः तत्र उक्तमिति
भावप्रयोगः ॥ ३०८ ॥

उपमापङ्कतिः पूर्वमुपमास्वेव दर्शिता ।

इत्यपङ्कतिभेदानां लक्ष्यो लक्ष्येषु विस्तरः ॥ ३०९ ॥

॥ अपङ्कतिचक्रम् ॥

उपमापङ्कतिरिति । उपमायाः सादृश्यस्यापङ्कतिरूप-
मापङ्कतिः सादृश्यापङ्कवपूर्वकसादृश्यातिशयस्यापनरूपेत्यर्थः,
उपमास्वेव दर्शितेति 'न जातु शक्तिरिन्दोस्ते मुखेन प्रति-
गर्जितुम् । कलङ्किनो जडस्येति प्रतिषेधोपमैव सा' इत्यु-
पमाभेदेषु मध्ये प्रतिषेधोपमायामित्यर्थः, अत्र हि इन्दुप्रति-
योगिकस्य यत्किञ्चित्सादृश्यस्य प्रतिषेधेन सादृश्यातिशयस्य
स्यापनम् । तत्तापङ्कवरूपकत्वपङ्कतितो भिन्नविषयमिति तत्रैव
प्रतिपादितम् । इतीति अनया दिशा अपङ्कतिभेदानां वि-
स्तरो लक्ष्येषु लक्ष्यः स्वयं ज्ञेय इत्यन्वयः । उपमापङ्कतिवद-
लङ्कारान्तरप्रतिभोत्पत्तिहेतवोऽपरेऽप्यपङ्कतिभेदा बोद्धव्या
इत्यर्थः, तत्र उत्प्रेक्षापङ्कतिर्यथा 'अश्रुच्छलेन सुदृशो जत-
पावकधूमकलुषाक्ष्याः । अप्राप्य मानमङ्गे विगलति लावण्य-
पूर इव' इति, एवमन्येऽपि बोध्याः ॥ ३०९ ॥

स्निग्धमिष्टमनेकार्थमेकरूपान्वितं वचः ।

तदभिन्नपदं भिन्नपदप्रायमिति द्विधा ॥ ३१० ॥

अथ शब्दार्थगतत्वेन द्विविधं श्लेषमेकेनैव लक्षणेन लक्षयति । श्लिष्टमिति । अनेकार्थमभिधया वृत्त्या युगपदनेकार्थप्रतिपादकपदवत् तथा एकरूपान्वितम् अर्थभेदेन भिन्नत्वेऽपि युगपदुच्चारणविषयतामापन्नेनैकेन स्वरूपेण युक्तं वचा वाक्यं श्लिष्टं श्लेषालङ्कारवदित्यन्वयः, इष्टमिति वक्रोक्तिरूपेषु प्रायः सर्वेष्वप्यलङ्कारेषु शोभातिशयजनकतया कविभिरभिलषितमित्यर्थः, यथा वक्ष्यति 'श्लेषः सर्वासु पुष्पाति प्रायो वक्रोक्तिषु श्रियम् । भिन्नं द्विधा स्वभावोक्तिर्वक्रोक्तियेति वाङ्मयम्' इति । श्लेषश्च एकतावभासहेतुर्निरन्तरमन्वविशेषः स च प्रकृते शब्दयोरेकप्रयत्नाच्चार्यत्वरूपः, अर्थयोश्चैकप्रयत्नाच्चार्यमाणशब्देनैककालबोधत्वरूपः, शब्दयोजतुकाष्ठन्यायेनार्थयोश्चैकवृत्तगतफलद्वयन्यायेन श्लेष इत्यन्ये । श्लेषद्वयस्यैतदेकमेव सम्भवति तथा हि यत्र शब्दस्य नानार्थत्वं तच्चार्ययोः श्लिष्टत्वं विद्यत एव शब्दस्याप्यर्थभेदेन शब्दभेद इति नयेन विभिन्नत्वाच्छब्दयोरपि श्लिष्टत्वम्, अतएव शब्दश्लेषस्यास्य शब्दालङ्कारतया शब्दालङ्कारमध्ये लक्षयितुमैचित्येऽप्यर्थश्लेषादिनाभावितेनार्थालङ्कारमध्ये निरूपणं कृतम् । न च नानार्थकशब्दश्लेषे शब्दस्यैव वैचित्र्यबोधोपायत्वेन मुख्यत्वाच्छब्दालङ्कारमध्ये निरूपणमुचितमिति वाच्यं शब्दस्यार्थद्वयप्रतीतिमाधायैव वैचित्र्यजनकत्वेनार्थमापेक्षतया स्मृता वैचित्र्यजनकत्वेन मुख्यत्वाभावात् । शब्दस्यानेकार्थत्वस्याभिधया वृत्त्या युगपदनेकार्थप्रतिपादकत्वं तच्च यत्रानेकार्थमङ्केतितस्यापि शब्दस्य शक्तिसङ्कोचकानां

संयोगविप्रयोगादीनामभावस्तत्रैव सम्भवति यत्र तु तेषां स-
 द्भावस्तत्र तैरभिधायः सङ्कोचितत्वेन युगपदर्थद्वयप्रतीतेरभा-
 वान्न श्लेषः, उक्तञ्च 'संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता ।
 अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य सन्निधिः । सामर्थ्यमौचित्यो
 देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः । शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्यति-
 हेतवः' । इति यत्र च संयोगादिप्रतिरोधितयाभिधया एक-
 स्यैवार्थस्य प्रतीतौ जातायां पश्चाद्वाञ्छनयार्थान्तरप्रतीतित्वापि
 न श्लेषः अभिधया युगपदर्थद्वयप्रतीतेरभावेन वैचित्र्याभावात्,
 तथाविधस्य तु ध्वनित्वमेव यथा 'भद्रात्मनो दुरधिरोहत-
 नोर्विशालध्वंशान्नतः कृतशिलीमुखमग्नहस्य । यस्यानुपप्लवगतेः
 परवारणस्य दानास्मैकसुभगः सततं करोऽभूत्' । अत्र प्रक-
 रणसङ्कोचितया शक्त्या केवलं वर्णनीयः पुरुषः प्रत्याख्यते पश्चाद्
 व्यञ्जनया तु हस्तीति नात्र श्लेषः । तादृशार्थस्यानेकत्वञ्च
 कचिद्वस्तुतः कचिदेकरूपत्वेऽप्यनेकसम्बन्धित्वाच्च तत्राद्ये शब्द-
 श्लेषः, द्वितीयेऽर्थश्लेष इति नव्याः, अर्थश्लेषो यथा 'स्तोकेना-
 न्नतिमायाति स्तोकेनायात्यधोगतिम् । अहो सुमदृशी वृत्ति-
 स्तुलाकोटेः खलस्य च' इति, अत्रान्नतिरधोगतिश्चैकैव परन्तु
 • सम्बन्धिभेदाद्भिन्नत्वेन प्रतीयते, अत्रापि सम्बन्धिभेदेनान्नत्य-
 धोगत्योरनेकत्वान्तदाचकपदयोरप्यनेकत्वमिति स्वमते लक्षण-
 समन्वयः । अस्याभङ्गमभङ्गत्वेन प्रथमं भेदद्वयमाह । तदभिन्न-
 पदमिति । तद्वचः अभिन्नपदं शक्यतावच्छेदकस्यैकत्वे नानात्वे वा
 अभिन्नप्रकृतिप्रत्ययसमासघटितत्वेनाभिन्नपदवत् तथा भिन्न-

पदानां विभिन्नप्रकृत्यादिवत्पदानां प्रायो बाहुल्यं यत्र तत् ।
 तत्राभिन्नपदके वाक्येऽभङ्गशेषः भिन्नपदके सभङ्गशेषः सभङ्ग-
 शेष एवाधिकचमत्काराधायकत्वात् कविभिर्बाहुल्येन प्रयुज्यत
 इति प्रायपदोपन्यासः । अन्ये तु वर्णप्रत्ययादिगतत्वेनास्याष्ट-
 विधत्वमाहुयथा 'वर्णप्रत्ययलिङ्गानां प्रकृत्याः पदयोरपि ।
 शेषाद्विभक्तिवचनभाषाणामष्टधा च सः' इति । तत्र वर्णशेषो
 यथा 'प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ द्विफलत्वमेति वज्रमाध-
 नता । अवलम्बनाय दिनभर्तुरभृन्न पतिष्यतः करमहस्यमपि' ।
 अत्र विधाविति विधिविधुशब्दयोरिकारोकारयोः शेषः, एवं
 प्रत्ययादिशेषो बोध्यः ॥ ३१० ॥

असावुदयमाखुडः कान्तिमान् रक्तमण्डलः ।

राजा हरति लोकस्य हृदयं मृदुभिः करैः ॥ ३११ ॥

अत्राभिन्नपदमुदाहरति । असाविति । उदयमुन्नतिमुद-
 याचलञ्च, कान्तिमान् कमनीयः रश्मिमांश्च, रक्तमण्डलाऽन-
 रक्तप्रकृतिकः आलोकितविम्बश्च, राजा नृपञ्चन्द्रश्च, मृदुभ-
 रनुद्देगकरैः शीतलैश्च, करैराजयाज्ञभागेः किरणैश्च । अत्र
 प्रकरणादिनियामकाभावात् दावपि नृपञ्चन्द्रो वाच्यो, उद-
 यादिपदानि च प्रकृतिप्रत्ययादीनामभिन्नाद्भिन्नान्येवेत्य-
 भङ्गशेषः ॥ ३११ ॥

दोषाकरेण सम्बध्नन्नक्षत्रपथवर्तिना ।

राज्ञा, प्रदोषो मामित्यमप्रियं किं न बाधते ॥ ३१२ ॥

भिन्नपदमुदाहरति । दोषाकरेणेति । प्रदोषो रजनोमुखं
 प्रकृष्टदोषवांश्च कश्चित्पाकरणिकः, अप्रियं प्रियाविरहिणं द्वेष्ट्यञ्च,
 मामित्यमेवं किं कस्मान्न बाधते यतो दोषाकरेण निशायाः प्रव-
 र्त्तकेन दोषस्याकरेण च, तथा नचत्रपथवर्त्तिना आकाशस्थितेन
 चक्षियपथे अपचपातव्यवहारे न वर्त्तमानेन च, राज्ञा चन्द्रेण
 अथ च नृपेण सम्वन्धन् सम्वन्धं प्राप्नुवन् । अत्र दोषाकरेणेत्यादि-
 पदानि दोषां रात्रिं करोतीति दोषस्याकर इत्यादियुत्पत्त्या
 प्रकृतिप्रत्ययसमासानां भिन्नत्वाद्भिन्नान्येवेति समङ्गश्चैवः राज्ञे-
 त्यत्र त्वमङ्ग एव तदयं समङ्गाभङ्गात्मकः, अयमपि तृतीय-
 भेदो नवोनैरङ्गीक्रियते, यदुक्तं 'पुनस्त्रिधा समङ्गाऽयमङ्गस्त-
 दुभयात्मकः' इति । शुद्धसमङ्गोदाहरणन्तु 'पृथुकार्त्तस्त्रपात्रं
 भूषितनिःशेषपरिजनं देव । विलसत्करेणुगहनं संप्रति सम-
 मावयोः सदनम्' इति । अत्र पृथूनां कार्त्तस्त्राणां स्त्राणानां,
 पृथुकानां शिष्टूनामार्त्तस्त्रस्य च पात्रं । भूषिता अलङ्कृताः,
 भुवि उषिताश्च निःशेषपरिजना यत्र तत्, विलसद्भिः करे-
 णुभिर्हस्तिभिः, विले सोदन्तीति विलसत्कामूषिकास्तेषां रेणु-
 भिर्य गहनमिति सर्वेषामेव सिष्टपदानां विभिन्नप्रकृत्यादि-
 • घटितत्वाद्भिन्नत्वमेव ॥ ३१२ ॥

उपमारूपकात्तेपव्यतिरेकादिगोचराः ।

प्रागेव दर्शिताः श्लेषा दर्शयन्ते केचनापरे ॥ ३१३ ॥

इत्यमुदाहरणद्वये प्राधान्येन व्यपदेशयोग्यः श्लेषो दर्शितः

संप्रत्यक्षद्वारान्तराणामप्ययं चाहतासम्पादक इत्यङ्गभूतं तं दर्शयन्नाह । उपमेति । उपमा चात्र साधारणधर्मप्रयोगवती, तत्र साधारणधर्मस्याभिन्नत्वे अग्नोरुहमिवातासमित्यादिधर्मा-पमास्तेषोपमादावर्थशेषः, वालेवोद्यानमालेयं सालकाननशो-भिनीति समानोपमायान्तु शब्दशेषः । रूपकमपि साधारण-धर्मप्रयोगवत् स्मिष्टरूपकादिकम् । आलेपस्य 'अमृतात्मनि पद्मानां देष्टरि स्निग्धतारके । मुखेन्दौ तव सत्यस्मिन्नपरेण किमिन्दुना' इत्यादि स्मिष्टालेपः । व्यतिरेकोऽपि साधारणधर्म-प्रयोगवान्, न च 'तं समुद्रस्य दुर्वारावित्यादिसंश्लेषव्यतिरेक एव व्यतिरेकपदेनोच्यत इति वाच्यम् एकव्यतिरेकादावपि साधा-रणधर्मसद्भावेन श्लेषस्यानपायात् । आदिना अर्थान्तरस्याम-समाशोक्त्यादीनां परिग्रहः, दर्शिता इति उपमादीनां निर्व्या-हकतया अङ्गत्वेन दर्शिता इत्यर्थः । केचनेति अलङ्कारान्त-रेष्वङ्गतामापन्ना अङ्गभूतावेत्यर्थः ॥ ३१३ ॥

अस्यभिन्नक्रियः कश्चिद्विरुद्धक्रियोऽपरः ।

विरुद्धकर्मा चास्यन्यः श्लेषो नियमवानपि ॥ ३१४ ॥

नियमालेपरूपोक्तिरविरोधो विरोध्यपि ।

तेषां निदर्शनेष्वेव रूपमाविर्भविव्यति ॥ ३१५ ॥

तान् क्रमेणादिशति । अस्यभिन्नक्रिय इति । तेषामभि-न्नक्रियादिश्लेषाणां, निदर्शनेषु वक्ष्यमाणोदाहरणेषु, रूपं स्व-रूपम् ॥ ३१४ ॥ ३१५ ॥

वक्राः स्वभावमधुराः शंसन्त्यो रागमुल्लङ्घनम् ।

दृशो दूत्यश्च कर्षन्ति कान्ताभिः प्रेषिताः प्रियान् ॥ ३१६ ॥

तत्राभिन्नक्रियश्लेषमुदाहरति । वक्रा इति । वक्रास्तिर्यक्
चालिताः कुटिलभाषिण्यश्च, स्वभावेन मधुराः स्मृहणीयाः
अरुचवादिन्यश्च, उल्लङ्घनमत्यधिकं रागं नायिकाया अनुरागं
शंसन्त्यः स्तुचयन्त्यः कथयन्त्यश्च, कान्ताभिः प्रेषिताः क्षिप्ताः
आनयनार्थं प्रयुक्ताश्च, दृशश्चक्षुषि, दूत्यः मखीप्रभृतयः 'दूत्यः
मखी नटो दामी धात्रेयो प्रतिवेशिनो । बाला प्रव्रजिका कारुः
शिल्पिन्याद्याः स्वयं तथा' इत्युक्तेः । कर्षन्ति आवर्जयन्ति, अत्र
वक्रादिविशेषणानां स्मृता, विशेष्यभूतानां दृशां दूतीनाञ्च
कर्षणक्रिया एकैवेत्यभिन्नक्रियत्वं, श्लेषस्य तथात्वञ्च परस्परया
स्वाश्रयविशेषणानां विशेष्ययोर्दृग्दूत्योरेककर्षणक्रियावत्त्वात्,
अत्र च वक्ष्यमाणस्वरूपायास्तुल्ययोगितायाः सद्भावात् श्लेषो-
ऽयं तस्या निर्वाहकत्वादङ्गम्, एकया क्रियया वाक्यद्वयदीप-
नाद्विद्यमानस्य दीपकस्याङ्गमित्यन्ये ॥ ३१६ ॥

मधुरा रागवर्द्धिन्यः कोमलाः कोकिनागिरः ।

आकर्ष्यन्ते मदकलाः श्लिष्यन्ते चासितेक्षणाः ॥ ३१७ ॥

अविरुद्धक्रियश्लेषमुदाहरति । मधुरा इति । मधुराः स्वर-
माधुर्यवत्यः माधुर्याख्यनायिकालङ्कारवत्यश्च, माधुर्यञ्च 'सर्वा-
वस्थाविशेषेषु माधुर्यं रमणीयता' इत्युक्तलक्षणं, रागवर्द्धिन्यः
उद्दीपकत्वात् प्रणयप्रवागनाञ्च अनुरागं वर्द्धयन्त्यः, कोमलाः

सुश्राव्याः मृदङ्गश्च, मदकलाः वसन्तप्रारम्भेण मदोन्मत्ताः
 सौभाग्याद्यवलेपजविकारोन्मत्ताश्च, मदश्च 'मदो विकारः सौ-
 भाग्ययौवनाद्यवलेपज' इत्युक्तरूपः । अत्र कोकिलागिर आ-
 कर्ष्यन्ते अमितेक्षणाश्च सिध्यन्त इत्याकर्षणशेषणक्रिययोरेक-
 कालीनत्वसम्भवेनाविरोधः, शेषस्य तादृशक्रियामसम्बन्धाच्चापि
 परम्परया, स्वाश्रयविशेषणविशेष्ययोः कोकिलालापामितेक्षणा-
 योः कर्षत्वेनाविरुद्धक्रियाद्वयसम्बन्धात् । अत्रापि शेषस्य तुल्य-
 योगिताया अङ्गत्वम् । केचित्तु कोकिलागिर इत्यमितेक्षणा-
 विशेषणम्, अमितेक्षणा इति च अमिते अनष्टे विरहिजने
 ईक्ष्णं यत्रेति व्युत्पत्त्या कोकिलागिर इत्यस्य विशेषणमि-
 त्याहुः ॥ ३१७ ॥

रागमादर्शयन्नेव वारुणीयोगवर्द्धितम् ।

तिरोभवति घर्मांशुरङ्गजस्तु विजृम्भते ॥ ३१८ ॥

विरुद्धक्रियाद्वयशेषमुदाहरति । रागमिति । वारुणी
 पश्चिमदिक् मंदिरा च, तस्या योगेन सम्बन्धेन उपयोगेन च
 वर्द्धितं, रागं लौहित्यम् अनुरागश्च, आदर्शयन् प्रकाशयन्
 वर्द्धयन्, घर्मांशुः सूर्यस्तिरोभवत्यस्तं गच्छति, अङ्गजः कामस्तु
 विजृम्भते उद्रेकं गच्छति । अङ्गजपक्षे आदर्शयन्निति हेतोः शब्दः
 आदर्शयितुमित्यर्थः । अत्र तिरोभवनविजृम्भणक्रिययोर्विरोधः,
 शेषे च पूर्ववत् परम्परया तत्सम्बन्धः । तुल्ययोगितैवात्र
 प्रधानम् ॥ ३१८ ॥

निस्तिंशत्वमसावेव धनुष्येवास्य वक्रता ।

शरेष्वेव नरेन्द्रस्य मार्गणत्वञ्च वर्त्तते ॥ ३१८ ॥

मनियमशेषमाह । निस्तिंशत्वमिति । निस्तिंशत्वं त्रिंशद-
ङ्गुल्यधिकपरिमाणवत्स्वङ्गत्वं निर्गतस्तिंशतोऽङ्गुलिभ्य इति व्यु-
त्पत्तेः, निर्दयत्वञ्च 'अथ निस्तिंशः खड्गे ना निर्दये त्रिषु' इति
मेदिनी । असावेव न तु हृदये । वक्रता आकर्षणेनाशरत्नता
वामता च धनुष्येव न तु व्यवहारे, मार्गणत्वं वाणत्वं याचक-
त्वञ्च शरेष्वेव न त्वात्मनि, अत्रैवकारैर्निस्तिंशतादिपदानां द्वि-
तीयार्था व्यवच्छेद्येषु निषिद्धतया प्रतीयन्त इति शेषमद्भावः,
मच्चैवकारेण नियमद्योतनान्नियमवान्, नियमस्य क्वचिद्योत-
काभावेऽपि सामर्थ्यादवसीयते, यथा 'यस्मिंश्च राजनि जित-
जगति पालयति महो चित्रकर्म्मसु वर्णमङ्गरास्यापेय गुणच्छे-
दा' इत्यादि, अत्र न प्रजास्त्रित्यादिव्यवच्छेदानां स्फुटं प्रती-
यमानत्वादेवकाराभावेऽपि चित्रकर्म्मस्वेवेत्यादिनियमः प्रतीयत
इत्ययमपि शेषो नियमवानेव, अत्र च परिसङ्ख्यालङ्कारः प्रधानं
स च ग्रन्थकृतानुक्तोऽपि स्फुटं वैचित्र्येऽन्यैरुक्तोऽभ्युपगन्तव्यः, यदुक्तं
'प्रश्नादप्रश्नतो वापि कथितादस्तुनो भवेत् । तादृगन्यथयो-
ह्येच्छाब्दार्थोऽथवा तदा । परिसङ्ख्या' इति । शेषस्यायं
तदङ्गतया प्रतीयते । न च 'विधिरत्यन्तमप्राप्ते नियमः पालिके
सति । तत्र चान्यत्र च प्राप्ते परिसङ्ख्येति गीयत' इत्यनेन नि-
यमपरिसङ्ख्यायोर्भेदावगतेः परिसङ्ख्याभ्युपगमे कथमस्य सनि-

यमत्वमिति वाच्यं, मतेऽस्मिन्नन्यथोपपत्तोत्तरेव परिसङ्ख्यात्वा-
भुपगमात् व्योहस्य चात्र स्फुटं प्रतीयमानत्वात् ॥ ३१९ ॥

पद्मानामेव दण्डेषु कण्टकस्त्वयि रक्षति ।

अथवा दृश्यते रागिमिथुनालिङ्गनेष्वपि ॥ ३२० ॥

नियमात्तेष्वप्येकस्मिन्नेवमुदाहरति । पद्मानामेवेति । पद्मा-
नामेव दण्डेषु न तु तव दण्डास्त्रोपायेषु, कण्टकमोक्षणाया-
वयवविशेषः क्षुद्रगवूरोमाश्रय, 'रोमाश्चे क्षुद्रगवौ च तरो-
रङ्गे च कण्टकः' इत्युक्तेः । त्वयि रक्षति मर्द्दीं पालयति मति ।
अथवेति रागिमिथुनस्यानुरक्तस्त्रीपुंसयोरालिङ्गनेष्वपि कण्टका
दृश्यत इत्यन्वयः । अत्र पद्मानामेवेति नियमस्यायवेत्यादिना
निषेधस्तद्बोधकोक्तियुक्ताऽयमिति नियमात्तेष्वप्येकस्मिन्नेव । अत्र
पूर्वार्द्धे परिसङ्ख्यैव प्रधानम्, अर्द्धद्वये च एकत्र निहितस्य कण्ट-
कस्य वाक्यद्वयोद्दीपनाद्दीपकं प्रधानमिति शेषस्य तदङ्गता ॥
॥ ३२० ॥

महोम्भद्भूरिकटकस्तेजस्वी नियतोदयः ।

दक्षः प्रजापतिश्चासीत् स्वामी शक्तिधरस्य सः ॥ ३२१ ॥

अविरोधिक्षेपमुदाहरति । महोम्भदिति । महोम्भद्राजा
पर्वतस्य, भूरिकटको बङ्गस्कन्धावारः विस्तीर्णनितम्बस्य । तेज-
स्वी प्रतापवान् किरणवांस्य, नियतोदयोऽध्याहतवन्पत्तिः प्रति-
दिवसं जायमानोद्गमस्य । दक्षः कुशलो मुनिविशेषस्य, प्रजा-

पतिः प्रजापालकः सृष्टिकर्त्ता च । स्वामी प्रभुर्विशाखस्य,
स्वामी प्रभुविशाखयोरिति मेदिनी, शक्तिधरः प्रभावोत्साह-
मन्त्रजसामर्थवान् अन्तर्विशेषधारी च । अत्र महीभृदादि-
स्निष्टपदार्थद्वयस्य भूरिकटकादिस्निष्टपदार्थद्वयेन सह सम्बन्धे
विरोधाभावादविरोध्यं शेषः स चात्र प्रधानम् ॥ ३२१ ॥

अच्युतोऽप्यवृषच्छेदी राजाऽप्यविदितस्यः ।

देवोऽप्यविवुधो जज्ञे शङ्करोऽप्यभुजङ्गवान् ॥ ३२२ ॥

॥ श्लेषचक्रम् ॥

विरोधिशेषमुदाहरति । अच्युत इति । अच्युतः सत्यया-
च्युतिरहितो विष्णुश्च, वृषोधर्मा वृषभासुरश्च । राजा नरा-
धिपश्चन्द्रश्च, क्षयः सम्पत्तिचीणता यत्नरोगश्च । देवो राजा
सुरश्च, विवुधो विगतपण्डितः देवश्च । शङ्करो मङ्गलकृत् शिवश्च,
भुजङ्गः पिङ्गः सर्पश्च । अत्राच्युतादिपदद्वितीयार्थे विष्णवादौ
वृषच्छेद्यादिपदद्वितीयार्थस्याभावाविरुद्ध इति विरोधसहितो-
ऽयं श्लेषः स च विरोधाभासस्याङ्गम् ॥ ३२२ ॥

गुणजातिक्रियादीनां यत्तु वैकल्यदर्शनम् ॥

विशेषदर्शनायैव सा विशेषोक्तिरिष्यते ॥ ३२३ ॥

अथ विशेषोक्तिं लक्षयति । गुणेति । विशेषोवर्णनीयस्य
वोर्याद्युत्कर्षस्तस्य दर्शनाय प्रतिपादनायैव गुणजातिक्रियादी-
नां वर्णनीयस्य प्रारिणितकर्मसाधने उपकरणभूतानामित्यर्थः

‘आदिना द्रव्यादिपरिग्रहः’ यद्वैकल्यदर्शनं कार्यसिद्धावनुप-
 योगित्वेनापेक्षणीयत्वप्रतिपादनं वैकल्येति पाठे स एवार्थः सा
 विशेषाय गुणादिवैकल्योक्तिरूपत्वाद्विशेषोक्तिरिष्यत इत्यन्वयः ।
 गुणादीनामिति भेदकथनाय नतु स्वरूपनिर्वाह्याय, पदा-
 र्थमात्रगतवैकल्योक्तिरेवास्याः स्वरूपत्वात् । पूर्वोक्तातिशयो-
 क्तिरपि वर्णनीयोत्कर्षोक्तिरूपैव परन्तु न तत्र गुणादीनां
 वैकल्यप्रतिपादनमित्यनयोर्भेदः । विभावनातोऽस्याभेदस्तदा-
 हरणव्याख्यानावसरे दर्शयिष्यते । अत्र गुणजातिक्रियाः कचि-
 दर्शनीयगताः कचित्तदीयोपकरणगताश्च बोध्याः, गुणादिवैक-
 ल्यञ्च कचिच्छाब्दं कचिद्गम्यं, विशेषदर्शनायैवेत्यवधारणं कथ-
 मपि विशेषदर्शनाभावे सत्यपि गुणादिवैकल्ये नास्याः सम्भव
 इति सूचनाय । नव्यास्तु सत्यपि कारणे कार्याभावो विशेषो-
 क्तिरित्याहुः तत्रालङ्कारसंज्ञानामन्वर्थतयैव प्राचीनैः प्रयुक्त-
 त्वेन हेतुसमानाधिकरणकार्याभाववर्णने विशेषप्रतीतेरभावा-
 द्विशेषोक्तीति संज्ञाभ्युपगमे हेतुः प्रयुक्तः, नच विशेषोवैचित्र्यं तच्च
 सत्यपि कारणे कार्याभावोपनिबन्धं विद्यत एवेति विशेषोक्ति-
 संज्ञाया अन्वर्थतैवेति वाच्यम्, अलङ्कारमात्रस्यैव वैचित्र्या-
 त्मकत्वेनापमादावपि विशेषोक्तिसंज्ञायाः प्रसङ्गात्, अथ सति
 हेतौ कार्याभावप्रतिपादनजन्यं स्फुटं प्रतीयमानमपि वैचित्र्यं
 त्वयापि कथं संज्ञान्तरेणालङ्कारतया न संगृहीतमिति चेन्नैवं
 तत्रास्माकमतिशयोक्तेरभ्युपगमात् कार्यकारणोर्वाप्यविपर्य-
 यवदवाप्यतिशयोक्त्यभ्युपगमसौचित्यात् । तस्माद्गुणादिवैकल्य-

वर्षमेन वर्लनीयस्य विशेषकथनमेव विशेषोक्तिरिति युक्ततरं ।
यत्त्वित्यत्र यत्रेति कचित्पाठः यत्र वैचित्त्रे इत्यर्थः ॥ ३२३ ॥

न कठोरं न वा तीक्ष्णमायुधं पुष्पधन्वनः ।

तथापि जितमेवासीदमुना भुवनत्रयम् ॥ ३२४ ॥

तत्र गुणवैकल्यविशेषोक्तिमुदाहरति । न कठोरमिति । न कठोरं न वा तीक्ष्णमिति आयुधस्य पुष्पमयत्वादिति भावः, अत्रायुधस्य कठोरत्वं तीक्ष्णत्वञ्च गुणमनपेक्ष्यैव कामेन भुवनत्रयं जितमिति जेतुः कामस्य वीर्यात्कर्षः प्रतीयते । अत्रायुधगतकठोरत्वादिगुणस्य भुवनजयं प्रति प्रसिद्धहेतुत्वाभ्युपगमे तद्भाट्टत्वा तादृशकार्यवर्णने उपधायककारणान्तरस्य कार्यस्वाभाविकत्वस्य वा विभावनीयत्वे तात्पर्याभावान्न विभावनायाः सम्भवः, विनोपकरणं क्रियानिष्पादकतया कर्तुंरत्कर्षप्रतिपादनस्यैवात्र तात्पर्यविषयत्वादित्यनयोर्भेदो बोध्यः । अत्रोपकरणगतगुणस्य वैकल्यम् ॥ ३२४ ॥

न देवकन्यका नापि गन्धर्वकुलसम्भवा ।

तथाप्येषा तपोभङ्गं विधातुं वेधसोऽप्यलम् ॥ ३२५ ॥

जातिवैकल्यविशेषोक्तिमुदाहरति । न देवेति । अत्र देवत्वं गन्धर्वत्वञ्च जातिविशेषः तस्मैरपेक्षेण तपोभङ्गसामर्थ्यवर्लनाद्वर्लनीयनायिकायाः सौन्दर्यादिविशेषः प्रतिपादितः, देव्योगन्धर्वस्य तपोभङ्गं कुर्वन्तीति पुराणप्रसिद्धिः । अत्र वर्लनीयगताया जातिवैकल्यम् ॥ ३२५ ॥

न बद्धा भुक्तुर्नापि स्फुरितोदशनस्कृदः ।

न च रक्ताभवदृष्टिर्जितञ्च द्विषतां बन्धम् ॥ ३२६ ॥

क्रियावैकल्यविशेषोक्तिमुदाहरति । न बद्धेति । अत्र प्राक्-
रणिकः कश्चिदोरोवर्णनीयः, बन्धनं स्फुरणञ्च क्रिया, रक्तवन्त-
गुण एव, तदत्र क्रियागुणवैकल्यप्रयुक्तयोर्विशेषोक्तयोः सङ्कारः ।
शुद्धक्रियावैकल्यादाहरणन्तु 'नोपभोगो न वा दानं बन्धूनां
भरणं न वा । तथापि गुरुतां धत्ते नृणां मंरक्षितं धनम्'
इति । अत्रोपभोगादिक्रियामात्रवैकल्यम् । प्रकृते च द्विष-
ज्जये क्रोधकार्याणां भुक्तुर्बन्धनादीनामनपेक्षणीयत्वप्रतिपा-
दनेन वर्णनीयस्य क्रोधशून्यत्वव्यक्त्या महावीरत्वरूपविशेषः
सूच्यते, अतएवाक्तं रौद्रप्रस्तावे 'रक्तास्यनेत्रता चास्य भेदिनी-
युद्धवीरत' इति ॥ ३२६ ॥

न रथा न च मातङ्गा न हया न च पत्तयः ।

स्त्रीणामपाङ्गदृष्ट्यैव जीयते जगतां त्रयम् ॥ ३२७ ॥

द्रव्यवैकल्यविशेषोक्तिमुदाहरति । न रथा इति । स्त्रीणां
रथादीनि जयसाधनानि न सन्ति तथापि ताभिरपाङ्गदृष्ट्यैव
केवलेन कटाक्षेणैव जगत्त्रयं जीयते इत्यन्वयः, अत्र रथादि-
द्रव्याणां वैकल्यं, लक्षणे आदिपदगृहीतद्रव्यस्य वैशेषिकमतोक्त-
द्रव्यं न तु वैयाकरणमतोक्तद्रव्यं रथादिशब्दानामेकव्यक्तिवा-
चिताभावात् । एवमभावादिवैकल्यादाहरणं बोध्यम् । एतानि
गुणादिवैकल्यस्य शब्दत्वे उदाहरणानि ॥ ३२७ ॥

एकचक्रोरथो, यन्ता विकलो, विषमा हयाः ।

आक्रामत्येव तेजस्वी तथाप्यर्कोनभस्तलम् ॥ ३२८ ॥

सैषा हेतुविशेषोक्तिस्तेजस्वीतिविशेषणान् ।

अयमेव क्रमोऽन्येषां भेदानामपि कल्पने ॥ ३२९ ॥

॥ विशेषोक्तिचक्रम् ॥

इत्थं गुणादिवैकल्येन विशेषोक्तेर्भेदान् दर्शयित्वा प्रकारान्तरेणान्येऽपि भेदाः सम्भवन्तीति प्रतिपादयन् तेषां दिग्दर्शनार्थं हेतुविशेषोक्तिमुदाहरति । एकचक्र इति । यन्ता मारयिरक्षणः विकलोऽङ्गविकलः अनूरुत्वादिति भावः । विषमाः सप्तमङ्ग्याः अश्लिष्टित्वादुद्धृताश्च । नभस्तलमतिविस्तीर्णमाकाशमार्गम् । अत्र जगत्त्रयमिति क्वचित्पाठस्तु न सम्यक् पातालादौ सूर्य्यप्रयाणस्याप्रसिद्धेः । अन्येषामतिविस्तीर्णमार्गप्रयाणे वज्रचक्रोरथोऽविकलाङ्गा यन्ता अविषमाहयाश्चापेक्ष्यन्ते सूर्य्यस्य तु तन्त्रैरपेक्ष्येणापि षिकीर्षितसिद्धिरित्युत्कर्षातिशयः तत्र च हेतुस्तेजस्वीति न हि तेजस्विनः स्वार्थमाधेन उपकरणमपेक्षन्ते, अत्र तेजस्वीतिहेतुगर्भाविशेषणोपन्यासेन वर्णनीयसूर्य्यस्य विशेषप्रतिपादनाद्धेतुविशेषोक्तिरियम् । अत्र च रथादिगतवज्रचक्रत्वादिधर्माणां वैकल्यं गम्यम् ॥ ३२८ ॥

सैषेति । तेजस्वीतिविशेषणात् तेजस्वीतिहेतुगर्भाविशेषणादित्यर्थः । हेतुविशेषोक्तिरिति हेतुपन्यासेन वर्णनीयगतविशेषप्रतिपादनादन्वर्थता ॥

अथमेवेति । अथमेव क्रम ईदृशेव दिक् । तथाचास्मिन्नु-
दाहरणे यथा हेत्वलङ्कारसम्बन्धेन विशेषोक्तिभेदस्तथा अल-
ङ्कारान्तरसम्बन्धेनापरेऽपि भेदा बोद्धव्या इत्यर्थः, तथाच
अतैलपूराः सुरतप्रदीपाः, द्यूतं हि नाम असिंहासनं राज्य-
मित्यादि अत्र च रूपकयोगः, पूर्व्वं च परिणाम इति विश्व-
नाथः ॥ ३२८ ॥

विवक्षितगुणोत्कृष्टैर्यत् समीकृत्य कस्यचित् ।

कीर्तनं स्तुतिनिन्दार्थं सा मता तुल्ययोगिता ॥ ३३० ॥

अथ तुल्ययोगितां लक्षयति । विवक्षितेति । विवक्षिताः
प्रस्तुतनिष्ठत्वेन प्रतिपादयितुमिष्टा ये गुणाः स्तुतिहेतवो नि-
न्दाहेतवो वा धर्मास्तैरुत्कृष्टा विख्यातास्तैः समीकृत्य समकची-
कृत्य स्तुतिनिन्दार्थं स्तुत्यर्थं निन्दार्थं वा कस्यचित् प्रस्तुतस्य
यत्कीर्तनं सा प्रस्तुताप्रस्तुतयोस्तुल्यगुणयोगित्वप्रतिपादनरूप-
त्वान्तुल्ययोगितेत्यश्वयः । विवक्षितगुणोत्कर्षरिति पाठे
विवक्षितगुणैरुत्कर्षः ख्यातिर्येषामिति बहुव्रीहिः । अत्र बहु-
वचनमविवक्षितं दाभ्यामेकेन वा समीकरणेऽस्याः सद्भावात् ।
एवं विवक्षितगुणोत्कृष्टैरप्रस्तुतैरेवेति न नियमः प्रस्तुतेन समी-
करणेऽप्यस्याः सम्भवात् यथा, 'कटाचा मधुरालापा विलासास्ते
च ते शुभे । जगज्जये प्रवृत्तस्य कन्दर्पस्य महदलम्' अत्र कटा-
चादयः सर्वेऽपि प्रस्तुता, एतेन प्रस्तुतयोरेवाप्रस्तुतयोरेव वा
एकधर्माभिसम्बन्धस्तुल्ययोगितेति केषाञ्चिन्मतं प्रत्युक्तम्, ता-

दृशनियमाभ्युपगमे प्रयोजनानुपलब्धेः वैचित्र्यस्य च सर्वत्र समा-
नत्वात्, न च प्रस्तुताप्रस्तुतयोरप्येकधर्मसम्बन्धेन तुल्ययोगिता-
भ्युपगमे दीपकस्य विषयापहारः स्यादिति वाच्यं स्वमते वाक्या-
न्तरीयपदस्यानुषङ्गादिना स्वार्थद्वारा वाक्यान्तरार्थो दीपकत्वस्यैव
दीपकालङ्कारत्वात् तत एव च दीपकसंज्ञाया अन्वर्थत्वात् ।
अथोपमालङ्कारेऽपि स्तुत्यर्थं निन्दार्थं वा विवक्षितगुणोक्तयेन
प्रस्तुतस्य समीकरणं साम्यस्य च व्यङ्ग्यतायामुपमाङ्गीकृता तद-
नयोः समानविषयतापत्तिरिति चेन्मैवं प्रतीतिभेदेनैवानयो-
र्भेदात् तथा ह्युपमायां वाच्यस्य व्यङ्ग्यस्य वा सादृश्यस्य प्रतीतिः
शाब्दो 'दिवाजागर्त्ति रक्षाये पुलोमारिर्भुवोभवान् । असुरास्तेन
हन्यन्ते सावलेपास्त्वया नृपाः' इत्यादितुल्ययोगोपमादावपि
व्यञ्जनयोपस्थितस्यापि सादृश्यस्य वृत्तिवैद्यत्वेन शाब्दबोधाभ्युप-
गमात्, व्यञ्जनाया वृत्तित्वस्य चालङ्कारिकमिद्वान्तसिद्धत्वात्
प्रकृते तु न तथा, सर्वेषां समकक्षतया विवक्षितगुणान्वयित्वे-
नैव शाब्दबोधविषयत्वात् पर्यवमाने तु सादृश्यप्रतीतिरिति,
इत्यञ्च विवक्षितगुणवत्तया प्रसिद्धैः महाप्रसिद्धस्य वर्त्तनीयस्य
समकक्षतया तादृशगुणान्वयित्वकीर्तनेन प्रशंसनं निन्दनं वा
• तुल्ययोगितेति निर्गलितोल्लेखार्थः । अन्ये तु स्तुतिनिन्दयो-
रेवात्र प्राधान्येन प्रतिपाद्यत्वं सादृश्यन्तूपसर्जनीभूतमित्यतस्तु-
ल्ययोगोपमातोऽस्य भेद इत्याहुः ॥ १३० ॥

यमः कुवेरो वरुणः सच्चिदात्तो भवानपि ।

विभ्रत्यनन्यविषयां लोकपाल इति श्रुतिम् ॥ १३१ ॥

तत्र स्तुतावदाहरति । यम इति । अत्र लोकपालत्वद्वये ।
गुणोर्वर्षनीये राज्ञि वक्तुमिष्टः तेनोक्तव्यैर्यमादिभिः सह सम-
कक्षतया तद्गुणभागित्वकीर्तनेन राजा स्तुतः ॥ ३३१ ॥

सङ्गतानि मृगालोणां तडिद्विलसितानि च ।

क्षणद्वयं न तिष्ठन्ति घनारब्धान्यपि स्वयम् ॥ ३३२ ॥

॥ तुल्ययोगिता ॥

निन्दायामदाहरति । सङ्गतानीति । सङ्गतानि सङ्गमाः ।
क्षणद्वयं न तिष्ठन्ति क्षणमात्रं तिष्ठन्तीत्यर्थः । स्वयं स्वस्यानु-
रागेणैव नतु परानुरोधेन घनं निविडं नतु मलयं यथा तथा
आरब्धान्यपि, लोकमया स्तनाभ्यामित्यादिवत् क्वचिदत्यथा-
पीति तत्पुरुषः 'अथच घनैर्मध्येः स्वयमारब्धान्यपि । रूपमूल-
कत्वेनात्र चारुतातिशय इतिप्रतिपादनाय स्निग्धविशेषणोप-
न्यासः । अत्राचिरावस्थायित्वगुणोर्वर्षनीये मृगालोमङ्गमं विव-
क्षितः तद्वत्त्वेन प्रसिद्धैस्तडिद्विलसितैः सह तुल्यतया तद्गु-
णसम्बन्धवर्षनात् स च सङ्गमोनिन्दितः ॥ ३३२ ॥

विरुद्धानां पदार्थानां यत्र संसर्गदर्शनम् ।

विशेषदर्शनायैव स विरोधः स्मृतोयथा ॥ ३३३ ॥

अथ विरोधं लक्षयति । विरुद्धानामिति । विशेषोर्वर्ष-
नीयस्योत्कर्षस्तस्य दर्शनायैव, विरुद्धानां विरोधवतां, विरो-
धान्सर्गिकासामानाधिकरण्यं परस्परसामानाधिकरण्यशून्या-

नामित्यर्थः पदार्थानां यत्र वैशिष्ट्ये संसर्गदर्शनं सामानाधिकरण्यप्रतिपादनं स विरोधप्रयोजकत्वादिरोधः स्मृत इत्यन्वयः । विरुद्धानां संसर्गस्तत्त्वतो न सम्भवतीति विरुद्धानां वस्तुतो-विरोधाभावेऽप्यापाततो विरुद्धत्वेन प्रतिभासमानानामित्यर्थः, स्पष्टमुक्तं प्रकाशकता 'विरोधः सोऽविरोधेऽपि विरुद्धत्वेन यद्वच' इति । पदार्थानामिति जातिगुणक्रियाद्रव्याणामित्यर्थः तत्र जातेजात्यादिभिस्तुर्भिर्विरोधः, गुणस्य गुणादिभिस्त्रिभिः, क्रियायाः क्रियाद्रव्याभ्यां द्वाभ्यां, द्रव्यस्य द्रव्येणैकेनेति विरोधस्य दश भेदा अन्येह क्ता ज्ञातव्याः । अयमेव शब्दशेषनिबन्धनस्येद्विरोधाभास उच्यते यथा 'पूर्वोदाहृते अच्युतोऽप्यवृषच्छेदी-त्यादौ, एष च अपिप्रयोगे वाच्यस्तदप्रयोगे व्यङ्ग्यः ॥ ३३३ ॥

कृजितं राजहंसानां वर्द्धते मदमञ्जुलम् ।

लीयते च मयूराणां रूतमुत्क्रान्तसौष्ठवम् ॥ ३३४ ॥

कृजितमिति । अत्रैकस्मिन् शब्दरूपे कर्त्तरि विरुद्धयोरपि वृद्धिचयक्रिययोः संसर्गदर्शनं, सम्बन्धिभेदेन शब्दयोर्भिन्नत्वाद्-विरोधप्रशमनम्, अनेन च वर्णनीये शरत्काले एकजातीययोरपि बलाबलकारितया विशेषः प्रतीयत इत्यस्यालङ्कारता ॥ ३३४ ॥

प्रावृषेण्यैर्जलधरैरम्बरं दुर्दिनायते ।

रागेण पुनराक्रान्तं जायते जगतां मनः ॥ ३३५ ॥

प्रावृषेण्यैरिति । दुर्दिनायते श्यामलं भवति । रागेणा-

नुरागेण लौहित्येन च, आक्रान्तमित्यत्र उत्सुकमिति कश्चित्पाठः । अत्रानुरागस्य लौहित्यनाभेदाध्यवसायाच्छ्यामत्व-
लौहित्यगुणयोरेकजलधरनिष्पाद्यत्वरूपममर्गवर्णनेन विरोधः
तस्य च श्लेषवशात् प्रशमनम् । अनेन च वर्णनीये प्रावृट्काले
कश्चिद्विशेषः प्रतीयते ॥ ३३५ ॥

तनुमध्यं पृथुश्रोणि रक्तौष्ठममिनेगणम् ।

नतनाभि वपुः स्त्रीणां कं न हन्त्युन्नतस्तनम् ॥ ३३६ ॥

पुनरप्येकत्र बहूनां गुणयुग्मानां विरोधोपन्यासे वैचित्र्यातिशय
इति ज्ञापनाय तादृशं गुणविरोधमुदाहरति । तनुमध्यमिति ।
कं न हन्ति न व्याकुलयति । अत्र तनुत्वपृथुत्वयोः, रक्तत्वामित-
त्वयोः, नतत्वोन्नतत्वयोगुणयोर्विरोधः, तेषाञ्चाश्रयभेदात् तत्प-
रिहारः । अनेन च वर्णनीयानां स्त्रीणां विशेषः प्रतीयते ।
तनुत्वपृथुत्वयोः नतत्वोन्नतत्वयोश्च परिमाणरूपत्वादुणत्वम् ॥
॥ ३३६ ॥

मृणालवाज्ज रम्भोरु पद्मोत्पलमुग्देशणम् ।

अपि ते रूपमस्माकं तन्वि तापाय कल्पते ॥ ३३७ ॥

मृणालेति । अपीति पूर्वार्द्धगतविशेषणत्रयेऽप्येति । रूपं
वपुः । अत्र मृणालवच्छीतलौ बाह्व यत्रेत्याद्युपमितिगर्भबज्ज-
म्रीहौ शीतलत्वगुणतापक्रिययोर्विरोधः, मृणाले एव बाह्व यत्रे-
त्यादिरूपकगर्भवज्जम्रीहौ तु मृणालादिभिर्बाह्यादीनामभे-

दाध्यवसायात् मृणालत्वरम्भात्वादिजातिभिस्तपक्रियाया वि-
रोधः, वक्तुर्विरचित्वाच्च प्रशमनम् ॥ ३१७ ॥

उद्यानमारुतोद्धूतायूतचम्पकरेणवः ।

उदश्रयन्ति पान्थानामस्पृशन्तोऽपि लोचने ॥ ३१८ ॥

एषु भावाभिमाने क्रियादिविरोधा दर्शिताः, संप्रत्य-
भावाभिमाने क्रियाविरोधमुदाहरति । उद्यानेति । उद-
श्रयन्ति उद्धतवाय्वे कुर्वन्ति । अत्रास्पृशन्तोऽपीति स्पर्शनाभा-
वेन उदश्रयणक्रियाया विरोधः, स्पर्शनाभावस्य स्पर्शनक्रियाप्र-
तियोगिकत्वात्क्रियात्मक एव मतेऽस्मिन्नभावानां प्रतियोगि-
धर्मीत्वात् । विरोधप्रशमनञ्चात्र कुसुमरेणूनामुद्दीपकत्वात् ॥
॥ ३१८ ॥

कृष्णार्जुनानुरक्तापि दृष्टिः कर्णावलम्बिनी ।

यानि विश्वसनीयत्वं कस्य ते कल्मषाणि ॥ ३१९ ॥

कृष्णेति । ते दृष्टिरर्जुने पार्थेऽनुरक्ता कृष्णा द्वौपद्यपि
तद्रूपापीत्यर्थः कर्णावलम्बिनी राधेयाश्रया इति कृष्णारूप-
द्वयस्य राधेयावलम्बनक्रियया विरोधः, तत्प्रशमनन्तु श्लेषवशात्
यथा कृष्णा अमिता अर्जुना गृक्ता अनु पश्चात् प्रान्तभाग
इत्यर्थः रक्ता च श्रवणपर्यन्तगामिनी चेति ॥ ३१९ ॥

इत्यनेकप्रकारोऽयमलङ्कारः प्रतीयते ।

॥ विरोधचक्रम् ॥

अप्रस्तुतप्रशंसा स्यादप्रक्रान्तेषु या स्तुतिः ॥ ३४० ॥

उपसंहरति । इत्यनेकेति । अनेकप्रकारः पूर्वाक्तयुक्ता
दशविधः । प्रतीयत इत्यत्र अतिशोभत इति कचित्पाठः ॥

अथाप्रस्तुतप्रशंसां लक्षयति । अप्रस्तुतेति । अप्रक्रान्तेषु
अप्रस्तुतेषु, षष्ठ्यर्थे सप्तमी, बहुवचनमविवक्षितं, या स्तुतिरिति
प्रस्तुतस्य निन्दार्थमिति शेषः ततएव वैचित्र्येदयः । ततश्चा-
प्रस्तुतस्य स्तुत्या प्रस्तुतस्य निन्दनीयत्वसूचनमप्रस्तुतप्रशंसेत्यर्थः ।
अप्रक्रान्तेष्वस्तुतिरिति कचित्पाठः तत्र अप्रस्तुतस्य ईप्सिता
प्रस्तुतदोषादभिमतता स्तुतिरप्रस्तुतप्रशंसेति स एवार्थः, कश्चित्तु
इममेव पाठं धृत्वा अप्रक्रान्तेनाप्रक्रान्तवर्णनेन ईप्सितस्य प्रस्तु-
तस्य स्तुतिवर्णनं वाच्यस्याप्रस्तुतस्य वर्णनद्वारा प्रस्तुतस्येदं गम्यते
तदा अप्रस्तुतप्रशंसा स्यादिति व्याचष्टे तदेतद्व्यन्यस्यास्य पूर्वो-
पर्यमनालोचयतो नवीनमतानुशीलनविमुग्धबुद्धित्वविलसितं,
नवीनाहि अप्रस्तुताद्याद्यात् प्रस्तुतप्रतीतावप्रस्तुतप्रशंसा, स्तु-
ताद्याद्यादप्रस्तुतप्रतीता समामोक्तिरिति विषयविभागनानु-
द्धारद्वयमाहुः, एतच्च प्रकृतविरुद्धं प्रकृते हि अप्रस्तुतवर्णनेन
प्रस्तुतस्य प्रतीता समामोक्तिरभ्युपगता ग्रन्थकृता, यथा 'वस्तु कि-
ञ्चिदभिप्रेत्य तत्तुल्यस्यान्यवस्तुनः । उक्तिः संक्षेपरूपत्वात् मा
समामोक्तिरिष्यते, इति तस्मादनुद्धारयोरनयोरपद्यमान-
मप्यभिन्नविषयत्वं व्याख्यातुरस्य दृक्पथं नावतीर्णमिति सम्भा-
व्यते । अतः प्राचीननिरूपिताया अप्रस्तुतप्रशंसितिसंज्ञाया

अन्वर्थतारक्षणावश्यकतया प्रस्तुतनिनिन्दिषयाऽप्रस्तुतस्य प्रशं-
सनमेवास्यालङ्कारस्य विषयः, अप्रस्तुतात् प्रस्तुतप्रतीतिस्तु समा-
सोक्तिर्विषयः, अन्यथैकस्य विषयापहारापत्तेरिति युक्तमुत्पश्चा-
मः । नच वाच्यव्यङ्ग्योरुपमानोपमेयत्व एव समासोक्तिः अन्य-
त्राप्रस्तुतप्रशंसेत्ययमेव विषयविभाग इति वाच्यं सुखं जीवन्ती-
त्याद्यप्रस्तुतप्रशंसादाहरणेऽपि हरिणाः सुखेन जीवन्तीति वयं
दःखेन जीवाम इति च वाच्यव्यङ्ग्योर्व्यतिरेकगर्भापम्यस्य स्फुटं
प्रतीयमानतया गन्धकर्तुः प्रमादापत्तेः, मेयमप्रस्तुतैवात्र मृग-
वृत्तिः प्रशस्यत इत्युदाहरणव्याकारेण मञ्जाया अन्वर्थत्वाङ्गी-
कारे गन्धकर्तुः स्वरमय्य स्पष्टं प्रतीयते तस्मादप्रस्तुतस्य प्रशं-
सायामेवाप्रस्तुतप्रशंसा नतृक्तिमात्रे इति निष्कर्षः । किञ्चाप्रस्तु-
तात् प्रस्तुतप्रतीतिवत् प्रस्तुतादप्रस्तुतप्रतीतिरपि समासोक्तिवि-
षयाच्चाध्यः एतत्संयद्वायालङ्कारान्तरानिरूपणात् वैचित्र्यस्य
च तुल्यतयोपलम्भादेतच्च 'व्याभूय यदमनमम्बुजलोचनाया
इत्युदाहरणमुद्धरद्भिः पूर्वमेवोक्तमस्माभिः ॥ ३४० ॥

सुखं जीवन्ति हरिणा वनेष्वपरसेविनः ।

अन्नैरयत्नसुलभैस्तृणदर्भाङ्गरादिभिः ॥ ३४१ ॥

मेयमप्रस्तुतैवात्र मृगवृत्तिः प्रशस्यते ।

राजानुवर्त्तनक्षेत्रनिर्व्विस्त्रेण मनस्विना ॥ ३४२ ॥

॥ अप्रस्तुतप्रशंसा ॥

उदाहरति । सुखमिति । प्रभुमेवाविरक्तस्योक्तिरियम् ।
अपरमेविनो जीवनार्थं परमेवाजन्यदुःखानभिज्ञाः । अन्नैरिति
गौणप्रयोगः आदन एवान्नपदस्य शक्तत्वात् ॥ ३४१ ॥

मेयमिति । अप्रस्तुतैवेत्येवकारेण प्रस्तुताप्रस्तुतयोर्द्वयोः प्रशं-
सायां नायमलङ्कार इति सूचितं यथा, 'याते मय्यचिरान्नि-
दाघमिहिरज्ज्वालाशतैः शुष्कतां गन्ता कं प्रति पान्थमन्तति-
रसौ सन्तापमालाकुला । इत्थं यस्य निरन्तराधिपटलैर्नित्यं
वपुः क्षीयते धन्यं जीवनमस्य मार्गसरमोधिग्वारिधीनां जनः' ।
अत्राप्रस्तुतस्य मार्गसरमः प्रस्तुतस्य च दातुः प्रशंसेति नाप्रस्तुत-
प्रशंसा किन्तु समामोक्तिरेव । राजानुवर्त्तनमिति अनुवर्त्तनवृत्तेः
श्रुतिरूपतया निन्दत्वादिति भावः । उक्तञ्च मनुना 'मेवा
श्रुतिरारख्याता तस्मात्तां परिवर्जयेत्' इति । मनस्विना प्रश-
स्तमनस्केन ॥ ३४२ ॥

यदि निन्दन्निव स्तौति व्याजस्तुतिरसौ स्मृता ।

दोषाभासा गुणा एव लभन्ते ह्यत्र सन्निधिम् ॥ ३४३ ॥

अथ व्याजस्तुतिं लक्षयति । यदोति । यदोति यदित्यर्थं
क्रियाविशेषणं, निन्दन्निव यत् स्तौति असौ व्याजेन निन्दा-
च्छलेन स्तुतिव्यञ्जनरूपत्वाद्वाजस्तुतिः स्मृतेत्यन्वयः । निन्द-
न्निवति इवपदेनापातत एव निन्देति निन्दायाः प्रसूतद्रूप-
तया प्रतिपादनं सूचितं । ननु निन्दा हि निरुपलब्ध्यापनं
तच्च दोषोद्घोषणमन्तरेण न सम्भवति सति च दोषे कथं स्तु-

तिपर्यवसानमित्याशङ्कोपपादयति दोषाभामा इति दोषा
इवाभामन्ते वस्तुतो गुणा एव ईदृशा धर्मा अत्र सन्निधिं
लभन्ते निवेशनीया भवन्ति । निन्दन्निव सौतोत्यत्र च प्रत्य-
यव्यत्ययेन स्तुवन्निव निन्दतीत्यन्वयोऽपि बोद्धव्यः तेन स्तुति-
च्छलेन निन्दाक्तिरपि व्याजस्तुतिरेव वैचित्र्यमाभ्यात्, तत्र च
व्याजरूपा स्तुतिर्व्याजस्तुतिरिति संज्ञार्थः । स्पष्टमुक्तं प्रकाश-
कृता 'व्याजस्तुतिर्मुखे निन्दा स्तुतिर्वा रुढिरन्यथा' इति ।
स्तुत्या निन्दाया गम्यत्वे तद्वत्तमुदाहरणं यथा 'हे हेलोजित
बाधिमत्वं वचसां किं विस्तरैस्तोयधे नास्ति त्वत्सदृशः परः
परहिताधाने गृह्योत्तमः । त्वय्यत्पान्यजनेपकारघटनावैमु-
ख्यलभ्यायशोभारप्रोदहने करोषि कृपया साहायकं यन्मरोः,
इति । अत्र समुद्रस्य स्तुतिव्याजेन निन्दाप्रतिपादनाच्चमत्का-
रातिशयः स्फुट एव ॥ ३४३ ॥

तापमेनापि रामेण जितेयं भूतधारिणी ।

त्वया राज्ञापि सैवैयं जिता, माभून्मदस्त्व ॥ ३४४ ॥

उदाहरति । तापमेनापीति । तापमेनापि तापमत्वात्
करितुरगादिजयसाधनरहितेनापि रामेण परशुरामेण, भूत-
धारिणी पृथिवी । राज्ञापि राजत्वात् प्रभूतकरितुरगादि-
जयसाधनवतापि । सैव तापसजितैव नत्वतिरिक्ता । अत्र वर्णनो-
पस्य राज्ञो तापसजिताजयित्वप्रतिपादनेनापाततोनिन्दा, तथा
च साक्षाद्भगवदवतारेण महादेवदत्तपरशुना परशुरामेण

यावती भूमिर्जिता तावती लया मनुष्येणापि जितेत्यतिमहती-
स्तुतिर्वर्णनीयस्य प्रतीयते ॥ ३४४ ॥

पुंसः पुराणादाच्छ्रित्य श्रीस्त्वया परिभुज्यते ।

राजन्निष्ठाकुवंशस्य किमिदं तव युज्यते ॥ ३४५ ॥

इयञ्चालङ्कारान्तरमंगेणातिचमत्कृतिभूमिरिति प्रति-
पादनाय तत्र श्लेषमूलां व्याजस्तुतिं दर्शयन् श्लेषस्य च शब्दार्थ-
गतत्वेन द्वैविध्यात् प्रथममर्थश्लेषमूलामुदाहरति । पुंस इति ।
इच्छाकुवंशीयं किञ्चिद्राजानं प्रति चाटुकारसोक्तिरियं । पुरा-
णादाद्याहृद्वाच, श्रीर्लक्ष्मीः सम्यन्तिश्च । इच्छाकुवंशस्येति तवेत्यस्य
विशेषणम् । इच्छाकुवंशोवंशप्रवर्त्तकपुरुषो यस्य स तथा तस्य ।
वंशस्येति सयकारपाठः सम्यक् । अत्राद्यपुरुषादाच्छ्रित्वाया-
लक्ष्याः परिभोग इच्छाकुवंशीयस्य तेन योग्य इति निन्दा,
तथा चातिप्रभृता ते सम्यन्तिरिति स्तुतिः प्रतीयते । अत्र प-
राणपदे श्रीपदे च श्लेषः सचार्थयोरान्यद्वद्वयार्थलक्ष्मीसम्यक्त्व-
वस्तुत एकत्वादर्थगतः । किञ्च परिभोगसाम्यात् श्रियां स्तोत्र-
प्रतीतिरिति समासोक्तिरपि ॥ ३४५ ॥

भुजङ्गभोगसंसक्ता कलत्रं तव मेदिनी ।

अहङ्कारः परां कोटिभारोक्षति कुतस्तव ॥ ३४६ ॥

शब्दश्लेषमूलामुदाहरति । भुजङ्गेति । भुजङ्गभोगसंसक्ता-
विज्ञानामुपभोगेऽमुरक्ता सर्पशरीरैरावृता च, कलत्रं भार्या

पाण्याच, अत्र भुजङ्गादिशब्दानामनेकार्थमङ्केतितत्वाच्छब्दशेष-
मूलैयम् ॥ ३४६ ॥

इति श्लेषानुविद्धानामन्येषाञ्चोपलक्ष्यताम् ।

व्याजस्तुतिप्रकाराणामपर्यन्तस्तु विस्तरः ॥ ३४७ ॥

॥ व्याजस्तुतिः ॥

उपसंहरति । इतीति । इति पूर्वोक्तप्रकारेण श्लेषानुवि-
द्धानां तथान्येषाञ्चालङ्कारान्तरानुविद्धानां व्याजस्तुतेः प्र-
काराणां प्रभेदानामपर्यन्तोऽसीमोविस्तर उपलक्ष्यतां स्व-
बुद्ध्या ज्ञायतामित्यन्वयः ॥ ३४७ ॥

अर्थान्तरप्रवृत्तेन किञ्चित्तत्सदृशं फलम् ।

सदसदा निदर्शयति यदि तस्यान्निदर्शनम् ॥ ३४८ ॥

अथ निदर्शनं लक्षयति । अर्थान्तरेति । अर्थान्तरे निद-
र्शनीयादन्यस्मिन् कार्यविशेषे प्रवृत्तेन केनचित् यदि तस्यार्था-
न्तरस्य सदृशं सदुत्कृष्टम्, असदपकृष्टम्वा फलं निदर्शयति प्रति-
पाद्येत तन्निदर्शनं नामालङ्कारः स्यादित्यन्वयः, यदीत्यत्र
यत्त्विति तस्यान्निदर्शनमित्यत्र सा स्यान्निदर्शनेति क्वचित्पाठः,
निदर्शनेति संज्ञायाः स्त्रीत्वञ्च बहुभिरङ्गीक्रियते । प्रकृतार्थ-
प्रवृत्तस्य तत्सदृशाप्रकृतार्थान्तरज्ञापनं निदर्शनालङ्कार इति
लक्षणार्थः । इयं सम्भवदस्तुसम्बन्धनिबन्धना निदर्शनेति नव्याः,
एतदुपलक्षणम्, असम्भवन्नपि वस्तुसम्बन्धो यत्र सादृश्यं निद-

शयति तत्रापि निदर्शनासम्भवः वैचित्र्यस्य स्फुटं प्रतीयमान-
त्वात् स्पष्टमुक्तं प्रकाशकता 'अभवन् वस्तुमन्वन्ध उपमापरि-
कल्पक' इति । अस्योदाहरणमनन्तरं दर्शयिष्यामः, अन्ये त्वयं
द्वितीयोनिदर्शनाप्रकार उपमायामन्तर्भवतीति यत्प्रकृता नोक्त
इत्याहुः ॥ १४८ ॥

उदयन्नेप सविता पद्मेष्वर्पयति त्रियम् ।

विभावयितुमृद्धीनां फलं सुहृदनुग्रहम् ॥ ३४८ ॥

तत्र सत्फलनिदर्शनमुदाहरति । उदयन्निति । उदयमुद्-
गच्छन् च्छद्धिं प्राप्नुवंस्य, त्रियं शोभां सम्यत्तिष्ठ । सुहृदनुग्रहं
बन्धुष्वानुकूल्यरूपम् अृद्धीनां सम्यक्तीनां फलं विभावयितुं
मत्यामृद्धौ बन्धुनामानुकूल्यं कर्त्तव्यमिति ज्ञापयितुं पद्मेषु
त्रियमर्पयतीत्यन्वयः । अत्र पद्मेषु श्रीवितरणप्रवृत्तेनोदयभाजा
सवित्रा सुहृदुपकाररूपमुदयफलं निदर्शयते फलस्यैतदुक्तं
भव ॥ ३४८ ॥

याति चन्द्रांशुभिः स्पृष्टा ध्वान्तराजी पराभवम् ।

सद्योराजविरुद्धानां सृचयन्ती दुरन्तताम् ॥ ३५० ॥

॥ निदर्शनम् ॥

असत्फलनिदर्शनमुदाहरति । यातीति । पराभवं नाशं ।
राजविरुद्धानां नृपतिप्रतिकूलानां चन्द्रप्रतिकूलानाञ्च । दुर-
न्ततां निन्दितावमानत्वम् । अत्र चन्द्रांशुभिः पराभूयमाणा-

ध्वान्तराजी राजविरोधिनां परिणामदुःखरूपं फलं निदर्शयति तच्च फलमसदेव । एवम्, 'उन्नतं पदमवाप्य योलघुर्हल-
यैव स पतेदिति ब्रुवन् । शैलशेखरगतो दृषत्कणश्चारुमारुत-
धुतः पतत्यधः' । अत्र शैलशेखरादधःपतनप्रवृत्तो दृषत्क-
णोलघोरुन्नतपदप्राप्तस्य ततोऽग्नित्तिपतनरूपमसत्फलं निद-
र्शयति । एषु च तथाविधमवित्रादीनां तत्तदर्थज्ञापनमसम्बन्धः
सम्भवत्येव । लक्षणस्योपलक्षकतया प्राप्तायास्त्वमभावद्वयसम्ब-
न्धनिबन्धननिदर्शनाया उदाहरणं यथा, 'क सूर्यप्रभविवंशः
क चान्यविषया मतिः । तितोर्पुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनास्मि साग-
रम्' । अत्र सूर्यवंशवर्णनप्रवृत्ते कवौ उडुपकरणकदुस्तरमा-
गरतरणेच्छायाः सम्बन्धोऽसम्भवन् मनात्या सूर्यवंशवर्णनेच्छा
उडुपेन सागरतरणेच्छैवेत्युपमां निदर्शयति, यथा वा 'उद-
यति विततोर्द्ध्वगिरिर्ज्वावहिरूचौ हिमधाम्नि याति चास्तम् ।
वहति गिरिरथं विलम्बिघण्टादयपरिवारितवारणेन्द्रली-
लाम् । अत्रान्यस्य लीलां कथमन्येवहलिति तत्सदृशोमित्युप-
मायां पर्यावमानम् । मालारूपाण्येषा चारुतातिशयं पुण्याति
यथा 'दोर्भां तितोर्षति तरङ्गवतीभुजङ्गमादातुमिच्छति करे
'हरिणाङ्गविस्वम् । मेरुं लिलङ्घयिषति भुवमेष देव यस्ते गुणान
गदितुमुद्यममादधाति' । अत्रेच्छात्रयस्य सम्बन्धोगुणवर्णना-
द्यतेऽसम्भवन् पूर्ववदुपमात्रयं निदर्शयति ॥ ३५० ॥

सर्वाङ्गीः सहभावेन कथनं गुणकर्मणाम् ।

अर्थानां यो वेनिमयः परिवृत्तिस्तु सा स्मृता ॥ ३५१ ॥

अथ सहोक्तिं लक्षयति । सहोक्तिरिति । गुणकर्मणा-
मिति अत्र कर्मशब्दः क्रियावाची, वज्रवचनेन द्रव्यादिपरि-
ग्रहः । गुणादीनां सहभावेन साहित्येन यत्कथनं सा सहो-
क्तिः, सहभावस्येति क्वचित् पृथगन्तः पाठः । मम्बन्धिभेदेन
भिन्नयोरपि गुणयोः क्रिययोरपरयोर्वा महार्थस्य बलादेकेन
वाचकेन यदेककालीनतया प्रतिपादनं सा सहोक्तिरिति
निष्कृष्टोऽर्थः । एतदेवात्र दर्पणकृता 'महार्थस्य बलादेकं यत्र
स्यादाचकं द्वयोः' । सा सहोक्तिरिति । अत्र प्रौढोक्तिमन्त्रेण
वैचित्र्याभावात् तन्मूलकत्वमस्य बोध्यं तेन 'लक्षणेन समं रामो
गहनं काननं यथै' इत्यादौ यथावित्येकेन पदेन रामलक्षणे-
योगमनक्रिययोः प्रतिपादनेऽपि प्रौढोक्त्यभावेन वैचित्र्याभा-
वान्नायमलङ्कारः । अत्र धर्मिणां गुणादिभिर्युगपदञ्चय इति
तुल्ययोगितातोभेदः ॥

इत्थं पद्याद्धेनेव सहोक्तिलक्षणं पर्याप्तमिति पद्यपूरणस्या-
वश्यकतया सहोक्त्युदाहरणान्यदर्शयित्वैवात्तराद्धेन परित्य-
ज्य लङ्कारं लक्षयति । अर्थानामिति । विनिमयः प्रतिदानं ति-
लान् दत्त्वा माषयहणमित्यादिरूपं । विनिमयस्य समेन समस्य
अधिकेन न्यूनस्य न्यूनेनाधिकस्य च ग्रहणमिति त्रिविधः, अय-
मपि प्रौढोक्त्यैव प्रयुज्यमानश्चास्मात्तामावहति । भोजदेवस्तु व्य-
त्ययमपि परिवृत्तिमाह 'व्यत्ययोवस्तुगोर्त्यस्तु योवा विनि-
मयमिथ' इत्यादिना, व्यत्ययश्च कस्यचिदेकस्यानादन्यत्र स्थापनं
यथा, कुमुदवनमपि श्रीमदम्भोजघण्डमित्यादौ ॥ २५१ ॥

सह दीर्घा मम श्वासैरिमाः संप्रति रात्रयः ।

पाण्डुराश्च ममैवाङ्गैः सह ताश्चन्द्रभूषणाः ॥ ३५२ ॥

तत्र प्रथमोद्दिष्टां महोक्तिमुदाहरन् प्रथमं गुणसहभाव-
रूपामुदाहरति । सह दीर्घा इति । विरहिण्या उक्तिरियं ।
मम्यति प्रियविरहममये नतु पूर्वं, रात्रयोदीर्घा इति दुःख-
वज्जलतया दुःशेषणीयत्वादिति भावः । ता रात्रयः, पाण्डुरत्वे-
हेतुश्चन्द्रभूषणा इति ज्योत्स्य इत्यर्थः, अत्र दीर्घत्वं पाण्डुर-
त्वञ्च गुणौ तौच मम्यन्विभेदेन वस्तुतोभिन्नावपि महार्थवत्त्वा-
द्दीर्घा इति पाण्डुरा इति चेकैर्नैव पदेनैककालोनतया कथि-
ता । ननु 'आविर्भवति नारीणां वयः पर्यस्तशेषवम् । सहैव
विविधैः पुंमामङ्गजान्मादविभ्रमैः' इति पूर्वदर्शितकार्यसहजचि-
त्रहेतुदाहरणेऽपि क्रिययोः सहभावो दृश्यते तदनयोरभेदापात
इति चेन्नैवं सहभावमाधारण्येऽपि कार्यकारणभावस्यैव चि-
त्रनियामकत्वात् प्रकृते तु दीर्घश्चासदीर्घरात्र्योर्न कार्यका-
रणभावः द्वयोरेव विरहजन्यत्वात्, एवमप्येऽपि बोध्यम् ॥
॥ ३५२ ॥

वर्द्धते सह पान्यानां मूर्च्छया चूतमञ्जरी ।

पतन्ति च समं तेषाममुभिर्मनयानिदाः ॥ ३५३ ॥

क्रियामहभावरूपां महोक्तिमुदाहरति । वर्द्धत इति ।
पतन्ति गच्छन्ति, अमुभिः प्राणवायुभिः कचिदश्रुभिरिति
पाठः । अत्र वर्द्धनं पतनञ्च क्रिये । अत्रापि मूर्च्छावृद्धि-

चूतमञ्जरीवृद्धोः, असुपतनमलयानिलपतनयोश्च वसन्तज-
न्यत्वान्न मिथः कार्यकारणभाव इति न चित्रहेतुना साङ्कर्यं ।
यदिच चूतमञ्जरीवृद्धा मूर्च्छावृद्धिः मलयानिलपतनेन चा-
सुपतनमित्यभिप्रायस्तदा शुद्धेदाहरणं 'मह मणिवलणहिं
वाहधारा गलन्ति, अस्ते भास्वान् प्रयातः सह रिपुभिरयं
संह्रियन्तां बलानीत्यादिकं बाध्यम्. अत्र न सहभूतयोर्हेतु-
हेतुमद्भावः ॥ ३५३ ॥

कोकिलालापसुभगाः सुगन्धिवनवायवः ।

यान्ति सार्धं जनानन्दैर्वृद्धिं सुरभिवासराः ॥ ३५४ ॥

कोकिलालापेति । सहोक्तिमिमांशायवणान् सहशब्दप्र-
योग एवायमलङ्कार इति भ्रमनिरासाय सहार्थकमाहुःपद-
घटितमिदमुदाहरणमुपन्यस्तम्, एवं सहार्थकशब्दान्तरोपा-
दाने तदनुपादानेऽपि 'गम्यमानैश्च सहार्थैरित्यनेन विहितायां
तृतीयायाम्वा सहोक्तिर्बाध्या । अन्यतु वृद्धिं यान्तीत्य-
नक्रियायाः सहभाववत् गुणात्मिकाया वृद्धेरपि सहभावः
प्रतीयत इति गुणक्रिययोरैकत्र सहभावदर्शनार्थमुदाहरण-
मिदं दर्शितमित्याहुः तत्र वृद्धेर्गुणत्वे आनन्दस्यापि तथालं-
गुणस्य गुणवृत्तित्वापाते प्रतीकारश्चिन्त्यः ॥ ३५४ ॥

इत्युदाहृतयोदत्ताः सहोक्तेरत्र काश्चन ।

॥ सहोक्तिः ॥

क्रियते परिवृत्तेश्च किञ्चिद्रूपनिदर्शनम् ॥ ३५५ ॥

इत्युदाहृतय इति । काश्चनेति गुणक्रियासहभावविषया दर्शिताः, अनया रीत्या अन्यविषयापि सहोक्तिर्बोद्धव्येत्यर्थः ॥

क्रियत इति । किञ्चिद्रूपनिर्देशनम् यन्मवाङ्मयमभिया एक-मात्रोदाहरणेन किञ्चित् स्वरूपप्रकाशनम् ॥ ३५५ ॥

शस्त्रप्रहारं ददता भुजेन तव भुभुजाम् ।

चिरार्जितं हनं तेषां यशः कुमुदपाण्डुरम् ॥ ३५६ ॥

॥ परिवृत्तिः ॥

शस्त्रप्रहारमिति । अत्र न्यूनेनाधिकस्य ग्रहणरूपो विनि-
मयः । एवं 'दत्त्वा कटाक्षमेणाक्षी जयाह हृदयं मम । मया तु
हृदयं दत्त्वा गृहीतो मदनज्वरः' । अत्र पूर्वार्द्धे समेन समस्य,
उत्तरार्द्धे अधिकेन न्यूनस्य विनिमयः ॥ ३५६ ॥

आशीर्नामाभिलषिते वस्तुन्याशंसनं यथा ।

पातु वः परमं ज्योतिरवाङ्मनसगोचरम् ॥ ३५७ ॥

॥ आशीः ॥

अथाशीःसंज्ञकमलङ्कारं लक्षयति । आशीर्नामेति ।
अभिलषिते इष्टे वस्तुनि आशंसनं प्राप्तीच्छाप्रकाशनं यदा
अभिलषिते प्रिये वस्तुनि जने सुहृज्जने इत्यर्थः आशंसनं शुभा-
भ्यर्थनमाशीर्नामालङ्कार इत्यन्वयः । अयमलङ्कारो वैचित्र्य-
विशेषात्मकलाभावात् षडभिरङ्गीक्रियते, केचित्तु सौहृद्यव्या-

पनेन वैचित्र्यं विद्यत एवेत्यङ्गीक्रियते, यदुक्तं 'आशीरिति च
 केषाञ्चिदलङ्कारतया मता । सौहृद्यस्याविरोधोक्तौ प्रयोगोऽ-
 स्याद्य तादृश' इति । अन्यैस्तु न्याय्य एवास्याद्यमत्कारजनक-
 तमिति नाय्यालङ्कारत्वेनोच्यते यथा 'आशीराकन्दकपटाक्ष-
 मागर्व्वाद्यमाश्रया' इत्यादिभ्यः, 'इति नाय्यालङ्कृतयो नाय्य-
 भूषणहेतवः' इति, तत्कृतमस्या लक्षणञ्च 'आशीरिष्टजनाशमेति,
 यथा शाकुन्तले । 'यथातेरिव शर्मिष्ठा पत्युर्बहुमता भव ।
 पुत्रं त्वमपि सखाजं मेव पूरयवाप्नुहि' इति । अपरे तु प्रयोगोऽल-
 ङ्कारस्यैवायं भेद इत्याहुः । उदाहरति पात्विति । अवाङ्म-
 नसगोचरमिति वाक् च मनश्च ते गोचरौ प्रतिपादकं यस्य
 तत्तथा तद्विषयं 'यतोवाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा महति
 श्रुतेः' । वाचोमनस इत्युक्तमामान्तः ॥ ३५७ ॥

अनन्वयसमन्देहावपमास्वेव दर्शितौ ।

उपमारूपकस्यापि रूपकेष्वेव दर्शितम् ॥ ३५८ ॥

इत्थं स्वभावाख्यानाद्याशीः पर्यन्तानलङ्कारानुद्देशक्रमेण
 लक्षयित्वा संप्रति प्राप्तावमरतया मङ्गलिं लक्षयितव्येऽपि अन्यै-
 रुक्तानां प्रतिपत्त्यालङ्काराणामनिरूपणेन स्वस्य नूतनमाशङ्क्य
 तेषां स्वात्मेष्वन्तर्भावनेन तत्परिहरति । अनन्वयंति । अनन्वयः
 'उपमानोपमेयत्वे एकस्मैवैकवाक्यगे' । अनन्वयः, इत्युक्तलक्षणः ।
 समन्देहस्य 'समन्देहस्तु भेदोक्तौ तदनुक्तौ च संशय' इत्युक्त-
 रूपः । उपमास्वेव दर्शिताविति तथाहि अनन्वयस्य 'चन्द्रार-

विन्द्याः कान्तिमतिक्रम्य मुखं तव । आत्मनैवाभवत्तुल्य-
मित्यसाधारणोपमा' इत्यसाधारणोपमायामन्तर्भावः । अस-
न्देहस्य च 'किं पद्ममन्तर्भ्रान्तास्त्रि किन्ने लोलोचनं मुखम् ।
मम दोलायते चित्तमितीयं संग्रयोपमेति संग्रयोपमायाम् ।
उपमारूपकञ्चापीति 'उपमारूपकाख्यं रूपकान्तरं वामने-
नाक्तं यथा, 'उपमाजन्यं रूपकमुपमारूपकमिति' उदाहृतञ्च
'जयति चतुर्दशलोकवर्ष्मिकन्द इति' अत्र चतुर्दशलोकस्य
वर्ष्मिमास्तेन कूर्मदेवे कन्दलरूपणम्, अपरे चेदं परस्परितरूप-
कमाचक्षते । अन्ये तु उपमासहितं रूपकमुपमारूपकं, यदुक्तम्,
'उपमानेन तद्भावमुपमेयस्य रूपयन् । यददत्तुपमाभेदमुप-
मारूपकं यथा' इति । अस्यादाहरणं यथा, 'दिवाकरकर-
स्पर्शादुदयाद्रेः पयोधरात् । नीलाङ्गुकमिव प्राच्यास्तमोग-
लति सम्प्रति' । अत्र नीलाङ्गुकमिवेत्युपमया सहितमुदयाद्रेः
पयोधरादिति रूपकमित्याहुः । रूपकं खैव दर्शितमिति 'दृष्टं
माधर्म्यवैधर्म्यदर्शनाङ्गौणमुख्ययाः । उपमाव्यतिरेकाख्यं रूपक-
द्वितयं यथा' इत्यनेन गृहीतमित्यर्थः ॥ ३५८ ॥

उत्प्रेक्षाभेद एवासावुत्प्रेक्षावयवोऽपि च ।

नानालङ्कारसंष्टिः सङ्कीर्णन्तु निगद्यते ॥ ३५९ ॥

उत्प्रेक्षेति । अभावन्यैरङ्गीकृत उत्प्रेक्षावयवोऽपि स्वमते
उत्प्रेक्षाभेद एवेत्यन्वयः, उत्प्रेक्षावयवस्य उत्प्रेक्षाया आरम्भ-
कमलङ्कारान्तरं तच्च शेषादिकं, यदुक्तं 'प्रियेनार्थेन संस्पृष्टः

किञ्चिदपमयावितः । रूपकार्येण वा युक्त उत्प्रेक्षावयवो यथाः
 इति । तत्र स्मिष्टार्थमसृष्टे यथा 'मुक्तोत्करः मङ्कटशुक्ति-
 मध्यादिनिर्गतः सारमलोचनायाः । जानीमहेऽस्याः कमनीय-
 कम्बुयीवाधिवासान्गुणवत्त्वमाप' । अत्र गुणवत्त्वे शेषः 'उपमया-
 न्वितो यथा कुमारमम्बवे, 'अङ्गुलीभिरिव केशसञ्चयं सखिगृह्य
 तिमिरं मरीचिभिः । 'कुङ्कुलीकृतमगेजलोचनं चुम्बतीव रजनी-
 मुखं शशी' । अत्राङ्गुलीभिरिव मरीचिभिरित्यत्र कुङ्कुलीकृत-
 मगेजलोचनमित्यत्र चोपमा चुम्बतीवेत्युत्प्रेक्षामारभते । एवं
 रूपकार्यसंयुक्तोत्प्रेक्षापि । एवंविधोत्प्रेक्षावयवोऽपि स्वमते शेषा-
 दिसङ्कीर्णोत्प्रेक्षैवेति नात्रापि न्यूनता । केचित्तु यत्रावयव-
 क्रियैवोत्प्रेक्ष्यते नावयविक्रिया स उत्प्रेक्षावयवः यथा 'लीनं
 प्रतिविम्बितेव लिखितेवोत्कीर्णरूपेव च' इत्यादौत्याहुः । एवं
 निपुणस्यादात्ते दृष्टान्तस्यापमायाम् उभेखपरिणामयोरप्य-
 कारणमालाया हतौ अपरेषाञ्चापरेरङ्गीकृतानामलङ्का-
 न्तराणां, यथायथं निरुक्तेष्वन्तर्भावोवाधः ॥

अथ मङ्गीर्णं लक्षयति । नानालङ्कारेति । नानालङ्का-
 राणां सजातीयानां विजातीयानाम्वा निरुक्तलक्षणानामल-
 ङ्काराणां संसृष्टैरेकत्र संमर्गः मङ्गीर्णं मङ्गीर्णाख्यमलङ्का-
 रान्तरं निगद्यते पृथग्वैचित्र्यविशेषोपलब्ध्या प्राचीनैरुच्यते,
 युक्तश्चेतत् यथा लौकिकद्वाराद्यलङ्काराणां मिथ्य संमर्गेण
 पृथक्चारुतातिशयजनकतया गुच्छगुच्छार्जुगास्तनादिसंज्ञया
 पृथगलङ्कारत्वेन व्यपदेश्यतया मङ्गीर्णानां काव्यालङ्कारा-

सामपि पृथक्चार्ताप्रत्यायकतया पृथगलङ्कारमेव सङ्की-
र्तितमंज्ञया व्यपदेश इति ॥ १५८ ॥

अङ्गाङ्गिभाववस्थानं सर्वेषां समकक्षता ।

इत्यलङ्कारसंख्येनैकतया द्वयो गतिः ॥ १६० ॥

सङ्कीर्णस्य भेदो दर्शयति । अङ्गाङ्गीति । अङ्गाङ्गिभावेन
निर्व्याहानिर्व्याहकत्वेनावस्थानमित्येका, तथा सर्वेषां समक-
क्षता अनुग्राह्यानुग्राहकत्वमन्तरेण निरपेक्षतयावस्थानमित्य-
परा, इत्यलङ्कारसंख्येः सङ्कीर्णालङ्कारस्य द्वयो गति-
र्भेदद्वयम् । तत्र समकक्षतयावस्थानञ्च कचिदेकाश्रयगतं
कचिद्विभिन्नाश्रयगतमिति द्विविधं, तत्र प्रथममेकाश्रयानु-
प्रवेशमंज्ञया कथितमन्यैः, तथा सन्देहमङ्कारस्यान्यैरुक्तस्य तु
सन्दिग्धमानालङ्कारयोः संसर्गाभ्युपगमे समकक्षतेत्यनेनैव सं-
युक्तः सन्दिग्धमानयोरप्यनुग्राह्यानुग्राहकत्वाभावात्, तस्मादेत-
न्मतेऽपि सङ्कीर्णस्य चतुर्विधत्वं सिद्धं, परन्वेकाश्रयानुप्रवेशं
सन्दिग्धत्वेऽङ्गाङ्गित्वे च सङ्कारमंज्ञा, समकक्षतायान्तु संख्ये-
मंज्ञान्येषामित्येव विज्ञेयः ॥ १६० ॥

आक्षिपन्त्यरविन्दानि मुग्धे तव मुखश्रियम् ।

कोपदण्डसमग्राणां किमेपामस्ति दुष्करम् ॥ १६१ ॥

तत्राङ्गाङ्गिभावसङ्कीर्णमुदाहरति । आक्षिपन्तीति । आक्षि-
पन्ति जिगीषन्ति सदृशोक्तुर्वन्तीति तु प्रतीयमानोऽर्थः तेना-

चोपमानद्वारः स चात्र निर्व्याख्यात्वादङ्गो, कोषो धनराशिः
 कुशलस्य दण्ड उपायभेदः शास्त्रत्वमित्यर्थः नालस्य ताभ्यां
 समयाणां सम्पूर्णानामितिषेषाविद्धोऽर्थान्तरन्यायोऽयमन्याङ्गं
 निर्व्याहकत्वादित्यन्ये तथात्वे एषामिति लोकानामित्यर्थः, तत
 एवार्थान्तरस्योपन्यासमसम्भवः अरविन्दानामित्यर्थकत्वे तु न तथा
 एकस्य समर्थ्यसमर्थकत्वाभावात्, अपरे तु कोपदण्डसमयाणा-
 मिति हेतुतयोपन्यासाद्धेल्लङ्कारोऽत्राङ्गमित्याहुः । वस्तुतस्तु
 न किञ्चिदिह दुष्करमिति चतुर्थपादः सम्भक् । एषामिति
 सम्बन्धविवक्षया षष्ठो ॥ ३६१ ॥

निम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्पतीवाञ्जनं नभः ।

अस्त्युरुपसेवेव दृष्टिर्विफलतां गता ॥ ३६२ ॥

॥ सङ्कीर्णम् ॥

समकक्षतासङ्कीर्णमुदाहरति । निम्पतीवेति । अत्र पूर्वं
 उत्प्रेक्षा उत्तरार्द्धे चोपमा अनयोरत्र निरपेक्षतयावस्थानमिति
 समकक्षता । सङ्कीर्णत्वमिदं विभिन्नाश्रयगतम्, एकाश्रयगतं
 यथा 'कुर्वकारवकारणतां ययुरित्यत्र रवका रवका इति वकार
 वकार इति च यमकयोः, संसारध्वान्तविध्वंसहंसः कंसनिसुदनः,
 इत्यत्र रूपकानुप्रासयोर्लोकत्र समकक्षतयावस्थानम्, अर्थालङ्का-
 रयोरैकाश्रयानुप्रवेशस्तु सङ्गभिर्नाद्रियते अङ्गाङ्गित्वेनैव द्वयो-
 रेकत्र सङ्गावात् । अन्ये तु समकक्षतयापि द्वयोरैकत्र सङ्गावः
 सम्भवत्येव यथा 'अहिणअपओअरसिए पहिअसामाइएसु दि-

असु । महद् पसारिचणीभाषं षष्ठिभं मोरविन्दारं । अत्र
पथिकश्यामितेष्वित्युपमा पथिकसामाजिकेऽस्त्विति रूपकम्, इ-
योरप्यनयोरत्र तात्पर्यं समकक्षतया चावस्थानमित्याहुः ।
मुखचन्द्रः शोभते इत्यत्र मुखमेव चन्द्र इति रूपकस्य मुखं
चन्द्र इत्येत्युपमाया वाच सद्भाव इति साधकबाधकाभावात्
सन्दिह्यमानयोरनयोः समकक्षतयैवात्रावस्थानमिति ॥ ३६९ ॥

श्लेषः सर्वासु पुष्पाणि प्रायोवक्रोक्तिषु श्रियम् ।

भिन्नं द्विधा स्वभावोक्तिर्वक्रोक्तिश्चेति वाङ्मयम् ॥ ३६३ ॥

पूर्वं प्रदर्शितेषु तत्तदलङ्कारान्नगोदाहरणेषु वङ्गेषु श्लेष-
सद्भावो दृष्टस्ततश्च श्लेषेण वङ्गनां सङ्कीर्णत्वमिति सूचयन्नाह ।
श्लेष इति । वक्रोक्तिषु भणितिभङ्गीरूपालङ्कारवत्काव्येषु । वक्रो-
क्तिष्वित्युक्त्या तद्विन्नमपि काव्यमस्तीत्यायातं ततश्चालङ्कार-
कृतं काव्यस्य भेदद्वयमाह । भिन्नमिति । स्वभावोक्तिर्ज्ञाति-
गुणक्रियाद्रव्याणां यथावत्स्वरूपवर्णनरूपा, वाङ्मयं काव्यं,
स्वभावाख्यानाद्यलङ्कारवत् भणितिभङ्गीरूपोपमाद्यलङ्कारव-
च्चति तत् द्विविधमित्यर्थः ॥ ३६३ ॥

तद्भाविकमिति प्राहुः प्रबन्धविषयं गुणम् ।

भावः कवेरभिप्रायः काव्येऽव्यासिद्धि संस्थितः ॥ ३६४ ॥

परस्य रोपकारित्वं सर्व्वेषां वस्तुपर्व्वणाम् ।

विशेषणानां व्यर्थानामक्रिया स्थानवर्त्तना ॥ ३६५ ॥

व्यक्तिरुक्तिक्रमबलाद्गम्भीरस्यापि वस्तुनः ।

भावायत्तमिदं सर्व्वमिति तद्भाविक् विदुः ॥ ३६६ ॥

इत्थं केषाञ्चिदैचित्राणां स्वभावाख्यानाद्यलङ्कारत्वमुक्तम्
अपराणि चानन्तानि वैचित्र्याणि सम्भवन्ति तानि च प्रत्येकं
तत्तन्नाम्ना दुर्व्वचनोति सर्व्वेषामेव तेषां संघादकमेकमेव भा-
विकाख्यमलङ्कारमाह । तद्भाविक्मिति । प्रबन्धा महाकाव्य-
नाटकाख्यायिकादयस्तद्विषयं तद्गतं प्रबन्धेषु चमत्कारजन-
कतया निवेशनीयमित्यर्थः गुणं शोभाजनकं धर्म्मं, तत् अलङ्का-
रेषु प्रसिद्धं भाविक्मिति भाविकाख्यमलङ्कारमाहुरित्यन्वयः ।
अस्यान्वर्थतां दर्शयति भाव इति कवेरभिप्रायेभावस्तमर्हतीति
व्युत्पत्त्या भाविकमंज्ञाप्रवृत्तिरित्यर्थः, स चाभिप्रायः काव्येष्वा-
मिद्धि आरम्भावधिसमाप्तिपर्यन्तं संस्थितः, एतेनायमलङ्का-
रोऽलङ्कारान्तरवन्न पदवाक्यमात्रगतः किन्तु महावाक्यरूप-
प्रबन्धगतोऽपि भवतीति सूचितम् । भूतभाविनोः प्रत्यक्षा-
माणत्वेन वर्णनं भाविकमिति प्रकाशकारः, अद्भुतपदार्थस्यापि
प्रत्यक्षायमाणत्वमिति दर्पणकारः, तत्र मंज्ञायाः मस्यगन्वर्थता
न सम्भवतीति विवेचनीयम् ॥ ३६४ ॥

कवेरभिप्रायविषयान् कतिचित् प्रबन्धधर्म्मान् दर्शयति ।
परस्परौपकारित्वमिति । वस्तुनि आधिकारिकेतिवृत्तानि
पञ्चाणि तदुपकारकाणि प्रामाण्यकेतिवृत्तानि, यदाह नख-
कुट्टः 'इदं पुनर्व्वस्तु बुधैर्द्विविधं परिकल्प्यते । आधिकारिकमेकं

स्यात् प्रासङ्गिकमथापरम्' इति । सर्वेषां तेषां परस्परोपकारित्वं कवेरभिप्रेतं, यथा रामायणे रामचरितमाधिकारिकं सुयोवादिचरितं प्रासङ्गिकं तद्योरङ्गाङ्गितया परस्परोपकारो विद्यत एव । महाकाव्यादौ करितुरगपुरगिरिप्रभृतिवर्णनमपि साक्षात् परस्परया वा प्रधानोपकारे पर्यवस्यतीति बोध्यम् । तथा व्यर्थानां प्रकृतस्यापरिणेषकाणां विशेषणानामक्रिया अनुपन्यासः अभिप्रेतार्थबोधकविशेषणोपन्यास इत्यर्थः, अयमेव परिकरालङ्कार इति प्रकाशकारादयः यथा 'विशेषणैर्यत्साकृन्तैरुक्तिः परिकरस्तु सः' इति । अपरे तु अपुष्टत्वदोषाभाव एवायं नालङ्कार इत्याहुः । तथा स्थानानां प्रकृतरमोपयोगिविषयविशेषणं वर्णना ॥ ३६५ ॥

व्यक्तिरिति । उक्तिक्रमः पदरचनापरिपाटी तद्वलात्तदीय-
प्रतिपादकतासामर्थ्यात् गम्भीरस्यापि गूढतरस्यापि वस्तुनो-
ऽर्थस्य व्यक्तिः प्रस्फुटत्वम्, तदिदं सर्व्वे भावायत्तं कवेरभि-
प्रायाधीनमिति भावायत्तत्वाद्भाविकमिदं विदुरिति ॥ ३६६ ॥

यच्च सन्ध्यङ्गवृत्त्यङ्गलक्षणाद्यागमान्तरे ।

व्यावर्णितमिदञ्चेष्टमलङ्कारतयैव नः ॥ ३६७ ॥

॥ भाविकम् ॥

किञ्च यच्चेति । सन्ध्योमुखप्रतिमुखगर्भविमर्शनर्व्वहणा-
ख्याः पञ्च, तेषामङ्गानि उपक्षेपपरिकरादीनि चतुःषष्टि-
मल्लङ्कानि, वृत्तयः कौशिकीमात्वत्यारभटोभारत्यस्रतस्रः,

तासामङ्गानि नर्चनर्चस्फुर्जादीनि षोडश, लक्षणानि भूषणा-
 चरसङ्घातादीनि षट्त्रिंशत्, आदिपदेन नाय्यालङ्कारवीथ्य-
 ज्जलास्याङ्गानां ग्रहणं, तत्र नाय्यालङ्कारा आशीराकन्द-
 कपटादयस्तयस्त्रिंशत्, वीथ्यङ्गानि उद्घात्यकावलगितादीनि
 त्रयोदश, लास्याङ्गानि गेयपदस्थितिपाद्यादीनि दश । एतेषां
 प्रपञ्चोदशरूपकादौ द्रष्टव्यः बाहुल्यभियात्र न दर्शितः । एतत्
 सर्वमागमान्तरे भरतादिप्रणीतनाय्यशास्त्रे व्यावर्षितं नाय्य-
 शाभाजनकतया निरूपितम्, इदञ्च सर्वमस्माकमलङ्कारतथे-
 वेष्टमित्यन्वयः । तत्र केषाञ्चित् स्वभावाख्यानादावन्तर्भावः
 अपरेषां भाविकत्वमिति दशरूपकादिग्रन्थदत्तोदाहरणदर्शनेन
 स्वबुद्ध्या विवेचनीयम् ॥ ३६७ ॥

पन्थाः स एष विवृतः परिमाणवृत्त्या

संहृत्य विस्तरमनन्तमलङ्कियाणाम् ।

वाचामतीत्य विषयं परिवर्त्तमाना-

नभ्यास एव विवरीतुमलं विशेषान् ॥ ३६८ ॥

इत्याचार्यदण्डिनः कृतौ काव्यादर्शेऽर्थालङ्कारविभागो
 नाम द्वितीयः परिच्छेदः ॥ २ ॥

ते चाद्यापि विकल्प्यन्ते कस्तान् कार्त्तनं वक्ष्यतीत्याद्युक्तं
 पुनरपि स्मारयन् परिच्छेदमिममुपमंहरति । पन्था इति ।
 अलङ्कियाणां पूर्वनिरूपितस्वभावाख्यानाद्यलङ्काराणामनन्त-

समीपं विस्तरं सम्भवन्तं प्रभेदसमूहं संहृत्य कार्त्तुं न वक्तुम-
शक्ततया शीर्षग्रहणन्यायेन प्रकटतरं तं संशुद्ध परिमाणवृत्त्या
परिमितत्वेन स एषः पन्था विवृतः मार्गमात्रं प्रदर्शितम् । एष
इत्यत्र एवेति कचित्पाठः पन्था एवेत्यर्थः । अनेन पथा सञ्चर-
माणैरपरेऽपि भेदाः स्वयं ज्ञातव्या इत्याह वाचामिति वाचां
विषयमतीत्य परिवर्त्तमानानतिप्रभृतानित्यर्थः । विशेषान् प्रभे-
दान् विवरीतुं प्रकाशयितुम् अभ्यास एव अस्य विवृतमार्गस्य
पुनःपुनःपरिशीलनमेव अलं समर्थः संक्षिप्तोऽप्यस्मान्निरूपण-
प्रकारः पुनःपुनरालोच्यतां तेनैवापरेऽपि प्रभेदा ज्ञातव्या
इत्यर्थः ॥ ३६८ ॥

इति श्रीमेघचन्द्रतर्कवागीश-भट्टाचार्य-विरचितायां मा-
लिन्यप्रोच्छ्वनीममाख्यायां काव्यादर्शटीकायां द्वितीयः परि-
च्छेदः ॥ २ ॥

काव्यादर्शः ।

तृतीयः परिच्छेदः ।

अव्यपेतव्यपेतात्मा व्यावृत्तिवर्णसंहतेः ।

यमकं, तच्च पादानामादिमध्यान्तगोचरम् ॥ १ ॥

द्वितीयपरिच्छेदे 'काव्यगोभाकरान् धर्मानलङ्कारान् प्रचक्षते इत्यनेन शब्दार्थमाधारणमलङ्कारमामान्यलक्षणमभिधाय शब्दस्य प्रथमवृद्धिविषयतया प्रथमं निरूपयितुमुचिता-
नपि तदीयालङ्कारानतिचमत्कारजनकलाभावादनिरूप्य च-
मत्कारविशेषभूमयोऽर्थालङ्कारा एव विनयानां प्रवृत्तये पूर्व्यं
निरूपिताः, संप्रत्युपादेयधर्मेषु प्राप्तावसरान् पूर्व्यनिरूपि-
तानुप्राप्तमिन्नान् शब्दालङ्कारान्, तदनन्तरं हेयधर्मान् २-
षांश्च निरूपयितुं तृतीयपरिच्छेदमारभमाणेन प्रथमं मार्ग-
विभागप्रसङ्गेनालक्षणमपि यमकमनूय तत्प्रभेदाः प्रदर्शयन्ते ।
अव्यपेतेति । अव्यपेतोऽव्यवहितः व्यपेतोव्यवहितश्च आत्मास्वरूपं
यस्यास्तादृशी वर्णसंहतेः स्वरव्यञ्जनवर्णसङ्गस्य व्यावृत्ति-
विशेषेणावृत्तिः पुनरुच्चारणं यमकमित्यन्वयः । अस्य विशेषाः
पूर्वमेवोक्ता इति नात्रोच्यन्ते । अव्यपेतव्यपेतात्मेति भेदकथ-
नाय, तथाहि कश्चित् पूर्व्याश्चरितवर्णसङ्गस्याव्यवधानेन पुन-

रुच्यारणं कचिद्व्यवधानेनेति प्रथममिदं भेदद्वयम् । अस्य स्थानं
नियमयति तच्चेति । पादानामादिमध्यान्तभागा अस्य स्थाना-
नानीत्यर्थः । अत्रादिमध्यान्तेत्यनेन पादानां खण्डत्रयगतत्व-
मेव यमकस्येति नाशङ्कनीयं मध्यपदेन सम्भवत्खण्डमात्रला-
भात् चतुरादिखण्डेष्वप्यस्य स्थितिर्ज्ञातव्या यदाह प्रकाशकत् ।
त्रिखण्डे त्रिंशत् चतुःखण्डे चत्वारिंशदिति । एतदुपलक्षणं पादा
अपि अस्य स्थानानीति ज्ञेयम् । यदुक्तं वामनेन 'पादः पाद-
स्यादिमध्यान्तभागाः स्थानानीति । अत्र पादपदेन च पाद-
द्वयात्मकस्य पद्यार्द्धस्य पादचतुष्टयात्मकस्य सम्पूर्णपद्यस्य च
ग्रहणं तेन पादखण्डाः पादाः पद्यार्द्धं सम्पूर्णपद्यञ्च यमकस्य
स्थानानीति निष्कर्षः ॥ १ ॥

एकद्वित्रिचतुष्पादयमकानां विकल्पनाः ।

आदिमध्यान्तं मध्यान्तं मध्याद्याद्यन्तं सर्व्वतः ॥ २ ॥

अत्यन्तवह्वस्तेषां भेदाः सम्भेदयोनयः ।

सुकरा दुष्कराश्चैव दर्शयन्ते तेऽत्र केचन ॥ ३ ॥

तत्राविमिश्रविमिश्रतया द्विविधानामादिमध्यान्तयमकानां
भेदान् क्रमेण दर्शयन् प्रथममविमिश्रं विभजते । एकैति ।
एकद्वित्रिचतुष्पादयमकानामविमिश्राणामित्यर्थः विकल्पना-
भेदाः, पद्यस्य चतुष्पादात्मकत्वात् प्रतिखण्डं चत्वारसुत्वारो-

भेदा ज्ञातव्या इत्यर्थः, यथा अविमिश्रितमादिभागयमकं प्रथ-
मपाद एव, द्वितीयपाद एव, तृतीयपाद एव, चतुर्थपाद एवेति
चतुर्विधम्, तथा मध्यादिभागयमकमपि प्रत्येकं चतुर्विधमिति
अथञ्चाविमिश्रभेदप्रकारोऽव्यपेतव्यपेतसाधारणः । अथ विमि-
श्रयमकं विभजते आदौति । सम्भेदयोनयः सजातीययम-
कान्तरसंमिश्रणजन्याः आदिमध्यान्तमध्यान्तमध्याद्याद्यन्तसर्व-
तोवर्त्तमानानां तेषां यमकानां भेदा अत्यन्तबहवोऽतिवि-
स्तारा ज्ञातव्या इत्यन्वयः । सर्वत इति । सप्तमीवज्जवचनान्तं,
पदच्छेदश्च 'आदिमध्यान्तेषु, मध्यान्तेषु, मध्याद्येषु आद्यन्तेषु,
सर्वेषु चेति । मध्यपदानि च सर्वाणि द्वितीयतृतीयपादबोध-
कानि, चरममादिपदञ्च प्रथमद्वितीयतृतीयपादबोधकम्,
अन्तपादस्यादौ त्रयाणां पूर्वपादानां स्थितत्वात् । मध्याद्येति
आद्यञ्च मयौ चेति विग्रहः धर्म्मार्थादिपाठादाद्यस्य परभावः,
तत्र आदिमध्यान्तेत्यस्य प्रथमे द्वितीये, प्रथमे तृतीये, प्रथमे च-
तुर्थे, इति त्रयः प्रकाराः । मध्यान्तेत्यस्य द्वितीये तृतीये द्वि-
तीये चतुर्थे, तृतीये चतुर्थे, इति त्रयः प्रकाराः । मध्याद्ये-
त्यस्य प्रथमे द्वितीये तृतीये चेत्येकः प्रकारः । आद्यन्तेत्यस्य
प्रथमे द्वितीये चतुर्थे, प्रथमे तृतीये चतुर्थे, द्वितीये तृतीये चतुर्थे
चेति त्रयः प्रकाराः । सर्वेत्यस्य प्रथमे द्वितीये तृतीये चतुर्थे
चेत्येकः प्रकारः । मिलित्वा एकादश प्रकाराः । एते
चादिभागविषयाः मध्यादिभागविषयाश्च बोध्याः । सुकरा
दुष्कराश्चेति सुबोधा दुर्बोधाश्चेत्यपि बोध्यं तदेते कवीनां

बोद्धुणाञ्च क्लेशकरा इति केचन दर्शयन्ते नतु सम्भविनः सर्वे
ऽपीत्यर्थः ॥ १ ॥ ३ ॥

मानेन मानेन सखि प्रणयोभूत्प्रिये जने ।

खण्डिता कण्ठमालिष्य तमेव कुरु सन्नपम् ॥ ४ ॥

तत्र प्रथमपादगतमव्यपेतमविमिश्रमादिभागयमकमुदा-
हरति । मानेनेति । मामप्रयोगेणाप्युक्तमानां नायिको प्रति
नायकभेदितानां सखीनामुक्तिरियं । हे सखि । प्रिये जने प्रण-
यिजनं प्रति अनेने दृष्टेनास्माकमपि क्लेशकरेणेत्यर्थः । मानेने-
र्याकोपेन सह तव प्रणयः प्रेम माभूत् प्रियजनं प्रति ईदृशं मानं
माकार्षीरित्यर्थः । ननु मान एव कृतापराधनायकस्य शासनं
तं परित्यज्य किं करोमीत्याह खण्डितेति खण्डिता 'पार्श्व-
मेति प्रियो यस्या अन्यमश्लो गच्छितः । सा खण्डितेति कथि-
ता धीरैरीर्याकषायिता' इत्युक्तलक्षणा, अत्रापिकारोबोधः
खण्डितापि त्वं कण्ठमालिष्य स्वयं तस्य कण्ठमालिङ्ग्य तमेव
सन्नपं सलज्जं कुरु, कृतापराधमपि मामियमौदार्यात् स्वय-
मालिङ्गतीति मत्वा लज्जितो भविष्यतीत्येतदेवास्व शासनमि-
त्यर्थः । अत्र मानेनमानेनेत्यव्यपेतमादिपादगतमादिभागय-
मकम् ॥ ४ ॥

मेघनादेन हंसानां मद्वनोमद्वनोदिना ।

नुत्तमानं मनः स्त्रीणां सह रत्या विगाहते ॥ ५ ॥

तदेव द्वितीयपादगतमुदाहरति । मेघनादेनेति । हंसानां मदनोदिना गर्वमपनयता वर्षासु हंसानां निर्मदत्वादिति भावः । मेघस्य नादेन गर्जितेन नुन्नः उद्दीपकत्वात् खण्डितोमानो यस्य तत्तथा तादृशं स्त्रीणां मनः कर्म मदनः कामो रत्या अनुरक्तिरूपया स्वभार्यया सह विगाहते विलोडयति, वर्षासु कामिनीनां मनो मानं विहाय सकामं सानुरागञ्च भवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

राजन्वत्यः प्रजा जाता भवन्तं प्राप्य सत्यतिम् ।

चतुरं चतुरम्भोधिरसनेव्वीकरयहे ॥ ६ ॥

तदेव द्वितीयपादगतमुदाहरति । राजन्वत्य इति । भवन्तं सत्यतिं सुपालकं प्राप्य प्रजाः राजन्वत्यः सुराजयुक्ता जाताः । सुराजि देशं राजन्वान् स्यात्ततोऽन्यत्र राजवानित्यमरः, 'राजो मतौ सौराज्ये' इति नलोपाभावः । किम्भूतं चत्वारोऽम्भोधय एव रसना काञ्ची यस्यास्तादृशी उर्वी तस्याः करग्रहे राज-
याङ्गभागग्रहणे अथच पाण्यग्रहणे चतुरं निपुणम् ॥ ६ ॥

अरण्यं कैश्चिदाक्रान्तं कैश्चित् सद्य दिवौकसाम् ।

पदानिरयनागाश्चरहितैरहितैस्तव ॥ ७ ॥

तदेव चतुर्थपादगतमुदाहरति । अरण्यमिति । कैश्चित् पलाय्य जीवद्भिस्तव अहितैः शत्रुभिररण्यमाक्रान्तं प्रविष्टं, तथा कैश्चित् सद्यस्त्रयद्वेन मृतैरहितैर्दिवौकसां सद्य स्वर्ग

आक्रान्तं, किम्भूतैः पदातिरथनागाश्वरहितैः पदात्यादिषे-
नाङ्गशून्यैः । एवमव्यपेताविमिश्रयमकस्यादिभागविषयाश्व-
त्वारो भेदा दर्शिताः, द्वितीयभागादिविषया अथेवंप्रकारा
बोध्याः ॥ ७ ॥

मधुरं मधुरम्भोजवदने वदनेत्रयोः ।

विभ्रमं भ्रमरभ्रान्त्या विडम्बयति किं नु ते ॥ ८ ॥

अथ सम्भेदयोनीनव्यपेतयमकभेदान् दर्शयन् प्रथमं ताव-
दादिमध्यान्तेत्यनेन प्रतिपादितं भेदत्रयं क्रमेणादाहरति ।
मधुरमिति । नु भोः प्रिये मधुर्वसन्तस्ते तव अम्भोजमदृशं यद्व-
दनं तत्र वर्त्तमानयोर्नेत्रयोः 'सप्तम्यन्तमिदं' भ्रमरभ्रान्त्या भ्रम-
रमिथुनमिदमितिभ्रमेण, अम्भोजे भ्रमरमिथुनवर्त्तनस्य सम्भवा-
द्युज्यत एव भ्रान्तिः । किं मधुरं विभ्रमं विलासं विडम्बयति
विशेषेण प्रेरयति अर्पयतीत्यर्थः । उन्व प्रेरणे इत्यस्य चौरा-
दिकस्य रूपं । वद कथय, तव नेत्रयोरथं विभ्रमो भ्रमरभ्रम-
वता वसन्तेनैव किं जनितः भ्रमरमिथुनश्च वसन्तोदयेन समु-
त्पन्नेऽम्भोजे सविलासं वर्त्तत इति युज्यतेऽयं वितर्कः । अम्भो-
जवदने इति सम्बोधनपदमिति कश्चित् । नु इत्यत्र नेतिपाठे
किं न विडम्बयति अपि तु विडम्बयत्येवेत्यर्थः, अत्र मधुरं
मधुरमिति वदने वदने इति प्रथमद्वितीयपादविषयमादिभा-
गद्वयमकम् ॥ ८ ॥

वारणो वा रणोद्दामो हयो वा स्मर दुर्हरः ।

न यतो नयतोऽन्तं नस्तदहो विक्रमस्तव ॥ ८ ॥

प्रथमद्वितीयपादगतं तदेवोदाहरति । वारण इति । हे स्मर यतस्तव रणोद्दामो युद्धदुर्भेदो वारणो वा हस्ती च नास्ति तथा दुर्द्धरोरणदुर्द्धर्षो हयो वा घोटकश्च नास्ति 'वादयमुभय-प्राधान्यद्योतकं' तथापि नोऽस्मान् विरहिणोऽन्तं नाशं मृत-प्रायत्वं नयतः प्रापयतस्तव विक्रमस्तत्तस्मादहो आश्चर्य्य इत्य-न्वयः । दुर्द्धर इति विक्रमस्य विशेषणमिति केचित् ॥ ८ ॥

राजितैराजितैर्दूणेन जीयते त्वादृशैर्नृपैः ।

नीयते च पुनस्तृप्तिं वसुधा वसुधारया ॥ १० ॥

तदेव प्रथमचतुर्थपादगतमुदाहरति । राजितैरिति । आ-जिर्युद्धं तत्र तैर्दूणैर्दूष्णता प्रचण्डत्वमित्यर्थः तेन राजितैः शोभितैस्त्वादृशैर्नृपैर्वसुधा पृथिवी तत्स्थालोक इत्यर्थः जीयते जयेन प्रथमं क्षीणीक्रियते, पुनर्जयानन्तरं वसुधां धनानां धा-रया धारावृष्ट्या निरन्तरदानेनेत्यर्थः तृप्तिं नीयते च । इत्य-मादिमध्यान्तेत्यनेन प्रतिपादितास्त्रयोविभागा उदाहृताः ॥ १० ॥

करोति सद्देकारस्य कलिकोत्कलिकोत्तरम् ।

मन्मनोमन्मनोऽप्येव मत्तकोकिलनिखनः ॥ ११ ॥

अथ मध्यान्तेत्यनेन प्रतिपादितं तस्य प्रकारचयं क्रमेण दर्शयन् प्रथमं द्वितीयद्वितीयपादगतमुदाहरति । करोतीति ।

सहकारस्यास्य कलिका मन्मनः प्रियाविरहिणो मम मान-
सम् उत्कलिकोत्तरमुत्कण्ठाप्रधानं करोति वसन्तागमसूचक-
तयोद्दीपकत्वादिति भावः । न केवलमेकैवेयं किन्तु मन्मनः
कर्षमूले गुप्तास्त्राप इव, गौणप्रयोगोऽयम्, एष मत्तानां
वसन्तप्रारम्भेणोन्मदानां कोकिलानां निखनोऽपि, सोऽपि
मम मानसमुत्कलिकोत्तरं करोति । मन्मनस्य 'सुरते कर्ष-
मूले तु निजदेशीयभाषया । दम्पत्योः कथनं यत्तु मन्मनं
तं विदुर्बुधाः' इत्युक्तलक्षणः । मां मनुते उद्दिशति पचा-
दित्वादिति केचित् । मनसि मनुते प्रबुध्यतीति मन्मनः
कामः मत्तकोकिलनिखनशेत्यपरे । अत्र कलिकोत्कलि-
कोत्तरमित्यत्र तकारस्य स्वरशून्यत्वात् तद्व्यवधानेऽपि यम-
कस्य नाव्यपेतत्वहानिः पद्यीयवर्षमङ्गापूरकतया स्वरयुक्त-
स्यैव वर्षस्य व्यवधायकत्वाभ्युपगमात् एवमन्यत्रापि बोध्यम् ॥
॥ ११ ॥

कथं त्वदुपलम्भाशविहताविहतादृशी ।

अवस्था नालमारोतुमङ्गनामङ्गनाग्निनी ॥ १२ ॥

- तदेव द्वितीयचतुर्थपादगतमुदाहरति । कथमिति । प्रे-
षितं नायकं प्रति दूतों प्रेरयन्त्या नायिकाया वाचिकमिदं । इह
वसन्ते त्वदुपलम्भाशयास्तव प्राप्तिप्रत्याशया विहता विघाते
सति तादृशी अनुभूयमाना अङ्गनाग्निनी अङ्गचयकरो लक्ष-
त्वरूपेत्यर्थः अवस्था कामदशाविशेषः अङ्गनां स्त्रियं मामा-

रोढुमाक्रमितुं कथं नालं न समर्था अपि तु समर्थैव,
पुरुषा हि कथञ्चित् धैर्यमवलम्ब्य कामदशया नाभिभूयन्ते
अङ्गनास्तु स्वभावतोऽधीराः सुतरामभिभूयन्त एवेत्यङ्गना
पदस्य सार्थक्यं, तव विरहे अतिदृशा मरणान्मुखी जातास्तीति
ज्ञातव्यमित्यर्थः ॥ १२ ॥

निगृह्य नेत्रे कर्षन्ति बालपञ्चवशोभिना ।

तरुणा तरुणान् कृष्टान्नलिनो नलिनोन्मुखाः ॥ १३ ॥

तदेव तृतीयचतुर्थपादगतमुदाहरति । निगृह्यति । नलि-
नोन्मुखाः पद्मेषु पतनोद्युक्ता अलिनोभ्रमराः बालैः को-
मलैः पञ्चवैः शोभिना तरुणा वृत्तेण कर्त्रा कृष्टान् प्रथममाकृ-
ष्टान् तरुणान् यूना नेत्रे निगृह्य तरुणाभादर्शनोत्सुके चक्षुषी
बलेन गृहीत्वा कर्षन्ति स्वशोभादर्शनपरान् कुर्वन्तीत्यर्थः । इत्थं
मथ्यान्तेत्यनेन प्रतिपादितं प्रकारत्रयमुदाहृतम् ॥ १३ ॥

विशदा विशदामत्तसारमे सारमे जले ।

कुरुते कुरुतेनेयं हंसी मामन्तकामिप्रम् ॥ १४ ॥

अथ मथ्याद्येत्यनेन प्रतिपादितमेकप्रकारं दर्शयति । वि-
शदेति । विशन्तः प्रविशन्त आमत्ताश्च सारमाः पक्षिविशेषा
यत्र तादृशे सारमे सरःसम्बन्धिनि जले वर्त्तमाना विशदा शुभा
दयं हंसी राजहंसीत्यर्थः कुरुतेन कुत्सितकृजितेन कृत्वा उद्दो-
पकलेन विरहिणामसङ्गत्वाद्भुतस्य कुत्सितत्वं, माम् अन्तकस्य

यमस्य आमिषं भोग्यं कुरुते, मां मारयितुं चेष्टत इत्यर्थः ।
आमिषं पुंनपुंसकम् । भोग्यवस्तुनि मन्मोगेऽप्युक्तोचे पललेऽपि
चेति मेदिनो । अत्र मध्ययोर्द्वितीयतृतीयपादयोरपदानां च
यमकमित्येक एव प्रकारः ॥ १४ ॥

विषमं विषमन्वेति मदनं मदनन्दनः ।

सहेन्दुकलयपोढमलया मलयानिलः ॥ १५ ॥

अयाद्यन्तेत्यनेन प्रतिपादितं प्रकारत्रयं क्रमेण दर्शयन्
प्रथमं प्रथमद्वितीयचतुर्थपादगतमुदाहरति । विषममिति ।
अपोढमलया परित्यक्तहिमानोज्ज्वलितमालिन्यया इन्दुकलया
सह वर्त्तमानः तथा मदनन्दनः मम विरहिणोऽनन्दनोऽम-
न्तोषकः मदं मदनस्य गर्वं नन्दयति वर्द्धयतीति स तथेति
वा, तादृशो मलयानिलः विषममप्रतिविधेयं विषं गरलं तथा-
विधगरलरूपमित्यर्थः, मदनं काममन्वेति अनुगच्छति उद्दी-
पयतीत्यर्थः । इन्दुकला मलयानिलश्च काममुद्दीपयतीत्यर्थः ।
विषमं विषमन्वेतीत्यत्र यस्यमानपदयोरैकस्य मानस्वारत्वेना-
मन्तोषश्चेत् विषमं विषमं क्षणौतीति प्रथमपादः पठनीयः ।
द्वितीयविषममित्यस्य विषेण मा उपमा यस्मेति व्युत्पत्त्या विष-
मदृशमित्यर्थः, क्षणौति तीक्ष्णं करोति ॥ १५ ॥

मानिनी मानिनीषुस्ते निषङ्गत्वमनङ्ग ! मे ।

हारिणी हारिणी शर्म तनुतां तनुतां यतः ॥ १६ ॥

प्रथमद्वितीयचतुर्थपादगतं तदेवोदाहरति । मानि-
नीति । हे अनङ्ग मा मां ते तव निषङ्गत्वं निरन्तरशरमिकर-
पतनेन दूणप्रायत्वं निनोषुः प्रापयितुमिच्छुः तथा हारिणी
हारवती अतएव हारिणी मनोहारिणी हाराद्यलङ्कारेण
मनोहररूपवत्त्वात् द्विगुणतरं विरहदुःखं वर्द्धयन्तीत्यर्थः इयं
मानिनी तनुतां यतः दुस्सजं मानं दृष्ट्वा चिन्तया क्षीणतां
प्राप्नुवती मे मम शर्म मङ्गलं तनुतां करोतु मानत्यागेन यथेयं
मे सुखजनिका स्यात् तथा भवदनुग्रहो भवत्वित्यर्थः । यत इति
द्विगुणतावित्यस्य शत्रन्तस्य षष्ठीरूपम् ॥ १६ ॥

जयता त्वन्मुखेनास्मानकथं न कथं जितम् ।

कमलं कमलंकुर्वदलिमदलि मत्प्रिये ॥ १७ ॥

तदेव द्वितीयद्वितीयचतुर्थपादगतमुदाहरति । जयतेति ।
हे मत्प्रिये मम प्राणप्रतिभे अस्मान् जयता वशंकुर्वता त्वन्-
मुखेन अकथं कथारहितं निर्विवादमित्यर्थः यथा तथा कमलं
पद्मं कथं न जितम् अपि तु जितमेव, किञ्चूतं कं जलमलंकु-
र्वत्, तथा अलिमन्ति भ्रमरविशिष्टानि यानि दलानि तान्यस्य
मन्तीति अलिमदलि । एवमाद्यन्तेत्यनेन प्रतिपादितास्त्रयः
प्रकाराः उदाहृताः ॥ १७ ॥

रमणी रमणीया मे पाटलापाटलाण्डुका ।

वारुणीवारुणीभूतसौरभा सौरभास्पदम् ॥ १८ ॥

अथ सर्वत इत्यनेन प्रतिपादितं पादचतुष्टयगतमव्यपेत-
मादिभागयमकमुदाहरति । रमणीति । ईदृशी रमणी स्त्री मे-
मम रमणीया रतिस्थानं, कीदृशी पाटला पाटलाखट्वाकुसुमं
हरितक्यादिषु पाठात् स्त्रीत्वं । तद्वत् पाटलं श्वेतरक्तवर्षे अंशुकं
वस्त्रं यस्याः मा, अतएव अरूणीभूता मौरी सूर्यमम्बुधिनो भा-
दीप्रित्यत्र तादृशी वारूणीव पश्चिमदिगिव, तथा मौरभस्य सौग-
न्ध्यस्यास्पदं स्थानम् । इत्यमादिमध्यान्तेत्यादिकारिकया प्रति-
पादिता अव्यपेतादिभागयमकस्यैकादश प्रकारा उदाहृताः ॥

॥ १८ ॥

इति पादादियमकमव्यपेतं विकल्पितम् ।

व्यपेतस्यापि वर्ण्यन्ते विकल्पास्तस्य केचन ॥ १९ ॥

इतीति । पादादियमकं पादस्यादिभागगतयमकं । वि-
कल्पितं सप्रभेदं दर्शितं । विकल्पा भेदाः । तस्य यमकस्य ।
केचन नतु सर्व्वे ॥ १९ ॥

मधुरेणदृशा मानं मधुरेण सुगन्धिना ।

सहकारोद्गमेनैव शब्दशेषं करिष्यति ॥ २० ॥

तत्र व्यपेतमादिभागयमकमेकस्मिन् पादे न सम्भवतीति
प्रथमं प्रथमद्वितीयपादगतं तदुदाहरति । मधुरिति । मधु-
र्वसन्तः एणदृशा हरिणाक्षीणां मानं प्रणयेर्याकोपं सह-
कारोद्गमेनैव, छदभिहितभावत्वादुद्गतसहकारमुकुलेनैवेत्यर्थः

शब्दश्रेष्ठं मानेतिनाममात्रावशिष्टं करिष्यति नत्वर्थतोमानं
रक्षिष्यतीत्यर्थः, किम्भूतेन यतोमधुरेण मधुयुक्तेन मधुविन्दून्
चरतेत्यर्थः तथा सुगन्धिना, इत एवास्त्रोद्गोपकत्वम् । तत्र
मधुरेण मधुरेणेतिवत्संज्ञावृत्तेर्दृशां मानमिति वत्सं चतुष्टय-
व्यवहितत्वाद्भूतेत्यमकत्वम् । एवमग्रेऽपि बोध्यम् ॥ १० ॥

करेऽतिताम्रो रामाणां तन्त्रोत्ताडनविभ्रमम् ।

करेति सेर्थं कान्ते च श्रवणोत्पलताडनम् ॥ २१ ॥

तदेव प्रथमद्वितीयपादगतमुदाहरति । कर इति । रा-
माणां रमणोनामतिताम्रोऽतिलोहितः करः पाणिः तन्त्रो-
त्ताडनविभ्रमं वीणागततन्त्रास्फालनरूपं सविलासं कर्म
करेति, तथा कान्ते च कृतापराधे नायके च भेद्ये यथा तथा
श्रवणोत्पलन यत्ताडनं तदपि करेति ॥ २१ ॥

सकलापोक्षसनया कलापिन्यानु नृत्यते ।

मेघाली नर्त्तिता वातैः सकलाणेविमुञ्चति ॥ २२ ॥

तदेव प्रथमचतुर्थपादगतमुदाहरति । सकलापोक्षसन-
येति । वातैर्नर्त्तिता सकला मेघाली अपोजलानि विमुञ्चति
वर्षति, अनु पश्चाच्च कलापस्य पिच्छस्य यदुक्षसनमुन्नमनं तेन
सह वर्त्तमानया कलापिन्या मयूर्या नृत्यते । वर्षास्त्रभावो-
ऽयम् ॥ २२ ॥

स्वयमेव गलन्मानकलि कामिनि ! ते मनः ।

कलिकामिह नोपस्य दृष्ट्वा कां न स्पृशेदशाम् ॥ २३ ॥

तदेव द्वितीयतृतीयपादगतमुदाहरति । स्वयमेवेति । हे कामिनि स्वयमेव नायककृतानुनयमन्तरेणैव गलन् मानरूपः कलिः कलहः मानजनकः कलिर्वा यस्मात् तादृशं ते तव मनः कर्तुं अतिकोमलत्वाद्धैर्यं भूयमित्यर्थः, इह प्रावृट्प्रा-
रम्भे उद्गतां नोपस्य कदम्बस्य कलिकां कोरकं दृष्ट्वा कां दशां न स्पृशेत् अपि तु सर्वा अपि कामदशाः प्राप्स्यतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

आरुह्याक्रीडशैलस्य चन्द्रकान्तस्थलीमिमाम् ।

नृत्यत्येष लसच्चारुचन्द्रकान्तः शिखावलः ॥ २४ ॥

तदेव द्वितीयचतुर्थपादगतमुदाहरति । आरुह्येति । आ-
क्रीड उद्यानं तत्र यः शैलः क्रीडापर्वतस्तस्य दमां, चन्द्रकान्तो-
मणिविशेषस्तस्य स्थलीमारुह्य एष शिखावलोमयूरः लसन्
चन्द्रकाणां मेघकानामन्तः प्रान्तभागो यस्य तादृशः सन् नृ-
त्यति ॥ २४ ॥

उद्धृत्य राजकादुर्वी ध्रियतेऽद्य भुजेन ते ।

वराहेणोद्धृता यासौ वराहेरुपरि स्थिता ॥ २५ ॥

तदेव तृतीयचतुर्थपादगतमुदाहरति । उद्धृत्येति । हे
राजन् यासौ वराहेण भूकरमूर्तिना भगवता विष्णुना उद्धृता

पातालादुत्तोलिता सती वराहेः श्रेष्ठनागस्यानन्तस्योपरि
स्थिता सा उर्वी अथ तव भुजेन राजकाद्राजवृन्दादुद्धृत्य
ध्रियते ॥ २५ ॥

करेण ते रणेष्वन्तकरेण द्विषतां हताः ।

करेणवः क्षरद्रक्ता भान्ति सन्ध्याघना इव ॥ २६ ॥

तदेव प्रथमद्वितीयतृतीयपादगतमुदाहरति । करेणेति ।
हे राजन् रणेषु द्विषतां रिपूणामन्तकरेण विनाशकारिणा
ते तव करेण हस्तेन हताः करेणवागजाः क्षरद्रक्ता गलद्रुधि-
राः सन्तः सन्ध्याघना इव सन्ध्याकालीना मेघा इव भान्ति ।
'करेणुर्गजयोषायां स्त्रियां पुंसि मतङ्गजे' इति मेदिनी ॥ २६ ॥

परागतरूराजीव वातैर्ध्वस्ता भटैश्चमूः ।

परागतमिव कापि परागततमम्बरम् ॥ २७ ॥

तदेव प्रथमद्वितीयचतुर्थपादगतमुदाहरति । परेति । वा-
तैर्ध्वस्ता ध्वमिता उत्पाटितेत्यर्थः अगस्त्य पर्वतस्य तरूराजीव
वृक्षश्रेणीव भटैर्वर्जनीयनृपमैत्र्यैः परा परकीया चमूः मेना
ध्वस्ता विनाशिता, अन्तर्भूतण्यर्थत्वात् ध्वमन्तेः सकर्षकत्वम् ।
ततश्च परागैः ध्वस्तावशिष्टपलायमानपरचमूत्यापितधूलिभि-
स्ततं व्याप्तं मदम्बरमाकाशं कापि दीपान्तरे परागतमिव
पलायितमिव धूलिभिरम्बरमलक्षितमभूदित्यर्थः ॥ २७ ॥

पातु वो भगवान् विष्णुः सदा नवघनद्युतिः ।

स दानवकुलध्वंसी सदानवरदन्तिहा ॥ २८ ॥

तदेव द्वितीयतृतीयचतुर्थपादगतमुदाहरति । पालिति ।
नवघनस्यैव द्युतिर्यस्य सः, तथा दानवकुलध्वंसी, तथा सदानः
समदो वरः श्रेष्ठो यो दन्ती कुवलयोपीडाख्योगजस्तस्य हन्ता
स प्रसिद्धो भगवान् विष्णुर्वा युष्मान् सदा पातु ॥ २८ ॥

कमलेः समकेशन्ते कमलेर्ध्याकरं मुखम् ।

कमलेख्यं करोपि त्वं कमलेवोन्मदिष्णुषु ॥ २९ ॥

सर्वपादगतं तदेवोदाहरति । कमिति । हे सुन्दरि ते
तव कं शिरः अलेर्भ्रमरस्य समाः सदृशाः अतिश्यामला इत्यर्थः
केशा यत्र तत्, तथा तव मुखं कमलेर्ध्याकरं पद्मानां देशकृत्
कमलसदृशमित्यर्थः, अतएव त्वं कमलेव लक्ष्मीरिव कं जनं
उन्मादिष्णुषु उन्मादवत्सु मध्ये अलेख्यमगणनीयं करोपि अपि तु
सर्वानेव पुरुषानुन्मत्तान् करोषीत्यर्थः ॥ २९ ॥

मुदा रमणमन्वीतमुदारमणिभूषणाः ।

मदभ्रमदृशः कर्तुमदभ्रजघनाः क्षमाः ॥ ३० ॥

सम्प्रति व्यपेतस्यैव सजातीयविजातीयघटितानि प्रकारान्त-
राणि दर्शयन् प्रथमं प्रथमद्वितीययोरेकविधं तृतीयचतुर्थयो-

स्त्वन्वविधमुदाहरति । मुदेति । उदाहराणि महानि महामूल्या-
नीत्यर्थः मन्त्रिभूषणानि मन्त्रिमयाकटहरणानि चासीं ताः, तथा
मदेन मद्योपयोगेन मिभाग्ययौवनाद्यवलेपजविकारविशेषेण
वा भ्रमन्त्यो घूर्णन्त्यो दृक्छलं विद्यासीं ताः, तथा अदभ्यजघनाः
पृथग्जघनाः स्त्रियः मुदा इष्यन् रमणं कान्तमन्वीतमनूगतं
कर्तुं मुदा मन्वीतं इष्यन् कर्तुमिति वा चमाः समर्थाः ।
मन्वीतमिति ईगतावित्यस्य रूपम् । अत्रादभ्यजघना इत्यत्र
अदभ्यमदना इत्येवपाठः सम्यक् पूर्वपादत्रये वर्षचतुष्टयस्यैव
यस्यमानत्वादिति धेयम् ॥ ३० ॥

उदितैरन्यपुष्टानामारुतेर्म हतं मनः ।

उदितैरपि ते दूतिः मारुतैरपि दक्षिणैः ॥ ३१ ॥

तदेव प्रथमद्वितीययोर्द्वितीयचतुर्थयाद्यादाहरति । उदि-
तैरिति । आः इति खेदं, अन्यपुष्टानां कांकिणानामुदितं
रुद्रतैः 'उत्पृष्ठादिण् गतावित्यस्मात् कर्त्तरि क्तः । रुतैः शब्देर्मै
रुनो हतं हिंसितं व्यथितमित्यर्थः । न केवलं तैरैव किन्तु
हे दूति ते तव उदितैर्वचनैरपि । वदन्भावे क्तः । प्रियाकृशनि-
वेदकैर्वचनैरपि हतं तथा दक्षिणैर्दक्षिणदिग्भावेमारुतैर्वायु-
भिरपि ॥ ३१ ॥

सुराजितत्रियोयूनां तनुमध्यासते स्त्रियः ।

तनुमध्याः क्षरत्स्वेदसुराजितमुखेन्दवः ॥ ३२ ॥

तदेव प्रथमचतुर्थयोर्द्वितीयतृतीययोस्त्रयोदाहरति । सुरे-
ति । तनुं क्षीणं मध्यं चासौ ताः, तथा चरन् सत्त्वोदयाङ्गलम्
यः स्वेदो घर्म्मजलं तेन सुराजिताः सुप्ताभिताः मुखानि
इन्द्रवज्रा इव ते चासौ ताः स्त्रियः सुरया मद्येन जिता-
परास्ता द्वीर्लज्जा चासौ तादृशः सत्यः यूनां तनुं देहं
जात्याश्रयणादेकवचनम्, अध्यासते अधिष्ठेरते 'यत्रार्थोऽधि-
ष्ठादेरित्याधारस्य कर्मत्वम् ॥ ३२ ॥

इति व्यपेतयमकप्रभेदोऽप्येष दर्शितः ।

अव्यपेतव्यपेतात्मा विकल्पोऽप्यस्ति तद्यथा ॥ ३३ ॥

इत्यमव्यपेतं व्यपेतञ्च यमकं दर्शितं सम्प्रति तयोरेकत्र
संमिश्रणेन भेदान्तराणि दर्शयन्नाह । इतीति । अपिना पूर्व-
दर्शिताव्यपेतयमकसमुच्चयः । अव्यपेतव्यपेतात्मा अव्यपेतव्यपेत-
संमिश्रणात्मकः, विकल्पो यमकस्य भेदः । तद्यथेति, अव्यपेत-
व्यपेतात्मकं यमकं यथेत्यर्थः, यद्वा तदित्यव्ययं स विकल्पो
यथेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

• सानं सानंवक्रनिक्रामानं सानं न वीक्षितुम् ।

नानीनानो नवकुलानानो नानोकिनोरपि ॥ ३४ ॥

तत्र प्रथमद्वितीययोस्तृतीयचतुर्थयोस्तदुदाहरति । सास्त्र-
मिति । प्रेषितं नायकं प्रति दूत्या नायिकावस्थावर्णनमिदं ।
सा आसी मम सखी सास्त्रव्याः सम्प्रमाणत्वेन सहवर्त्तमाना

याः कलिकाः कोरकाद्याः वलति गच्छतीति बालम्वकलिका-
 बालः । कर्णयो वलति वट् । तं बालं वृक्षमात्रं वर्ज्यवृक्षं वा,
 'बालः पादपमात्रेऽपि प्राकारे वर्ज्यपादपे' इति मेदिनी ।
 वीक्षितुम् उद्दीपकत्वाद्बालं न समर्था । बालम्वकलिकाः
 बालाः आवरणकारित्वात् प्राकारा इव यचेत्यन्ये । तथा
 आलीयन्तेऽचेति आलीनाः 'अधिकरणे कः' तादृशा वकुला
 वकुलवृक्षायैस्तादृशानलीन् भ्रमरानपि वीक्षितुं नालं । तथा
 अलीकं मिथ्यावचनं तदिद्यते यस्मां तास्तथा तादृशीरली-
 किनीः स्रष्टि तव प्रिय आगमिष्यतीति मिथ्यावादिनोः सखी-
 रपि वीक्षितुं नालं, यद्वा अलीकिनीः पद्मिनीः । 'अलीकिनी
 पुटकिनी विभिनी पद्मिनी तथेति व्याडिः । अत्र प्रथमपादे
 बालं बालमित्यव्ययेन तस्यैव द्वितीयपादे व्यवधानेन पुनरा-
 वृत्तिरिति व्यपेतश्च, एवमुत्तरार्द्धे नालीनालीत्यत्रापि अत्र
 वक्ष्यदयस्यापि संहतित्वमस्येवेति न यमकत्वाभावश्च ॥ ३४ ॥

कालं कालमनालक्ष्यतारतारकमोलितुम् ।

तारतारम्यरसितं कालं कालमहाघनम् ॥ ३५ ॥

तदेव प्रथमचतुर्थयोर्द्वितीयतृतीययोस्त्रयोदाहरति । का-
 लमिति । का प्रियविरहिणी नारी ईदृशं कालं प्रावृट्समय-
 मोलितुमलं समर्था अपि तु न कापि, कालपदश्च तदुत्पञ्जो-
 दीपकवस्तुपरम् । किञ्चूतम् अनालक्ष्याः सम्यग्दृष्ट्याक्षारा
 उज्ज्वलाक्षारका नक्षत्राणि यत्र तं, तथा तारतया अत्युच्चत्वेन

अरस्य अवशदुःखदं रक्षितं मेघानां गर्जितं यच्च तं, तथा
कालाः क्षणवर्षा महान्तो घना मेघा यच्च तम्, अतएव कालं
विरहिणां साक्षाद्यमिव । अत्र कालं कालेत्यत्र एकस्य सानु-
स्मारत्वे अपरस्य तदभावे यस्यसन्तोषस्तदा कालं कालं दुरा-
लक्ष्येति प्रथमपादः, कालं कालं कृतं घनैरिति चतुर्थपादश्च
पठनीयः, घनैः कालं कृतं कुक्षितालङ्कारवन्तमित्यर्थः ॥ ३५ ॥

याम यामत्रयाधीनायामया मरणं निशा ।

यामयाम धियाऽस्वर्त्याया मया मयितैव सा ॥ ३६ ॥

तदेव पादचतुष्टयगतमुदाहरति । यामेति । निशायामु-
द्दीप्तमदनस्य स्वावस्थयानुमितनायिकावस्थस्य कस्यचिद्विरहि-
णोविलापवर्त्मनिमिदम् । यामत्रयस्य प्रहरत्रयस्याधीनः प्रहर-
त्रयकृत आयामोदैर्घ्यं यस्याः सा तथा तथा निशा रात्र्या चेतुना
वयं मरणं याम गच्छाम, निशायास्त्रियामात्मकत्वं यथा
'त्रियामां रजनीं प्राञ्जस्यक्ताद्यन्तचतुष्टयम्' इति स्मृतिः । भव-
त्वस्माकं मरणं न तत्र विशेषेण हानिः किन्तु धिया मनसा वयं
यां कान्तामयाम अगच्छाम स्वस्मिन् यस्याः प्रणयमवर्द्धयामे-
त्यर्थः, लङ्परस्मैपदोक्तमपुरुषवज्ज्वलनं । सा अस्वर्त्याया मां
विना अस्वर्त्तिं प्राणपीडामायाति प्राप्नोतीति आयातेः क्तिप्,
ईदृशी सा मया मयितैव मयैव विदेशागतेन सा विनाशिता
मयि प्रणयं कृत्वा सा तपस्विनी म्रियते दशमेव मे महती
हानिरिति भावः ॥ ३६ ॥

इतिपादादियमकविकल्पस्येदं गतिः ।

एवमेव विकल्पानि यमकानोतराण्यपि ॥ ३७ ॥

आदिभागयमकमुपमंहरति । इतीति । गतिर्द्विक् । इत-
राणि मध्यान्तभागगतानि अद्यपेतव्यपेतनस्मिन्नरूपाणि एवमेव
पूर्वोक्तप्रकारेणैव एकद्वित्रिचतुष्पादं प्रादिआदिमध्यान्तोत्पादि
कारिकोक्तप्रकारेणैवेत्यर्थः, विकल्पानि विकल्प्य ज्ञातव्यानि
कानिचिदेव मया दर्शयिष्यन्ते सकलानि तु पूर्वप्रदर्शितादि-
भागयमकरीत्या स्वयं ज्ञातव्यानीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

न प्रपञ्चभयाद्भेदाः कार्त्स्न्येनाख्यातुमीक्षिताः ।

दुष्कराभिमतता येतु वर्ण्यन्ते तेऽत्र केचन ॥ ३८ ॥

ननु भवतीति कथं साकल्येन न दर्शितास्तत्राह । नेति ।
प्रपञ्चभयात् यन्मवाङ्मयलतश्रोतवैमुख्यभयेन, ईक्षिताः इष्टाः ।
दुष्कराभिमतताः दुष्करत्वेनान्येषां नियताः, वर्ण्यन्ते च
द्विष्यन्ते, वक्ष्यन्त इति कचित्पाठः । तेऽत्रेत्यत्र तत्रेति कचित्पाठः
तत्र तेषु मध्ये ॥ ३८ ॥

स्थिरायते यतेन्द्रियो न हीयते यतेर्भवान् ।

अमायतेयतेऽप्यभूत् सुखाय तेऽयते क्षयम् ॥ ३९ ॥

तत्राद्यपेतं सर्वपादगतं मध्ययमकमुदाहरति । स्थिरायत
इति । स्थिरा अविनश्यरा आयतिहृत्तरकाखो बस्य स तथा

तत्सम्बोधनम् 'उत्तरः काश्च आद्यतिरित्यमरः । हे स्थिरायते भवान् यतेः संयमात् समाधेरित्यर्थः, न हीयते न च्युतो भवति कर्षकर्त्तरि रूपम्' यतो यतेन्द्रियः इन्द्रियसंयमवान् इन्द्रियाणामसंयमे हि समाधेः स्थिरत्वं न भवति तदुक्तं 'बलवानिन्द्रियग्रामो विदांसमपि कर्षति' इति । तथा ते तव अमायतापि मायारहितत्वमपि दयते एतत्परिमाणाय अतिप्रभृतायेत्यर्थः तथा चयं नाशम् अयते न गच्छते नित्यायेत्यर्थः सुखाय परानन्दायाभूत् । अत्र यतेयते इति पादमध्यखण्डस्यावृत्तिः ॥ ३८ ॥

सभासु राजन्नसुराहतैर्मुखै-
र्महीसुराणां वसुराजितैः स्तुताः ।
न भासुरा यान्ति सुरान्न ते गुणाः
प्रजासु रागात्मसु राशितां गताः ॥ ४० ॥

तदेव प्रतिपादं केवल्यपेतमुदाहरति । मभास्त्विति । हे राजन् ते तव गुणाः सुरान् देवान् न यान्ति सुराणां मुखेभ्योऽप्युत्कृष्टा इत्यर्थः, सुरान्न यान्ति अपि तु यान्त्येवेति केचित् । किम्भूताः महीसुराणां ब्राह्मणानाम् असुराहतैः सुरापानेन हतप्रायभिर्लैः अतिपवित्रैरित्यर्थः तथा वसुना तेजसा राजितैः शोभितैः धनदानेन प्रफुल्लैरिति वा 'देवभेदेऽनलेरभ्यौ वसुरन्ने धने वस्त्रित्यमरः' ईदृशैर्मुखैः सभासु स्तुताः प्रशंसिताः, तथा भासुरा उज्ज्वलाः, तथा रागस्त्रां प्रत्यङ्गुराभ आत्मसु मग्नः सु

यामां तास्तथा तादृशीषु प्रजासु रात्रिर्ता प्रभूततां गताः
प्रजाभिर्बहुतया गृहीता इत्यर्थः ॥ ४० ॥

तव प्रियाऽसच्चरित ! प्रमत्त या
विभूषणं धार्यमिहांगुमत्तया ।
रतोत्सवानन्दविशेषमत्तया
प्रयोजनं नास्ति हि कान्तिमत्तया ॥ ४१ ॥

अथ व्यपेतं पादचतुष्टयगतमन्तयमकमुदाहरति । तवेति ।
किमिति विभूषणमियं न परिदधातीति पृच्छन्तं शठनायकं
प्रति सख्या उक्तिरियं । हे असच्चरित हे प्रमत्त या तव प्रिया
प्रेयसी लोकसन्निधाने त्वया प्रेमास्पदत्वेनोच्यमानेत्यर्थः, सच-
रिताप्रमत्तेति पाठे सच्चरितेति अप्रमत्तेति च सोऽपुण्ड्र-
सम्बुद्धिपदद्वयं । तथा इह प्रस्तावे रतरूपो य उत्सवस्तज्जन्यो य
आनन्दविशेषस्तेन मत्तया सत्या अंगुमदीप्तिमद्विभूषणं धार्यं,
सम्प्रति तु त्वयि नायिकान्तरामकेऽस्या रतोत्सवानन्दविशेषो ना-
स्त्येव तत्किमिति विभूषणं धार्यमित्युत्तरवचनमत्र प्रतीयमानं
बोध्यं, ननु शोभास्यमपि किमिति न धार्यते तत्राह प्रयोज-
नमिति हि यतः कान्तिमत्तयानैसर्गिकविलक्षणमौन्दर्यवत्त्वेन
विभूषणैः प्रयोजनं कार्यं नास्ति, कान्तिरेवास्याः शोभासम्पा-
दिका न पुनर्विभूषणमित्यर्थः । आनन्देत्यत्र आमोदेति कश्चि-
त्पाठः । प्रयोजनं नास्ति हीत्यत्र न मे फलं किञ्चनेति पाठस्तु
न मनोरमः ॥ ४१ ॥

भवादृशा नाथ ! न जानते नते
रसं विरुद्धे खलु सन्नतेनते ।
य एव दीनाः शिरसा नतेन ते
चरन्त्यलं दैन्यरसेन तेन ते ॥ ४२ ॥

अव्यपेतं तदेवोदाहरति । भवादृशा इति । हे नाथ
राजन् भवादृशा नृपजनाः नतेर्नमनस्य रसमास्वादं न जानते,
कुत इत्याह खलु यतः सन्नतं सम्यक् नमनम् इमता प्रभुता च
ते सन्नतेनते विरुद्धे सामानाधिकरण्यशून्ये, तर्हि के जानत
इत्याह ये जना दीना एव केवलं दरिद्राः ते तेन प्रसिद्धेन
दैन्यरसेन दारिद्र्यरूपेण विषेण दैन्यस्य रसेनास्वादेन वा
हेतुना नतेन शिरसा ते तव अलमत्यर्थं चरन्ति त्वामुपचर-
न्तीत्यर्थः । ते तुभ्यं नतेन शिरसेति केचित् । 'रसे गन्धरसे
जले । शृङ्गारादौ विषे वीर्ये तिकादौ द्रवरागयोः । देह-
धातुप्रभेदे च पारदास्वादयोः पुमान्' इति मेदिनी ॥ ४२ ॥

लीलास्मितेन शूचिना मृदुनोदितेन
व्यालोकितेन लघुना गुरुणा गतेन ।
व्याजृम्भितेन जघनेन च दशितेन
सा हन्ति तेन गलितं मम जीवितेन ॥ ४३ ॥

एकच व्यपेतसर्वपादगतमध्यान्तयमकद्वयमुदाहरति । ली-
लेति । सा नायिका शूचिना शूद्धेन लीलास्मितेन सविस्म-

सेषद्वयनेन मां हन्ति व्यथयति, एवं मृदुना मधुरेण उदि-
 तेन वचसा, तथा लघुना दृष्टेन व्याप्नोक्तिरेव वीक्षितेन,
 'चिच्छिष्टेऽस्ये लघुरित्यमरः । तथा गुरुणा स्नानजघनगौरवा-
 न्मन्यरेण गतेन गमनेन, तथा व्याजृम्भितेन जृम्भया, जृम्भा
 हि स्त्रीणामनुरागं व्यञ्जयति, यदुक्तं 'जृम्भते स्फोटयत्यङ्गं
 बालमास्त्रिष्य चुम्बति' इति । तथा दर्शितेन कथञ्चित् प्रका-
 शितेन जघनेन च । सर्वत्र करणे द्वतीया । तेन तत्तत्करणक-
 हननेन हेतुना मम जीवितेन गलितं गतमिव । भावे क्तः ।
 अत्र पादानां मध्येऽस्तेषु च तेनेत्यस्य पुनःपुनरावृत्तिः ॥ ४३ ॥

श्रीमानमानमरवर्त्मसमानमान-

मात्मानमानतजगतप्रथमानमानम् ।

भृमानमानमत यः स्थितिमानमान

नामानमानमतमप्रतिमानमानम् ॥ ४४ ॥

तदेवाव्यपेतमुदाहरति । श्रीमानिति । हे जनाः यद्गुणा-
 त्मानं ब्रह्म आनमत नमस्कृत, किञ्भूतम् अमरवर्त्म आकाशं
 तेन समानं मानं परिमाणं यस्य स तथा तम् आकाशवदप-
 रिच्छिन्नमित्यर्थः, तथा आनते उपामनार्थं नखे जगति
 प्रथमानो विस्तारं गतो मानः पूजा यस्य स तथा तं, तथा
 भृमानं महान्तं, यदा भुवा भूरूपेण कार्येण मीयतेऽनुमीयते
 यक्षम्, अथवा भूराश्रयोऽधिष्ठानमित्यर्थः, तत्त्वेन मीयते
 ज्ञायत इति तम् भ्रमविषयस्य प्रपञ्चस्याधिष्ठानमित्यर्थः ।

एवञ्चामरवर्त्मसमानमानमित्यनेनैकार्थत्वाभावः । तथा अमानान्यपरिमितानि नामानि यस्य स तथा तं प्रकृतिसम्पर्केण बहुभिर्नामभिः ख्यातिं गतमित्यर्थः, तथा आ ईषत् अनन्ति अमन्तीत्यानाः प्राणसंयमवन्तो योगिनस्तेर्मतं योगधारणया ज्ञातम्, तथा प्रतिभीयते एभिरिति प्रतिमानानि प्रमाणानि तैर्मानं ज्ञानं यस्य स तथा तद्विन्नं प्रमाणैरेवेत्यमित्यर्थः, यदा अप्रतिमानमनुपमं मानं ज्ञानं यस्य स तथा तं प्रत्यक्षादि-लौकिकप्रमाणाटस्थेन केवलं मनःसंयमेन ज्ञायमानमित्यर्थः । नन्ववस्मूत आत्मा गगनकुसुमादिवदलोक एवास्तां चार्वाकादिभिरनङ्गीकृतत्वात्तत्राह य आत्मा स्थितिमान् स्थिरतरः जगदुत्पत्तिविनाशकारितयावस्थाभ्युपेयत्वान्नित्यः स्थिरतरत्वेन योगिनामनुभवविषयतयानपलपनीय इति वा, तथा श्रीमान् स्वयं प्रकाशमानः, तथा अमान् विभुत्वात् कचिदपि न माति । यमकानुरोधाद्वावहितयोजना मोढव्या । अचार्हुदयान्ते हलन्त-मकारेणः पद्यपूरकत्वाभावेनागण्यत्वान्मानमानेत्यत्र नान्त-यमकत्वहानिः । पादानां मध्येष्वन्तेषु च मानयुग्मानामव्यवधानेनावर्त्तनात् पादचतुष्टयगतमव्यपेतमध्यान्तयमकमिदं । ननु मध्यपदं यमनयोग्यप्रथमखण्डतादृशान्तखण्डयोरन्तरालवाचि, यमनयोग्यता चैकवर्णस्य न सम्भवति वर्णसंहतेरित्युक्तेः तत् कथमेकवर्णात् परं मध्ययमकप्रदर्शनमिति चेन्नैवम् आद्यन्त-वर्णयोरन्तरालस्येव मध्यपदेनोक्तत्वात्, अपरितोषस्यदिदमपि नमाननमानेति व्यपेतमध्यान्तयमकोदाहरणं बोध्यं पूर्वपक्षे

वर्षद्वयस्य यमनमच तु वर्षत्रयस्येत्युदाहरणान्तरदर्शनायाः फ-
लम्, अव्यपेतमध्यान्तयमकोदाहरणन्तु स्वयमूहनीयम् ॥ ४४ ॥

सारयन्तमुरमा रमयन्ती

सारभूतमुरुसारधरा तम ।

सारमानुकृतसारमकाञ्ची

सा रसायनमसारमवैति ॥ ४५ ॥

पादचतुष्टयगतं व्यपेतमादिसध्ययमकमुदाहरति । सार-
यन्तमिति । सा काचित् स्त्री रसायनममृतमपि अमारं तुच्छ-
मवैति अवगच्छति । प्रियालिङ्गनमुखादमृतपानमुखमपकृष्ट-
मिति जानातीत्यर्थः, किमृता सारयन्तं स्वकुक्षमभिसारयन्तं
तथा सारभूतम् अयमेव जगत्प्रेक्षकः सार इत्यभिमन्त्रमानं तं
कान्तम् उरमा वचसा रमयन्ती वचसा आलिङ्ग्य रमयन्ती-
त्यर्थः, उरमा सारयन्तमाश्लिष्यन्तं तं रमयन्ती प्रत्यालिङ्ग-
नेन सुखयन्ती 'सृ आसृरणे' इत्यस्य सौरादिकस्य रूपम् ।
वा । तथा उरुमारणि सुवर्णालङ्कारान् धरतीकुरुमार-
धरा । उरुमारं सुवर्णं स्यादिति व्याडिः । तथा सारभैः
पक्षिविशेषैरनुकृता सारमा मशब्दा काञ्ची यस्याः सा ॥ ४५ ॥

नयानयालोचनयाऽनयाऽनया

नयानयान्धान् विनयानयायते ।।

न यानयासोर्जिनयानयानया

नयानयास्तान् जनयानयाश्रितान् ॥ ४६ ॥

इदानीमेकत्र प्रथमद्वितीयपादयोरव्यपेतमाद्यन्त्यमकं द्वि-
तीयचतुर्थयोस्तु तादृशमादिमध्यमकस्योदाहरति । नयेति ।
अत्र पदच्छेदः । नयानयालोचनया, अनया, अनयान्, अया-
नयान्भान्, विनय, अनयायते, न, यान्, अयामीः, जिनया-
नयान्, अयानयान्, अयान्, तान्, जनय, अनयाश्रितान्, इति ।
न अयति गच्छतीति अनया अनयाया आयतिरुत्तरकालो
यस्य स तथा तत्समोर्धनः । हे अनयायते स्थिरायते राजन्
अनया ईदृश्या प्रत्यक्षगुणमानयेत्यर्थः, नयोनोतिः अनयो-
ऽनोतिः तयोरालोचनया अयं नयः अयस्करः अयमनयो
हानिकर इति विवेचनया अनयान् नीतिरहितान् अतएव
अयस्य गुणभावहविधेरानये आनयने अन्धान् आत्मनः गुण-
मपश्यत इत्यर्थः, ईदृशान् जनान् विनय शिष्य यथा ते नीति-
मार्गानुसारिणा भवेयुस्तथा तानुपदिशेत्यर्थः । इति प्रथमार्द्ध-
स्वार्थः । किञ्च त्वं यान् जनान् न अयामीः गतवानमि धैः
सह सङ्गं न लतवानमीत्यर्थः, किम्भूतान् यतो जिनयानयान्
यात्यनेनेति यानं मार्गः जिनस्य वैदुष्यं यानं जिनयानं
दिगम्बरप्रस्थानमित्यर्थः, तद्यान्ति गच्छन्तीति ते तथा तान्
दिगम्बरमतप्रविष्टानित्यर्थः, अतएव अयानयान् अयानमपयं
यान्तीति ते तथा तान्, अतएव अनयाश्रितान् अगुणमव-
लम्बमान् तान् जनान् अयान् अं विष्णुं यान्तीति अया-
स्तादृशान् जनय कुरु जेनान् जनान् वैष्णवान् कुर्वित्यर्थः ।
मर्षत्र आदन्तादमादेरप्रादेरित्यङ्, इत्युत्तरार्द्धार्थः ॥ ४६ ॥

रवेण भौमो ध्वजवर्त्तिवीरवे-
रवेजि संयत्यतुलास्तगौरवे ।
रवेरिवोग्रस्य पुरोहरेरवे
रवेत तुल्यं रिपुमस्य भैरवे ॥ ४७ ॥

अथ व्यपेतं पादचतुष्टयगतमाद्यन्तयमकमुदाहरति । रवे-
 णेति । श्रीकृष्णस्य नरकासुरेण सह युद्धवर्त्तनमिदं । भूमेर-
 पत्यं भौमो नरकासुरः, ध्वजवर्त्तिनः श्रीकृष्णस्य रथध्वजे
 वर्त्तमानस्य वीरस्य वीर्यवतो वेः पक्षिणो गरुडस्य रवेण शब्देन
 कर्त्तुं संयति युद्धे अवेजि उद्वेजितः, किम्भूते संयति अतुल-
 मनुपमम् अस्त्राणां गौरवं गुरुत्वं बाहुल्यं वा यत्र तस्मिन्,
 स्त्रियां संयदित्यमरे संयच्छब्दस्य स्त्रीत्वात्तावपि बहुषु पुंस्त्वमपि
 दृश्यत इत्यत्र पुंस्त्वं । तथा भैरवे भयहरे । यदाहनस्यदृशी
 योग्यता तस्यायमकिञ्चित्कर इत्याह । रवेः सूर्यस्यैव उग्रस्य
 तेजस्विनाऽस्य हरेः श्रीकृष्णस्य अथच सिंहस्य पुरोऽग्रे रिपुं
 नरकम् अवर्मेषस्य तुल्यमेवेत यूयं जानीत, यथा सिंहः यं
 मेघः तथा श्रीकृष्णस्याये नरक इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

मयामयालम्ब्यकलामयामया-
मयामयान्वयविरामयामया ।
मयामयार्त्तिं निशयामयामया-
मयामयाम् करुणामयामया ॥ ४८ ॥

तदेवाव्यपेतमुदाहरति । मयेति । सखायं प्रति कस्यचि-
 द्विरहिणो वचनमिदम् । अत्र पदच्छेदः । तत्र प्रथमपादे

मयामयालङ्कारकलामयामयाम्, इत्येकमेव पदम् । अयाम्,
 अयातव्यविरामयामया, इति द्वितीयपादे । मया, अमयात्तिं,
 निशया, अमया, अमया, इति तृतीयपादे । अमय, आमय,
 अमृ, करुणामय, आमया, इति चतुर्थपादे । तदयमन्वयः ।
 हे अमय ! मिनोति क्षिपतीति मयः 'डुमिन् चेषणे इत्यस्य
 कर्त्तरि डः, तद्धितोऽमयः तत्सम्बोधनं सर्वस्वव्याप्त्यस्य मा-
 मनुवर्त्तमानेत्यर्थः, तथा हे करुणामय ! दयामय ! मखे ! मया
 सह अमृ नायिकाम् आमय संगमय 'अमृगतावित्यस्य णि-
 डन्त्य रूपम् । मया किम्भूतेन आमारोगः 'अमृरोगे इत्यस्य
 क्षीरादिकस्य रूपम्, आमं कामपीडां याति प्राप्नोतीति
 आमयाः तेन आमया 'धातोरासृक् शमाद्यचीत्याकारलोपः ।
 मया सह तस्याः मङ्गमय न दुर्घट इति सूचयन् नायिकां
 विशिनष्टि मयो गमनं कलाचय इत्यर्थः । मयगतावित्यस्य रूपं,
 तद्विपरीतोऽमयः कलोपचयश्च इत्यर्थः, ताभ्यामालम्ब्य आश्र-
 यणीयः कलापवयापचयरागित्यर्थः, तादृशे यः कलामयः
 कलावांश्चन्द्रस्तस्मादामयो रोगः कामपीडा यस्याः सा तथा
 तां, मापि मामप्राप्य उदीपकेन चन्द्रेण पीडिता अतस्तव
 लघुनैव यत्नेन तस्याः मङ्गमो भविष्यतीति भावः । तस्याः
 प्राप्तौ कथमेवं व्याकुलीभवमोत्यचाह, यतोऽहं निशया
 रात्र्या हेतुना मयो गमनं प्राप्तिरित्यर्थः तस्याभावोऽमयं
 तस्या अप्राप्तिरित्यर्थः तज्जन्यामर्त्तिं पीडां अयाम् अगच्छं,
 निशया किम्भूतया अयातव्योऽप्राप्तव्यो विरामोऽवसानं येषां

तादृशा यामाः प्रहरा यस्याः सा तथा तथा दीर्घयामयेत्यर्थः,
अतएव अमया नास्ति मा परिमाणं यस्याः सा तथा तथा
अतिदीर्घयेत्यर्थः, अतएव अमया नास्ति मा शोभा यस्याः सा
तथा तथा कुत्सितयेत्यर्थः ॥ ४८ ॥

मताभ्युनानारमतामकामता
मतापलब्धाग्रिमतानुलोमता ।
मतावयत्युत्तमता विलोमता-
मताम्यतस्ते सगता न वामता ॥ ४९ ॥

अथ व्यपेतमादिमध्यान्त्यमकं पादचतुष्टयगतमुदाहरति ।
मतामिति । कश्चिन्नाहाण्यं प्रति कस्यचित् स्तुत्युक्तिरियम् ।
पदच्छेदा यथा । मतां, धुनाना, आरमताम्, अकामता, इति
प्रथमे । अतापलब्धा, अग्रिमतानुलोमता, इति द्वितीये । मतां,
अयतो, उत्तमताविलोमताम्, इति तृतीये । अताम्यतः, न,
ममता, न, वामता, इति चतुर्थे । अताम्यतः कथमपि निरम-
गच्छतस्ते तव मतो बुद्धौ ममता मित्रामित्रादिषु तुल्यवृत्ति-
तैव विद्यते, न वामता प्रतिकूलता तु न विद्यते, किञ्चूता ममता
आरमतामात्मारामाणं योगिनां मतां ममताम् अकामतां
निरभिलाषतामपि धुनाना आक्षिपन्ती ततोऽप्युक्तयेत्यर्थः,
तथा अतापेनाक्लेशेन सन्धा, तथा अग्रिमतायाः श्रेष्ठताया
अनुलोमता आनुकूल्यं यथा सा श्रेष्ठत्वसम्पादिकेत्यर्थः, तथा
उत्तमताया गुणिताया विलोमतां प्रातिकूल्यम् अयतो

अगच्छन्ती । अत्र पादानामादौ मध्येऽन्ते च व्यवधानेन मतेति
वर्षद्वयस्यावृत्तिः ॥ ४८ ॥

कालकालगलकालकालमुखकालकाल

कालकालघनकालकालपनकाल काल !

कालकालसितकालका ललनिकालकाल

कालकालगतु कालकाल कलिकालकाल ॥ ५० ॥

तदेवाव्यपेतमुदाहरति । कालेति । श्रीकृष्णं प्रति श्रीरा-
धायाः महचर्या उक्तिरियं । हे काल कृष्ण 'अयं द्वितीयपा-
दान्तकालपदस्यार्थः, ललनिका अनुकम्पनीया ललना 'अनु-
कम्पायां कप्रत्ययः, श्रीराधेत्यर्थः, आलगतु त्वयि संमका
भवत्वित्यन्वयः । तत्र कृष्णस्य विशेषणानि सम्बुद्धिविभक्त्यन्त-
पदानि । हे कालकालगलकालकालमुखकालकाल ! कालः
सर्वेषां लयकारकः 'कलनात् सर्वभूतानां स कालः परि-
कीर्त्तित इति स्मृतः । तादृशा यः कालगलो नीलकण्ठः शिवः,
कान्था अयं पतिः कालो यः कालगलः शिव इति केचित्,
तथा कालो यमः, तथा कालमुखो वानरविशेषश्च तेषां द्वन्द्वः,
एषां कालकं कृष्णत्वमालाति गृह्णातीति स तथा तप्तभेधनम् ।
सा आदानं इत्यस्यादन्तादमादेरप्रादेरित्यङ् । शिवकण्ठ-
यमदेहवानरविशेषमुखवत्कृष्णवर्षेत्यर्थः । तथा हे कालकाल-
घनकालकालपनकाल ! कं जलमालाति धारयतीति कालः
अतएव कालः कृष्णवर्षो यो घनो मेघः तस्य काले समये वर्षा-

काले इत्यर्थः, कायन्ति शब्दं कुर्वन्तीति कालकालघनकालका
मयूराः 'कैशब्दे इत्यस्याङि रूपं' तेषामालपनं मुखं तद्वत्
कलते शब्दं करोतीति स तथा तत्सम्बोधनं 'कल्शब्दे इत्यस्य
घणि रूपं, मयूरवत् पङ्जस्वरेण भाषमाणेत्यर्थः । कालकालपन-
कालकालघनकालकालेतिपाठे तु काले वर्षाकाले कायन्तीति
कालका मयूरास्तेषामालपनं कृतं कालयति प्रेरयति प्रवर्त्त-
यतीत्यर्थ इति कालकालपनकालः 'कल्प्रेणे इत्यस्य चौरा-
दिकस्य रूपं । तथा कालः पूर्वाक्कव्युत्पत्त्या मज्जला यो घनस्तद्वत्
काल श्यामलेत्यर्थः । तथा हे कालकाल! कालेन समयस्वरू-
पेणात्मना कालयति लोकान् प्रेरयतीति स तथा तत्सम्बोधनं,
दृष्टान्त्य कालस्वरूपत्वं यथा 'कालस्वरूपं रूपं तद्विष्णोर्मैत्रेय
वर्त्तत इति स्मृतिः । तथा हे कलिकालकाल! कलिकालस्या-
न्तद्युगस्य कालो मृत्युर्दतः स तथा तत्सम्बोधनं कल्किरूपेण
कलियुगनिवर्त्तकेत्यर्थः भक्तानां कलिकालभयनिवारकेति त-
त्त्वगलित्यनन्तरं चतुर्थपादभागस्यायमर्थः । 'कालो नृत्यौ
महाकाले समये यमकृष्णयोरिति मेदिनी । ललनिका किम्भूता
कालकालमितकालका कालकेन कृष्णत्वेन आलसितं शोभितं
कं मल्लकं यैस्तादृशा अलकाद्यूर्णकुन्तला यस्याः सा । कं
जलमालातीति कालं मरुस्तत्र कायन्तीति कालका हंसा-
स्तेषामिवालसितं लीलागमनं ययोस्तादृशी कालकौ पादौ
यस्याः सा इति कंचित् । तथा अलकालकालका अलकाद्यूर्ण-
कुन्तलान् अलते मुक्तादिना भूषयतीति अलकाली 'अलञ्

भूषायामित्यस्य णटि रूपं, तथा कालं कलं 'स्वार्थे टण्' मधुर-
मित्यर्थः, यथा तथा कायति वक्तीति कालका, अलकाली चासौ
कालका चेति विशेषणयोः कर्मधारयः । अलकायाः कुवेर-
पुर्या अलको भूषकः कुवेरस्तस्यालको भूषकस्तत्सम्बो-
धनमित्यन्ये । अत्र समस्तावयवानां केषाञ्चिदेकार्थत्वेऽपि समु-
दायस्य तथात्वाभावात् यमकत्वहानिः । षोडशाक्षरमिदं
वृत्तम् ॥ ५० ॥

सन्दृष्टयमकस्थानमन्तादी पादयोर्द्वयोः ।

उक्तान्तर्गतमप्येतत् स्वातन्त्र्येणात्र कीर्त्यते ॥ ५१ ॥

अथ स्वीकृतान्तर्गतस्याप्यनैरुक्तस्य सन्दृष्टयमकस्य स्थानं निय-
मयति । सन्दृष्टेति । सन्दृष्टयमकं सन्दंशाकारं यमकं सन्दंशा-
यथा उभयभागक्रमणकारी तद्येदमपि पादयोरन्तादि-
भागक्रमणकारीत्यर्थः । तस्य द्वयोः पादयोः सन्निवृत्तयोः
पूर्वापरचरणयोः, अन्तादौ प्रथमपादस्यान्तभागे द्वितीय-
पादस्यादिभागस्य, एवं द्वितीयपादस्यान्तभागस्तृतीयपादस्या-
दिभागस्य तथा तृतीयपादस्यान्तभागस्तुर्थापादस्यादिभाग-
स्येत्यर्थः एतौ भागौ स्थानं विषयः । एतत्सन्दृष्टाख्यं यमकम्
उक्तान्तर्गतमपि 'रवेण भौम इत्यादावव्यपेतान्तादियमकमध्य-
पतितमपि, अथ यमकेषु मध्ये, स्वातन्त्र्येण पृथक्त्वेन कीर्त्यते
प्राचीनमतमनुबन्धानेनोच्यते ॥ ५१ ॥

उपोढरागाद्यवला मदेन सा
 मदेनसा मन्दुरसेन योजिता ।
 न योजितात्मानमनङ्गतापिता-
 ङ्गतापि तापाय ममास नेयते ॥ ५२ ॥

सन्दृष्टमुदाहरति । उपोढेति । कस्यचिद्विरहिणो मित्रं प्रति मानिनीकृतस्वावस्थावर्णनमिदं । सा अवला मदेन यौवनविकारेण मद्योपयोगेन वा हेतुना उपोढरागापि मां प्रति प्राप्तानुरागापि, अतएव योजित आत्मा मनो यत्र तादृशीमनङ्गतापिताम् अनङ्गमकृतार्थं कामं तापयतीत्यनङ्गतापिनी तस्या भावोऽनङ्गतापिता तां गतापि, समुद्रिको हि कामस्तत्कार्यमनाचरन्तीभिः स्त्रीभिस्ताप्यते । तदाह कालिदासः 'आवाध्यन्ते न खलु मदेनैव लब्धान्तरत्नादाबाधन्ते मनसिजमपि लिप्तकालाः कुमार्यः' इति । सानुरागा सकामाश्च मत्प्रीत्यर्थः, मदेनसा मम पापेनापराधेन वा कर्त्तव्यं मन्दुरसेन क्रोधरसेन सह योजिता सती मम दयते एतावन्तं तापाय एतावन्तं तापं जनयन्तीत्यर्थः न न आस रराज अपि त्वामेव अमृगत्यादानदीप्तिष्वित्यस्य लिटा रूपम् ॥ ५२ ॥

अर्द्धाभ्यासः समुद्रः स्यादस्य भेदास्तयो मताः ।

पादाभ्यासोऽप्यनेकात्मा व्यज्यते स निदर्शनैः ॥ ५३ ॥

इत्थं पादभागयमकभेदान् प्रदर्श्य सम्प्रति समस्तपादयमकभेदान् दर्शयितुमारभते । अर्द्धाभ्यास इति । अर्द्धस्य पादद्वयस्य

नतु पद्योपपूर्वाद्धर्माच्चस्य अभ्यासः पुनरावृत्तिः समुद्रः समुद्र-
संज्ञः स्यात्, समुद्रः संपुटकः स च यथा भागद्वयात्मकस्तथायं
पादद्वयात्मक इति समुद्रमंज्ञा, अस्य भेदास्तयो मता इति
तथाहि प्रथमद्वितीयौ द्वितीयचतुर्थौ च पादौ तुल्यावित्येकः
प्रकारः, प्रथमद्वितीयौ द्वितीयचतुर्थौ च पादौ तुल्यावित्यपरः,
प्रथमचतुर्थौ द्वितीयद्वितीयौ च पादौ तुल्यावित्यन्य इति त्रयो
भेदाः, एतत्क्रमेणैवादाहरणानि दर्शयिष्यन्ते । एवञ्च समुद्रेऽभ्या-
सद्वयात् यमकद्वयं, वक्ष्यमाणसकृत्पादाभ्यासे तु एक एवाभ्यास
इत्येकमेव यमकमिति बोध्यं । पादाभ्यास इति एकैकपादस्या-
भ्यास इत्यर्थः, अनेकात्मेति पादस्य सकृद्विस्तिरावृत्तित्वेनेका-
दशविध इत्यर्थः, तथाहि प्रथमो द्वितीये, प्रथमस्तृतीये, प्रथम-
श्चतुर्थे, इति त्रयः । द्वितीयस्तृतीये, द्वितीयश्चतुर्थे, इति द्वौ,
द्वितीयश्चतुर्थे इत्येकः । प्रथमो द्वितीये द्वितीये च, प्रथमो द्वि-
तीये चतुर्थे च, प्रथमस्तृतीये चतुर्थे च, द्वितीयस्तृतीये चतुर्थे
चेति चत्वारः । प्रथमो द्वितीये द्वितीये चतुर्थे चेत्येकः, इति
मिलित्वा एकादशविधः, सोऽयं पादाभ्यासः निदर्शनेनैव व्यते
समुद्रोदाहरणत्रयानन्तरमेव दर्शयिष्यमाणैरुदाहरणैः सूच्यते,
वर्त्तमानमामोषे लट् ॥ ५ ३ ॥

नास्थेयः सत्वया वर्ज्यः परमायतमानया ।

नास्थेयः स त्वया वर्ज्यः परमायतमानया ॥ ५४ ॥

समुद्रस्य भेदत्रयं क्रमेणोदाहरति । नास्थेयः सत्वयेति । मा-

निनीं प्रति सख्या उपदेशोक्तिरियं । परमायतोऽतिदीर्घा मानः
 कोपो यस्याः सा तथा तादृश्यापि अस्थेयोऽस्थिरतरं सत्त्वं स्व-
 भावो व्यवसायो वा यस्याः सा तथा तादृश्या त्वया स नां पुरुषः
 प्रेयान् न वर्ज्यः न त्याज्यः, परन्तु आयतमानया सम्यक् यत्नं
 कुर्वत्या सत्या आस्थेयः आदरणीयः, तथा आवर्ज्यः प्रणय-
 प्रकाशनेन स्वप्रवणीकर्तव्यस्त्यन्वयः । अस्थेयः सत्वयेति तव
 स्वभावो व्यवसायो वा न स्थिरतरः अतः प्रेयांमं परित्यज्य
 पश्चात्तापं प्राप्स्यसि तदयमपरित्यज्यानुकम्प्यतामिति भावः ॥
 ॥ ५४ ॥

नरा जिता माननया समेत्य
 न राजिता माननया समेत्य ।
 विनाशिता वै भवताऽयनेन
 विनाऽशिता वै भवतायनेन ॥ ५५ ॥

नरा इति । कश्चित् समरविजयिनं राजानं स्तौति । मान-
 या साधुवादादिहृतपूजया समेत्य सङ्गतेन सता भवता अयनेन
 गमनेन युद्धयाचयेत्यर्थः, जिताः पराभूता नरा रिपवः मानः
 सम्मानः नयोनित्य तयोरासं क्षेपं परित्यागमित्यर्थः 'असु-
 क्षेपे इत्यस्य भावघणि रूपम्' एत्य प्राप्य न राजिताः न शा-
 भिताः, भवता विजितानां कथञ्चित्पूजकवल्गनादिना रचित-
 जीवितानां रिपूणां माननयपूज्यतया दुरवस्था जातित्यर्थः,
 ये तु साहसिकाः न च, न स्यात्क्षेषामवस्थामाह । विनाशिता वै इति

भवता विनाशिता वै हतास्तु 'वै इति त्वर्थ' विना यीभ्रादि-
पक्षिणा अशिता भक्षिताः । किम्भूतेन भवता वैभवतायनेन
रिपुजयादिभिर्विभुत्वविस्तारकेण 'तायृ पास्तनविस्तारयोरि-
त्यस्य नन्दादित्वान्ङनः ॥ ५५ ॥

कलापिनां चारुतयोपयान्ति

वृन्दानि लापोढघनागमानाम् ।

वृन्दानिलापोढघनागमानां

कलापिनां चारुतयोऽपयान्ति ॥ ५६ ॥

कलापिनामिति । वर्षावर्षनमिदं । कलापिनां मयूराणां
वृन्दानि समूहाः चारुतया वर्षाकालजनितशोभया सह उप-
यान्ति मङ्गच्छन्ते, किम्भूतानां लापः केकाध्वनिः स ऊढः
प्राप्ता यस्मात् तादृशो घनानां मेघानामागमो येषां ते तथा
तेषाम् 'अग्न्यादित्वाङ्गापस्य प्राग्भावः । लापेनोढः स्रचितो
घनागमो धैरिति केचित् । तथा कलं मधुरास्फुटध्वनिमाप्नु-
वन्ति के जले लपन्तीति वा कलापिनो हंसाः तेषाञ्च आरु-
तयः उत्तमस्तानि अपयान्ति अपगच्छन्ति वर्षासु हंसानां
निर्घदत्वादिति भावः । किम्भूतानां घनं नृत्यविशेषः 'घनं स्यात्
कांस्यतालादिवाद्यमध्यमनृत्येयारिति मेदिनी । तद्युक्त आगम
आगमनं घनागमः सत्रिलासागमनमित्यर्थः, वृन्दानिलेन
वार्षिकसंघातवातेनापोढोऽपास्तो घनागमो येषां ते तथा
तेषाम् । एवं समुद्गयमकस्य चयो भेदा उदाहृताः ॥ ५६ ॥

न मन्दयावर्जितमानसान्मया

नमन्दयावर्जितमानसान्मया ।

उरस्युपास्तीर्णपयोधरद्वयं

मया समालिङ्ग्यत जीवितेश्वरः ॥ ५७ ॥

अथानेकविधं पादाभ्यासं क्रमेणोदाहरन् प्रथमं प्रथम-
द्वितीयपादगतमुदाहरति । नेति । नायकोपेक्षया गलित-
मानाया मानिन्याः पश्चात्तापवर्णनमिदं । मन्दया मूढया
मया नमन् प्रणामं कुर्वन्नपि जीवितेश्वरः प्राणनाथः उरसि
तदीयवक्षसि उपास्तीर्णमामञ्जितं पयोधरद्वयं स्तनद्वयं यत्र
तद्यथा तथा न समालिङ्ग्यत नास्मिष्टः, किम्भूतया यतोऽव-
र्जितेऽपरित्यक्ते माने सात्मया सयत्नया यत्नेन मानं रक्ष-
न्त्येत्यर्थः, यदा आवर्जिते अनुकूलतया गृहीते माने सात्मया
सयत्नया । तथा दयावर्जितौ प्रियस्य कातरतां दृष्ट्वापि कश्-
णाशून्यौ मानसम् आत्मा च तौ यस्याः सा तथा तयः
'उभयत्र युज्यमानश्च बह्व्रवीहेरित्यनेन' डाप्रत्ययः । सात्म्ये-
त्यत्र सार्थयति कचित्पाठः तत्रैकत्र अत्यक्तमानसमूहया,
अपरत्र दयाशून्यमानसप्रयाजनयेत्यर्थः ॥ ५७ ॥

सभा सुराणामवला विभूषिता

गुणैस्तवारोहि मृणालनिम्मलः ।

स भासुराणामवला विभूषिता

विहारयन्निविश सम्यक् पुराम् ॥ ५८ ॥

प्रथमद्वितीयपादगतमुदाहरति । सभेति । राजानं प्रति कस्यचिच्चाटुकारस्योक्तिरियं । हे राजन् मृणालनिर्मलैः मृणाल-
वदतिपरिशुद्धैस्तव गुणैर्गङ्गाक्षीर्यादिभिः सुराणां देवानां
सभा आरोहि आरूढा, देवसभा तव गुणान् गायतीत्यर्थः,
किम्बृता सभा यतोऽबला बलनामकदैत्यरहिता इन्द्रेण बलदै-
त्यस्य विनाशितत्वादधुना निर्भया सती त्वङ्गणान् गायतीत्यर्थः,
तथा विभोर्ब्रह्मणे विष्णोः शङ्करस्य वा उपितं वामायनं सा,
विभोरिन्द्रस्येति केचित् । स तादृशस्त्वं विभूषिता अलङ्कृता
अबला नारीर्विहारयन् रमयन् सन् भासुराणां देदीप्यमानानां
पुरां नगरीणां सम्यदः सम्यक्तोर्निर्विश उपभुङ्क्ष्व ॥ ५८ ॥

कलङ्कमुक्तं तनुमञ्जनामिका

स्तनद्वयो च त्वदृते न हन्त्यतः ।

न याति भूतं गणने भवन्मुखे

कलङ्कमुक्तं तनुमञ्जनामिका ॥ ५९ ॥

प्रथमचतुर्थपादगतमुदाहरति । कलमिति । कस्यचित्
मंथमिनः स्तुतिरियं । कलं मधुरास्फुटम् उक्तं रमणीनां वचनं,
तथा तनोः शरीरस्य मङ्गं मञ्जभागे नमयतीति तनुमञ्जनामिका
पृथुतरेत्यर्थः स्तनद्वयो च त्वदृते त्वां विना कं पुरुषं न हन्ति न
व्यथयति अपि तु त्वां विहाय सर्वमेव व्यथयतीत्यर्थः रमण्य-
स्त्वं मधुरालापादिभिर्न मोहयितुं शक्नुवन्तीत्यतिजितेन्द्रियो-

ऽसीति भावः । अत्र मह्येति 'अजादिहलन्तोऽदीर्घादिति पा-
ल्लिको धकारस्य दिर्भावः' अतएवाक्षरेण सह साम्यम् । अतः
कारणात् 'हीति प्रसिद्धौ' भवन्मुखे तत्प्रसृतौ विषये गणने जि-
तेन्द्रियगणनायाम् अनामिका गणयितुरङ्गुष्ठाद्यतुर्थी अङ्गुली
कलङ्कमुक्तं निर्दोषं तनुमत् देहमृत् भृतं कमपि जन्तुं न याति
न प्राप्नोति न गण्यं करोतीत्यर्थः 'भृतं क्षादौ पिशाचादौ जन्तौ
क्लीवम्' इति मेदिनी । अङ्गुलीभिर्गणना हि कनिष्ठादिक्रमेण
क्रियते अत्र च जितेन्द्रियगणनायां प्रसृतायां कनिष्ठयाङ्गुल्या
भवन्तं प्रथमं गणयित्वा अनामिकया भवादृशोऽपरो गणयि-
तव्यः स च नास्त्येवेत्यामिका न कमपि विषयीकरोतीति त्वत्
सदृशः कोऽपि संयमी नास्त्येवेति भावः ॥ ५८ ॥

यशश्च ते दिक्षु रजश्च सैनिका

वितन्वतेऽजोपम ! दंशिता युधा ।

वितन्वतेजोऽपमदं शितायुधा

द्विषाञ्च कुर्वन्ति कुलं तरस्विनः ॥ ६० ॥

द्वितीयतृतीयपादगतमुदाहरति । यशश्चेति । विजिगीषु
नृपस्य प्रशंसनमिदं । हे अजोपम ! अजोरघुराजपुत्रः तत्सदृशः
ते तव सैनिकाः युधा युद्धेन कृत्वा दिक्षु यशश्च तथा रजश्च
धूलिञ्च वितन्वते विस्तारयन्ति, तथा द्विषां प्रचूर्णां कुलञ्च
वितनुं विगतदेहं तथा अतेजोनिष्प्रतापं तथा अपमदं निर-

हङ्कारश्च कुर्वन्ति, किम्भूताः दंशिताः कृतमन्त्राहाः, तथा
शितायुधाः शितानि तोक्ष्णानि आयुधानि येषां ते, तथा
तरस्विनो वेगवन्तः ॥ ६० ॥

विभर्त्ति भूमेर्बल्यं भुजेन ते
भुजङ्गमोऽस्मा स्मरतो मदञ्चितम् ।

शृणुक्तमेकं स्वमवेत्य भृधरं ।

भुजङ्गमो मा स्म रतो मदञ्चितम् ॥ ६१ ॥

द्वितीयचतुर्थपादविषयमदाहरति । विभर्त्तिति । राज्ञः
स्तिरिच्यं । हे राजन् ते तव भुजेन अस्मा सह भुजङ्गमोऽनन्ता
भूमेर्बल्यं मण्डलं विभर्त्ति धारयति, अनन्तदेववत्तव भुजोऽपि
भूभारं वहति अनेन च गर्वा न कर्त्तव्य इत्याह स्मरतोविशेषं
जानतो मत् मत्तः मत्सकाशात् अञ्चितं सर्वजनपूजितमेकमुक्तं
वचनं शृणु, किं तदित्याह स्वं स्वीयं भुजं भृधरं भूमिधारकम्
अवेत्य ज्ञात्वा रतः प्रीतः सन् चितमुपचितमत्यधिकमित्यर्थः
मदं गर्वं मास्म गमः न प्राप्नुहीति ॥ ६१ ॥

स्मरानलोमानविवर्द्धितो यः

स निर्वृतिन्ते किमपाकरोति ।

समन्ततस्तामरमेक्षणे ! न

समन्ततस्तामरसे ! क्षणेन ॥ ६२ ॥

तृतीयचतुर्थपादविषयमदाहरति । स्मरानल इति । मा-
निर्नो प्रति मख्या उक्तिरियम् । हे तामरमेक्षणे पद्मनयने तथा

अरसे अविदग्धे ते तत्र यः स्मरानसः कामरूपाग्निः मानेन
विवर्द्धितो वृद्धिं गमितः सः ततो विस्तृतः सन् क्षणेनात्मवेन
समं सह समन्ततः सर्वतोभावेन तां मानप्रागनुभूयमानां
निर्वृतिं सुखं किं न अपाकरोति निराकरोति अपितृपाकरो-
त्येव, माने जाते तवेदृशी कामानलज्वाला यया सुखात्मवादिकं
सर्वं निवारितं तथापि तं दुर्मानं न मुञ्चमि अहो धन्या ते
यहिस्ततेति भावः ॥ ६२ ॥

प्रभावतो नामनः वासवस्य

प्रभावतो नाम नवासवस्य ।

प्रभावतोऽनाम ! न वा सवस्य

विच्छित्तिरासीत्त्वयि विष्टपस्य ॥ ६३ ॥

अथ पादत्रयाभ्यामे उदाहर्त्तव्ये प्रथमं प्रथमद्वितीयत-
तीयपादविषयमुदाहरति । प्रभावत इति । अत्र पदच्छेद-
प्रभावतः, नामन, वामवस्य, इति प्रथमे । प्रभावतः, नाम,
नवासवस्य, इति द्वितीये । प्रभौ, अतः, अनाम, न, वा, स-
वस्य, इति तृतीये । श्रीकृष्णस्य स्तुतिरियं । हे प्रभावतः स्वप्र-
भावात् प्रभावतः श्रीमतेवासवस्येन्द्रस्यापि नामन ! नामयति
नमोऽकरोतीति नामनः तत्सम्बोधनं, मखभङ्गपरिजातहर-
णादिना इन्द्रस्यापि गर्वनिवारकेत्यर्थः, नामेति प्राकाशे,
तथा हे अनाम ! नास्ति आमोऽरोगो यस्य यस्माद्वा स तथा
तत्सम्बोधनं, त्वयि विष्टपस्य भुवनस्य प्रभौ स्वामिनि सति

दुर्दान्तदमनादिना भुवनं पालयति सतीत्यर्थः अतोऽस्मात्
कर्माणः कंसनरकशालादिदमनादित्यर्थः नवामवस्य नवीनायाः
सुरायाः सवस्य वा यज्ञस्य च विच्छिन्तिर्विच्छेदो नामोत्
भागिनां सुरापानादिविषयभोगो धार्मिकाणां यज्ञादि धर्मा-
कर्मानुष्ठानञ्च निर्व्याधं प्रवृत्ते इत्यर्थः ॥ ६३ ॥

परम्पराया बलवारणानां

परम्पराया बलवारणानाम् ।

धूलोः स्थलीर्व्याम विधाय रुन्धन्

परम्परायाऽबलवारणानाम् ॥ ६४ ॥

प्रथमद्वितीयचतुर्थपादविषयमुदाहरति । परमिति । राज्ञः
स्मृतिरियम् । पदच्छेदो यथा । परं, परायाः, बलवाः, रणानाम्,
इति प्रथमे । परम्परायाः, बलवारणानाम्, इति द्वितीये ।
परं, पराय, अबलवारणानाम्, इति चतुर्थे । हे पराय ! पर
उक्तष्टोऽयः शुभविधिर्यस्य स तथा तस्माद्धनं, त्वं रणानां संया-
माणं परम्परायाः समूहस्य स्थलोः धूलोर्विधाय रेणुमयोः कृत्वा
व्याम आकाशं रुन्धन् धूलिभिरेवाच्छादयन् सन्, एतेन रथा-
यादिमेनाङ्गानां बाहुल्यं ध्वनितं । परं श्रेष्ठं प्रबलमित्यर्थः,
परं शत्रुं परायाः गतवानसि 'परापूर्वयाधातोर्लङ्मुङि-
रूपं । त्वं किम्भूतः बलवाः बलेन मामर्थेन परबलानि वा
वारयतीति सः 'वारयतेः क्तिपि रूपं । रणानां किम्भूतानां

बला बलवन्तो वारणा हस्तिनो यत्र ते तथा तेषां, तथा अबल-
 वारणानाम् अबलान् दुर्बलान् वारयन्तीति ते तथा तेषाम्॥
 अनन्तरं प्रथमतो यचतुर्थपादाभ्यामोदाहरणं भवितुमर्हति
 तत्तु कस्मिन्पि पुस्तके न दृश्यते पादत्रयाभ्यामस्यैकैकपाद-
 त्यागेन चातुर्विध्यस्यैचित्यात्, तस्मादतिपूर्वमेव लिपिकरप्रमा-
 दादिनष्टमिति मन्भाव्यते, पुस्तकान्तरे तु एतत्पद्यस्य धृलोः
 स्यलोर्वीम विधाय हन्वन्निति द्वितीयपादो दृश्यते तदा प्रथम-
 द्वितीयचतुर्थपादाभ्यामोदाहरणं विलुप्तमिति यथा तथा भवतु
 पतितमेकमुदाहरणं स्वयं ज्ञातव्यम् ॥ ६४ ॥

न श्रद्धे वाचमलज्ज ! मिथ्या

भवद्विधानामममाहितानाम् ।

भवद्विधानामममाहितानां

भवद्विधानामममाहितानाम् ॥ ६५ ॥

द्वितीयादिपादत्रयाभ्याममुदाहरति । नेति । शठः । यत्किं
 प्रति नायिकाया उक्तिरियं । हे अलज्ज भवद्विधानां त्वादृ-
 शानां प्रतारकाणाम् 'अयं चतुर्थपादादिगतभवद्विधानामित्य-
 स्मार्थः । वाचं न श्रद्धे न प्रत्येमि, वाचं किम्भृतां यतो मि-
 थ्याभवत् अमत्यं भवत् विधीयते यदिति विधानं प्रतिपाद्यं
 यस्याः सा तथा तां, तथा असमोऽशरलः कुण्डलीभूत इत्यर्थः
 योऽहिः सर्पस्तस्यैव तानो विस्तारो यस्याः सा तथा ताम्
 अतिवक्रामित्यर्थः, तथा भवे उत्पत्तौ अवणसमकाल एवेत्यर्थः,

दे धाने अर्थपोषणे यस्याः सा तथा तां श्रवणमात्रेणैवार्थदय-
बोधकामित्यर्थः । भवद्विधानां किञ्चूतानाम् असमाहिता-
नामनवहितानां, तथा असमा अनुपमा अधिका इत्यर्थः,
अहिताः शत्रवो येषां ते तथा तेषाम् ॥ ६५ ॥

सन्नाहितोमानमराजमेनः ।

सन्नाहितोऽमानमः राजसेन ।

सन्नाहितो मानमः राजमेन

सन्ना हितोऽमानमराजमेनः ॥ ६६ ॥

इत्थं पादत्रयविषयं द्विरभ्यासमुदाहृत्य सम्प्रति पादचतु-
ष्टयविषयं त्रिरभ्यासमुदाहरति । सन्निति । कश्चित् शैवं रा-
जानं प्रति कस्यचित् स्तुतिरियम् । अत्र पदच्छेदः । सन्,
आहितोमानमराजमेन, इति प्रथमे । सन्नाहितः, अमानम,
राजमे, न, इति द्वितीये । सन्नाहितः, मानम, राजमेन, इति
तृतीये । सन्ना, हितः, अमानमराजमेन, इति चतुर्थे । तद-
यमन्वयः, हे सन् ! माधो !, तथा हे आहितोमानमराजमेन !
न नमन्ति परं नम्यन्त इत्यनमा ब्राह्मणाः तेषां राजा चन्द्रः
अनमराजः, उमा पार्वती च अनमराजश्च उमानमराजौ
आहितौ स्वाङ्गे स्थापितौ उमानमराजौ येन स आहितो-
मानमराजः शिवः तेन मेनः इनेन ईश्वरेण सह वर्त्तमानः
तत्सम्बोधनं शिवपरायणेत्यर्थः, तथा हे अमानम ! अमाना
अपरिमिता मा सम्पत्तिर्यस्य स तथा तत्सम्बोधनं, त्वं सन्नाहितः

कृतमन्नाहः सन् युद्धयात्रां कुर्वन्नित्यर्थः, न राजसे शोभमे,
 कथमित्याह हे राजसेन रजोगुणजेन लोभादिना मानम् !
 मा नम्यते नायत्तीक्रियत इति स तथा तत्सम्बोधनं लोभाद्य-
 वशीकृतेत्यर्थः, यतस्त्वं मन्नाहितः मन्नाः पूर्वमेवावसादं गता
 अहिताः शत्रवे यस्य सः, तथा हे अमानमराजसेन ! मानः
 पूजा मा लक्ष्मीश्च मानमे न विद्येते मानमे यस्याः सा अमा-
 नमा तादृशी राजसेना प्रतिपन्नृपसैन्यं यस्य स तथा तत्स-
 म्बोधनं, त्वं मन्ना सत्पुरुषः अतएव हितः सर्वेषां हितकारी
 तव शैवलादिना परपीडाकरो युद्धोद्यमो न युक्त इति भावः॥
 ॥ ६६ ॥

सकृद्विस्त्रिय योऽभ्यासः पादस्यैवं प्रदर्शितः ।

श्लोकद्वयन्तु युक्तार्थं श्लोकाभ्यासः स्मृतो यथा ॥ ६७ ॥

अथ पादाभ्यासमुपसंहरन् श्लोकाभ्यासमाह । सकृदिति ।
 पादस्य यः सकृदेकवारः, द्विर्द्विवारः, त्रिस्त्रिवारोऽभ्यासः पुन-
 रावृत्तिः स एवं पूर्वोपन्यस्तैरुदाहरणैः प्रदर्शित इत्यन्वयः,
 अत्र स इत्यध्याहार्यं, तत्र सकृदभ्यासः पादद्वयविषयः, द्वि-
 रभ्यासः पादत्रयविषयः, त्रिरभ्यासः पादचतुष्टयविषयः ।
 श्लोकद्वयन्विति युक्तार्थं सम्यद्द्वार्थम् एकवाक्यतया एकविशेष्य-
 कान्वयबोधकमित्यर्थः, श्लोकद्वयं समानानुपूर्वकिसमानवर्ष-
 घटितपद्यदयं श्लोकाभ्यासः श्लोकाभ्यासाख्ययमकवदित्यन्वयः ।
 अत्र श्लोकद्वयं श्लोकद्वयमेवेत्यर्थः, तेन द्विस्त्रिरभ्यासात्मकमिदं
 न भवति केनाप्यनुक्तत्वादिति बोध्यम् ॥ ६७ ॥

विनायकेन भवता वृत्तोपचितवाङ्मना ।

स्वमित्रोद्धारिणाऽभीता पृथ्वीयमतुलाश्रिता ॥ ६८ ॥

विनायकेन भवता वृत्तोपचितवाङ्मना ।

स्वमित्रोद्धारिणाऽभीता पृथ्वी यमतुलाश्रिता ॥ ६९ ॥

विनायकेनेति । राज्ञः स्मृतिरियं । हे राजन् भवता हेतुना इयं पृथ्वी पृथिवी अभीता दुर्जनेभ्यो भयशून्या जाता, भवता किम्भूतेन यतो विनायकेन दुर्जनानां विनेत्रा दुर्जनान् दण्डयतेत्यर्थः, तथा वृत्तो वृत्तुलो उपचितो मूलो च बाह्व यस्य स तथा तेन, तथा स्वमित्रान् सुपुरुषान् प्रबलान् रिपूनित्यर्थः, उद्धर्तुं विनाशयितुं शीलं यस्य स तथा तेन, तथा अतुलाश्रिता केनापि सादृश्यं न भजता 'अत्र मेवायामित्यस्य किप् ततस्तृतीयैकवचनम् । इति प्रथमश्लोक-स्यार्थः ॥ ६८ ॥

द्वितीयस्य यथा । अभीता युद्धार्थं त्वामभ्यागच्छता 'अभिपूर्वादिण्गतावित्यस्मात् किप् ततस्तृतीयैकवचनम् । अरिणा तव शत्रुणा विनायकेन नायकरहितेन भवता मता पृथ्वी महतो यमस्य कृतान्तस्य तुला मानयन्त्रं 'गौणप्रयोगोऽयं' विचार-स्थलीत्यर्थः, मानयन्त्रे यथा न्यूनाधिकलनिश्चयस्तथा यमस्य विचारस्थल्यां पापपुण्यनिश्चय इति गौणता, आश्रिता प्राप्ता मृतमित्यर्थः, किम्भूतेन वृत्तो जाता उपचितौ चित्तां अज्ञानमुपगता बाह्व यस्य स तथा तेन 'उपचितेति चित्तामुपगता-

विति 'द्वितीययात्यादेः क्कान्तादाविति तत्पुरुषः, तथा
स्नानि धनानि मित्राणि बन्धून् च उज्जहाति पण्डित्यभनीनि
स्वमित्रोद्धाः तेन स्वमित्रोद्धा 'उत्पूर्व्यात् आहाकत्यागे इत्य-
स्मात् क्विप्तात् तृतीयैकवचनं धातोराकुक् प्रमाद्यचोत्या-
कारलोपः ॥ ६८ ॥

एकाकारचतुष्पादं तन्महायमकाङ्क्षयम् ।

तत्रापि दृश्यतेऽभ्यासः सा परा यमकक्रिया ॥ ७० ॥

अथ पादचतुष्टयगोचरस्य त्रिरभ्यासस्य प्रतिपादमवा-
न्तराभ्यामे विच्छित्यन्तरमन्भवान्महायमकमंजामाह । एका-
कारेति । महायमकमंजाकरणे हेतुमाह । तत्रापीति । तत्रापि
पादमध्येऽपि अभ्यासः पादखण्डस्य पुनरावृत्तिर्दृश्यते तस्मा-
द्यत इयं परा उल्लेखा यमकक्रिया यमनविधिस्तत इदं
महायमकाङ्क्षयमित्यन्वयः, तत्रापीत्यत्र तस्यापीति पाठा-
सम्यक् । पादचतुष्टयाभ्यामे यत्र पादखण्डस्याप्यभ्यासस्तत्र त-
यमकमित्यर्थः, इदञ्च महादावृत्तौ द्विरावृत्तौ च सम्भवति
किन्तु न केनापि गणितमित्युपेक्षितं ग्रन्थकृता ॥ ७० ॥

समानयामः मानया समानयाममानया ।

समानया समानया समानः या समानया ॥ ७१ ॥

महायमकमदाहरति । समानयामेति । सखायं प्रति त्रि-
रहिण उक्तिरियं, पदच्छेदो यथा, समानयाम, मा, अनया,

इति प्रथमे । समानय, असमानया, इति द्वितीये । समानया, समानया, इति तृतीये । समान, या, समानया, इति चतुर्थे । हे समानयास ! समानो यामो यन्नो यस्य स तथा तत्सम्बो-
धनं सर्वकार्येषु तुल्यप्रयत्नेत्यर्थः, मा माम् अनया नायि-
कया सह समानय सङ्गमय, किम्भूतया यतोऽसमानया अनु-
पमया, तथा समानया मानः कोपस्तत्सहितया मानिन्येत्यर्थः,
तथापि समानया मानः पूजा तत्सहितया माननीययेत्यर्थः,
एतदपि कथमित्याह हे समान ! मम आनः प्राणो यस्य स
तथा तत्सम्बोधनम् एकप्राणेत्यर्थः, या नायिका समानया
मा लक्ष्मीर्नयो नोतिश्च ताभ्यां सह वर्त्तमाना यतः सा लक्ष्मी-
मती नोतिमती च अतस्तस्या मानेन बलवद्वायितोऽस्मि तत्त्व-
रितं मानमपमारयन्नया सह मां सङ्गमयेत्यर्थः । अत्र
पादानां खण्डद्वयेऽत्रान्तरयमनम्, एवं त्रिखण्डादौ चेदं भवि-
तुमर्हतीति बोध्यं । प्रमाणिकावृत्तम् ॥ ७१ ॥

धराधराकारधरा धराभुजा

भुजा महीं पातुमहोनविक्रमाः ।

क्रमात् सहन्ते सहसा हतारयो

रयोद्गुरा मानधुरावलम्बिनः ॥ ७२ ॥

अत्यन्तबहवस्तेषां भेदाः सम्भेदयोनय इत्यनेन प्रतिपा-
दिताः सजातीयसंमिश्रणजनितभेदा उदाहृताः संप्रति वि-
जातीयसंमिश्रणजनितान्यपि भेदान्तराणि सम्भवितुमर्हन्तीति

प्रतिपादयन् दिङ्मात्रमुदाहरति । धरेति । धराभुजां राज्ञां
 भुजा बाहवः क्रमात् महीं पृथिवीं पातुं रक्षितुं महन्ते
 समर्था भवन्ति, किम्भूताः धरां पृथिवीं धरतीति धराधरा-
 ऽनन्तनागस्तस्याकारं धरन्तीति धराधराकारधराः दीर्घा
 इत्यर्थः, तथा अहीनाऽपरिच्युता विक्रमा येषां ते, यदा
 अहीनां नागानामिनस्य प्रभोरनन्तस्यैव विक्रमा येषां ते आ-
 कारतो विक्रमतश्चानन्तमदृशा इति विशेषणद्वयेन ज्ञापितं,
 तथा महमा बलेनैव हता अरया यैस्त, तथा रयेण वेगेनाद्गुरा
 उद्धृताः, तथा मानधुरां मानस्य भारमवलम्बन्त इति मान-
 धुरावलम्बिनः सम्मानरक्षका इत्यर्थः । अत्र प्रथमपादे अव्यपेत-
 मादिमध्ययमकं पादचतुष्टयमन्धित्रये चाव्यपेतमन्तादियमकं
 मन्द्ययमकञ्च, द्वितीयपादे च वर्षद्वयव्यवहितं महीमहोति
 मध्ययमकं, तृतीयपादे च महमहेत्येकवर्षव्यवहितं तदेव ।
 चतुर्थपादे च पुनर्नेर्षद्वयव्यवहितं तदेवेति बहूनां विजातीय-
 यमकानामत्र सम्भेदः । अयञ्च श्लोकोऽनङ्गत इति कृत्वा आव-
 राजादिभिरुपेक्षितः, अस्माभिस्तु बह्वेषु प्रामाणिकपुस्तकेषु दृश्यत
 इत्यनुपेक्ष्य यथाकथञ्चित् समर्थितो व्याख्यातश्च ॥ ७२ ॥

आवृत्तिः प्रतिलोम्येन पादार्धश्लोकगोचरा ।

यमकं प्रतिलोमत्वात् प्रतिलोममिति स्मृतम् ॥ ७३ ॥

इत्यमनुलोमाभ्यामे यमकभेदा दर्शिताः, संप्रति प्रति-
 लोमाभ्यामे तत्प्रकारान् दर्शयति । आवृत्तिरिति । पादः,

अर्द्धं श्लोकस्य, एते गोचरा विषया यस्यास्तादृशी 'अत्रार्द्धपदं
श्लोकार्द्धपरं' प्रतिलोम्येन विलोमेनावृत्तिः प्रतिलोमत्वात्
विलोमावृत्तिरूपत्वात् प्रतिलोमं प्रतिलोमनामकं यमकं
स्मृतमित्यन्वयः, पादगतं श्लोकार्द्धगतं श्लोकगतञ्चेत्यस्य त्रयो
भेदा इत्यर्थः, अयमर्थः यत्र पूर्वपादस्य प्रतिलोमेनावृत्त्या
उत्तरपादः उत्तरपादस्यापि तथैवावृत्त्या पूर्वपादः तत्पाद-
गोचरं, यत्र च पूर्वार्द्धस्य प्रतिलोमेनावृत्त्या उत्तरार्द्धं उत्त-
रार्द्धस्य च तथावृत्त्या पूर्वार्द्धं तदूर्द्धगोचरं, यत्र च संपूर्ण-
पूर्वश्लोकस्य प्रतिलोमेनावृत्त्या श्लोकान्तरं तस्य च तथावृत्त्या
पूर्वश्लोकः तत् श्लोकगोचरमिति ॥ ७३ ॥

या मताशः कृतायासा सायाता कृशता मया ।

रमणारकता तेऽस्तु स्तुतेताकरणामरः ॥ ७४ ॥

तान् कमेणादाहरति । येति । मानिन्या नायकं प्रत्युक्ति-
रिति । हे मताशः ! मता जाता आशा परकान्ताविषयिणी
इच्छा यस्य स तथा तत्सम्बोधनं, या कृशता क्षीणत्वं कृता-
यामा कृता जनितः आयामः क्लेशो यया सा, मया सा कृशता
• आयाता प्राप्ता, तव दृष्टेष्टितचिन्तनया पूर्वमेव मे कृशता
जाता संप्रति त्वां परित्यजन्त्याः काधिका सा भविष्यतीत्यर्थः ।
हे स्तुतेत ! स्तुतं स्तुवमित ! प्राप्त ! स्तुतं प्रशस्तमितं गमनं यस्य
स तथा तत्सम्बोधनमिति वा, तथा हे अकरणामर ! अकरणे
निन्दितक्रियायां देवतुल्य ! देववस्त्रिषिद्धकार्यमनाचरसित्यर्थः ।

हे रमण ! अस्माकं प्रीतिकर ! । 'सर्वाण्येतानि सम्बोधनपदानि
 शोलुण्ठनानि प्रकृतानुपयोगादिति बोध्यं । ते तव आरकता
 इयर्त्ति गच्छतीति आरको गन्ता तस्य भावोऽस्तु भवतु इतस्तव
 गमनं भवतु त्वमितः परकामिनोसविधमेव गच्छेत्यर्थः । अत्र
 प्रथमपादस्य प्रतिलोमेनावृत्त्या द्वितीयपादः, द्वितीयपादस्य
 च तथावृत्त्या प्रथमपादः, एवं तृतीयचतुर्थयोरपि, तेनात्र
 पादविषयं प्रतिलोमतम् ॥ ७४ ॥

नादिनो मदनाधो स्वा न मे काचन कामिता ।

तामिका न च कामेन स्वाधीनादमनोदिना ॥ ७५ ॥

श्लोकाद्धविषयं प्रतिलोममुदाहरति । नादिन इति । कस्य-
 चिद्योगिन उक्तिरियं । नादिनो नादविशिष्टस्य नादब्रह्मानु-
 भवत इत्यर्थः । मे मम मदनाधो मदनः कामस्य आधिसृज्ज-
 नितमानसव्यथा च तौ, तथा स्वा स्वकीया काचन कापि
 कामिता विषयाभिलाषश्च न, नादमुख्यतमस्य मम न मः
 कामजनितमानसपोडा स्वार्थं विषयाभिलाषश्चेते न मन्ती-
 त्यर्थः, स्वेत्यनेन परार्थं कामिता तु विद्यत एवेति सूचितम् ।
 अतएव दमनोदिना दमोर्वाहिरिन्द्रियमंघमः तं नोदितुं नि-
 रसितुं शीलमस्य स तथा तेन कामेन हेतुना स्वमात्मा
 अधीनमायत्तं यस्यास्तादृशी अजितेन्द्रियाणामात्मानं व्या-
 कुलयन्तीत्यर्थः, तामिका च स्नानिरपि न, मम नास्तीत्यर्थः ।
 योगिनां नादोत्पत्तिश्च प्राणायामकृता । तदुक्तं सुरेश्वराचा-

र्यण 'मरेचपूरैरनिलस्य कुम्भैः सर्वांसु नाडीषु विशेषितासु ।
अनाहतादम्बुरुहादुदेति स्वात्मावगम्यः स्वयमेव नादः' इति ।
केचित्तु धीरिति सविमर्गपाठं धृत्वा मम धीरमदनेति व्याच-
क्षते तच्च रुचिरं प्रतिलोमाभ्यामे विमर्गस्य सम्बन्धसम्भवादिति
ध्येयम् ॥ ७५ ॥

यानमानय माराविकशोनानजनासना ।

यामुदारशताधीनामायामायमनादि सा ॥ ७६ ॥

सा दिनामयमायामा नाधीता शरदाऽमुया ।

नासनाजनना शोकविरामायनमानया ॥ ७७ ॥

॥ यमकचक्रम् ॥

ममस्तोत्राकगेचरं प्रतिलोममुदाहरति । यानमिति ।
वेण्यामकस्य सखायं प्रत्युक्तिरियं । हे मखे त्वं यानमयाद्यन्यतमं
वाहनमानय, किमर्थमित्याह अहं याम् उदारशताधीनाम्
उदाराणां दाहृणां शतमधीनं यस्याः सा उदारशतस्याधीनेति
वा तां वेण्यामित्यर्थः, आयां पूर्वं गतवान् सा आयमागमनम्
अनादि मया उक्ता अद्य तव समीपमागमिष्यामीति कथितेत्यर्थः ।
नद् अत्यक्तशब्दे इत्यस्य कर्मणि लुङि रूपं कथनार्थकत्वविवच-
यात्र सकर्मकता ततएव द्विकर्मकत्वात् सेत्यस्य गौणकर्मण
उक्तत्वं । तस्माद्गमनस्यावश्यकतया यानस्य प्रधानमिति
तदानयेति हेतुहेतुमद्भावेनावयः । सा किन्भूता मारः काम
एव अविर्मेघस्तस्य कशा ताडनी कामिनां कामज्वालाविवा-

रिकेत्यर्थः, तथा ऊना धनहीनाः सन्तोऽनन्ति जीवन्तीति
ऊनानास्तद्रूपा ये जनास्तान् अस्यति लिपतीति ऊनानजना-
सना निर्द्धनजनान्नाङ्गीकर्षतीत्यर्थः ॥ ७६ ॥

शोकस्यास्य प्रतिलोमेनावृत्तौ शोकात्तरं, तद्दर्शयति । मेति ।
वेष्टापीथं मयि दृढानुरागा संप्रति मामप्राप्य नितरां व्या-
कुला भवति तत्त्वरितमेव तत्र गन्तव्यमित्याह । सा वेष्टा
अमुया शरदा अत्युद्दीपकेनानेन शरत्कालेन आधीता आधि-
मानमव्यथामिता प्राप्ता मतो शोकविरामो न शोकस्य विरह-
दुःखस्य विरामो यस्याः सा न भवति निरन्तरं विरहदुःख-
मनुभवतीत्यर्थः, शोकविरामेत्यस्य द्वितीयपादादिस्थितेन ने-
त्यनेनान्वयः । सा कीदृशी दिनामयमायामा दिने दिवसे
आमयस्य रोगस्य मायां व्याजममति गच्छतीति सा दिवसे
सखीममचं रोगरूपदिश विरहदुःखं गोपयन्तीत्यर्थः, तथा
नामनाजनना नास्ति आमनाया उपवेशनस्य स्थिरत्वस्येत्यर्थः
जननमनुष्ठानं यस्याः सा मततमस्थिरेत्यर्थः, अत्र नैकं
इत्यादिवृत्तिपदवज्रघ्नीहावुत्तरपदपरत्वाभावाच्चोऽल्पाभावाः ।
तथा अयनं मद्गमनवत्त्वं तस्य मानं ज्ञानं दर्शनमित्यर्थः,
याति प्राप्नोतीत्ययनमानया केवलं मद्गमनमार्गं निरीक्ष-
माणेत्यर्थः । इत्थं विशेषणैरस्या अनुरागः सूचितः । अर्थ-
लिङ्गरपि वेष्टा काव्यनुरक्ता भवति यथा मृच्छकटिकादौ
वसन्तसेनादिः । अतएवाकम् 'एषापि मदनायत्ता कापि
सत्यानुरागिणीति ॥ ७७ ॥

वर्णानामेकरूपत्वं यत्वेकान्तरमर्द्धयोः ।

गोमृत्रिकेति तत् प्राङ्मूर्द्ध्वकरं तद्विदो यथा ॥ ७८ ॥

दुष्करयमकरनिरूपणप्रसङ्गेन दुष्करांश्चित्रालङ्कारानपि कां-
श्चिन्निरूपयन् प्रथमं गोमृत्रिकां लक्षयति । वर्णानामिति । तु
इत्यलङ्कारान्तरत्वज्ञापनाय । अर्द्धयोः ऊर्द्धाधःक्रमेण परिष्का-
दयेन लिखितयोः श्लोकस्य पूर्वार्द्धोत्तरार्द्धयोर्वर्णानामेका-
न्तरमेकवर्णव्यवहितं यदेकरूपत्वमभिन्नत्वम् अर्द्धद्वयघटकवर्ण-
संघयोगैकैकाक्षरव्यवधानेन यदेकविधवर्णानामुपन्यास इत्यर्थः,
तद्विदश्चित्रालङ्कारज्ञास्तत्तयाविधवर्णविन्यसनं दुष्करं सहसा
कर्तुमशक्यं गोमृत्रिकेति प्राङ्मूर्द्ध्वकः, चलतो गोमूर्वधाराकार-
त्वेन श्लोकबन्धस्य लिखितत्वाद्गोमृत्रिकामंजं चित्रालङ्कारं
वदन्तीत्यन्वयः । दुष्करमिति निरूपणीयत्वे हेतुः एतेन ये
सुकरा बन्धास्ते सर्वेऽत्र नोच्यन्ते ग्रन्थान्तरतो ज्ञातव्या इति
सूचितम् । यत्त्वित्यत्र यदीति क्वचित्पाठः तत्र तदेत्यथाहृत्या-
न्वयः, तदेत्यत्र च क्वचित् तमितिपाठः तमलङ्कारमित्यर्थः ।
इयञ्चोत्तरार्द्धस्यैकान्तरितवर्णानां तादृशपूर्वार्द्धवर्णैरेकरूप्या-
दर्द्धगोमृत्रिका, यत्र च प्रथमद्वितीयपादयोस्तादृशवर्णाना-
मेकविधत्वं द्वितीयचतुर्थपादयोस्तु तेषामपरविधत्वं तत्र पाद-
गोमृत्रिका यथा 'काङ्गन् पुलोमतनयास्तनताडितानि वक्ष-
स्यलोलिततरयाञ्चलपीडितानि । पायादपायभयतो नमुचि-
प्रहारी मायामपास्य भवतोऽम्बुमुचां प्रसारी' इति । अत्र च

प्राङ्गर्द्धभ्रमं नाम श्लोकार्द्धभ्रमं यदि ।

तदिष्टं सर्वतोभद्रं भ्रमणं यदि सर्वतः ॥ ८० ॥

अथ दुष्करमेवार्द्धभ्रमं सर्वतोभद्रञ्च चित्रद्वयं लक्षयति ।
प्राङ्गरिति । श्लोकार्द्धभ्रमं श्लोकस्य बन्धलिखितश्लोकीयपाद-
चतुष्टयस्य अर्द्धनार्द्धमार्गेण अनुलोमप्रतिलोमरूपयोरुच्चारण-
मार्गयोर्मध्ये केवलमनुलोममार्गेणेत्यर्थः, यदि भ्रमणं भ्रम-
णेन पादोत्थितिस्तदा अर्द्धभ्रमं नाम चित्रं प्राङ्गः, यदि च
सर्वतोऽनुलोमप्रतिलोमाभ्यां भ्रमणं तदा तत् सर्वतोभद्रमिष्ट-
मित्यन्वयः, अयमर्थः, बन्धद्वयमिदं प्रायेणाष्टाक्षरवृत्तविशेष-
विषयं, तत्र सन्निवेशप्रकारः, चतुःषष्टिकोष्ठात्मकेऽस्मिन् बन्ध-
क्रमेणाद्यपङ्क्तिचतुष्टये पादचतुष्टयं लेख्यम्, अनन्तरञ्चाधःस्थ-
पङ्क्तिचतुष्टये चतुर्थतृतीयद्वितीयप्रथमपादा लेख्याः, तच्चार्द्ध-
भ्रमं अधःस्थपङ्क्तिचतुष्टये परावृत्त्या सर्वतोभद्रे तु परावृत्त्या
समावृत्त्या वा चतुर्थादिपादलिखनमिति विशेषः । तच्चाङ्गार-
क्रमस्तु अर्द्धभ्रमे ऊर्द्धपङ्क्तौ वामादक्षिणतः अधःपङ्क्तौ दक्षिणा-
द्वामतः, एवं वामस्याङ्गकोष्ठादधक्रमेण दक्षिणस्याधःकोष्ठा-
दूर्द्धक्रमेण चानुलोमोच्चारणेन प्रथमादिपादोत्थानं । सर्वतो-
भद्रे तु वामादक्षिणतो दक्षिणाद्वामतः ऊर्द्धादधस्तः अध-
स्तादूर्द्धतश्चानुलोमविलोमाभ्यां सर्वत आवर्त्तनेन पादानामु-
त्थानमिति ॥ ८० ॥

म	नो	भ	व	त	वा	नो	कं
नो	द	या	य	न	मा	नि	नो
भ	या	द	मे	या	मा	मा	वा
व	य	मे	नो	म	या	न	त
८	८	१८	५	१८	५	८	८
१८	१५	१५	१८	५	२	१८	५
८	८	१५	८	८	१८	२	१८
५	८	१८	८	८	५	१८	५ ॥ ८१ ॥

॥ अर्द्धभ्रमः ॥

तच्चाद्धभ्रममुदाहरति । मनोभवेति । हे मनोभव ! त्वाम् !
तव अनीकं सेनारूपा मानिनी इयं मानवती तव न न उद-
याय जयाय अपि तु उदयायेव, तवेत्युभयचान्वयि । ननु वि-
जिगीषोरनीकमपराधिनं दण्डयति तव कात्र चिन्तित्यत्राह,
हे नत ! नमस्कृत ! वयमेनोमयाः अपराधिने मा वा न वा
कृतापराधा वा न भवामः किन्तु भयात् अमेयोऽपरिमित
आमः पीडा येषां ते, यद्यपि वयं नापराधिनः तथापि भयेन
व्याकुला जाताः स्म इत्यर्थः ॥ ८१ ॥

सा	मा	या	मा	मा	या	मा	सा
मा	रा	ना	या	या	ना	रा	मा
या	ना	वा	रा	रा	वा	ना	या
मा	या	रा	मा	मा	रा	या	मा
मा	या	रा	मा	मा	रा	या	मा
या	ना	वा	रा	रा	वा	ना	या
मा	रा	ना	या	या	ना	रा	मा
सा	मा	या	मा	मा	या	मा	सा ॥ ८२ ॥

॥ सर्वतोभद्रम् ॥

सर्वतोभद्रमुदाहरति । मेति । अत्र पदच्छेदः । सा, अमायामामाया, मासा, इति प्रथमे । मारानायायानारा-
मेत्येकमेव पदं द्वितीये । यानावारारावा, अनाया, इति
तृतीये । माया, रामा, माराय, अमा, इति चतुर्थे । प्रेषि-
तस्य विरहिणो विलपनमिदं । सा स्मर्यमाणा रामा रमणी
मामा चन्द्रेण अमा सह 'कायामृगधरो राजा माः, इति
चन्द्रपर्याये त्रिकाण्डशेषः । माराय विनाशाय, स्मर्यमाणा
नायिका दृश्यमानसुखसालम्बनोद्दीपनविभावुभौ संप्रति
मम विनाशाय भवत इत्यर्थः, मा कीदृशी यतोऽमायस्या
व्याजस्य अमस्यापरिमितस्य आमस्य पीडाया आय आगमनं

यथा सा, तथा मारः काम एव आनायो जालं बन्धनका-
रित्वात् तस्यायानेनागमनेनारामः क्रीडा यस्याः, मारानाय-
स्यायानं यतस्तादृश आरामो यस्या इति वा सा, तथा यानं
गमनमावारयति निवारयतीति यानावारः तादृश आरागे
वचनं यस्याः सा मधुरवचनभङ्गा विदेशगमनं निवारयन्ती-
त्यर्थः, अतएव अनाया नायो नयस्तद्विधा अकार्यज्ञात्यर्थः
नास्ति आयो गमनं यस्याः सेति केचित्, तथा मां लब्ध्वा या-
तीति माया अतिसुन्दरीत्यर्थः । इत्थं बन्धेषु दुष्करा एव
लक्षिताः खड्गादिबन्धास्त्वितः सुकरा इत्युपल्लिताः यस्या-
न्तरतोऽनुसर्त्तव्याः ॥ ८२ ॥

यः स्वरस्थानवर्णानां नियमो दुष्करेष्वसौ ।

दृष्टव्यतुःप्रमृतेषु दर्शयते, सुकरः परः ॥ ८३ ॥

अथ काव्यशोभाजनकत्वेनालङ्कारतया प्राचीनैरभ्युपगम्य
स्वरादिनियमस्य बहुभेदस्यापि दुष्करं भेदचतुष्टयं दर्शयति ।
य इति । स्वरा अकारादयः, स्थानानि कण्ठादीनि एषां
काव्ये निवेशामन्त्रवात्तद्गुणा वर्षा इत्यर्थः, तथा वर्षास्य कण्य
दन्त्यत्वाद्यविशेषितवर्षमात्राणि, तेषां नियम इतरव्यवच्छेदे-
नोपादानं चतुर्भिरेव स्वरैः स्थानैर्वर्णैर्वा निबन्धनमित्याद्यव-
धारणमित्यर्थः तद्रूपो योऽलङ्कारः प्राचीनैरुक्त इति शेषः,
असौ चतुःप्रमृति चतुरादि यथा स्यात्तथा दुष्करेषु मध्ये
दृष्टोऽभिमतः यन्त्रबाहुल्याभिया दुष्कराणामेव दर्शनाया

आवश्यकत्वात् चतुरादिस्वरस्यानवर्षनियम एव दुष्करतया दर्शयितुमुचित इत्यर्थः, चतुःप्रभृतीति दर्शयति इति क्रियाया विशेषणं वा, तस्मादेष चतुरादिनियम एव दर्शयते, परः पञ्च-षडादिनियमस्तु सुकरः सुकरत्वात् स न दर्शयति इत्यर्थः । चतुःप्रभृतीति प्रभृतिपदेन त्रयाणां द्वयोरैकस्य च ग्रहणं तेन स्वरस्यानवर्षानां प्रत्येकं चतुस्त्रिद्विकनियमरूपाश्चत्वारो भेदा दर्शयन्ति इत्यर्थः ॥ ८३ ॥

आम्नायानामाद्यान्त्या वाग्गीतीरोतीः, प्रीतीर्भीतीः ।

भोगो रोगो, मोदो मोहो, ध्येये धेष्के देशे क्षेमे ॥ ८४ ॥

तत्र प्रथमं चतुःस्वरनियममुदाहरति । आम्नायानामिति । आम्नायानां वेदानामन्या वाक् उपनिषत् गीतीर्गानानि ईतीः अतिवृथ्याद्युपद्रवरूपा आह चित्तमोहकत्वादिति भावः, तथा प्रीतीः कलत्रपुत्रादिषु स्नेहान् भीतीर्भयजनिका आह वियोगादिना दुःखदातृत्वादिति भावः, तस्माद्भोगो गानादि-विषयानुभवा रोगो व्याधिरेव, तथा मोदो विषयानन्दो मोहोऽज्ञानमेव, तर्हि विषयसङ्गं परिहृत्य किं कर्त्तव्यमि-त्याह क्षेमे पुण्ये अनुपद्रवे वा देशे, ध्येये ध्यान्ये ब्रह्मणि, धेष्के धानं मनःसमाधानं धाः इच्छा तदेकललिप्सा च ते कर्त्तव्ये इति शेषः । धेष्के इति मयकारपाठे तु ध्या ध्यानमिच्छा चेत्य-र्थः । अत्र आ ई ओ ए इति चतुर्भिरेव स्वरैः पद्यनिबन्धनम् । विद्युन्मालावृत्तम् ॥ ८४ ॥

क्षितिर्विजितिस्थितिर्विहितिव्रतरतयः परगतयः ।

उरु रुरुधुर्गुरु दुधुवर्युधि कुरवः स्वमरिकुलम् ॥ ८५ ॥

त्रिस्वरनियममुदाहरति । क्षितिर् । क्षितेर्विजितिर्विजयः स्थितेर्मर्यादाया विहितिर्विधानश्च ते एव व्रतं तत्र रतिर्येषां ते ततश्च स्वजात्युचितकर्म्मकरणात् परा उल्लेखा गतिर्दशा ज्ञानं वा येषां ते । 'गतिः स्त्री मार्गदशयोर्ज्ञाने यात्राभ्युपाय-घोरिति मेदिनी । ईदृशाः कुरवः कुरुवंशीयाः कुरुदेशजा वा भृपाः युधि युद्धे स्वं स्वीयमरिकुलम् उरु अधिकं यथा तथा रुरुधुरावृतवन्तः, गुरु मातिशयं यथा तथा दुधुवः कम्पयामासुः । अत्र इ अ उ इति त्रय एव स्वराः । त्वरितगतिर्वृत्तम् ॥ ८५ ॥

श्रीदोप्ती ह्रीकीर्त्ती धीनोती गोःप्रीती ।

एधेते दे दे ते ये नेमे देवेशे ॥ ८६ ॥

द्विस्वरमुदाहरति । श्रीदोप्ती इति श्रीर्लक्ष्मीर्दीप्तिः शाभा च ते, ह्रीर्लज्जा कीर्त्तय ते, धीर्बुद्धिर्गीतय ते, गोर्वाणी प्रीतिः मन्तोषश्च ते, एते दे दे ते तव एधेते वर्द्धन्ते, ये दे दे इमे देवेशे इन्द्रोऽपि न विद्येते । अत्र ई ए इति द्वावेव स्वराः । वाणी-वृत्तं 'सर्व्वं चेद्वोर्घाणां वाणीति प्राक्ता मेति लक्षणात् ॥ ८६ ॥

सामायामामाया मासा मारानायायानारामा ।

यानावारारावानाया माया रामा मारायामा ॥ ८७ ॥

॥ स्वरनियमः ॥

एकस्वरमुदाहरति । सेति । श्लोकोऽयं सर्वतोभद्रोदा-
हरणत्वेन पूर्वमुक्तस्तत्रैव व्याख्यातः । अत्र आकार एवैकः
स्वरः ॥ ८७ ॥

नयनानन्दजनने नक्षत्रगणशालिनि ।

अघने गगने दृष्टिरङ्गने ! दीयतां सकृत् ॥ ८८ ॥

अथ स्थाननियमं दर्शयन् प्रथमं चतुःस्थानमुदाहरति ।
नयनेति । मानिनीं प्रति नायकस्योक्तिरियं । हे अङ्गने ! प्रश-
स्ताङ्गवति ! अघने मेघरहिते अतएव नक्षत्रगणशालिनि तत
एव नयनानन्दजनने गगने सकृदेकवारमपि दृष्टिर्दीयतामि-
त्यन्वयः । ईदृशगगनस्योद्दीपकत्वात् दर्शने जाते मानो न
स्यासतीत्यभिप्रेत्य दर्शनार्थं नायकस्यानुरोध इति भावः ।
अत्र दन्त्यतालव्यकण्ठमूर्धन्यैरेव वर्णैर्निबध्यमानत्वाच्चत्वार्येव
स्थानानि ॥ ८८ ॥

अलिनीनालकलतं कं न हन्ति घनस्तनि ! ।

आननं नलिनच्छायनयनं शशिकान्ति ते ॥ ८९ ॥

त्रिस्थानमुदाहरति । अलोति । हे घनस्तनि ! कठिनकुचे
अलिनी भ्रमरासदस्त्रीला अलकलता यत्र तत्, तथा नलिन-
च्छाये पद्मसदृशे नयने यत्र तत्, तथा शशिर्न इव कान्तिर्यस्य
तत् ईदृशं ते तव आननं कं पुरुषं न हन्ति न व्याकुलयति ।
अत्र कण्ठदन्त्यतालव्यवर्णैरेव निबन्धनमिति बोध्येव स्था-
नानि ॥ ८९ ॥

अनङ्गलङ्गनालङ्गनानाङ्गा सदङ्गना ।

सदानघ ! सदानन्दनताङ्गासङ्गसङ्गतः ॥ ८० ॥

द्विस्थानमुदाहरति । अनङ्गेति । भार्यामनादृत्य गीत-
वाद्यादिप्रमोदेन कालं गमयन्तं सखायं प्रति कस्यचिदुपा-
लम्भनमिदं । हे सदानघ ! सर्वस्मिन्पि समये व्यथारहित !
निश्चिन्तेत्यर्थः, तथा हे सदानन्दनताङ्ग ! सदा आनन्द आ-
नन्दकरं कर्म गीतवादनादिः तत्र नतं प्रवणं व्यापृतमित्यर्थः
अङ्गं गात्रं यस्य स तथा तत्प्रसोधनं, नास्ति मङ्गो येषां तेऽमङ्गा
दुर्जनास्तेषां सङ्गतः सम्यक्कात् मतो चामावङ्गना चेति मदङ्गना
साध्यपि स्त्री अनङ्गस्य कामस्य लङ्घनया आक्रमणेन लज्जाः
सम्भवन्तो नाना बहुविधा आतङ्का यस्यास्तादृशी भवति
भर्तृविरहिता हि स्त्री साध्यपि दुर्जनमङ्गात् मदीया भवि-
तुमर्हति तस्मादुपाप्रमोदं परिहृत्य भार्यानुक्ता भवेति
भावः । अत्र पाठान्तराण्यनुपादेयानीत्युपेक्षितानि । अ-
कण्ट्यदन्तैरेव वर्षैर्निबन्धनमिति द्विस्थानता ॥ ८० ॥

अगा गाङ्गाङ्गाकाकाकगाक्षकाक्षकाकहा ।

अक्षाक्षाङ्ग खगाङ्गागकङ्गागखगकाकक ॥ ८१ ॥

॥ स्थाननियमः ॥

एकस्थानमुदाहरति । अगा इति । कस्यचिद्विहितवज्र-
तीर्थधमणस्य स्तुतिरियं । पदच्छेदो यथा । अगाः, गा, गाङ्ग-

काकाकगाहक, अघककाकहा, इति प्रथमाद्धे । अहाहाङ्ग,
खगाङ्गागकङ्क, अगखगकाकक, इत्युत्तराद्धे । तदयमन्वयः ।
हे गाङ्गाकाकाकगाहक ! गाङ्गाया इदं गाङ्गं यत् कं जलं तस्य
आकाकः मशब्दकुटिलगमनं 'कै' शब्दे इत्यस्मादाङ्पूर्वाङ्गावे
क्विप्, आकाः तत्सहितोऽकः 'अक् कुटिलायां गतावित्यस्मा-
ङ्गावे डः' आकाकम्बरङ्ग इत्यर्थः तं गाहत इति गाङ्गाकाका-
कगाहकस्तत्संस्पर्धनं, निन्दितान्यघानि पापान्यघकानि 'कु-
त्सायां कः' तान्यवोपद्रवहेतुत्वात् काका वायसाः तान् हन्ती-
ति अघककाकहा तादृशस्त्वं गां पृथिवीम् अगा गतवान् प्रद-
क्षिणीकृतवानित्यर्थः । अतश्च पापकृतविषादाभावात् हे अहा-
हाङ्ग ! हाहेतिदीनध्वनिगङ्गाति गच्छतीति हाहाङ्गः 'अगि-
गत्यामित्यस्य णटि रूपं' तद्विज्ञेऽहाहाङ्गस्तत्संस्पर्धनं । तथा
हे खगाङ्गागकङ्क ! खे आकाशे गच्छन्तीति खगाः सूर्यादयः
ते अङ्गाश्चिह्नानि यस्य तादृशा योऽगः पर्वतः सुमेरुरित्यर्थः
तं कङ्कते गच्छतीति खगाङ्गागकङ्कः 'ककि गत्यामित्यस्य णटि-
रूपं' तत्संस्पर्धनं, पुण्यप्रभावेन सुमेरुपर्यन्तगामिन् स्वर्गसुखा-
भिलाषिन्निति वार्थः । तथा हे अगखगकाकक ! अगन्ति कु-
टिलं गच्छन्तीत्यगानि यानि खानोन्द्रियाणि तानि गच्छति
कारणतया प्राप्नोतीति अगखगं तादृशं यत् कं सुखं तस्मै न
ककते चपलौभवतीति अगखगकाककः 'अक् गर्व्यच्छालौल्ये-
ष्यित्यस्य रूपं' तत्संस्पर्धनम्, इन्द्रियजन्यसुखायालोलुपेत्यर्थः ।
अथ कण्ठैरेव वर्षैर्निबन्धनमित्येकस्यानता ॥ ८१ ॥

रे रे रोरुक्कुरोरुगागोगोऽगाङ्गगोऽगगुः ।

किं केकाकाकुक्कः काको मामा मामम मामम ॥ ८२ ॥

अथ वर्षानियमान् दर्शयन् प्रथमं चतुर्वर्षमदाहरति । रे रे इति वज्रपण्यायाः कस्यास्त्रिदाराङ्गणायाः स्वमभिलष्यन्तं कश्चित् पुलिन्दं प्रति देपोक्तिरियं । रे रे इति नीचमन्वाधने । रे रे मामम ! मा लक्ष्मीस्तस्यां मम ममता यस्य सः तत्सम्वाधनं, ममेत्यव्ययं धर्मपरोऽयं निर्देशः, दरिद्रत्वात् धनव्यये लभ्यते इत्यर्थः । मायाम् अममत्वं यस्येति विगृह्य लक्ष्मीशून्येति चेति केचित् । मामेति निषेधे मममे दिवंचनं, त्वं मां रक्षां अममच्छ उपसर्पेत्यर्थः । इति चतुर्थपादस्यार्थः । यः काको वायमः किं केकाकाकुको भवति अपि तु नैव, के मयूरध्वनिः तस्याः काकुर्मदहता विकारः तां कायति इत्यतिशब्देन प्रकाशयतीत्यर्थः इति केकाकाकुक्कः 'आदन्त्वादह' काको यथा केकाकाकुमधिगन्तुं नार्हति तथा त्वं मामत्यर्थः । इति तृतीयपादार्थः । निरुपकार्यकारितादपि त्वं न मे योग्य इत्याह त्वं रोक्कुरोरुगागोगः 'रोक्कुरो' भयेन भृशं पुनः पुनर्व्या रोतीति रोक्कः 'रोतेर्यनन्तात् कृप् कोय इति यत्नोप' तादृशो यो रुक्स्तृगविशेषः तस्यारमो वचसो या रुक् शरविध-कृतपीडा तद्रूपमागः पापं तद्गच्छति प्राप्नोतीति रोक्कुरोरुगागोगः निरपराधजीवहिंसकत्वात् पापात्म्यार्थः । निरुपदेशवामित्वाच्च त्वं न मे योग्य इत्याह अगाङ्गगः अगस्य पर्वतस्याङ्गमंकदेशं गच्छतीति सः पर्वतीयत्वादविदग्ध इत्यर्थः ।

असम्बद्धप्रलापित्वाच्च त्वं न मे योग्य इत्याह अगगुः न गच्छति
सम्बद्धविषयं न प्राप्नोतीत्यगा तादृशी गौरवाणी यस्य सः,
अगतीत्यगा कुटिला गौर्यस्येति केचित् । अत्र र ग क म इति
चतुर्भिरेव वर्षैर्निबन्धनमिति चतुर्वर्षता, वर्षपदस्य वृत्तपूरक-
वर्षपरं तेनाङ्केत्यत्र उकारसङ्गावेऽपि न चतुर्वर्षनियमव्या-
घातः तस्य वृत्तपूरकत्वाभावादिति बोध्यम् । उदाहरणे चा-
स्मिन्नव्यवहितवर्षचतुष्टयेन पादचतुष्टयनिबन्धनादयमेव नि-
यम इति न मन्तव्यं सव्यवधाननिवेशेऽपि चतुर्वर्षनियमानपा-
यात् गम्यता तु केवलं शक्तिप्रदर्शनार्थमेवं निबद्धमिति ज्ञे-
यम् ॥ ८२ ॥

देवानां नन्दनो देवो नादनो वेदनिन्दिनः ।

दिवं दुदाव नादेन दाने दानवनन्दिनः ॥ ८३ ॥

त्रिवर्षमुदाहरति । देवानामिति । देवानामिन्द्रादीनां
नन्दनं दैत्यगणदमनात् सन्तोषणः तथा वेदनिन्दिनो वेदान्
निन्दयता नास्तिकजनस्य नादनो निराकर्त्ता, देवो नरमिह-
रूपी भगवान् विष्णुः, दानवान् इन्द्रादिजयादिना नन्दयतीति
स तथा तस्य दानवनन्दिनो हिरण्यकशिपादने खण्डनसमये
'दाऽवखण्डने इत्यस्य रूपं' नादेन तारतरमिहनादेन कृत्वा
दिवमाकाशं दुदाव उपतापितवान् अन्तरिक्षचरान् सच-
कितांश्चकारेत्यर्थः । अत्र द व न इति त्रिभिरेव वर्षैर्निबन्धन-
मिति त्रिवर्षता ॥ ८३ ॥

स्ररिः सुरासुरासारिसारः सारससारसाः ।

ससार सरसीः सीरो सखरुः स सुरारसी ॥ ८४ ॥

द्विवर्षमुदाहरति । स्ररिरिति । बलदेवस्य जलकोडाप्रक-
रणीयकोऽयं । स्ररिः पण्डितः, तथा सुरासुरान् देवदैत्या-
नपि आसक्तुमाक्रमितुं शीलं यस्य तादृशः सारो बलं यस्य सः,
सुरासुरासारिसारः, तथा शोभनावृत्तुः सखरुः ताभ्यां मह
वर्त्तमानः सखरुः, तथा सुराया मद्यस्य रम आस्वादोऽस्मास्तीति
सुरारसी, स प्राकरणिकः प्रसिद्धो वा सीरो बलदेवः आर-
मन्ति मधुरशब्दं कुर्वन्तीत्यारसा ये सारसाः पक्षिविशेषाः ते
मह वर्त्तमानाः सारमसारमास्तादृशीः सरसीः मर्यामि मसार
विहर्त्तुं जगाम । अत्र सर इति दाभ्यामेव वर्णाभ्यां निबन्धन-
मिति द्विवर्षता ॥ ८४ ॥

नूनं नुन्नानि नानेन नानेनाननानि नः ।

नाऽनेना ननु नाऽनूनेनेनेनानानिना निनीः ॥ ८५ ॥

॥ वर्णनियमः ॥

एकवर्षमुदाहरति । नूनमिति । प्रबलरिपुपराजितस्य क-
स्यचिन्नृपतेः सैन्यानां दैत्याक्रियम् । अत्र पदच्छेदः, नूनं
नुन्नानि, न, अनेन, न, आननेन, अननानि, नः, इति पूर्वार्द्धे ।
न, अनेनाः, ननु, ना, अनूनेन, एनेन, अमान्, इनः, निनीः,
इत्युत्तरार्द्धे । अनेन विजयिना रिपुणा कर्त्ता आननेन भुक्नुटि-

मता मुखेनैव कृत्वा नाऽस्माकम् अननानि प्राणाः नूनं निश्चितं
न न नुन्नानि अपनीतानि अपि तु नुन्नान्येव अस्य मुखमेव
दृष्ट्वा वयं मृतप्रायाः का कथा युद्धप्रहारादिनेत्यर्थः, इति
पूर्वाद्धार्थः । ननु भोः 'सैन्यानां बन्धून् प्रति सम्बोधनमिदम्'
अनूनेन प्रवलेन एनेन एतेन रिपुणा हेतुना अस्मादित्यर्थः
'इदमस्य कथितानुकथने द्वितीयाटौःख्येनः' इत्यनेन इदम
एनः । दनेो ना अस्माकं प्रभुः पुरुषः अनान् प्राणान् निनीः
नेतुमिच्छुः हणववलनादिना रचितुमिच्छुः सन्नित्यर्थः, 'नि-
नीरिति नीजः मनन्तस्य किपि रूपं' न अनेनाः अपापो न भवति
शत्रुविजितस्य यथाशक्ति युद्धेनैव मरणं श्रेयो न पुनस्तस्यानु-
वृत्त्या प्राणरक्षणमिति भावः । अत्र केवलं नकारेणैव निबन्धन-
मित्येकवर्णनियमः ॥ ८५ ॥

इति दुष्करमार्गेऽपि कश्चिदादर्शितः क्रमः ।

प्रहेलिकाप्रकाशनां पुनरुद्दिश्यते गतिः ॥ ८६ ॥

अथ दुष्करचित्रमुपमंहरन् प्रहेलिकामवतारयति । इतीति ।
कश्चिदिति स्वल्पतर इत्यर्थः, अन्येऽपि दुष्कराश्चित्रालङ्काराः
पद्मादिबन्धक्रियाकारकगुण्यादयः प्राचीनैरुक्ताः सन्ति यन्य-
बाह्यभयिना ते नोक्ताः यन्यान्तरतो ज्ञातव्या इत्यर्थः ।
प्रहेलिकेति प्रहेलिकायाः प्रकाराणां विशेषाणां गतिर्लक्षणम्
उद्दिश्यते उद्देशपूर्वकमुच्यते विशेषा उद्दिश्यन्ते तेषां लक्षण-
शोच्यते इत्यर्थः, सामान्यलक्षणान्तु प्रसिद्धत्वान्नोक्तं यन्यान्तरतो

ज्ञातव्यं यथा 'प्रहेलिका तु सा ज्ञेया वचः संवृतिकारि
यदिति' अभिप्रेतार्थसंवरणकारिवचनविन्यासः प्रहेलिकेति सा-
मान्यलक्षणम् ॥ ८६ ॥

क्रीडागोष्ठोविनोदेषु तज्जैराकीर्णमन्त्रणे ।

परव्यामोहने चापि सोपयोगाः प्रहेलिकाः ॥ ८७ ॥

ननु प्रहेलिकाया यमकादिवत् सम्यक् गच्छापस्कारकता
नास्ति प्रवृत्त प्रकृतार्थसंवरणात्मकत्वाच्च रसप्राप्तिकृन्त्यमतएवास्या
अलङ्कारत्वमपि नाङ्गीकृतमन्यैः यदुक्तं 'रमस्य परिपन्थित्वा-
न्नालङ्कारः प्रहेलिकेति' तत् कुत्रास्या उपयोग इत्यत्राह ।
क्रीडेति । क्रीडार्था या गोष्ठी सभा तत्र विनोदाः संलाप-
भङ्गा प्रमोदास्तेषु, यद्वा मिथोवाक्चातुरीकौतुकं क्रीडा,
विदग्धानामामनवन्धो गोष्ठी, काव्यान्नापेन कालहरणं विनोदः
अतएव कादम्बर्यां 'कदाचिदक्षरच्युतकमावाच्युतकविन्दुमयी
गृहचतुर्यपादप्रहेलिकाप्रदानादिभिरित्युक्तं' तेषां दृष्टं । पु,
तथा तज्जैः प्रहेलिकाभिर्जैः सह आकीर्णं जनमङ्गले देश य-
न्मन्त्रणं गुप्तभाषणं तस्मिन्, तथा परस्य बोद्धव्यभिन्नस्य व्या-
मोहने अपरिज्ञादत्वप्रतिपादने च प्रहेलिकाः सोपयोगाः
सप्रयोजनाः, तस्मात् क्रीडाद्युपयोगित्वादस्या अलङ्कारत्वम्
अन्यत्र तु दोष एवेति बोध्यम् ॥ ८७ ॥

आहुः समागतां नाम गूढार्था पदसन्धिना ।

वञ्चितान्यत्र छुटेन यत्र शब्देन वञ्चना ॥ ८८ ॥

प्रचेलिकाप्रकाराद्यादुष्टा दुष्टाश्च, तत्रादुष्टानामेव षोड-
शानां पञ्चादुदाहरणैः परीक्षां दर्शयिष्यन् प्रथमं मोद्देशं
लक्षणमाह । आहुरिति । पदयोः सन्धिना सान्निध्यजनित-
सन्धिकार्यदीर्घादिना गूढो दुर्बोधाऽर्थो यत्र तां समागतां
नाम प्रचेलिकामाहुरित्यन्वयः । अत्र पञ्चादव्युत्पन्नानां सर्वेषां
प्रथमान्तत्वात् समागतमित्यत्र द्वितीयान्तता प्रक्रमभङ्गमा-
वहति तस्मादाहुः समागतां नामेत्यादिपाठे । लिपिकरप्र-
मादकतः मेयं समागता नामेत्यादि पठनीयं । तथा अन्यत्र
विवक्षितभिन्ने रूढेन प्रसिद्धेन शब्देन यत्र वञ्चना प्रतारणा सा
वञ्चिताख्या ॥ ८८ ॥

व्युत्क्रान्तातिव्यवहितप्रयोगान्मोहकारिणी ।

सा स्यात् प्रमुषिता यस्यां दुर्बोधार्था पदावली ॥ ८९ ॥

व्युत्क्रान्तेति । अतिव्यवहितानामत्यनामन्नपदानां प्रयोगात्
मोहकारिणी बोद्धुरर्थग्रहवैभुष्यमस्यादिका मंष्टिकागिवाक्
व्युत्क्रान्ता व्युत्क्रान्ताख्येत्यन्वयः, अत्र किञ्चिद्व्यवधानेन प्रयोगो
न तथा मोहयतीत्यतिशब्दप्रयोगः, आमन्तिश्चान्वयबोध-
हेतुः तद्रूपकमलङ्कनाद्युत्क्रान्तेतिभङ्गा । सा स्यादिति । दु-
र्बोधाः तत्तदर्थेषु तत्तत्पदानां प्रयोगप्रसिद्धिरहितत्वात्
दुःखेन बोध्या अर्था यस्यास्तादृशी पदावली पदममूहः न त्वेकं
पदं सा प्रकर्षेण बोद्धुर्मुषितत्वमस्यादनात् प्रमुषिता, निरुक्त-
वञ्चितायान्तु एकं पदं दुर्बोधार्थमित्यतोऽनयोर्भेदः, किञ्च

वक्षितायां नानार्थस्य पदस्याप्रसिद्धेऽर्थे प्रयोगः अत्र तु पदान्येकार्थानीत्यतोऽपि भेदः ॥ ८८ ॥

समानरूपा गौणार्थारोपितैर्ग्रथिता पदैः ।

परुषा लक्षणास्तित्वमात्रव्युत्पादितश्रुतिः ॥ १०० ॥

समानरूपेति । गौणार्थेषु साध्यवसानगौणलक्षणा बोधार्थेषु आरोपितैर्लक्षणाप्रयोजनीभूतार्थाभेदप्रतीतिजनयतया प्रयुक्तैः पदैर्ग्रथिता निबद्धा संवृतिकारिवाक् सदृशयोः शक्यलक्ष्ययोर्द्वयोः समानरूपतानिवन्धनत्वात् समानरूपा स्यात् । परुषेति लक्षणस्यानुशामनस्यास्तित्वमात्रेण तदर्थेऽस्य शक्तिर्मानवेत्यविवक्ष्य केवलमनुशामनमस्तीति कृत्वा व्युत्पादिता श्रुतिः शब्दे यत्र तादृशी वाक् पारुष्येण प्रयुक्तत्वात् परुषा स्यात् ॥ १०० ॥

सङ्ख्याता नाम सङ्ख्यानं यत्र व्यामोहकारणम् ।

अन्यथा भासते यत्र वाक्यार्थः सा प्रकल्पिता ॥ १०१ ॥

सङ्ख्यातेति । यत्र सङ्ख्यानं वर्णानां गणना यदा प्रयुज्यमानः सङ्ख्यावाचकशब्दे व्यामोहकारणं श्रोतुर्झटितिनिश्चयाभावेन विशेषेण मोहं जनयति सा सङ्ख्यानघटितत्वात् सङ्ख्याता । अन्येति यत्र वाक्यार्थाऽन्यथा भासते आपाततः प्रतीयमानार्थादन्यप्रकारेण पर्यवसानं प्राप्य शोभां गच्छति सा अन्यार्थस्य प्रकल्पनात् प्रकल्पिता स्यात् ॥ १०१ ॥

सा नामान्तरिता यस्यां नाम्नि नानाथकल्पना ।

निमृता निमृतान्यार्था तुल्यधर्मस्पृशा गिरा ॥ १०२ ॥

मेति । नाम्नि संज्ञाविशेषे ज्ञातव्ये यस्यां नानार्थानां क-
ल्पना शब्दस्य नानार्थमङ्केतितत्वात् बह्वनामर्थानां विकल्पनं
घटते सा नामान्तरेणान्तरितार्थविषयत्वान्नामान्तरिताख्या ।
निमृतेति । तुल्यधर्मस्पृशा प्रकृताप्रकृतयोः साधारणधर्म्यं प्रति-
पादयन्त्या गिरा वाक्येन निमृता गोपिताऽन्यार्थाः प्रकृतार्था
यत्र सा निमृताख्या, अस्याश्चानुपात्तस्य प्रकृतस्य साधारण-
विशेषणमहिम्ना मुख्यमानत्वात् समामांक्तिमूलकत्वं बाध्यम् ॥
॥ १०२ ॥

समानशब्दोपन्यस्तशब्दपर्यायसाधिता ।

संमूढा नाम, या साशान्निर्दिष्टार्थापि मूढये ॥ १०३ ॥

समानशब्देति । उपन्यस्तेन शब्दस्य प्रकृतार्थबोधकपदस्य
पर्यायेण स्वार्थबोधकनामान्तरेण साधिता निबद्धा वाक् स-
मानशब्दाख्या स्यात् । अत्र पर्यायता च ललितलवणादि-
नैकार्थबोधकता न त्वमरतिर्ज्जगादिवदेकार्थशक्तता तथात्व अ-
र्थस्य संवरणीयत्वाभावेन प्रहेलिकालानुपपत्तिरिति बाध्यम् ।
संमूढेति । साक्षात् वाचकशब्देन निर्दिष्टार्थापि कथितार्था-
पि या वाक् मूढये आपाततो मोहाय भवति सा संमूढा
नाम ॥ १०३ ॥

एताः षोडश निर्दिष्टाः पूर्वाचार्यैः प्रहेलिकाः ।

दुष्टप्रहेलिकाश्चान्यास्तैरधीतास्तुर्दश ॥ १०६ ॥

एता इति । एताः समागतादयोऽदृष्टाः, षोडशेति शुद्ध-
मङ्गोर्लभेदेनेत्यर्थः, अदृष्टत्वात्तथापि दर्शिता इति भावः । तैः
पूर्वाचार्यैरेव, अन्याः च्युताचरादत्ताचराच्युतदत्ताचराविन्दु-
मतीप्रभृतयः इति केचित्, गुप्तादीनामप्यत्रैवान्तर्भाव इत्यन्ये,
अधीताः पठिताः ॥ १०६ ॥

दोषानपरिमङ्ग्लोयान् मन्यमाना वयं पुनः ।

साध्वीरेवाभिधास्यामस्ता दुष्टा यास्त्वनक्षणाः ॥ १०७ ॥

ननु, दुष्टप्रहेलिकाः पूर्वाचार्यैरुक्ताश्चेत्त्वयाप्यनन्तरमुच्येर-
न्नित्यत्राह । दोषानिति । अपरिमङ्ग्लोयान्ताधिकान् तासां
दोषान् अत्यन्तशब्दबोधप्रतिबन्धकत्वरूपान् मन्यमानाः दोष-
वाङ्मन्यादलङ्कारत्वाभावं जानन्त इत्यर्थः साध्वीरेव दोषवा-
ङ्मन्याभावेनालङ्कारत्वमापन्नाः समागताद्याः षोडशैवाभिधा-
स्याम उदाहरिष्यामः, अत्राभिधानमुदाहरणेन परोक्षा न
तुर्दशो लक्षणं वा तयोरुक्तत्वेन अभिधास्याम इतिभविष्यत्प्र-
योगानुपपत्तेः । ननु, तर्हि शिष्याणां कथं दुष्टप्रहेलिका-
परिज्ञानं स्यादित्यत्राह, ता इति । यास्तु प्रहेलिकाः अल-
क्षणाः निरुक्तसमागतादिलक्षणशून्याः ता दुष्टाः निरुक्तलक्षण-
शून्यसंवृतिकारिवचनं दुष्टप्रहेलिकेत्यर्थः ॥ १०७ ॥

न मयागोरसाभिज्ञं चेतः, कस्मात् प्रकुप्यसि ।

अस्थानरुदितैरेभिरलमालोहितेक्षणे ॥ १०८ ॥

तत्रादृष्टाः षोडश क्रमेणोदाहरन् प्रथमं ममागतामुदाहरति । नेति । जनममाजे मानिनीं गोपीं मान्वयतः श्रीकृष्ण-स्योक्तिरियं । हे आलोहितेक्षणे ! कस्मात् प्रकुप्यसि, तव एभि-रोदृशैरस्थानरुदितैरलं, यतो मया गोरसो दुग्धादिस्तस्याभिज्ञं चेतो न, अत्र धार्यत इत्यध्याहतेन मङ्गलेन क्रियापदेनाव्ययः, तव दुग्धाद्यपचयो मया न कृतः कथं त्वं कुप्यसि गेदिपि चेत्युदामीनबोधः संवरणकारी प्रथमोऽर्थः, अत्र सम्भ्रमात् क्रियापदं नोक्तमिति अध्याहतेन धार्यत इति क्रियापदेनाव्यय-बोधं कुर्वन्त उदामीनाः अनेनास्या दुग्धाद्यपचयः कृतस्तदर्थ-मियं कुपिता गेदितेति जानन्त्विति वाक्यस्य संवरणकारिता, प्रकृतार्थस्तु मे मम चेतः आगोऽपराधः नायिकान्तरमङ्गादि-तस्य रमे आस्वादे अभिज्ञं न तदितरां चेतमापि नाकांक्षेत् कथं कुप्यसि मानिनी भवसीति । अत्र मे आगोरसाभिज्ञमि-त्यत्र सन्धिकार्येण एकारस्यायादेशेन मयागोरमेत्यादि जातं तेनैव प्रकृतार्था गूढः ॥ १०८ ॥

कुजामासेवमानस्य यथा ते वर्द्धते रतिः ।

नैवं निर्विशतो नारोरमरस्त्रोविडम्बिनीः ॥ १०९ ॥

वर्द्धतामुदाहरति । कुजामिति । कान्यकुञ्जगर्भ्यां तत्रत्य नार्यां वाकुरक्तं प्रति कस्यचिदुक्तिरियं । कुजां भुग्नपृष्ठां काञ्चि-

स्वामीमासेवमानस्य उपभुञ्जानस्य ते तव यथा रतिर्नुरागे
वर्द्धते एवं तथा अमरस्त्वोविडम्बिनीर्देवाङ्गनामदृशोर्नारीर्नि-
र्विशत उपभुञ्जानस्य ते रतिर्न वर्द्धते इति प्रथमोऽर्थः । संव-
रणीयार्थस्तु कुञ्जां कान्यकुञ्जाख्यनगरीं तत्रत्यरमणीमेत्यादिः,
अत्र कुञ्जाशब्दो भुग्प्रपञ्चनार्थ्यमेव प्रसिद्धः विवक्षितायां कान्य-
कुञ्जनगर्यां तदत्यन्तनार्थ्यां वा न तथेत्यप्रसिद्धार्थस्य निपुणमति-
बाध्यतया संवरणम् ॥ १०८ ॥

दण्डे चुम्बति पद्मिन्या हंसः कर्कशकण्टके ।

मुखं वन्तारवं कुर्व्वंस्तुण्डेनाङ्गानि घट्टयन् ॥ ११० ॥

वृत्तान्तामुदाहरति । दण्डेऽप्यिति । कर्कशकण्टके पद्मिन्या
दण्डे नाले अङ्गानि घट्टयन् घर्षयन् तथा वन्तारवं कुर्व्वन् हंसः
तुण्डेन मुखेन पद्मिन्या मुखं चुम्बतीति योजना, तदियमन्वय-
बाधहेतोरामत्तविशेषेणातिक्रमाद्भुत्तान्ता ॥ ११० ॥

खातयः कनि ! काले ते स्फातयः स्फार्चवल्गावः ।

चन्द्रे साक्षाद्भवन्त्यत्र वायवो मम धारिणः ॥ १११ ॥

प्रमुषितामुदाहरति । खातय इति । हे कनि ! कन्ये !
'कन्या कनी कुमारी चेति हेमचन्द्रः' ते तव कान्यते प्रक्षिप्यते
यः स कालः पादः 'कल प्रेरणे इत्यस्य चौरादिकस्य कर्मणि
घणि रूपं' तस्मिन् खातयः खमाकाशं खस्यायं गुणः खः शब्द
इत्यर्थः, अतनम् अतिः 'अत् सातत्यगमने इत्यस्य भावे इड्'
खस्य शब्दस्य अतिर्गमनं येषु ते तथा शब्दकारिणूपराद्यसङ्कारा

इत्यर्थः 'क्षुद्रघण्टिका इत्यन्ये' ते स्फातयः स्फायनं स्फाः वृद्धि-
रित्यर्थः, तस्या अतिर्गमनं यत्र ते स्फोता इत्यर्थः प्रभृता इति
यावत्, तथा स्फां स्फोततामर्हतीति स्फार्हः वल्गनाज्जाता ध्वनि-
वल्गुः स्फार्हा वल्गुर्येषां ते गमनवशात् तव पादे नृपराद्यल-
ङ्काराः अधिकं शिञ्चितं कुर्वन्तीत्यर्थः, चन्दति आह्लादयतीति
चन्द्रस्मिन् अत्र ईदृशे शिञ्चितनृपराद्यलङ्कारवतीत्यर्थः तव
पादे साक्षात् प्रत्यक्षोक्तं सति मम वायवः प्राणाः धारिणा-
ऽवस्थिता भवन्ति 'धृङ् अवस्थाने इत्यस्य रूपम् । अत्राप्रमिद्धा-
र्थवर्जभिः पदैः श्रावणां प्रमोषणात् प्रमुषितेयं ॥ १११ ॥

अत्रोद्याने मया दृष्टा वक्त्ररी पञ्चपल्लवा ।

पल्लवे पल्लवे ताम्रा यस्यां कुसुममञ्जरी ॥ ११२ ॥

समानरूपामुदाहरति । अत्रोद्यान इति । वक्त्ररी लता ।
अन्वयः सुगमः, अत्रोद्यानत्वेन नायिकाया देहः, वक्त्ररीनेन
वाङ्मयः पल्लवत्वेनाङ्गुल्यः, कुसुममञ्जरीत्वेन नखा अध्यानिताः,
नखानां तावता च ताम्राङ्गुलिमर्मगात् ॥ ११२ ॥

सुराः सुरालये स्वैरं भ्रमन्ति दशनार्चिषा ।

मज्जन्त इव मत्तास्ते सौरे सरसि संप्रति ॥ ११३ ॥

परूपामुदाहरति । सुरा इति । सुरा मद्यं तां कुर्वन्तीति
सुराः शौण्डिकाः 'नामण्डन्तात् सुराशब्दात् पचादितान्
ङः' यदा सुरा एषामस्तीति सुरापायिनः, दशनार्चिषा हा-
स्तेन विवृतमुखतया निःसृतेन दन्तकिरणेनोपलक्षिताः, सुराया

इदं सौरं तस्मिन् मरुमि मज्जन्त इव मत्ताः सन्तः सुरा-
लये मद्यगृहे स्वीरं भ्रमन्ति इत्ययं संवरणीयोऽर्थः, अत्र सुरा
इति पदं देवसमूह एव शक्तम् अनुशामनस्यास्तित्वमात्रमवलम्ब्य
सुराकारकं पु तत्पायिषु चाशक्तमपि प्रयुक्तं तदियं प्रयोक्तुः
पारुष्यप्रकाशनात् परूषा ॥ ११३ ॥

नामिक्यमध्या परितश्चतुर्वर्णविभृषिता ।

अस्ति काचित् पुरी यस्यामष्टवर्णाङ्गया नृपाः ॥ ११४ ॥

सङ्ख्यातामुदाहरति । नामिक्यमध्येति । काचित् पुरी नगरी
अस्ति कीदृशी नामिक्येत्यादिः, अत्र काञ्ची इति संवरणीया-
ऽर्थः तथाहि नामिकायां भवे नामिक्यः प्रकृते जकारः म
मध्ये यस्याः मा, तथा परितः सर्वतः समुदायत इत्यर्थः चतु-
र्भिर्वर्णैः क आ च ई इति चतुर्भिर्वर्णैः नामिक्यजकारमहितैः
पञ्चभिर्वर्णैः, विभृषिता ययिता, ईदृशी काञ्चीत्येव, मञ्जा-
संज्ञिनोरभेदोपचारात् पुर्या विशेषणद्वयं । यस्यां पुर्याम् अष्टौ
वर्णा अक्षराणि यत्र तादृश आङ्गयो नाम येषां तादृश नृपा
आसन्, एतेन पुण्ड्रकनामानो नृपा इत्यायातं पुण्ड्रकशब्दस्य
प उ ण ड र अ क अ इत्यष्टभिर्वर्णैर्निबद्धः पुण्ड्रकवंशा नृपाश्च
काञ्च्यां पूर्वमासन्निति प्रसिद्धिः, अत्र चतुरष्टेति वर्षसङ्ख्यानेन
आदृष्टाणां मोहनादियं सङ्ख्याता ॥ ११४ ॥

गिरा खलन्त्या नम्रेण शिरसा दीनया दृशा ।

तिष्ठन्तमपि सोत्कम्पं वृद्धे ! मां नानुकम्पसे ॥ ११५ ॥

प्रकल्पितामुदाहरति । गिरिति । हे वृद्धे ! म्यविरे ! वार्द्ध-
 क्येन स्वल्पन्या गिरा नम्रेण शिरसा दीनया दृशा चक्षुषा
 चोपलक्षिता त्वं मोत्कम्पं तिष्ठन्तमपि मां नानुकम्पसे इति
 प्रथमोऽर्थः । संवरणीयार्थस्तु हे वृद्धे ! च्छुद्धे ! लक्ष्मीत्यर्थः
 'वृद्धिश्चब्दस्य सम्बुद्धिप्रथमया रूपं, 'च्छुद्धिः सिद्धिलक्ष्म्यौ वृद्धे-
 रष्याङ्गया इमे इत्यमरः' दारिद्र्यात् स्वल्पद्वीः प्रभृतिभिरूप-
 लक्षितं तथा मोत्कम्पं मां नानुकम्पसे इति, अत्र प्रथमं प्रती-
 यमानादर्थान्प्रकृतत्वेनार्थान्तरप्रकल्पनादियं प्रकल्पिता ॥ ११५ ॥

आदौ राजेत्यधीराक्षि पार्थिवः कोऽपि गीयते ।

सनातनस्य, नैवामौ राजा नापि सनातनः ॥ ११६ ॥

नामान्तरितामुदाहरति । आदाविति । हे अधीराक्षि
 चक्षुलनयने कोऽपि पार्थिवः पार्थिवशब्दवाच्यः आदौ प्रथमं
 राजा इत्यनेन नाम्ना गीयते कथ्यते तथा स सनातनो नित्यः,
 इत्ययमप्रकृतोऽर्थः, प्रकृतार्थमुद्गावयन्नाह अमौ पार्थिवो वस्तुता
 नैव राजा भूपतिः तथा नापि सनातनो नित्यः, तस्मात्
 कोऽमावुच्यतामिति प्रश्नाऽत्र गम्यः, उत्तरभूतः संवरणीया-
 र्थस्तु कोऽपि पार्थिवः पृथिवीविकारो वृक्षविशेष इत्यर्थः स
 आदौ प्रथमभागे राजेति गीयते तद्वाचकनाम्नः प्रथमभागे
 राजा इति शब्दे वर्त्तते इत्यर्थः, तथा सः सनातनः तनेतिशब्द-
 शून्यो न, तन्नाम्नोऽन्ते तनशब्दोऽपि वर्त्तते इत्यर्थः तस्मात्
 राजातनवृक्ष इत्याद्यातं स च पियालवृक्षः 'राजातनं पियालः

स्यादित्यमरः' राजातनं राजादनमिति च रूपद्वयम् । अत्र राजातनेति नास्ति वक्तव्ये नानार्थकल्पनादियं नामान्तरिता । लक्षणे नामपदस्य वस्तुपरं न तु संज्ञामात्रपरं बोध्यं, तेन 'तद्व्याख्यतः कण्ठे नितम्बस्थलमाश्रितः । गुरुणां सन्निधानेऽपि कः कूजति मुकुर्मुकुः' अत्र सजलकलसरूपवस्तुनि-वक्तव्ये प्रथमं नानार्थकल्पनासामान्तरिता । एवं य एवादौ स एवान्ते मध्ये भवतिमध्यमः । अस्मार्थं यो न जानाति तस्मिन्नेतददाम्यहमित्यादावपि, अत्र यवसः प्रतिपाद्यः ॥ ११६ ॥

हतद्रव्यं नरं त्यक्त्वा धनवन्तं व्रजन्ति काः ।

नानाभङ्गिममाकृष्टलोका वेश्या न दुर्द्धराः ॥ ११७ ॥

निश्चयमुदाहरति । हतद्रव्यमिति । नानाभङ्गिभिर्बहुविधविदग्धचेष्टाभिः समाकृष्टा वशीकृता लोका ग्राभिस्तादृश्याः काः हतमपहतं द्रव्यं धनं यस्य तादृशं नरं पुरुषं त्यक्त्वा धनवन्तं व्रजन्ति भजन्ते, इतिप्रश्नस्य तत्तदिशेषणमहिष्ता वेश्या एव विषया भवितुमर्हन्ति तन्निषेधेन संवरणीयार्थमुद्भावयति दुर्द्धरा दुःखेन प्रियमाणाः कथमपि वञ्चितामनापाद्यमाना इत्यर्थः, ईदृश्या वेश्या न वेश्या समप्रविषया नेत्यर्थः, अतस्ताः का उच्यन्तामिति प्रश्नः, अत्रोत्तरभूतसंवरणीयार्थस्तु पर्वतभवा नद्यदिति, तथा हि नाना भङ्गास्तरङ्गा विद्यन्तेऽस्येति नानाभङ्गि जलं तेन समाकृष्टा लोका अवतरन्त्या ग्राभिस्ताः नानाभङ्गिज्ञताकृष्टेति पाठे तु भङ्गिज्ञा-

भङ्गपरः, तथा दुर्द्धराः धरः पर्वतस्तस्मादुर्गताः दुर्दुष्टोऽगस्त्य
इत्यर्थः धरोद्याभिस्था इति वा, दुर्दुष्टस्तत्सम्बन्धिनास्था-
पक्षवादीनि द्रव्याणि हतानि स्रोतसा नीतानि द्रव्याणि
यस्य स तथा तं नरं नरमदृष्टम् 'आश्रयणीयत्वाद्गौण-
प्रयोगोऽयं' पर्वतमित्यर्थः, त्यक्त्वा धनवन्तं रत्नाकरं ब्रज-
न्तीति अत्र विशेषणानामुभयसाधारण्यादेकतरनिषेधेऽन्यतर-
प्रतीतिर्युज्यत इति नदीप्रतीतिः, तदर्थस्य च तुल्यविशेषण-
प्रतीतत्वे सत्यपि वाचकशब्दानुपात्तत्वात्सिद्धतलमित्यस्मात्सिद्ध-
तेयम् ॥ ११७ ॥

जितप्रकृष्टकेशाख्यो यस्तवाभूमिसाङ्गयः ।

स मामद्य प्रभूतोत्कं करोति कलभापिणि ॥ ११८ ॥

समानशब्दामुदाहरति । जितेति । प्रकृष्ट उक्तष्टौ यः
केशस्तस्याख्या तदाचकं नाम प्रवाल इत्यर्थः जिता प्रकृष्टकेश-
ख्या येन सः, भूमिर्धरा नास्ति भूमिर्यत्र सः अधर इत्यर्थः
तेन साङ्गयः समामा, तव ईदृशो यः सोऽयं मां प्रभूतो-
त्कमत्युत्कण्डितं करोति प्रवालसदृशस्तवाधरो मां व्याकुल-
यतीत्यर्थः । अत्र प्रकृष्टकेशाख्याभूमिशब्दौ लक्षितलक्षणया
प्रवालाधरयोः पर्यायौ, तथा हि प्रकृष्टकेशस्य प्रवालशब्दे
अभूमिशब्दस्य साधरशब्दे लक्षणा लक्षितयोश्च तयोः शब्दयोः
शक्तिपक्षेण प्रवालाधररूपार्थयोश्च स्थितिरिति तद्विषयं प्रकृत-
प्रयोग्यशब्दस्य समानशब्देनार्थोपस्थापनात् समानशब्दा ॥ ११८ ॥

शयनीये परावृत्त्य शयितौ कामिनौ क्रुधा ।

तथैव शयितौ रागात् स्वीरं मुखमचुम्बताम् ॥ ११८ ॥

संभूतामुदाहरति । शयनीय इति । शयनीये शय्यायां, परावृत्त्य पराङ्मुखीभूय, तथैव शयितौ परावृत्त्य शयितावपि, स्वीरं स्खल्यन्दम्, अत्र क्रुधा परावृत्त्य शयितयोः स्वीरं मुखचुम्बनं दुर्घटमित्यापाततो मोहः । अथ च प्रथमं क्रुधा पराङ्मुखीभूय शयितौ पश्चात्तु रागात् तथैव पुनः परावृत्त्य शयिताविति पराङ्मुखीभूय पार्श्वोक्तेरेण शयितयोः पुनः परावर्त्तनेन शयने संमुखीनत्वाचुम्बनं सुघटमेवेत्यापातत एव आदृष्टां मोहजननादियं संभूता ॥ ११८ ॥

विजितात्मभवद्वेषिगुरुपादहतो जनः ।

हिमापहामित्रधरैर्व्याप्तं व्योमाभिनन्दति ॥ १२० ॥

परिहारिकामुदाहरति । विजितात्मेति । विना पक्षिणा गुरुतेन जित इन्द्रस्तात्मभवः पुनोऽर्जुनः तस्य द्वेषी कर्णस्तस्य गुरुः पिता सूर्यः तस्य पादाः किरणाः तैर्हतस्तापितो जनः हिमं जात्यमपहन्तीति हिमापहो वज्रिः तस्यामित्रो जलं तद्वरैर्मघैर्व्याप्तं व्योमाकाशमभिनन्दति प्रवृण्वति, अत्र द्यौगिकब्रह्मालया प्रकृतार्थबोधनादियं परिहारिका ॥ १२० ॥

न स्पृशत्यायुधं जातु न स्त्रीणां स्तनमण्डलम् ।

अमनुष्यस्य कस्यापि हतोऽयं न किलाफलः ॥ १२१ ॥

इत्युक्तमामदाहरति । नेति । समुच्चय मनुष्येयगणस्य
 कदाचि हस्तः बाहु कदाचिदपि चायुधमक्षं न स्पृशति न वा
 बाहु स्त्रीणां स्तनमस्पर्शं स्पृशति, तथाप्ययं हस्तः किल नाफलः
 अथर्वान परन्तु सफल एवेत्यापात्नोऽर्थः, अत्रायुधस्त्रीस्तन-
 स्पर्शाभावेन नायं वीरो न वा शूद्रासीति कथमस्य हस्तस्य
 सफलतेति विरोधेन बाधावतारादमनुष्यपदेन गन्धर्वो ल-
 द्यते तस्य हस्तो गन्धर्वहस्त इति समुदायेन एरण्डवृत्तः प्रति-
 पाद्यते तथाच हारावली 'अमण्डपञ्चाङ्गुलवर्द्धमाना गन्ध-
 र्वहस्तस्त्रिपुटीफलस्येति । तस्य फलं विद्यत एवेत्याश्रितं फल-
 मेव व्यक्तं न ताश्रयावृत्तस्तदियमेकच्छा ॥ १९१ ॥

केन कः सह सम्भूय सर्वकार्येषु सन्निधिम् ।

लब्ध्वा भोजनकाले तु यदि दृष्टो निरस्यते ॥ १९२ ॥

उभयच्छत्रामदाहरति । केनेति । कः पदार्थः केन पद-
 र्थेन सह सम्भूय मिलित्वा सर्वकार्येषु सन्निधिं सन्निकर्षं लब्ध्वा
 च भोजनकाले तु यदि दृष्टः स्यात्तदा निरस्यते निःसार्यते
 इत्ययं प्रश्नः, उत्तरन्तु केन मस्तकेन सम्भूय कस्य मस्तकस्यायं
 कः केशः इत्यर्थः इदमर्थे टण् । स च सर्वकार्येषु सन्निधिं लब्ध्वा
 भोजनकाले दृष्टो निरस्यत एवेति, अत्राश्रयाश्रितयोर्मस्तक-
 केशयोद्भयोरेव श्चक्षत्रलमितोयमुभयच्छत्रा ॥ १९२ ॥

सहया सगजा सेना सभटेयं न चेज्जिता ।

अर्माचिकोऽयं मूढः स्यादक्षरज्ञश्च नः सुतः ॥ १९३ ॥

सङ्कीर्णामुदाहरति । सहयेति । सहया हचैरस्यैः सहिता,
तथा सगजा गजैर्हस्तिभिः सहिता तथा सभटा भट्टैर्योधैः
सहिता इयं ब्रह्ममन्त्रिणी सेना समूः चेद्यदि न जिता परा-
भूता स्यात् तदा नोऽस्माकमयं सुतः अक्षरज्ञश्च अक्षरं ब्रह्म
तज्ज्ञोऽपि मूढो मूर्ख एव स्यात्, तत्र हेतुः यतोऽयममात्रिकः
मीयन् इति मात्राविषयाः ता अर्हतीति मात्रिकस्तद्विज्ञः
ब्रह्मज्ञोऽपि वैषयिकबुद्धभावेन मूर्खत्वेनैव गण्यः स्यादित्यापा-
तिकोऽर्थः, संवरणीयार्थस्तु हकारेण यकारेण च गकारेण
जकारेण च भकारेण टकारेण च सहिता इयं सेना वर्ष-
माना इनः स्यावरजङ्गमानां प्रभुर्ब्रह्मा तेन सहिता ब्रह्मणैव
सृष्टेत्यर्थः, 'धात्राक्षराणि सृष्टानि पत्रारूढान्यतः पुरेति स्मर-
णात्' न चेज्जिता अभ्यस्ता तदा अमात्रिको मात्रा अक्षर-
ज्ञानरहितोऽयं नः सुतः न चरतीत्यक्षरो वेदस्तज्ज्ञोऽपि मूढ
एव स्यात् अभ्यस्तवेदोऽपि वर्षपरिज्ञानशून्यस्तेमूर्ख एवेत्यर्थः ।
यदा जिता लेखितं शक्ता, अक्षरज्ञो वर्षज्ञः वर्षपरिज्ञानवा-
नपि यदि हकारयकारादिवर्णलिखनानभिज्ञस्तदामूर्ख एवे-
त्यर्थः ॥ १२३ ॥

सा नामान्तरितामिश्रा वञ्चितारूपयोगिनी ।

एवमेवेतरासामप्युन्नेयः सङ्करक्रमः ॥ १२४ ॥

॥ प्रक्षेलिकाचक्रम् ॥

॥ इति शब्दालङ्काराः ॥

अत्र साङ्ख्यमुपपादयति । मेति । सा पूर्वोक्तेयं नामा-
न्तरितामिआ हयादिशब्दानां नानार्थकल्पनास्त्रामान्तरिता-
ख्यप्रहेलिकासत्त्वणयुक्ता । तथा सेनाशब्दस्य समूहोऽविवक्षि-
तेऽर्थे प्रसिद्धत्वेन प्रथमं तदर्थप्रतिपत्त्या वक्ष्यतात् वक्ष्यताख्य-
प्रहेलिकायाः स्वरूपसम्बन्धवती च । एवमेव अनया दिशा,
इतरासां समागतादीनाम्, उन्नेयः स्वरूपं ज्ञातव्यः । अत्र च
द्वयोः साङ्ख्यं दर्शितं त्रिचतुःप्रभृतौनामप्येवं साङ्ख्यं स्वरूपं
बोध्यम् ॥ १२४ ॥

अपार्थं व्यर्थमेकार्थं ससंशयमपक्रमम् ।

शब्दहीनं यतिभ्रष्टं भिन्नवृत्तं विसन्धिकम् ॥ १२५ ॥

देशकालकलालोकन्यायागमविरोधि च ।

इति दोषा दशैवेते वर्ज्याः काव्येषु सूरिभिः ॥ १२६ ॥

एवं काव्यस्योपादेयधर्मा गुणा अलङ्काराश्च सपरिकर-
निरूपिताः, अथ 'दुष्प्रयुक्ता पुनर्गोत्रं प्रयोक्तुः सैव शंसतीत्या-
दिशब्दार्थेण तदीयहेयधर्मातया प्रतिपादितेषु दोषेषु अग्नि-
पुराणादिप्राचीननिबन्धरीत्या गुणालङ्काररूपोपादेयधर्मानि-
रूपणानन्तरमेव निरूपयितव्येषु श्रुतिकटुत्वाद्यतिप्रभृतानामेषां
कार्त्स्न्येन निरूपणं ग्रन्थबाहुल्यमापादयेत् येनात्र त्रिव्याणा-
मप्रवृत्तिः स्यादित्याशङ्कमानोऽलङ्कारपरिच्छेद एवास्मिन्
प्रयोक्तुरत्यन्तानभिज्ञतासूचकतया नितान्तपरित्याज्यानेव द-
शविधांस्त्वान् निरूपयितुमुद्दिशति । अपार्थमिति । यद्यपि

सामान्यलक्षणान्तरमेव विशेषाणां निरूपणमचितं तथापि
 दोषपदस्य स्फुटार्थत्वेन योगवशादेव सामान्यलक्षणपरिज्ञा-
 नान्तदप्रतिपाद्यैव विशेषा दर्शिताः । तथाहि काव्यं दुष्यति
 विकृतं भवतीत्यनेनेति व्युत्पत्त्या दुष् वैकृत्ये इत्यस्य करणघ-
 षा दोषपदं सिद्धं, प्रकाशकृद्भिस्तु मुख्यार्थेतिर्दोष इत्यनेनास्य
 भावघणन्तता सूचिता, वैकृत्यस्यापहृत्यत्वं ततश्च काव्यस्यापक-
 र्षकोऽपकर्षोवा दोष इति सामान्यलक्षणम् । अपकर्षस्य कचि-
 च्छब्दस्य कचिदर्शस्य कचिच्च तद्वाञ्छारसादेरिति त्रितयवृ-
 त्तितया तेषां त्रिविधत्वं बोध्यम् । अत्रापार्थमित्यादिदृश्यानां
 नपुंसकत्वादाक्यमेव विशेष्यं तत्रापार्थत्वादिमन्बन्धस्य कचित्
 साक्षात् कचित् परम्परयाच बोध्यः । इतीति इत्येते दृष्ट्वैव
 ननु श्रुतिकटुत्वादयः वर्ज्या अत्यन्तं त्याज्याः शाब्दबोधविघ-
 टकत्वादिना प्रयोक्तुरत्यनभिज्ञताप्रकाशकत्वात्, श्रुतिकटुत्वा-
 दयस्तु किञ्चिदैरस्यमात्रजनका नत्वन्वयबोधप्रतिकूला इति
 नात्यन्तं त्याज्याः ॥ १२५ ॥ १२६ ॥

प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तहानिर्दोषो न वेत्यसौ ।

विचारः कर्कशः प्रायस्तेनालीढेन किं फलम् ॥ १२७ ॥

ननु दृष्ट्वैवेति कथमवधारणं न्यायावयवानां प्रतिज्ञादीनां
 हानिरपि विवक्षितार्थाप्रतिपत्त्या वस्तुतो दोष एव, अतएव
 भगवता गीतमेव 'प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञान्तरं प्रतिज्ञाविरोधः'
 इत्यादि सूत्रेण प्रतिज्ञाहान्यादीनां निषेहस्यानवमुक्तं, भामह-
 प्रथितयस्तु तस्य दोषतां नेच्छान्त यथा 'प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्त-

हीनं दृष्टञ्च नेष्यत इति, तत् किमत्र तत्त्वमिति पर्यनुयुक्तं
 इव प्रकृते निष्प्रयोजनत्वान्नदिवेकमुपेक्षमाण आह । प्रतिज्ञेति ।
 साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञा, साध्यसाधनं हेतुः, प्रसिद्धोदाहरणो-
 पन्यासो दृष्टान्तः, एषां हानिर्दोषः काव्यापकर्षको न वा
 इत्यस्मिन् संशये असौ पर्यनुयुज्यमानो विचारो विवेकः एक-
 तरावधारणमित्यर्थः प्रायः कर्कशो न्यायविषयकत्वात् कठि-
 नः, यदा कर्कशो गौरवः निष्प्रयोजन इत्यर्थः, अतश्च आ-
 लोकेनास्त्रादितेन परिज्ञातेनेत्यर्थः तेन विचारेण किं फलं
 सम्यक् फलं नास्तीत्यर्थः, अयमाशयः वैरस्यजनकत्वेन दोषाणां
 परिज्ञानं स्वत एव बोद्धृणां सम्भवति तदर्थं च ग्रन्थपक्षवनम-
 नुचितं केवलं काव्येष्वत्यन्तपरिहार्या एव ते कतिपये दर्शयन्ते
 न च प्रतिज्ञादिहानेरत्यन्तपरिहार्यत्वम् अप्रतिज्ञातानां प्रा-
 सङ्गिकादिसाध्यानामपि कविवर्णितत्वदर्शनात् । निर्हेतुता च
 प्रसिद्धसाध्ये वैरस्यं नावहति यथा 'सम्पत्ति मन्ध्याममयस्य क-
 दन्दानि विघटयतीत्यादौ, दृष्टान्तोपन्यासस्त्वलङ्काररूप एवात
 तद्भानिरपि नात्यन्तवैरस्यजनिका अतएव 'दृष्टान्तस्य माम-
 यिकत्वेनासार्थत्रिकत्वेऽपि न क्षतिरिति न्यायसूत्रवृत्तिहताक्तं
 तस्माद्यत्र वैरस्यजनकत्वं तत्र दोषत्वं यत्र न तथा तत्र न तथा
 न पुनः ब्राह्मबोधविघटकत्वाद्यभावादेकान्तपरिहार्यता एवं
 प्रतिज्ञाविरोधादयोऽपि ज्ञेयाः, तत्र प्रतिज्ञाविरोधो यथा
 कण्ठाभरणे 'यावज्जीवमहं मौनो ब्रह्मचारी पिता मम ।
 माता च मम बन्ध्याषीदपुत्रश्च पितामहः' इति ॥ १९७ ॥

समुदायार्थशून्यं यत्तदपार्थमितीयते ।

उन्मत्तमत्तबालानामुक्तेरन्यत्र दृष्यति ॥ १२८ ॥

संप्रत्युद्दिष्टान् दोषप्रभेदान् क्रमेण लक्षयति । समुदायार्थ-
शून्यमिति । समुदायो वाक्यघटकपदसमूहः, महावाक्यघटक-
वाक्यसमूहश्च तस्यार्थो विशेषणविशेष्यभावेनान्विततया एक-
त्वेन प्रतीयमानः प्रतिपाद्यः, तच्छून्यं यद्वाक्यं महावाक्यं वा
तदपार्थम् अपार्थत्वाख्यदोषवद्विध्यत इत्यन्वयः, यत्र पदा-
र्थानां वाक्यार्थानां वा योग्यताकाङ्क्षामन्वभावेन विशेषणवि-
शेष्यत्वेनान्वयो बाधितो भवति तदपार्थत्ववदित्यर्थः । अथ
क्वचिद्दोषत्वमपि दर्शयति, उन्मत्तेति । उन्मत्ता उन्मादरो-
गवन्तः, मत्ता मद्यपानादिना प्राप्त्रविकाराः, बालाः शिशवाः,
प्रमत्ता उन्मत्तबालानामिति पाठे प्रमत्ता मद्योपयोगादिनानव-
धाना इत्यर्थः, एषामुक्तेरन्यत्र अनुमत्तादीनामुक्तौ दृष्यति
वाक्यं महावाक्यं वा द्रष्टुं भवति उन्मत्ताद्युक्तौ तस्य न दोष-
त्वमित्यर्थः ॥ १२८ ॥

समुद्रः पीयते देवैरहमस्मि जरातुरः ।

अमी गर्जन्ति जीमूता हरेरैरावणः प्रियः ॥ १२९ ॥

तत्र बहुवाक्यगतमपार्थत्वमुदाहरति । समुद्र इति । देवै-
र्मध्येः सुरैर्वा, देवैरित्यत्र मोऽयमिति क्वचित् पाठः । अत्र
स्वार्थबाधपरिसमाप्त्रस्यापि वाक्यचतुष्टयस्याकाङ्क्षामन्वभावेनाका-
ङ्क्षित्वविरहादेकवाक्यत्वाभावस्तत एव समुदायार्थो नास्ति,

यद्युक्तं 'स्वार्थबोधसमाप्तानामङ्गाङ्गित्वव्यपेक्षया । वाक्यानामे-
कवाक्यत्वं पुनः संहृत्य जायत इति । एवं योग्यताद्यभावेऽपि
समुदायार्थशून्यत्वं ज्ञेयं, तथा बह्वपदगतमपि यथा 'वह्निना
सिञ्चति', गौरश्चः पुरुषो हस्तोत्यादि ॥ १२८ ॥

इदमस्वस्थचित्तानामभिधानमनिन्दितम् ।

इतरत्र कविः को वा प्रयुञ्जीतैवमादिकम् ॥ १३० ॥

उन्मत्तेत्याद्युक्तमनुवदन् दोषस्यातिगुरुत्वं प्रतिपादयति ।
इदमिति । अस्वस्थचित्तानामुन्मादादिभिर्निर्विवेकमनमाम्,
इदमेवं समुदायार्थशून्यमभिधानं वचनम् अनिन्दितं शिष्टै-
र्निन्दितत्वेन परिगृहीतं न भवति प्रयोक्तुरनवहितत्वात्,
इतरत्र अस्वस्थचित्तप्रयुक्तभिन्ने, एवमनाकाङ्क्षादिकं, यद्वा
इतरत्र उन्मत्तादिभिन्नेषु मध्ये को वा कविः पण्डितः सचेता
इत्यर्थः, वस्तुतस्तु इतरस्त्वितिपाठः सम्यक् । को वा प्रयुञ्जी-
तेति एतेन समुदायार्थशून्यवाक्यस्य सचेतः प्रयुक्तत्वाम्भ-
प्रतिपादनेन कथञ्चित् प्रयोगे वैरस्यातिशय इति सूचितम्,
अतएव दोषस्यास्य प्रथमोपन्यास इति बोध्यम् ॥ १३० ॥

एकवाक्ये प्रबन्धे वा पूर्वापरपराहतम् ।

विरुद्धान्तया व्यर्थमिति दोषेषु पद्यते ॥ १३१ ॥

व्यर्थं लक्षयति । एकवाक्य इति । एकस्मिन् वाक्ये तथा
प्रबन्धे वाक्यसमूहे वा यत्पदं वाक्यम्वा पूर्वापरपराहतं पूर्वापर-

सङ्गतिशून्यं तद्व्यर्थं व्यर्थत्वदोषवदिति कृत्वा दोषेषु दोषवस्तु
मध्ये पश्यते इत्यन्वयः, यद्वा पूर्वापरपराहतं पूर्वापरसङ्गति
शून्यत्वमिति व्यर्थं व्यर्थत्वमिति च धर्मपरोऽयं निर्देशः सप्तमी-
द्वयञ्च षष्ठ्यर्थे तत्र हेतुरदन्ततेत्यादिवत्, ननु वर्षकद-
म्बात्मकयोर्वाक्यप्रबन्धयोः कथं परस्परममङ्गतत्वमभव इत्य-
त्राह विरुद्धार्थतयेति वाक्यप्रबन्धयोः पूर्वापरविरुद्धार्थप्रत्या-
यकत्वं व्यर्थत्वाख्योदोष इत्यर्थः एतेनात्र विपदं विरुद्धार्थकं
नतु विगताद्यर्थकमिति सूचितम् । अर्थविरोधप्रतीतिश्चात्र
शाब्दबोधानन्तरं पर्यालोचनया, अपार्येतु आकाङ्क्षाद्यभावा-
च्छाब्दबोध एव न सम्भवतीत्यनयोर्भेदः, एकवाक्ये प्रबन्धे-
वेत्यनेन च वाक्यप्रबन्धार्थपर्यालोचनयैव विरोधप्रतिभासोऽस्य
विषयः प्रकरणादिपर्यालोचनया विरोधप्रतिभासस्तु वक्ष्यमाण-
देशकालादिविरोधविषय इति सूचितं । अस्यात्यन्तवर्ज्यता च
प्रयोक्तुरत्यनभिज्ञताप्रकाशकत्वात्, अत्रैवान्यैरुक्ता विरुद्धमति-
कारित्वप्रकाशितविरुद्धत्वमतपरार्थत्वपरिपन्थिरसाङ्गपरिग्रहा-
दयो दोषा अन्तर्भवन्ति ॥ १११ ॥

जहि शत्रुबलं कृत्स्नं जय विश्वभरामिमाम् ।

तव नैकोऽपि विदेष्टा सर्वभूतानुकम्पिनः ॥ १३२ ॥

तत्र प्रबन्धगतव्यर्थत्वमुदाहरति । जहीति । अत्र शत्रु-
मात्रशून्यस्य कृत्स्नशत्रुबलहननं सर्वभूतानुकम्पिनः सर्वलोक-
जयस्य पूर्वापरपर्यालोचनया विरुद्धत्वेन प्रतीयते । एवं वा-

कथगतं बोध्यम् । तत्र नैकोऽपीत्यत्र न च ते कोऽपीति कश्चित्
पाठः ॥ १३२ ॥

अस्ति काचिदवस्था सा साभिषङ्गस्य चेतसः ।

यस्यां भवेदभिमतता विरुद्धार्थापि भारती ॥ १३३ ॥

वक्तृविशेषस्योक्तौ विरुद्धार्थत्वस्य गुणत्वं दर्शयति । अस्तीति ।
साभिषङ्गस्य विद्योगाद्यभिभूतस्य, साभिलाषस्तेति पाठस्तु न
सम्यक्, काचिद्विलक्षणा इष्टानिष्टरेणोपादेयवक्तृत्वात्कदाचित्
विवेकशून्येत्यर्थाः, अवस्था अस्ति भवति, यस्याभवस्थायी वर्त्त-
मानस्य प्रयोक्तुर्विरुद्धार्थाऽपि पूर्व्यापरपरादृतापि भारती
अभिमतता श्रावणमादृता भवेत्, अभिमतेत्यनेन न केवल-
मवस्थादोषत्वं किन्तु गुणत्वमपीति सूचितम् ॥ १३३ ॥

परदाराभिलाषो मे कथमार्यस्य युज्यते ।

पिबामि तरलं तस्याः कदा नु दशनच्छदम् ॥ १३४ ॥

उदाहरति । परदारेति । तरलं लज्जावशात् मत्वाद-
द्यादा सकथं, तस्याः परकान्तायाः, दशनच्छदमधरम् ।
अत्र स्वस्वार्थाभिमानितया परदाराभिलाषस्यायुक्तत्वं प्रति-
पादयत एव प्रयोक्तुः परदाराधरपानाशमनमिति पूर्व्वार्द्ध-
व्यङ्ग्यस्य शान्त्यभिचारिणोमत्याख्यभावस्य उत्तरार्द्धव्यङ्ग्येन
शृङ्गारव्यभिचारिणोक्तुक्त्येन सह सन्नपि विरोधः प्रयोक्तु-
र्विद्योगाभिभूतत्वव्यञ्जकतया शृङ्गारोपकत्वात् कमपि चम-

त्कारमावहतीति गुण एव, अत्र द्वयोर्विरोधः, एवमेकत्र बहूनां विरोधे चमत्कारातिशयः यथा 'काकार्यं शशलक्षणः कश्च-कुलं भूयोऽपि दृश्येत सा, दोषाणां प्रशमाय मे श्रुतमहो कोपेऽपि कान्तं मुखम् । किं वक्ष्यन्त्यपकल्पषाः कृतधियः स्वप्नेऽपि सा दुर्लभा, चेतः स्वास्थ्यमुपैहि कः खलु युवा धन्योऽधरं धास्यति' । इत्यत्र शान्ताङ्गानां वितर्कमतिशङ्काद्यतीनां विप्रलम्भाङ्गैरौत्सुक्यस्यतिदैर्न्यचिन्ताभिः सह सन्नपि विरोधः प्रयोक्तुर्विरहाभिभूतत्वव्यञ्जनात् शृङ्गारप्रकर्षमाविर्भावयति । नव्यास्त्वेवंविधस्यले विरुद्धानां बाधनेनोक्तताद्गुणलभित्याह । यथा 'सञ्चार्यादेर्विरुद्धस्य बाधत्वेन वचोगुण' इति ॥ १३४ ॥

अविशेषेण पूर्वोक्तं यदि भूयोऽपि कीर्त्यते ।

अर्थतः शब्दतोवापि तदेकार्थं मतं यथा ॥ १३५ ॥

एकार्थं लक्षयति । अविशेषेणेति । पूर्वोक्तमिति सामान्य-त्वान्नपुंसकम् । अर्थतः शब्दत इति प्रथमान्तम्, अत्र यत्रे-त्यध्याहार्यं, तदयमन्वयः, पूर्वोक्तेऽर्थः शब्दो वा यत्र वाक्ये यद्यविशेषेण भूयोऽपि कीर्त्यते तदा तदाक्यम् एकार्थम् एका-र्थत्वाख्यदोषवन्तं, यदा अर्थतः शब्दत इति च सप्तम्यन्तम् एकार्थमित्यनेनान्वितम् अर्थनिष्ठं शब्दनिष्ठञ्चैकार्थमित्यर्थः । अविशेषेणेति एकरूपेणेत्यर्थः, यदा विशेषविवक्षाया अभावेन यत्र विशेषविवक्षार्थमुक्तस्य पुनःकीर्त्तनं तच्चास्य न दोषत्वं विशेषस्य प्रस्तुतस्यानुकम्पनीयत्वादि एतच्चानन्तरमेव व्यक्ती-

भविष्यति, अर्थतः शब्दतोवेत्यनेनान्यैरुक्तस्य पौनरुक्त्याख्यार्थ-
 दोषस्य कथितप्रदत्ताख्यशब्ददोषस्य च द्वयोरैवैकार्यसंज्ञया
 संग्रहः सूचितः, न च शब्दपौनरुक्त्ये कथमेकार्थेति यौगिकसंज्ञा-
 प्रवेष्टः गुणदोषालङ्कारसंज्ञानां प्रायेण योगबलादेव प्रवृत्ते-
 रिति वाच्यं शब्दपदस्य तदर्थकशब्दपरत्वात् अतएव भिन्नार्थ-
 कशब्दपौनरुक्तस्य वैरस्यानावहत्वान्नदोषत्वं यथा 'सुरा विप्रैः
 सुरा नोचैः सेव्यन्ते भक्तिभावतः । विप्राणान्तु फलं दूरे नीचा-
 नान्तु तदैव हि' इत्यादौ सुरा इति पदं पुनरुक्तमपि सुरा
 देवाः सुरा मद्यानीति विभिन्नार्थकत्वेन न दूषणमावहति
 तस्मादर्थस्य एकार्थकशब्दस्य वा पुनरुक्तत्वमेकार्थत्वं, यत्र शब्द-
 भेदस्तत्रार्थभावस्य पौनरुक्तं यत्र तु तदभेदस्तत्र द्वयोरपीति
 निष्कर्षः ॥ १३५ ॥

उत्कामुन्मनयन्त्येते बाला तदलकत्वपः ।

अभोधरास्तडित्वन्तो गम्भीराः स्तनयित्ववः ॥ १३६ ॥

तत्रार्थगतमेकार्थत्वमुदाहरति । उत्कामिति । उत्काम-
 त्कण्ठिताम्, उन्मनयन्ति उद्दीपकतादुत्कण्ठयन्ति, अत्रोत्का-
 न्ननःशब्दयोः, अभोधरास्तडित्वत्स्तनयित्वशब्दानाञ्च स्वरूप-
 भेदेऽप्येकपर्यायत्वेनैकार्थशक्तत्वादर्थस्य पौनरुक्त्यम्, एवं पर्याय-
 यान्तरानुपादानेऽपि प्रकारान्तरेण पूर्वोक्तार्थस्य पुनःप्रतीता-
 वयस्य सङ्गावा ज्ञेयः, यथा 'सहसा विदधोत न क्रियामविवेकः
 परमापदां पदम् । वृणते हि विमृशकारिणं गुणलुब्धाः स्त-

यमेव सम्पद इति, अत्र द्वितीयाद्धे व्यतिरेकेण द्वितीयपाद-
स्त्वैवार्थ इति पुनरुक्तत्वमेव, यदि तु उत्कामुग्धनयनीत्यस्य
विरहेणोत्कण्ठितामपि अभोधराः पुनरुद्दीपकतया अत्युत्क-
ण्ठितां कुर्वन्तीत्यत्र तात्पर्यम् एवमभोधरादीनामेकस्यैव
समुदायार्थशक्तस्य विशेष्यतायामन्ययोश्चावयवार्थशक्तयोर्विशेष-
णतायां तात्पर्यं तदार्थभेदान्नास्य सङ्गाव इति बोध्यम्, यथा
'मा त्रियामा तदार्त्तस्य चन्द्रमण्डलमण्डिता । राज्ञो विलप-
मानस्य न व्यभासत शर्व्वरो' । अत्र त्रियामाशर्व्वरीशब्दयो-
रेकपर्यायत्वेऽप्यवयवार्थशक्तत्वमङ्गीकृत्य त्रियामाशब्दः शर्व्वरो-
विशेषणत्वेनोपन्यस्तः । अत्र शब्दभेदादर्थत एव पुनरुक्तत्वं ।
शब्दतो यथा 'अधिकरतलतल्पं कल्पितस्त्रापलीला परिमलन-
निमीलत्पाण्डिमा गण्डपाली । सुतनु ! कथय कस्य व्यञ्जय-
त्यञ्जमेव स्मरनरपतिलीलायौवराज्याभिषेकम्' अत्र लीला-
शब्दः पुनरुक्तः ॥ १३६ ॥

अनुकम्पाद्यतिशयो यदि कश्चिद्विवक्ष्यते ।

न दोषः पुनरुक्तोऽपि प्रत्युतेयमलङ्घ्यः ॥ १३७ ॥

अविशेषेणेत्युक्तस्य प्रयोजनं दर्शयन् दोषमिमं प्रतिप्रसूते ।
अनुकम्पेति । अनुकम्पाद्यतिशयः प्रसूतस्यानुकम्पनीयत्वादि-
विशेषः, आदिना विधेयानुवादादिपरिग्रहः, तदुक्तं गुण इत्यनु-
वृत्तौ दर्पणकृता 'कथितञ्च पदं पुनः । विहितस्यानुवाद्यत्वे
विषादे विस्मये क्रुधि । दैन्येऽथ स्नाटानुप्रासेऽनुकम्पायां प्रसा-

दने । अर्थान्तरसंकमितवाच्ये हर्षेऽवधारणे' इति । एवमुक्त-
त्ताद्युक्तावपि पौनरुक्तस्य गुणत्वं ज्ञेयं, यथा मृच्छकटिके
शकारोक्तौ 'मम मक्षणमण्डलं ममहं बहुअन्तोत्यादि, एवं
धनुर्ज्याकर्षावतंसादयोऽप्याहूतत्वादिविशेषविवक्षया न दृष्टाः ।
न दोषो न दूषणावहः, पुनरुक्तः शब्देऽर्थो वा, इयं पुनरुक्तिः,
अलङ्घ्रिया गुण एव काव्यशोभाजनकत्वात्, अनुप्रासालङ्कार
इति केचित् ॥ १३७ ॥

हन्यते सा वरारोहो स्मरेणाकाण्डवैरिणा ।

हन्यते चारुसर्व्वाङ्गी हन्यते मञ्जुभाषिणी ॥ १३८ ॥

तत्रानुकम्पायामुदाहरति । हन्यत इति । अत्र हन्यत इति
पदं पुनःपुनरुक्तं सत् प्रसृतस्यानुकम्पनीयत्वस्यापनया कमपि
चमत्कारमावहन् काव्यशोभां जनयति । एवं विधेयानुवादादौ
ज्ञेयं, यथा 'उदेति सविता तामस्ताम एवासमेति चेत्यादि ॥
॥ १३८ ॥

निर्णयार्थं प्रयुक्तानि संग्रहं जनयन्ति चेत् ।

वर्चांसि, दीप एवासौ ससंग्रह इति स्मृतः ॥ १३९ ॥

ससंग्रहं लक्षयति । निर्णयार्थमिति । निर्णयार्थं बोद्धव्यस्य
प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्यतरनिश्चयाय, संग्रहार्थं प्रयुक्तस्य संग्रहजनकत्वे
तु न दूषणमित्यग्रे वक्ष्यते । संग्रहमुभयकोटिकज्ञानं, वर्चां-
सोति बहुवचनमविवक्षितम् एकपदस्य पदद्वयस्य वा संग्रह-

जनकत्वे दूषणसम्भवात्, चेदित्यत्र यदिति पाठः सम्यक्-
संशयः संशयस्यत्वात्, अयमपि दोषः शब्दगतोऽर्थगतश्च, यत्र
संशयोत्पत्त्यान्वयबोधो विहन्यते तत्र शब्दगतः यथोदाहरिष्यते,
यत्र त्वर्थप्रतीत्यनन्तरं वक्ताद्यनिश्चयस्तत्रार्थगतः यथा 'मात्सर्य-
मुत्सार्य विचार्य कार्यमार्याः समर्यादमुदाहरन्तु । सेव्या नित-
म्नाः किमु भूधराणामनु स्मरस्मेरविलासिनीनाम्' । अत्रप्रकर-
णाद्यभावात् शान्तगृह्णारिणाः को वक्तेति संशयः ॥ १३८ ॥

मनोरथप्रियालोकरसलोलेशणे सखि ।

आराद्वृत्तिरसौ माता न चमा द्रष्टुमीदृशम् ॥ १४० ॥

शब्दगतं संशयमुदाहरति । मनोरथेति । जारं मानुरागं
पश्यन्ती मातुः परिज्ञानशङ्कया च चकितां प्रति सख्या
उक्तिरियं । मनोरथप्रियोऽभिलषितप्रेयान् जार इत्यर्थः, तस्या-
ल्लोके दर्शने रमेनानुरागेण लोलो व्यापृते ईक्षणे यस्याः सा
तथा तत्सम्बन्धनम्, आरादिति अत्र किम् 'आरादूरसमीप-
योरित्यभिधानादारादृत्तिर्दूरवर्त्तिनी ते माता विषयविप्र-
कर्षादीदृशं त्वदीयजारदर्शनरूपकर्षं द्रष्टुं न चमा शक्ना तत्
प्रवर्त्तस्वेत्यर्थः, किम्वा समीपवर्त्तिनी ईदृशममञ्जसं कर्षं द्रष्टुं
न चमा तन्निवर्त्तस्वेत्यर्थः ! इत्येकतरनिश्चयाभावात् संशयः,
अयञ्च नानार्थशब्दप्रयोगनिबन्धन इति शब्दगतः, अर्थगतस्तु
पूर्वं दर्शितः ॥ १४० ॥

ईदृशं संशयायैव यदि वातु प्रयुज्यते ।

स्यादलङ्कार एवासौ न दोषस्तत्र तद्यथा ॥ १४१ ॥

अस्य कश्चिदुत्पत्तमपि दर्शयति । ईदृशमिति । यदि वा तु
 ईदृशं संग्रहजनकमपि वाक्यं संग्रहायैव संग्रहप्रतिपादनमु-
 हिष्यैव प्रयुज्यते तदा तच्चासौ संग्रहोऽलङ्कार एव शोभाजनक
 एव गुण एवेत्यर्थः संग्रह एव यदि प्रतिपाद्यमानतया विव-
 क्षितः तदासौ गुण एवेत्यर्थः, एवञ्चाविवक्षितः संग्रहो दोषो
 विवक्षितस्तु गुण इत्यर्थः । तत् तस्योदाहरणं । वात्वित्यत्र
 जालिति कश्चित्पाठः ॥ १४१ ॥

पश्याम्यनङ्गजातकलङ्घितां तामनिन्दिताम् ।

कालेनैव कठोरेण यस्तां किं नस्त्वदाशया ॥ १४२ ॥

पश्यामीति । नायकं प्रति दूत्या उक्तिरियं । अनङ्गः कामः
 तज्ज स्वातङ्कः पीडा तेन लङ्घितामाक्रान्तां तां कठोरेण
 निर्दयेन कालेन मृत्युनैव यस्तां पश्यामि त्वदाशया तव प्रत्या-
 शया नोऽस्माकं किं, सा कामपीडया सिध्यते किं तव प्रत्या-
 शयेत्यर्थः किं श्लोकस्यास्य प्रतिपाद्यः, किम्वा अङ्गजातेनात-
 र्द्धेन लङ्घिता या तङ्घिन्नां तां कठोरेण दुःसहेन कालेनैव केवलं
 पीडयमयेव यस्तां पीडितां पश्यामि त्वदाशया नः किं, तस्याः
 शारीरिकी कापि पीडा नास्ति किन्तु केवलं त्वामनासादयन्ती
 चिन्ताजागरणपरा पीडये पीडयते इत्यस्य प्रतिपाद्यः, इत्येष
 संग्रहः स च दूत्या विवक्षित इति गुण एव । किं नस्त्वदाशयेत्यत्र
 किन्तु त्वदाशयेति, किं नस्त्वदाशयेति च पुस्तकान्तरेषु पाठः ॥
 ॥ १४२ ॥

कामार्त्ता धर्म्मतप्तावेत्यनिश्चयकरं वचः ।

युवानमाकुलीकर्त्तुमिति दूत्याह नर्म्मणा ॥ १४३ ॥

अत्र संशयस्य विवक्षितत्वं प्रतिपादयति । कामार्त्तेति । संशयस्य विवक्षितत्वे हेतुर्युवानमाकुलीकर्त्तुमिति, कामपीडां योन्नपीडां वा बुद्ध्या नायकोऽयं व्याकुलीभूय तत्समीपं गमिष्यतीति विविच्य दूत्या तादृशं संशयजनकवाक्यं प्रयुक्तमिति भावः, एतदुपलक्षणं व्याजस्तुतिपर्यवसानादावपि संशयस्य गुणत्वं यथा 'पृथुकार्त्तस्त्रपात्रं भूषितनिःशेषपरिजनं देव ! । विलसत्करेणुगहनं संप्रति सममावयोः सदनम्' । अत्राद्यो वा दरिद्रो वा वक्तुं संशयः वाक्यस्य च व्याजस्तुतौ पर्यवसानम् ॥ ॥ १४३ ॥

उद्देशानुगुणोऽर्थानामनुद्देशो न चेत् कृतः ।

अपक्रमाभिधानं तं दोषमाचक्षते बुधाः ॥ १४४ ॥

अपक्रमं लक्षयति । उद्देशानुगुण इति । अर्थानां प्रथममुपन्यास उद्देशः तस्यानुगुणोऽनुरूपः सम्बन्धयोग्य इत्यर्थः अनुद्देशः पश्चादुद्देशः क्रमः स चालङ्कारतया पूर्वमुक्तः, स चेन्न कृतस्तदा तं क्रमलङ्घनरूपत्वादपक्रमाभिधानं दोषं बुधाः कथयन्ति, क्रमिकाणां क्रमिकैरेवान्वय इति नियमः तद्वदनादर्थबोधमान्यर्थमत्र दूषकतावीजं बोध्यम्, अतएवास्यात्यन्तपरिहार्यमध्ये गणनं, नञोरङ्गीकृतयोः शब्दार्थदोषयोरक्रमत्वदुष्कृतयोस्तु न शब्दबोधविघटकत्वमिति नात्यन्तपरि-

हार्यता यथा 'समय एव करोति बलावलं प्रणिगदन्त इतीव
शरीरिणाम् । शरदि हंसरवाः पक्षीकृतस्वरमयूरमयूरमणो-
यताम्' इति । अत्र परामृश्यमानवाक्यानन्तरं हि इतिशब्दः
प्रयुज्यत इति क्रमः, अत्र तत्तद्वचनादक्रमता सा च व्यवहित-
योजनयान्वयसम्भवेन नात्यन्तपरिहार्या । एवं 'देहि मे वा-
जिनं राजन् गजेन्द्रं वा मदालसमिति । उक्तं हि वस्तु प्रथमं
याचनीयं तद्वान् दातुरशक्तौ ततो न्यूनं याचनीयमिति क्रमः
स चात्र गजेन्द्राद्न्यूनस्य वाजिनः प्रथमयाचनासङ्गित इति दु-
ष्कमता सा चान्वयस्य निर्वाधप्रवृत्त्या नात्यन्तपरिहार्या ॥

॥ १४४ ॥

स्थितिनिर्माणमंहारहेतवो जगताममी ।

शम्भुनारायणशोभोजयोनयः पालयन्तु वः ॥ १४५ ॥

अपक्रममुदाहरति । स्थितीति । अत्र प्रथममुद्दिष्टानां
स्थितिनिर्माणमंहाराणां हेतुत्वेनान्वययोग्या नारायणशो-
भोजयोनिशम्भव एव क्रमेणानृष्टेष्टमुचिता इति तादृशोपन्यास-
क्रमातिक्रमादपक्रमता । न चोत्तरोत्तरस्य बद्धत्वात् परभावा-
युक्त इति वाच्यं क्रमान्वयानुग्राधेनान्वययोग्यस्वन्यस्वरविण्वा-
दिपदोपन्यासस्यैव कवेर्गोचित्यात् तादृशपदानाञ्च मौलभ्यात्
॥ १४५ ॥

यत्नः सम्बन्धविज्ञानहेतुकोऽपि कृतेऽयदि ।

क्रमलङ्घनमप्याहुः स्वरयो नैव दूषणम् ॥ १४६ ॥

अस्यादोषत्वमपि दर्शयति । यन्न इति । सम्बन्धः कस्मिं-
श्चिदेकस्मिन् पदार्थे अक्रमिकयोरप्युभयोः सम्बन्धित्वं तस्य
विज्ञानं विशेषेण ज्ञानं तद्धेतुर्यस्य तादृशो यन्नः प्रयामो
यद्यपि कविना कृतः स्यात्तदा क्रमलङ्घनमपि दूषणं नैव भव-
तीति सूचय आह्वयित्वन्वयः, एकतरान्वयिनि पदार्थे अक-
मिकस्याप्यपरस्यान्वयित्वप्रतिपादनाय यतमानेन कविना यदि
क्रमातिक्रमेणोपन्यस्यते तदा स न दोष इत्यर्थः, न पुनरस्य
गुणत्वं सविशेषशोभाजनकत्वाभावादिति बाध्यम् ॥ १४६ ॥

बन्धुत्यागस्तनुत्यागो देशत्याग इति त्रिषु ।

आद्यन्तावायतक्लेशौ मध्यमः क्षणिकज्वरः ॥ १४७ ॥

उदाहरति । बन्धुत्याग इति । आद्यन्तौ बन्धुत्यागदेश-
त्यागौ, आयतक्लेशौ दीर्घकालं क्लेशानुभावकौ, मध्यमस्तनुत्यागः,
क्षणिकज्वरः अल्पक्षणमेव सन्तापजनकः, वरं तनुत्यागः श्रे-
यान् न पुनर्बन्धुत्यागोदेशत्यागो वेत्यर्थः । अत्रादिपदोपात्त
बन्धुत्यागान्वयिन्यायतक्लेशत्वे तदुत्तरोद्दिष्टस्य तनुत्यागस्यान्वया-
योगात् तं विहाय योग्यत्वात्तदन्तस्य देशत्यागस्यान्वयित्वं
प्रतिपादितमिति क्रमलङ्घनं युज्यते ॥ १४७ ॥

शब्दहीनमनानन्त्यनन्त्यनन्त्यपङ्क्ति ।

पदप्रयोगोऽशिष्टेष्टः शिष्टेष्टस्तु न दुष्यति ॥ १४८ ॥

शब्दहीनं लक्षयति । शब्दहीनमिति । लक्ष्यं मजातीय-
मुदाहरणान्तरं तथा लक्षणमनुशासनं सूत्रं कोषो धातुपा-

ठश्च, तद्रूपा पद्धतिर्वर्त्म प्रयोगनिधामक इत्यर्थः, अनालक्ष्या
 अपरिदृष्ट्या लक्ष्यलक्षणपद्धतिर्यस्य तादृशः पदप्रयोगः कृद्-
 भिहितभावत्वात् प्रयुज्यमानं पदमित्यर्थः शब्दहीनं शब्द-
 हीनत्वाख्यदोषवान्, यस्य मजातीयप्रयोगान्तरं केनापि प्रयुक्तं न
 दृश्यते नापि निष्पादकमनुशासनं, तथाविधपदप्रयोगः शब्द-
 हीन इत्यर्थः, सत्यप्यनुशासनाभावे बह्वभिः प्रयुज्यमानस्य प्रयोगो
 न दूषणमावहति यथा 'चेतः परं वलति शैलवनस्यलोखित्यादि'
 अत्र वलतीति सञ्चलनार्थवलधातोः परस्मैपदित्वमनुशासना-
 सिद्धमपि बह्वभिः प्रयुक्तमिति तत्प्रयुञ्जानः कविर्नापराध्यति
 इत्यतो लक्ष्यस्थापनान्नित्यत्वं दूषणवोजत्वेनाह । तथा अशि-
 ष्टेष्टः यस्य पदप्रयोगः शिष्टानामिष्टो न भवति सत्यप्यनुशासने
 तत्पदं यदि तत्तन्निष्ठादिमत्त्वेन तत्तदर्थकत्वेन वा कदापि
 शिष्टेन प्रयुक्तस्तदा तत्प्रयोगोऽपि दोषायेत्यर्थः यथा 'देवतानि
 पुंसि वेति कोपे सत्यपि पुंलिङ्गादेवतशब्दः, हन् हिं मा गत्यागिति
 गणोक्तावपि गमनार्थाहन्धातुश्च न केनापि शिष्टेन प्रयुक्तः,
 इत्यञ्च विशेषणद्वयेनादैरुक्तानाममाधुत्वाप्रयुक्तत्वात्मर्थत्वाख्य-
 दोषाणां स्वमते शब्दहीनपदेन संग्रहः, ततश्च शब्दोही-
 नोऽपकृष्टो यचेति व्युत्पत्तिमिदं शब्दहीनमितिपदं, अपकृष्ट-
 त्वश्चासाधुत्वादिकं । किञ्चानुशासनविरुद्धोऽपि शिष्टेष्टो न
 दोषायेत्याह शिष्टेष्टस्तु न दुष्यतीति, अयम्भावः शिष्टप्रयुक्ताना-
 मेव पदानां व्युत्पत्त्यर्थमनुशासनं पाणिन्यादिभिः कृतं न पुन-
 रनुशासनं कृष्टा शिष्टैस्तानि प्रयुक्तानि तेषां नित्यत्वात्, यदुक्तं

गोपीचन्द्रेण 'नित्यानां पदानां प्रतिपत्त्यर्थं प्रकृतिप्रत्ययविभागपरिकल्पनं शास्त्रेण क्रियत इति । तस्मादनुशासनमिद्वयं तद्विरुद्धं वा शिष्टेष्टं प्रयोगो न दोषाय तद्विपरीतस्तु दोषायेति । यदा अनालक्ष्या लक्ष्यलक्षणपद्धतिर्लक्ष्यलक्षणनियमो यत्र सः, अनेन लक्षणेनेदमेव लक्ष्यं सम्पद्यते अस्य लक्ष्यस्येदमेव लक्षणमित्येवं रूपो नियमो यत्र न लक्ष्यते तादृशपदप्रयोगः शब्दहीन इत्यर्थः एतेनासाधुत्वस्य दोषत्वमुक्तं यदुक्तमाग्नेये 'शब्दशास्त्रविरुद्धत्वमसाधुत्वं विदुर्वधाः' इति, तथा अशिष्टेष्टः अशिष्टैः शिष्टभिन्नैर्यामिकजनैरिष्टोऽपि शब्दहीन इत्यर्थः अनेन यास्यताया दोषत्वमुक्तं, शिष्टेष्टस्तु न दुष्यतीति तु प्रसङ्गादुक्तम् ॥ १४८ ॥

अवते भवते वाङ्महीमर्षवशक्करीम् ।

महाराजन्नजिज्ञासा, नास्तीत्यासां गिरां रसः ॥ १४९ ॥

उदाहरति । अवते इति । हे महाराजन् भवते भवतस्तव वाङ्मः, अर्षवः शक्करी मेखला यस्यास्तां सार्णवामित्यर्थः 'शक्करी च्छन्दसो भेदे नदीमेखलयोरपि' इति मेदिनी । शक्करीति मरेफः पाठः प्राचीनमेदिनीपुस्तके दृश्यते । महीभवते रक्षति, अस्मिन् विषये संशयाभावाच्चिज्ञासा नास्ति मत्तमेवैतदित्यर्थः, इत्यासामोदृशीनां गिरां रसः प्रकृते शृङ्गारानुप्राणितो राजविषयरतिभावो नास्ति सन्नपि नास्तीत्यने पदानामसाधुत्वप्रतिपत्त्या तत्पूर्वभाविनोऽन्वयबोधस्याभावात्,

तथाहि अवते इत्यच्चात्मनेपदं, भवते इत्यच् षष्ठीविषये च-
तुर्थी, अर्षवशक्करीत्यच् कप्रत्ययाभावः, महाराजस्त्रित्वापि
टप्रत्ययाभावः, सर्वमेतदनुशासनविरुद्धं, किञ्च शक्करीशब्दे
मेखलायां न केनापि प्रयुक्त इत्यप्रयुक्तः, तदिदं सर्वं प्रयुज्यमानं
बाहुवृद्धिमान्तर्यं जनयदन्वयबाधं विघटयति ॥ १४८ ॥

दक्षिणाद्रेरुपसरन् मारुतश्रुतपादपान् ।

कुरुते ललिताधूतप्रबालाङ्गुरगोभिनः ॥ १५० ॥

इत्यादिशास्त्रमाहात्म्यदर्शनालसचेतसाम् ।

अपभाषणवद्भानि नच सौभाग्यमुज्झति ॥ १५१ ॥

शिष्टेष्टम् न दुष्यतीत्यस्य विषयं दर्शयति । दक्षिणाद्रेरिति ।
मलयपर्वतस्य वायुकम्पितचूतवनं कश्चिदर्शयति । दक्षि-
णाद्रेरुपसरन् मलयाचलमिममुपगच्छन्, ललितं मन्दं यथा
तथा आधूतैः प्रबालाङ्गुरैः गोभिनः । इत्यादीति । इत्यादि
दक्षिणाद्रेरित्यादिपदं, शास्त्रमाहात्म्यदर्शनालसचेतसाम्, आ-
लस्येनानुशामनशास्त्ररहस्यमनालोचयताम्, अपभाषणवदप-
शब्दवत्, नच सौभाग्यमुज्झति वस्तुतः शिष्टेष्टत्वात् सौष्टवं न
त्यजति, अयमर्थः कर्माणि द्वितीयेत्यनुशामनादुपमरणक्रिया
कर्मातया दक्षिणाद्रिशब्दस्य द्वितीयान्तता युज्यते किन्तु तद-
भावेऽपि नेदं दुष्टं शिष्टानां सर्वत्र सम्बन्धव्यन्तताया अदुष्ट-
त्वाभ्युपगमात्, तथा चोक्तं, कर्मादिविषयेऽप्यविवक्षिते कर्मादौ
सम्बन्धविवक्षायां षष्ठीति ॥ १५० ॥ १५१ ॥

श्लोकेषु नियतस्थानं पदच्छेदं यतिं विदुः ।

तदपेतं यतिभ्रष्टं श्रवणोद्देजनं, यथा ॥ १५२ ॥

अथ यतिनिरूपणपूर्वकं यतिभ्रष्टं लक्षयति । श्लोकेष्विति । श्लोकेषु नियतं कृन्दः शास्त्रैर्नियमितं स्थानं यस्य तादृशं पदस्य सुवन्तस्य तिङन्तस्य वा क्तेदं विरामं यतिं विदुः जिह्वेष्टवि-
श्रामस्थानत्वेन यत्र कृन्दः शास्त्रैः पदसमाप्तिरूपदिष्टा तां यतिं
जानन्ति पदान्ते जिह्वाया विश्रामो यतिरिति निष्कृष्टार्थः ।
उक्तञ्च 'यतिर्जिह्वेष्टविश्रामस्थानं कविभिरुच्यते इति । तद-
पेतं तादृशयतिशून्यं वचनं यतिभ्रष्टं, यत्र पदमध्ये जिह्वा
विश्राम्यति तद्यतिभ्रष्टत्वाख्यदोषवदित्यर्थः, दोषत्वे हेतुः यतः
श्रवणस्रोद्देजनं दुःखदं श्रवणोद्देजकत्वादस्यात्यन्तपरिहार्यत्व-
मित्यर्थः । श्लोकेष्वित्यनेन गद्येषु यतिर्नादरणीयेति सूचितम् ॥
॥ १५२ ॥

स्त्रीणां सङ्गीतविधिमयमादित्यवंशेनरेन्द्रः

पश्यत्यक्लिष्टरसमिह शिष्टैरमेत्यादि दुष्टम् ।

कार्याकार्याण्ययमविकलान्यागमेनैव पश्यन्

वश्यामुर्वीं वहति नृप इत्यस्ति चैवं प्रयोगः ॥ १५३ ॥

स्त्रीणामिति । आदित्यवंशोऽयं कश्चिन्नरेन्द्रः शिष्टैः सामा-
जिकैरमा सह अक्लिष्टाः पुष्कला रसा यत्र तादृशं स्त्रीणां
सङ्गीतविधिं सङ्गीतसहितं विधानं नास्मित्यर्थः, इह पश्यती-
त्यन्वयः । इत्यादि दुष्टमिति सप्तदशाक्षरं मन्दाक्रान्तावृत्त-

मिदम्, अत्र प्रथमं चतुर्थे ततः षष्ठे ततश्च सप्तमे यतिर्निवेष्टा
यद्गत् 'मन्दाक्रान्ताम्बुधिरसनगैर्षी भगौ तौ गयुग्ममिति,
प्रकृते तु चतुर्थादिवर्षानां पदमध्यपातित्वाद्यतिभ्रष्टत्वम् । अस्य
कचिददोषत्वमप्याह कार्याकार्याणीति अविकलानि सकला-
नि, आगमेन नीतिशास्त्रादिना, वक्ष्यामायन्तां, वंश्यामिति
पाठे कुलपरम्परागताम् । इत्यस्ति चैवं प्रयोग इति एवं प्रया-
गो न यतिभ्रष्ट इत्यर्थः ॥ १५३ ॥

लुप्ते पदान्ते शिष्टस्य पदत्वं निश्चितं यथा ।

तथा सन्धिविकारान्त पदमेवेति वर्ण्यते ॥ १५४ ॥

ननु स्त्रीणां सङ्गीतविधीत्यादौ यतिभंशः कार्याकार्या-
ण्ययमित्यादौ तदभावः कथमेतत् उभयत्रापि पदमध्य एव
विश्रामादित्याशङ्क्य सदृष्टान्तमुपपादयति । लुप्ते इति । पदस्य
सुवन्तस्य तिङन्तस्य वा अन्ते अन्तवर्त्ते लुप्ते सति यथा शिष्ट-
स्यावशिष्टभागस्य पदत्वं निश्चितं वारि पच इत्यादौ विभक्ति-
लोपे जातेऽवशिष्टस्य प्रकृतिभागस्य यथा पदत्वं निर्विवादं सर्वै-
रप्यङ्गीकृतमित्यर्थः । अत्र पदान्ते इत्येकत्वमविवक्षितं राजे-
त्यादौ द्वयोरपि लोपेऽवशिष्टस्य राजेत्यादिभागस्य पदत्वान-
पायात् । तथा सन्धिविकारान्तं सन्धिः स्वरद्वयमन्धानं तत्कृतो
विकारो दीर्घयलाद्यादेशः तादृशविकारयुक्तस्यञ्जनमित्यर्थः सा-
ऽन् यस्य तत् पदमेव पदमध्यमपि पदान्त एवेति वर्ण्यते हन्द्वा-
शैरङ्गीक्रियत इत्यन्वयः पदमध्येऽपि तस्मिन् निवेष्टिता यति-

न दोषायेत्यर्थः, एतदेवोक्तं छन्दोगोविन्दे गङ्गादासेन 'कश्चि-
च्छन्दस्यास्ते यतिरभिहिता पूर्वकृतिभिः पदान्ते सा शोभां
अयति पदमध्ये त्यजति च । पुनस्तत्रैवामौ स्वरविहितसन्धिः
अयति तां यथा 'कृष्णः पुष्पात्तुलमहिमा मां करुणया' इति ।
प्रकृते च कार्याकार्याण्ययमित्यादौ श्येत्यादिस्वरसन्धिकृत-
यकारादिविकारवद्वर्णान्ते र्या इत्यादौ पदमध्येऽपि यतिर्न
दोषाय, एतद्विपरीते स्त्रीणां सङ्गोतेत्यादौ तु दोषाद्येवेति
दोषादोषयोर्विषयविभागः ॥ १५४ ॥

तथापि कटु कर्षाणां कवयो न प्रयुञ्जते ।

ध्वजिनी तस्य राज्ञः केतदस्तजलदेत्यदः ॥ १५५ ॥

स्वरसन्धिकृतप्रतिप्रसवस्याप्यसाम्यत्रिकत्वं दर्शयति । तथा-
पीति । तथापि स्वरसन्धिना पदमध्यस्य पदान्तताभ्युपगमेऽपि ।
ध्वजिनी मेना, केतवोध्वजवंशास्तैरुदस्ता अत्युच्यत्वादुत्सिप्ता
जलदा मेघा यया सा । इत्यादौ ध्वजिनोत्यादिकं यतः कर्षा-
णां कटु दुःखदम् अतः कवयः प्रतिप्रसृतमपि न प्रयुञ्जते
कटुकर्षं तदिति पाठे कटवः सपीडाः कर्षा यच्च तदिति
बहुप्रोक्तिः, अत्र केतदस्तेत्यत्र त्व इति स्वरसन्धिकार्यदीर्घ-
युक्तं तदन्तमपि के इत्येतद्यतिस्थानतया श्रोतृणां कर्षा-
हन्तदं भवति, इत्यञ्च सत्यपि स्वरसन्धौ पादान्ते पदमध्य-
यतिर्दोषाय पादमध्ये तु न तथा प्रकृते के इत्यस्य पादान्तत्व-
मिति बोध्यम् ॥ १५५ ॥

वर्षानां न्यूनताधिक्ये गुरुलघ्वयथास्थितिः ।

तत्र तद्विन्नवृत्तं स्यादेष दोषः सुनिन्दितः ॥ १५६ ॥

भिन्नवृत्तं लक्षयति । वर्षानामिति । अत्र यच्चेत्यध्याहार्यम्
उत्तरवाक्ये तच्चेत्युक्तेः, वर्षानामिति वज्रवचनमविवक्षितं, यत्र पद्ये
एकस्य दयोस्त्रिप्रभृतीनाम्ना वर्षानां न्यूनता आधिक्यम्ना,
यदा वर्षानामिति निर्द्धारणे षष्ठी वृत्तघटकवर्षानां मध्ये कस्य-
चिन्न्यूनत्वमधिकत्वम्ना, तथा यत्र गुरुलघ्वयथास्थितिः गुरो-
लघोर्वा वर्षस्यायथास्थानं सन्निवेशः तत्र पद्ये तद्विन्नं भग्नं
वृत्तं कन्द इति वृत्तभङ्गाख्योदोषः यदा तदाक्यं भिन्नं वृत्तं
यत्रैति 'वृत्तभङ्गाख्योदोषवत् स्यादित्यन्वयः, एष भिन्नवृत्त-
त्वाख्यः, सुनिन्दित इति काव्यकर्तृशब्देऽनभिज्ञत्वेनापहमनो-
यत्वस्थापनादिति भावः । इतवृत्तत्वमङ्गयान्यैरुक्तो लक्षणा-
नुसरणेऽप्यव्यत्यरूपः प्रकृतरसानुगुणत्वरूपश्च दोषे ना-
त्यन्तनिन्दित इत्युपेक्षितः । यथा 'हन्तसततमेतस्या हृदयं
भिन्ने मनोभवः कुपितः, अत्र भगणसगणौ कन्दोलक्षणकृद्भि-
रनिषिद्धनैरन्तर्यनिवेशावपि तथा निवेश्यमानौ किञ्चि-
च्छ्रुतिदुःखमावहतः, एवं 'सकृदपि पुनर्मध्यस्थः सन् रसा-
न्तरविज्जनो वदतु यदिहान्यत् स्नादु स्यात् प्रियारदनशब्क-
दात् । अत्रान्यत् स्नादु स्यादिति श्रुतिकटु । अयि मयि मा-
निनि माकुरु मानं, वृत्तमिदं हास्यरमस्यैवानुकूलमिति प्रकृता
ननुगुणम् ॥ १५६ ॥

इन्दुपादाः शिशिराः स्पृशन्तीत्यूनवर्षता ।

सहकारस्य किसलयान्यार्द्राणोत्यधिकाक्षरम् ॥ १५७ ॥

क्रमेणोदाहरति । इन्दुपादा इति । अत्र प्रथमपादे पा-
दारम्भस्य प्राक् इन्दुपादा इत्यनन्तरम् वर्ष एकोन्यूनः, द्विती-
यपादे च नवाक्षरत्वादेकोवर्षोऽधिकः ॥ १५७ ॥

कामेन वाणा निशिता विमुक्ता

मृगेक्षणास्त्रित्ययथागुरुत्वम् ।

स्मरस्य वाणा निशिताः पतन्ति

वामेक्षणास्त्रित्ययथालघुत्वम् ॥ १५८ ॥

कामेनेति । अत्र पूर्वार्द्धे मृगेक्षणास्त्रित्यादिश्रवणादुपेन्द्र-
वज्राख्येऽस्मिन् वृत्ते 'उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततोगावितिलक्षणा-
ज्जगणस्य प्रथमं निवेशनीयतया कामेनेत्यादि प्रथमपादे का-
इति गुरुवर्षोऽयथास्थानं निवेशितः । एवमुत्तरार्द्धे वामेक्षणा-
स्त्रित्यादिश्रवणादिन्द्रवज्राख्येऽस्मिन् वृत्ते 'स्यादिन्द्रवज्रा ततजा-
स्ततोगाविति लक्षणान्तगणस्य प्रथमं निवेशनीयतया स्मरस्ये-
त्यादिपादे स्त्रितिलघुवर्षोऽयथानिवेशितः । अत्र द्वितीयादि-
पादत्रयस्य लघ्वादित्वेन गुरुवादित्वेन वा साम्यमभिप्रेत्य दू-
षणद्वयप्रदर्शनमिदम् अन्यथा यथाश्रुते अयथागुरुत्वादाह-
रणेऽयथालघुत्वमयथालघुत्वादाहरणे चायथागुरुत्वमपि वक्तुं
शक्येत पादद्वयादौ द्वयोरपि गुरुलघ्वाः सत्त्वादिति ध्येयम्,

स्मरस्येत्यत्र स्मरेणेति पाठे निम्निता इति क्रियापेक्षया कर्तृत्वम् ।
 दूषणद्वयस्येदम् इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोः संमिश्रणेनोपजात्याख्यं
 हन्द्वाऽन्तरं ये न मन्यन्ते तेषां मत एव ज्ञेयम्, उपजात्यभ्युपगमे
 तु नैतत्, वस्तुतस्तु युज्यत एव तदभ्युपगमः 'अस्युत्तरस्यां
 दिशि देवतात्मा हिमालयोनाम नगाधिराज इत्यादिमहाकवि-
 प्रयोगाणामुपजातिवृत्तवतां भूरिशोदर्शनात्, तस्मात् कामे-
 नेत्यत्र स्वभुवा इति स्मरस्येत्यत्र च मदनेति पाठो ज्ञातव्यः तत्र
 पूर्वत्र द्वितीयस्य गुरुत्वमुत्तरत्र द्वितीयस्य लघुत्वमयथाप्रयुक्त-
 मिति दूषणसम्भवः, किञ्चाप्राप्तगुरुभावान्तलघुत्वमययथालघुत्वं
 बोध्यं यथा 'विकसितमहकारभारहारिपरिमल एष समाग-
 तो वसन्त' इत्यादौ भारहारीत्यत्र रि इत्यस्य लघोः प्रथमपा-
 दान्तत्वाद्गुरुत्वाभाव इति वृत्तभेदः, यत्तु पादान्तलघोर्गुरुभाव
 उक्तस्तत् सर्व्वत्र द्वितीयचतुर्थपादविषयं प्रथमद्वितीयपाद-
 विषयम् इन्द्रवज्रावसन्तिल्लकादावेवेति ज्ञेयम् ॥ १५८ ॥

न संहितां विवक्षामोत्यसन्धानं पदेषु यत् ।

तद्विसन्धीति निर्दिष्टं न प्रगृह्यादिहेतुकम् ॥ १५९ ॥

विसन्धिकं लक्षयति । नेति । संहितां वर्णयोः सन्धिं न
 विवक्षामि सत्यप्यनुशासनं न प्रयोक्तुमिच्छामि इतीच्छया पदेषु
 पदघटकवर्णेषु यदसन्धानं नास्ति सन्धानं तत्तत्सूत्रोक्तकार्य्येषु
 परस्परसंयोजनं यच्च वाक्ये तद्वाक्यं विसन्धीति निर्दिष्टं विस-
 न्धित्वाख्यदोषवत् कथितमित्यन्वयः, एवञ्च विगतः सन्धिर्यचेति

सङ्गमोहिणा विषन्धीति पदं वाक्यविशेषणमन्यथा क्लीवता-
नुपपत्तेरिति ज्ञेयम्, न विवक्षामीति एतेन सन्धिसु पुरुषे-
च्छेति सैवान्यत्र विभाषित इत्यादिकमन्यैरुक्तं प्रत्युक्तम् ।
इच्छाकृतस्यैव सन्धिविशेषस्य दोषत्वं स्पष्टयति न प्रगृह्यादि-
हेतुकमिति अनुशासनबलेनैव यत्र सन्धिर्निषिद्धाते तत्प्रगृह्यम्
आदिना अनुकरणादिपरिग्रहः, प्रगृह्यादिजन्यः सन्धिविशे-
षस्तु न दोष इत्यर्थः, अयञ्च दोषाभावः सकृत्प्रयोगे, असकृत्प्र-
योगे तु श्रवणाद्वैजकत्वादोष एव यथा 'दक्षिते उत्पले एते
अक्षिणी अञ्जनाङ्किते इत्यादि । विषन्धिपदेन चान्यैरुक्तं सन्धौ
कष्टत्वमश्लोत्वञ्च नात्यन्तदूषकमित्युपेक्षितं यथा 'उर्व्याभावत्र
तर्ब्वाश्लो मर्ब्बन्ते चार्ब्बवस्थितिः । नात्रर्ब्बं युज्यते गन्तुं शिरोनमय
तन्मनाक्' । अत्र सन्धौ कष्टत्वं । 'वेगादुड्गोय गगने चलण्डामर-
चंष्टितः । अयमुत्पतते पत्रो तदचैव रुचिङ्कुह' अत्र लण्डेति
जुगुप्साव्यञ्जकमश्लोत्वं, चिङ्कु इति ब्रीडाव्यञ्जकम् ॥ १५८ ॥

मन्दानिलेन चलता अङ्गनागण्डमण्डले ।

लुप्तमुद्गेद घर्म्माम्भो नभस्सुदपुष्पपि ॥ १६० ॥

विवक्षाकृतं सन्धिविशेषमुदाहरति । मन्दानिलेनेति । न-
भस्याकाशे चलता मन्दानिलेन अङ्गनाया गण्डमण्डले उद्गेदि
उद्भिन्नं घर्म्माम्भोलुप्तं तथा अस्मदपुष्पपुद्गेदि घर्म्माम्भो लुप्तमि-
त्यन्वयः । अस्मदपुष्पपोत्यत्र अस्मन्ननस्यपीति पाठो न सम्यक् ।
अत्र वृत्तभङ्गभयमात्रेण प्रथमपादान्तस्याकारस्य द्वितीयपा-
दादिस्थेनाकारेण सह सन्धिकार्यदोर्घाभावो न कृतः ॥ १६० ॥

मानेर्धे इदं शीर्येते स्त्रीणां हिमच्छतौ प्रिये ।

आसु रात्रिष्विति प्राञ्चैराम्नातं व्यस्तमोदशम् ॥ १६१ ॥

प्रगृह्यादिहेतुकत्वेन प्रतिप्रसृतं सन्धिविच्छेपं दर्शयति । मानेर्धे इति । मानः प्रणयकोपः ईर्ष्या नायकापराधकृतकोपः तयोर्द्वन्द्वः शीर्येते शीर्से भवतः हिमच्छतोरत्यन्तोद्दीपकत्वादिति भावः, प्रिये प्रियं प्रीति, आसु उपस्थितासु । इतोदशं व्यस्तं सन्धिविच्छेपः प्राञ्चैरनुशासनकृद्भिः रास्नातमुक्तं, तथाहि मानेर्धे इहेत्यत्र एकारस्य द्विवचनमिद्धत्वात् 'द्विवचनमिद्धानामीदूदेतामिति' सूत्रेण सन्धिकार्यायादेशः प्रतिषिद्धः, तथा हिमच्छतावित्यत्र च ऋद्धन्तोरको ह्रस्वस्येत्यनेन ऋकारस्य गुणानिषिद्धः । मानेर्धे ईदृशी स्त्रीणां नास्तामिति कचित्पाठः कचिच्च आसु रात्रिष्वित्यत्र अमू आदिष्विति पाठः तत्र अमू आदिष्वित्यत्र द्विवचनमिद्धानामित्यादिना 'अदमोमादिन' इत्यनेन च सन्धिर्निषिद्धः ॥ १६१ ॥

देशोऽद्रिवनराष्ट्रादिः कालोरात्रिन्दिर्वर्त्तवः ।

नृत्यगीतप्रमृतयः कला कामार्थसंश्रयाः ॥ १६२ ॥

चराचराणां भूतानां प्रवृत्तिर्लाकसंज्ञिता ।

हेतुविद्यात्मकोन्यायः सस्मृतिः श्रुतिरागमः ॥ १६३ ॥

तेषु तेष्वयथारूढं यदि किञ्चित् प्रवर्त्तते ।

कवेः प्रमादाद्देशादिविरोधीत्येतदुच्यते ॥ १६४ ॥

अथ देशादिनिरूपणपूर्वकं तद्विरोधं लक्षयति । देश इति । अद्विवनराशादिदेशः अदिना समुद्रादिपरिग्रहः । रात्रिन्दिर्वर्तवः कालः बह्वचनान्मासादिपरिग्रहः, कामार्थ-संश्रयाः कामेनार्थलिप्सया वा क्रियमाणाः कामार्थरूपपुरुषार्थद्वयजनका इत्यर्थः नृत्यगीतप्रभृतयश्चतुःषष्टिसङ्ख्याकाः कला, ते च शैवतन्त्रोक्ताः यथा 'नृत्यं, गीतं, वाद्यं, नाट्यम्, आलेख्यं, विशेषकच्छेद्यं, तण्डुलकुमुदमवनिविकाराः, पुष्पास्तरणं, दशनवमनाङ्गरागाः, मणिभूमिकाकर्म, शयनरचनम्, उदकवाद्यम्, उदकघातः, चित्रायोगाः, मान्ययथनविकल्पाः, शेखरापीडयोजनं, नेपथ्ययोगाः, कर्णपत्रभङ्गाः, गन्धयुक्तिः, भूषणयोजनम्, ऐन्द्रजालं, कौचुमारयोगाः, हस्तलाघवं, चित्रशाकपूपभक्ष्यविकारक्रिया, पानकरसरागासवयोजनं, सूचीवापकर्माणि, सूत्रक्रीडा, प्रहेलिका, प्रतिमाला, दुर्वचकयोगाः, पुस्तकवाचनं, नाटिकाख्यायिकादर्शनं, काव्यसमस्या-पूरणं, पट्टिकावेत्रवाणविकल्पाः, तर्कुकर्माणि, तक्षणम्, वास्तुविद्या, रूप्यरत्नपरीक्षा, धातुवादः, मणिरागज्ञानम्, आकरज्ञानं, वृत्तायुर्वेदयोगाः, भेषकुक्कुटलावकयुद्धविधिः, शुक्रसारिकाप्रलापनम्, उत्सादनम्, केशमार्जनकौशलम्, अक्षर-मुष्टिकाकथनं, स्नेहिकतकविकल्पाः, देशभाषाज्ञानं, पुष्पशकटिकानिमित्तज्ञानं, यन्त्रमातृका, धारणमातृका, सप्ताय्यं, मानसी काव्यक्रिया, क्रियाविकल्पाः, क्लृप्तकयोगाः, अभिधानकोषच्छन्दोज्ञानं, वस्त्रगेपनानि, द्यूतविशेषः, आकर्षक्रीडा,

बालकक्रोडनकानि, वैनायिकीनां विद्यानां ज्ञानं, वैजयिकी-
नां विद्यानां ज्ञानं, वैतालिकीनां विद्यानां ज्ञानश्चेति ॥
॥ १६२ ॥

चराचराणां जङ्गमस्यावराणां भूतानां प्रवृत्तिवृत्तान्तो
लोकसंज्ञिता लोकपदवाच्या । हेतुविद्या हेतुर्युक्तिः विदन्त्य-
नया विद्या युक्तिमूलकशास्त्रमित्यर्थः दर्शनशास्त्रमिति यावत्
तत्र प्रायशोयुक्त्युपन्यासेनैव सिद्धान्तस्थिरीकरणात्, दर्शनानि च
तर्कादीनि सौगतादीनि च तदात्मकस्तद्रूपेन्यायः । स्मृतयाम-
न्वादिप्रणीतधर्मसंहितास्तत्संहिता श्रुतिर्वेद आगमः ॥ १६१ ॥

तेषु तेषु देशादिषु अयथाकृद्गमप्रसिद्धं कीकटेषु कुङ्कुमा-
त्यप्तिः कम्भीरेषु गुवाकनारिलकेवममित्येवंरूपं किञ्चित् किमपि
यदि कवेर्वर्णयितुः प्रमादादनवधानात् प्रवर्तते वर्णितं भवति
तदा एतत् एतदर्थप्रतिपादकं वाक्यं देशादिविरोधीत्युच्यत
इत्यन्वयः, अनेन चान्यैरुक्तयोः ख्यातविरुद्धताविद्याविरुद्धतयो-
र्द्वयोरपि संग्रहः, तत्र देशकाललोकविरोधः ख्यातविरुद्धता,
कलान्यायागमविरोधस्तु विद्याविरुद्धता, सस्मृत्युतिरागम
इत्यत्र च श्रुतिपदं कामशास्त्रकृषिशास्त्रगजतुरगखड्गादिलक्षण-
शास्त्रादीनामुपलक्षकं तेन 'अधरे करजक्षतं मृगाक्ष्या' इत्यादौ
अधरे करजक्षतवर्णनं कामशास्त्रविरुद्धमित्यागमविरोध एव
एवं शास्त्रान्तरविरोधाऽप्युक्तेयः ॥ १६४ ॥

कर्पूरपादपामर्गसुरभिर्मलयानिनः ।

कलिङ्गवनसम्भूता मृगप्राया मतङ्गजाः ॥ १६५ ॥

देशादिविरोधानुद्देशक्रमेणोदाहरति । कर्पूरेति । मलय-
निलो मलयपर्वतस्थो वातः, कर्पूरपादपामर्गसुरभिरिति
कर्पूरपादपा हि चीनादिदेश एव जायन्ते नतु मलयाद्राविति
तत्र तद्वर्णनं विरुद्धमित्यत्रादिरूपदेशविरोधः । कलिङ्गेति
मृगप्रायाः अतिलुद्राः, मतङ्गजा हि कलिङ्गवनेषु न सम्भव-
न्तीति वनरूपदेशविरोधः ॥ १६५ ॥

चोलाः कालागुरुश्यामकावेरीतीरभूमयः ।

इति देशविरोधिन्या वाचः प्रस्थानमीदृशम् ॥ १६६ ॥

राष्ट्ररूपदेशविरोधमुदाहरति । चोला इति । चोलाः
कर्णाटान्तर्गतदेशविशेषाः संप्रति ताञ्जोरेतिनाम्ना व्यपदि-
श्यन्ते तत्र चैका केवेरीनद्याः शाखा वर्तते तत्तीरभूमिषु
कालागुरुद्रुमा न जायन्त इति राष्ट्ररूपदेशविरोधः । अत्र पुस्त-
कान्तरे 'चोलाः कालागुरुश्यामाः केरलाः कुङ्कुमारुणाः । न
मेखनसंस्पर्शाः कावेरीतीरभूमयः' इति पाठान्तरं दृश्यते, तत्र
कावेरीतीरभूमिपदेन कर्णाटराष्ट्रमुपलक्ष्यते तत्रैव कावेर्याः
प्रादुर्भावात् ॥ १६६ ॥

पद्मिनी नक्तमुन्निद्रा स्फुटत्यङ्गि कुम्भतो ।

मधुरुत्फुल्लनिचुलो निदाघो मेघदुर्द्दिनः ॥ १६७ ॥

अव्यहंसगिरो वर्षाः शरदो मत्तवर्चिणः ।

हेमन्तो निर्मलादित्यः शिशिरः स्लाघ्यचन्दनः ॥ १६८ ॥

कालविरोधमुदाहरति । पद्मिनीति । दिवस एव पद्मिनी
 उस्मिन्ना भवति नतु नक्तमिति रात्रिरूपकालविरोधः, कुमु-
 दती रात्रावेव स्फुटति नतु दिवेति दिवारूपकालविरोधः ।
 मधुरूपफुल्लनिचुलइत्यादिवाक्यानि चतुरूपकालविरोधस्यादा-
 हरणानि । मधुर्मन्तः, निचुल्ला इज्जलवृत्ताः तेषामुत्फु-
 ल्लता प्रावृष्येव भवति, निदाघो मेघदुर्दिन, इत्यनेन कदा-
 चिन्निदाघादौ मेघदुर्दिनत्वसम्भवेऽपि ऋतुविशेषप्रतिनियत-
 वस्तुन ऋतुवन्तरे वर्णनं दोष एवेति सूचितं, वस्तुतस्तु मृच्छक-
 टिकादावाकालिकदुर्दिनस्यापि वर्णनात् निदाघो हिमजाद्य-
 लुहित्येवात्र पाठो ज्ञेयः निदाघे हिमजाद्यस्यात्यन्तासम्भवात्,
 अथ्येति हंसगिरां अथ्यत्वं हि शरत्सेव नतु वर्षास्त्विति वि-
 रोधः, शरद् इति वर्हिणां मत्तता हि वर्षास्त्वैव नतु शरत्सु,
 हेमन्त इति निर्मला हिमावरणापगमेन सुप्रकाश आदित्या
 यत्र सः हेमन्ते आदित्यमण्डलस्य हिमावरणशून्यता निरुद्धा,
 शिशिर इति श्लाघ्यमभ्यर्थनीयं चन्दनं चन्दनद्रवो यत्र सः
 निदाघ एव शैत्यार्थं चन्दनद्रवस्यादर इति शिशिरे तद्वर्त्तनं
 विरुद्धम्, इत्यमृतपट्कविरोधा दर्शिताः ॥ १६७ ॥ १६८ ॥

इति कालविरोधस्य दर्शिता गतिरीदृशी ।

मार्गः कालविरोधस्य मनागुद्दिश्यते यथा ॥ १६९ ॥

कालविरोधमुपसंहरन् कालविरोधमुदाहर्त्तुमाह । इती-
 ति । गतिः प्रकारः, ईदृशीति एवरूपा अन्येऽपि कालविरोधा

ज्ञातव्या इत्यर्थः । कलाविरोधस्य मार्गः प्रकारेण मनागु-
दिश्यते चतुःषष्टिविधायाः कलाया विरोधस्य कार्त्तनं प्रद-
र्शनं ग्रन्थबाहुल्यकरमिति दिग्दर्शनार्थं किञ्चिदेव दर्शयत
इत्यर्थः ॥ १६८ ॥

वीरशृङ्गारयोर्भावौ स्थायिनौ क्रोधविस्मयौ ।

पूर्वसप्तस्वरः सोऽयं भिन्नमार्गः प्रवर्तते ॥ १७० ॥

कलासु नायकस्यैव सन्तोषातिशयजनकत्वेनाभ्यर्चितत्वात्तद्वि-
रोधमेव प्रथममुदाहरति । वीरेति । वीरशृङ्गारयोर्वीररम-
शृङ्गाररमयोः, स्थायिनौ रमस्थारम्भावधिपर्यवसानान्तमुद्रिक्त-
तयास्वादमूलत्वेन स्थिरतया वर्त्तमानत्वात् स्थायिपदवाच्यौ तदुक्तं
'अविरुद्धा विरुद्धा वा यं तिरोधातुमचमाः । आस्वादाङ्कुर-
कन्दोऽसौ भावः स्थायीति समस्त' इति रमावस्थः परं भावः
स्थायितां प्रतिपद्यत इति च । क्रोधः 'प्रतिकूलेषु तैत्तण्यस्याव-
बोधः क्रोध इत्यत इत्युक्तलक्षणः, विस्मयः 'विविधेषु पदार्थेषु
लोकमीमातिवर्त्तिषु । विस्फारश्चेतसो यस्तु सविस्मय उदाहृत
इत्युक्तलक्षणः, एतौ च भावौ रौद्राद्भुतयोरेव रमयोः स्था-
यितया नायकशास्त्रकारैर्भरतादिभिरुक्तौ नतु वीरशृङ्गारयोः
तयोस्तु उत्साहे रतिश्च स्थायित्वेनोक्तौ तदत्र वीरशृङ्गारयो-
र्व्यभिचारिरूपयोरेव क्रोधविस्मययोः स्थायित्वेन व्यपदेशोविरुद्धः,
रमविवेकश्च भरतादिभिर्नायकशास्त्र एव कृत इति नायकरूप-
कलाविरोधोऽयं, प्रकाशकृताप्युक्तम् 'अष्टौ नायके रमाः स्मृता

इति । गीतरूपकलाया अपि तथात्वात् तद्विरोधमणुदाहरति ।
 पूर्वेति । पूर्वाः साकल्येन प्रयुक्ताः सप्त स्वरानिषाद्वर्धभगा-
 न्धारपङ्कजमध्यमधैवतपञ्चमाख्या यच्च सः भिन्नमार्गः भिन्नः
 तत्तत्कालनिषिद्धस्वरान्नरासङ्कीर्णो मार्गस्तत्कालविहित-
 स्वरविशेषप्रयोगः सोऽयं प्रवर्तते इत्यन्वयः, भिन्नपदस्याम-
 ङ्कीर्णोऽयं च 'भिन्नकीकृत्य षड्जमिति माघश्लोकटीकायां भिन्न-
 कीकृत्य तत्कालनिषिद्धस्वरान्नरासङ्कीर्णं कृतेति व्याचक्षणेन मन्नि-
 नायेनापि स्फुटीकृतः, कास्त्विशेषे स्वरविशेषप्रयोगनिषेधा
 यथा भरते 'प्रभाते सुरतानिन्द्य ऋषभः पञ्चमोऽपि च ।
 जनयेत् प्रधानं ह्युक्ता पञ्चत्वं पञ्चमोऽपि च । पञ्चमस्य विश-
 षोऽयं कथितः पूर्वसृग्भिः । प्रगे प्रगीताजनयेद्दृशनस्य विप-
 र्ययम्' इत्यादि । प्रकृते चामङ्गीर्णस्वरप्रयोगस्य पूर्वसप्तस्वरत्वं
 विरुद्धम् ॥ १७० ॥

इत्थं कलाचतुःषष्टिविरोधः साधु नीयताम् ।

तस्याः कलापरिच्छेदे रूपमाविर्भविष्यति ॥ १७१ ॥

कलाविरोधमुपसंहरति । इत्यमिति । इत्यमनया दिशा,
 साधु नीयतां मस्यगुप्तीयताम्, नाय्यगीतरूपयोः कलायैर्विरो-
 धा यथा दर्शितः तथापरामासमपि कलानां विरोधोच्चातव्य
 इत्यर्थः, ननु कलास्त्वावचतुःषष्टिप्रकारास्त्वासां परिज्ञानं विना
 तद्विरोधः कथं सुज्ञेय इत्यागङ्गाह तस्या इति । तस्याश्चतुः-
 षष्टिविधायाः कलायाः, कलापरिच्छेदे रूपमाविर्भविष्यतीति

अनन्तरं कलापरिच्छेदनामकं प्रबन्धं करिष्यामि तत्रैव कला-
विवेकोज्ञातव्य इत्यर्थः, एतेन कलापरिच्छेदोऽपि ग्रन्थकृता
कृत इति प्रतिपद्यते ॥ १७१ ॥

आधूतकेशरोहस्ती, तीक्ष्णशृङ्गस्तुरङ्गमः ।

गुरुसारोऽयमेरण्डो, निःसारः खदिरद्रुमः ॥ १७२ ॥

लोकविरोधमुदाहरति । आधूतेति । हस्तिनः केशराः, तु-
रङ्गमस्य च शृङ्गम्, एरण्डवृक्षस्य गुरुसारत्वं, खदिरद्रुमस्य च
निःसारत्वमस्म्यतीति लोकविरोधः, स च पूर्वार्द्धे चरभृतवृत्त-
विषयः उत्तरार्द्धे त्वचरभृतवृत्तविषयः ॥ १७२ ॥

इति लौकिक एवायं विरोधः सर्व्वगर्हितः ।

विरोधो हेतुविद्यासु न्यायाख्यासु निदर्शयते ॥ १७३ ॥

इतीति । लौकिक एवेति न तु दैशिकः कालिकादिको वेत्यर्थः,
सर्व्वगर्हित इति देशादिविरोधापेक्षया लोकविरुद्धवर्णनं वर्ण-
यितुर्नितान्तमनभिज्ञत्वं ख्यापयतीति तत्र सर्व्वथा कविना सा-
वधानेन भवितव्यमिति भावः । न्यायविरोधमुदाहरन् प्रति-
जानीते । विरोध इति । यद्यपि हेतुविद्यात्मकोन्याय इत्य-
नेन न्यायस्य हेतुविद्यात्मकत्वं पूर्व्वमेव परिभाषितं तथापि
हेतुविद्यासु न्यायाख्यास्त्रिति पुनर्वचनं न्यायस्य प्रतिज्ञा दि-
पञ्चावयवात्मकत्वप्रसिद्ध्या बोद्धव्यां तद्गमनिरासार्थम् ॥ १७३ ॥

सत्यमेवाह सुगतः संस्कारानविनश्यरान् ।

तथाहि सा चकोराक्षी स्थितैवाद्यापि मे हृदि ॥१७४॥

तत्र मौगतदर्शनरूपन्यायविरोधमुदाहरति । सत्यमेवेति ।
कस्य चिच्चिरविरहिण उक्तिरियं । सुगते बुद्धः, संस्कारान्
भावनास्थान् तेषामेव प्रकृतोपयोगात्, अविनश्यरान् नाश
प्रतियोगिताशून्यान्, सा सुचिरमनुभूता, स्थितैवाद्यापि मे
हृदीति अद्यापि सा स्मरणधारया विषयोभवतीत्यर्थः स्मृतिं
प्रति संस्कारस्य जनकत्वात् तस्य चाविनश्यरत्वेन मर्त्तकालीन-
त्वादयुज्यत एव स्मृतिधारारूपकार्यमस्मत्तः, अत्र क्षणभङ्ग-
वादिनां मौगतानां मते भावमात्रस्यैव क्षणिकत्वात् संस्कार-
स्यापि क्षणिकत्वमेव प्रकृते तस्याविनश्यरत्ववर्णनं मौगतन्याय-
विरुद्धम् ॥ १७४ ॥

कापिलैरसदुद्भूतिः स्थान एवोपवर्ण्यते ।

असनामेव दृश्यन्ते यस्मादस्माभिरुद्भवाः ॥ १७५ ॥

माह्यदर्शनरूपन्यायविरोधमुदाहरति । कापिलैरिति । कापि-
लैः माह्यविद्भिः, असदुद्भूतिरसतामनित्यानामयच्च दूर्वृत्ताना-
मुद्भूतिरुत्पत्तिः स्थान एव युक्ततरमेव उपवर्ण्यते, कुत इत्याह
यस्मादस्माभिः संप्रति असतामेव सद्भिन्नानामेव खलानामेवेत्यर्थः
उद्भवा दृश्यन्ते, अत्रासच्छब्दस्य श्रियतया वाक्यार्थयोर्हेतुहेतु-
सद्भावः । सतः सदेव जायते न त्वमदिति कापिला मन्यन्ते तद-
कम् 'असदकरणादुपादानग्रहणात् सर्वसम्भवाभावात् । शक्तस्य

ब्रह्मकरणात् कारणभावाच्च सत्कार्यमिति । तेनाचासदुद्भूति-
वर्जनं साङ्ख्यन्यायविरुद्धम् ॥ १७५ ॥

गतिन्यायविरोधस्य सैषा सर्वत्र दृश्यते ।

अथागमविरोधस्य प्रस्थानमुपदिश्यते ॥ १७६ ॥

न्यायविरोधमुपसंहरति । गतिरिति । सैषा सौगत-
कापिस्तोक्तप्रकारा, सर्वत्र वैशेषिकादिष्वपि, दृश्यत इत्यत्र दर्श-
तेति कश्चित्पाठः, सैषान्यत्र दृश्यतामिति पाठस्तु सम्बन्ध-
श्चागमविरोधं दर्शयन्नाह अथेति ॥ १७६ ॥

अनाहिताग्नयोऽप्येते जातपुत्रा वितन्वते ।

विप्रा वैश्वानरोमिष्टिमन्त्रिष्टाचारभूषणाः ॥ १७७ ॥

तत्र श्रुतिविरोधमुदाहरति । अनाहिताग्नय इति ।
अनाहिताग्नयोऽकृताग्न्याधानाः, वैश्वानरोमिति विश्वानरो
भूतसमष्ट्यात्मको विराट् पुरुषः 'विश्वानरमुपास्ते विश्वदा-
दित्यवाय्वाकाशोदकपृथिव्यात्मकैः षड्विरूपेतमिति श्रुतेः' तस-
मन्त्रिणीमिष्टिं यागम्, अत्र जाताग्न्याधानादेरेव श्रुतौ वैश्वा-
नरयागाधिकारविधानादनाहिताग्न्यादीनां तदर्शनं श्रुति-
विरुद्धम् ॥ १७७ ॥

असावनुपनीतोऽपि वेदानधिजगे गुरोः ।

स्वभावशुद्धः स्फटिको न संस्कारमपेक्षते ॥ १७८ ॥

श्रुतिविरोधमुदाहरति । असाविति । अनुपनीतोऽपि

अजातोपमयनाख्यसंस्कारोऽपि, अधिजने अधीतवान्, दृष्टा-
कोनेहं द्रढयति स्वभावेति, अचानुपनीतस्य वेदाध्ययनं
कृतिविरुद्धं, तथाच मनुः 'नाभिव्याहारयेद्ब्रह्म स्वधानिनयना-
दृते । शूद्रेण हि समस्तावद्यावदेदे न जायत' इति ॥ १७८ ॥

विरोधः सकलोऽप्येष कदाचित् कविकौशलात् ।

उत्क्रम्य दोषगणनां गुणवीथीं विगाहते ॥ १७९ ॥

इदानीं निरुक्तविरोधाख्यदोषस्य कचिद्गुणत्वमपि भवतीति
दर्शयन्नाह । विरोध इति । सकलोऽपि देशाद्यागमान्तवि-
षयोऽपि, कवेर्वर्णयितुः कौशलं प्रोढोक्त्या विरुद्धार्थस्यापि वर्ण-
नेन वैचित्र्यप्रतिपादनं वैचित्र्यं कचिदलङ्कारविशेषरूपं
कचिद्वाङ्मयविशेषरूपञ्च तस्मात्, दोषगणनां दोषेषु गण्यत्वमु-
त्क्रम्य परित्यज्य, गुणस्य वीथीं मार्गं गुणत्वमित्यर्थः ॥ १७९ ॥

तस्य राज्ञः प्रभावेन तदुद्यानानि जज्ञिरे ।

आर्द्रांशुकप्रवालानामास्यद् सुरशाखिनाम् ॥ १८० ॥

तत्र देशविरोधस्य गुणत्वं दर्शयति । तस्येति । तस्य कस्य-
चिद्गोडादिदेशविशेषीयस्य, तदुद्यानानीति काकाचिन्यायेना-
नुषङ्गेण वाच्यो न रुचिर इत्यभिप्रेत्य तत्पदेन राजा परा-
सृष्टः, तानि प्रसिद्धान्युद्यानानि तदुद्यानानीति वा, आ-
र्द्राण्यभिनवान्यंशुकानि वस्त्राण्येव प्रवालानि पक्ष्वा येषां
ते तथा तेषां सुरशाखिनां कल्पवृक्षाणाम्, जज्ञिरे इति

उद्देश्यापेक्षया बहुवचनम्, अत्र मर्त्यलोकोद्यानेषु स्वर्गसि-
सुरशाखिसम्भवे वर्णित इति देशविरोधः स च वर्णनीयस्य
राज्ञो विभूतिमहत्वरूपोदात्तालङ्कारमाविष्करोतीति चम-
त्कारजननाहुण एव, कविकौशलश्चात्र उदात्तालङ्कृतिप्रति-
पादनम् ॥ १८० ॥

राज्ञां विनाशपिण्डनश्चर खरमारुतः ।

धुन्वन् कदम्बरजसा सह सप्तच्छदोद्गमान् ॥ १८१ ॥

कालविरोधस्य गुणत्वं दर्शयति । राज्ञामिति । राज्ञां
वर्णनीयनृपस्य यातव्यभूपानां, सप्तच्छदोद्गमान् सप्तपर्षवृचा-
णामुद्गतपुष्पाणि, अत्र विजिगीषोर्युद्धयात्रा सप्तच्छदोद्गमाश्च
शरत्काले भवन्ति तत्र च कदम्बपुष्पाणि न जायन्ते तेषां
वर्षाभवत्वादिति कालविरोधः, स च 'अकाले फलपुष्पाणि
देशविद्रवकारणमिति विष्णुधर्मोत्तरात् खरमारुतवदाका-
लिकपुष्पफलोद्गमस्यापि लोकविनाशसूचकत्वात् प्रतिपद्यभूपा-
नामवग्रम्भाविमरणद्योतनेन विजिगीषोरुत्कर्षातिशयव्यञ्जनाद्-
गुण एव, तादृशव्यङ्ग्यप्रतिपादनश्चात्र कविकौशलम् ॥ १८१ ॥

दोलाभिप्रेरणत्रस्तबधूजनमुखोद्गतम् ।

कामिनां लयवैषम्यं गेयं रागमवर्द्धयत् ॥ १८२ ॥

कलाविरोधस्य गुणत्वं दर्शयति । दोलेति । दोलाया अभि-
प्रेरणं सवेगचालनं तेन त्रस्ता ये बधूजनास्तेषां मुखेभ्य उद्गतम्

अतएव सयस्य गीतादिसाम्यस्य वैषम्यं वैपरीत्यं यच्च तादृशमपि
 गेयं गानं कामिनां रागमवर्द्धयदित्यन्वयः, सयशुद्धमेव
 गानं श्रोतृणां रागवर्द्धकमिति संगीतशास्त्रस्थितिः प्रकृते
 च तद्वैपरीत्यमिति गीतरूपकलाविरोधः सच बधूजनेषु का-
 मिनामत्यनुरागित्वव्यञ्जनाहुण एव ॥ १८२ ॥

ऐन्दवादर्शिषः कामो शिशिरं हव्यवाहनम् ।

अबलाविरहक्लेशविक्ललेः गणयत्ययम् ॥ १८३ ॥

लोकविरोधस्य गुणत्वं दर्शयति । ऐन्दवादिति । ऐन्दवा-
 दिन्दुमन्मन्त्रिनाऽर्शिषः किरणात्, अर्शिःशब्दस्य किरणवा-
 चित्वं क्लीबश्च बहुषु दृश्यते, अपेक्ष्येति यजन्तगर्भत्वात्
 पञ्चमी, हव्यवाहनं वह्निमपि शिशिरं शीतलं गणयति यतो-
 ऽबलाविरहक्लेशविक्ललः, अत्र हव्यवाहनोऽपि शिशिर इति
 लोकविरोधः सच विरहिषु चन्द्रकिरणस्यात्युद्दीपकत्वव्यञ्ज-
 नाहुण एव ॥ १८३ ॥

प्रमेयोऽप्यप्रमेयोऽसि सफनोऽप्यसि निष्फलः ।

एकस्त्वमप्यनेकोऽसि नमस्ते विश्वमूर्त्तये ॥ १८४ ॥

न्यायविरोधस्य गुणत्वं दर्शयति । प्रमेय इति । प्रमेयः
 प्रमाणजन्यप्रमितिविषयः अप्रमेयस्तद्भिन्नः, सफलः फलं कार्यं
 तत्सहितः जगत्कारणमित्यर्थः, निष्फलस्तद्भिन्नः, एकस्तत्त्व-
 तोऽद्वितीयः, अनेकः 'इन्द्रोऽमायाभिः पुरुरूप ईयते इत्यादि-

श्रुतेः' प्रपञ्चात्मकत्वेन बहुरूपतया प्रतीयमानः, अत्र प्रमेयत्वा-
प्रमेयत्वादोनां सामानाधिकरण्यं केनापि दर्शनकृता नोक्त-
मिति* न्यायविरोधः सच प्रकृतेऽलङ्काररूपः परमात्मनोऽचि-
न्यमहिमत्वं व्यञ्जयन् गुण एव ॥ १८४ ॥

पञ्चानां पाण्डुपुत्राणां पत्नी पाञ्चालपुत्रिका ।

सतीनामग्रणीश्चासीदैवो हि विधिरोदृशः ॥ १८५ ॥

आगमविरोधस्य गुणत्वं दर्शयति । पञ्चानामिति । पाञ्चाल-
पुत्रिका द्रौपदी, अग्रणीः श्रेष्ठा, दैवो देवमन्त्रिणो विधिर्विधा-
नम् ईदृशः आगमापरतन्त्रः युधिष्ठिरादीनां धर्माद्यंशतया
द्रौपद्याश्च पृथिव्यादिष्ठावरूपतया देवत्वादिति भावः, अत्रै-
कस्याः पञ्चपतित्वं सत्यपि तस्मिन् साध्वीश्रेष्ठत्वञ्च श्रुत्या मन्वा-
दिभिर्वा नोक्तमित्यागमविरोधः सच दैवविधानस्य शास्त्रान-
पेक्षितया वैलक्षण्यं व्यञ्जयन् गुण एव ॥ १८५ ॥

शब्दार्थालङ्घियाश्चित्रमार्गाः सुकरदुष्कराः ।

गुणा दोषाश्च काव्यानामिदं संक्षिप्य दर्शिताः ॥ १८६ ॥

इत्थं प्रतिज्ञातान् गुणादीन् निरूप्य ग्रन्थमिममुपसंहरति ।
शब्दार्थेति । शब्दार्थालङ्घियाः शब्दार्थोभयात्मककाव्यशोभा-
जनकाः स्वभावाख्यानाद्यलङ्काराः तेषां द्वयोरपि शब्दार्थयोः
कचित् साक्षात् क्वचित् परस्परया वा शोभाजनकत्वात् पूर्वोक्त-
युक्ता शब्दार्थयासादात्म्याभ्युपगमाच्च । तथा सुकरदुष्कराः

केचित् सुकराः केचिदुष्कराश्च चित्रमार्गाः शब्दमात्राल-
ङ्कारा यमकादयः, एषां शब्दमात्रस्यैव शोभाजनकत्वात् ।
गुणाः श्लेषादयः, दोषा अपार्यत्वादयः, चकारात् काव्य-
लक्षणतद्भेदतन्मार्गाश्च, संचिष्य दर्शिता इति सर्वेषां कार्त्तिक-
भेदस्यादर्शितत्वादिति भावः । अत्र य एव निरूपितास्त-
एवोपसंहारवाक्ये दर्शितत्वेनोक्ताः नतु निरूपणकमेण तथा-
त्वे गुणानां पञ्चादुपादानं न स्यादिति बोध्यम् ॥ १८६ ॥

व्युत्पन्नबुद्धिरमुना विधिदर्शितेन

मार्गेण दोषगुणयोर्विश्ववर्त्तिनोभिः ।

वाग्भिः कृताभिसरणो मदिरेक्षणाभि

र्धन्यो युवेव रमते लभते च कीर्त्तिम् ॥ १८७ ॥

इत्याचार्यदण्डिनः कृतौ काव्यादर्शे शब्दालङ्कारदोष-
विभागोनाम तृतीयः परिच्छेदः ।

॥ समाप्तश्चायं ग्रन्थः ॥

ननु संचिष्य दर्शिता इत्युक्तं तत्र संचेषेण दर्शनायां कथं
ग्रन्थप्रयोजनसिद्धिरित्याशङ्कोपपादयन् ग्रन्थं समापयति ।
व्युत्पन्नेति । अमुना निरुक्तेन विधीयन्ते निरूप्यन्ते एभिरिति
विधयोऽलक्षणादयः तैर्दर्शितेन दोषगुणयोर्विश्वोपादेयधर्मयो-
र्मार्गेणावस्थितिप्रकारेण परिज्ञातेनेति शेषः व्युत्पन्ना ग्रन्थप्रयो-
जनभूतव्युत्पत्तिमती बुद्धिर्यस्य सः, तथा अमुनैव मार्गेण कृता-
भिसरणः काव्यं कर्त्तुमवगन्तुं वा कृतोद्यमः कविर्बोद्धा वा

वशवर्त्तिनीभिः पुनःपुनरनुशीलनेनायत्ताभिर्वाग्भिः काव्य-
रूपाभीरमते निर्वृतिमान् भवति तथा कीर्त्तिञ्च लभते इत्य-
न्वयः एतेन निर्वृतिः कीर्त्तिश्चापि काव्यस्य प्रयोजनमिति
पर्यवसाने प्रतिपादितम्, अत्र काकाचिन्यायात् मार्गेणेत्यस्य
प्रथमान्तकर्तृविशेषणद्वयेनाप्यन्वयः, गुणपदञ्चालङ्कारोपलक्षकं
तेषामपि काव्यशोभाजनकत्वेनोपादेयधर्मत्वात्। यदा व्युत्प-
न्नबुद्धिर्देशकालादिविषयपरिशीलनेन निपुणमतिः वाग्भिः
स्वयमेवामुना मार्गेण कृतमभिमरणं यस्य तादृशः सन् कृता-
स्पदः सन्नित्यर्थः रमते कीर्त्तिञ्च लभते इत्यन्वयः, अत्रापमि-
नोति मदिरेचणाभिर्धन्यः पुण्यवान् युवेवेति यथा वशवर्त्ति-
नीभिः प्रेमवशीकृताभिर्मदिरेचणाभिर्वराङ्गणाभिः विधिदर्शि-
तेन विधिर्देवं तेन दर्शितेन विद्युत्प्रकाशादिना प्रकाशितेन
दोषो जनपरिज्ञानादिरूपः गुणस्तदभावः तयोर्मार्गेण अनेन
मार्गेणाभिमरणेऽयं दोषः अनेन तु गुण इति दोषगुणौ विविच्य
स्वानुकूलतया परिगृहीतेन वर्त्तनेत्यर्थः कृतमभिमरणमभि-
मारो यस्य तादृशो धन्यो युवा रमते वराङ्गणाप्रेमास्पदलकी-
र्त्तिञ्च लभते तथेत्यर्थः ॥ १८७ ॥

इति श्रीप्रेमचन्द्रतर्कवागीशभट्टाचार्यविरचितायां मालिन्य-
प्राञ्जनीसमाख्यायां काव्यादर्शटीकायां शब्दालङ्कारदोष-
विभागोनाम तृतीयः परिच्छेदः ॥ ३ ॥

उद्दृष्टैः सष्टपृष्ठीपतिविजितमिदं भारतं वर्धमस्मिन्
कल्पाता राजधानो धनिगुणिवणिजां वासभृर्भविभूषा ।
अस्थामस्यातिकार्या समितिरमितधीवैभवेः काश्यामिदं-
प्राच्यासुर्यप्रमेयोद्भूतिपरमतिभिः सज्जनैः सज्जितभूत् ॥ १ ॥
आदेश एव तस्याः लक्षमतिवचसोऽपि मेऽजनयत् ।
व्याख्यानेऽस्मिन् शक्तिं, गरयति हि लब्धं परिग्रहे दत्ताम् ॥ २ ॥
क वयं मन्दमतयः क च प्राचां वचोऽमुधिः ।

मन्ये विस्फोडनादस्य विषमेव समुत्थितम् ॥ ४ ॥

याचे मतः कविवरानवरापि याथाद्

यन्माकमोक्षणपथं विवृतिर्ममेयं ।

नाङ्गीकृतं स्वपयदङ्गमनङ्गजेना

संप्रार्थितेन गरुडं सरस्वात्माना किम् ॥ ४ ॥

उत्कर्षा कश्चपर्वे बलबलियेनोर्ज्ज्वलानो ज्जृम्भितश्री
 वैशो विश्वावतसोऽवमथिकुलमितस्त्रामसं प्रादुरासीत्
 एतस्मान्मध्यगढाविततगुणगणो यामणीः सञ्जनानां
 मन्मथोरामनारायणधरणिपुरः शक्राढानिवासी ॥

तस्यात्मजेन जनदुर्गमकाव्यमार्गसातत्यसञ्चरणलब्धममादरेण ।
रोपदिपाशशमष्टिदिमिते शकाब्दे श्रीप्रेसनचन्द्रकविना विवृतः
रुतेयम् ॥ ६ ॥

काठिन्यमालिन्यनिवारणेन सुदर्शमादर्शमसौ चकार ।

पुरस्कृतेऽस्मिन् प्रतिविम्बमाप्तान् पश्यन्त भावान् सुधियः सुखेन

॥ ७ ॥

